

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЗАЙЦЕВА ЗІНАЇДА ІВАНІВНА

УДК 316.256:001(477)"18/19"001

**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Даниленко Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2007

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Методологія, історіографія та джерела	19
1.1. Концептуально-методологічні проблеми дослідження	20
1.2. Історіографія розвитку української науки кінця XIX – початку XX ст.	39
1.3. Джерельна база дослідження	64
Розділ 2. Утворення та перспективи розвитку Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ)	82
2.1. Початок трансформації Товариства ім. Шевченка у наукове: роль політичної компоненти	83
2.2. Зміна статутів НТШ у контексті його академічної перспективи	94
2.3. Роль М.Грушевського в академізації НТШ	115
Розділ 3. Науково-галузеві напрями та форми структуризації діяльності НТШ	136
3.1. Формування секцій та їх трансформація у наукові осередки	136
3.2. Наукові комісії: створення, функції, обсяг діяльності	160
Розділ 4. Науково-видавнича діяльність НТШ: структурні, галузеві та комунікативні аспекти	184
4.1. "Записки НТШ": започаткування та шлях до академічного стандарту	184
4.2. Спеціалізовані періодичні та серійні видання НТШ	210
4.3. Інтеграція НТШ у науково-інформаційний простір	231

Розділ 5. Українське наукове товариство у Києві (УНТ)	250
5.1. Ідея утворення та концепція діяльності УНТ	250
5.2. Науково-галузєва диференціація досліджень в УНТ: діяльність секцій і комісій	267
5.3. Науково-видавнича діяльність УНТ	287
Розділ 6. Українські кафедри і наукові дослідження в університетах Австро-Угорської та Російської імперій	304
6.1. Українські кафедри у Львівському та Чернівецькому університетах	305
6.2. Проект створення українського університету у Львові	336
6.3. Українознавчі курси і наукові дослідження в університетах підросійської України	355
Висновки	383
Додатки	393
Список використаних джерел і літератури	408

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРРВ ОДНБГ	Відділ рукописів і рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького
ВР ІЛ	Відділ рукописів Інституту літератури НАН України ім. Т.Г.Шевченка
ВР ЛНБ ім. В.Стефаника	Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАЧО	Державний архів Чернівецької області
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського
ІФС	Історико-філософічна секція НТШ
МПЛС	Математично-природописно-лікарська секція НТШ
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
УНТ	Українське наукове товариство у Києві
УІТ	Українське історичне товариство
ФС	Філологічна секція
ЦДІА України у м. Києві	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦДІА України у м. Львові	Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ВСТУП

Наше сьогодні, позначене різнорівневими й суперечливими змінами у державі, суспільстві, світі, відкрило для українства широкі можливості самопізнання й осмислення історичного досвіду власної культури у всіх її проявах, й, зокрема у такій важливій сфері, якою була й залишається наукова. В Україні наука перебуває у складному становищі, її адаптаційні можливості обмежені, діалогова стратегія між нею і владою не набула достатньо конструктивного характеру й знаходиться у стані формування. Ця ситуація зумовлена як соціально-політичними проблемами перехідного періоду, так і невирішеністю внутрішньо-організаційних аспектів української науки, які без державної і широкої суспільної підтримки розв'язати неможливо. Аналогічна критична ситуація склалася практично у всіх постсоціалістичних державах, однак у кожному конкретному випадку пошук її оптимального розв'язку змушує сягати глибших пластів національної ментальності, враховувати історично набуті особливості організації наукової діяльності, своєрідність соціокультурного спадку, який відрізняє у цьому аспекті Україну від, приміром, Росії, Польщі, Словаччини чи інших країн.

Актуальним завданням є спростування застарілих стереотипів сприйняття науки. Сьогодні недоречно обмежуватися її абстрактним трактуванням як особливої форми духовного засвоєння світу, оскільки у такому разі з поля зору випадає матеріальна база, залишаються у тіні питання організації й фінансування, підготовки наукових кадрів, недооцінюється проблема соціально-організаційних каналів трансляції наукової інформації. Головним у сучасному сприйнятті й дослідженні науки стало витіснення епістемологічних питань соціальними та економічними.

Наука – не статичне утворення, вона є історично обумовленим, динамічним феноменом. Її дефініція, статус у суспільстві, невідкладні завдання не раз переглядалися й осмислювалися з найрізноманітніших позицій. Між тим, широка громадська думка сприймає науку як універсальний, інколи навіть асоціальний моноліт, виведений за межі впливу особистих, групових та національних чинників. Насправді ж, сфера наукового життя є внутрішньо градуйованою, позначена історично

усталеними процедурами, виписаною корпоративною ієрархією та стратегією дій. У розвинених країнах наука продовжує належати до числа найбільш престижних видів діяльності й в очах громадськості, попри періодичну критику, вона зберігає романтично-загадковий ореол та благородну репутацію незалежності й об'єктивності.

Світ науки, її об'єктний, предметний та дисциплінарно-галузевий контекст постійно переосмислюється й реконструюється відповідно до результатів нових напрямів досліджень, потреб виробництва, запитів суспільства. При цьому зберігаються певні особливості, які з поміж іншого, фіксуються офіційними переліками наукових спеціальностей, прийнятих у різних країнах. В Україні на початку 2001 р. їх номенклатура включала 537 спеціальностей, об'єднаних у 25 галузей, у Росії – 435 наукових спеціальностей, об'єднаних у 21 галузь. Класифікатор збору статистичних даних про науковий потенціал США нараховує 200 наукових спеціальностей, які охоплюють 27 галузей науки [462, с. 108, 109].

Наука є гіперскладною системою і спроби звести її проблеми, історію, форми взаємодії із суспільством до простих схем виявляються безплідними. Важко оцінити скільки центрів впливу на суспільство загалом, політичну і виробничу діяльність зокрема, вона містить у собі, проте ясно, що їх більше, ніж це вважалося донедавна. Разом з тим, пошук ефективних засобів вирішення проблем сучасної науки не може вестися поза її історичним виміром. Історично орієнтовані дослідження науки у кожній країні складають її вагомий інтелектуальний і соціальний капітал.

Історичний аналіз феномена української науки межі XIX–XX ст. є актуальним з кількох позицій. *По-перше*, здобутки українства в інтелектуальній сфері тієї доби залишаються мало дослідженими й узагальненими, й тому незначною мірою включеними до сучасної парадигми наукового знання, соціальної практики й лексики діючих національних політиків. *По-друге*, історія української науки в кількох параметрах відрізняється від історії класично структурованої і поступово прогресуючої у своєму кумулятивному русі науки у країнах Західної Європи. Екстернальні та інтернальні аспекти її розвитку ускладнюють можливість застосування традиційних методологічних підходів до її дослідження. *По-третє*, дослідження теми пов'язане з розкриттям такого складного феномену, яким є національна наука.

Сам термін – *національна наука* був під негласною забороною і практично не вживався у багатонаціональному СРСР, так само як і в імператорській Росії, що пов'язано не лише з політичними реаліями та ідеологічними проектами, а й з існуванням розбіжностей етимологічного характеру щодо поняття *нація*. Традиція його вжитку може коливатися у межах від територіально-державних до соціокультурних і етнічно-ментальних субстанцій і не збігатися з поняттям держави. Так чи інакше, останнім часом на пострадянському просторі зріс інтерес з боку науковців і політиків до окреслення саме національних параметрів науки, розробляються національні програми її розвитку. Наростання глобалізаційних тенденцій у сучасній науці не відкидає її національних форматів і на практиці зумовлює наголошення національних пріоритетів наукової діяльності. Не випадково до історичних і національних традицій науки своїх країн апелюють державні діячі найвищого рангу, шукаючи мобілізаційних засобів для забезпечення її поступу в умовах глобалізації.

Вивчення процесів інституціоналізації в українській науці має сенс з точки зору перенаголошення акцентів/позицій у дискусії стосовно можливих шляхів подолання кризи науки в Україні, спровокованої глибинними трансформаційними процесами в економіці, а також інвестиційною непривабливістю науки для українського бізнесу. В урядових колах знаходить підтримку ідея повної відмови від успадкованої із часів УРСР організаційної системи науки, ядро якої складала академічні інститути. Дана пропозиція розглядає ситуацію із близької перспективи, обмежуючись констатацією неефективності радянської системи патронажу науки. Становлення української науки свідчить, що шляхи формування українського національного наукового співтовариства організаційно тяжіли до системи, піраміду якої вивершували за традицією великого континентального європейського канону академії наук. Утворення Української академії наук було у центрі наукових аспірацій українства з кінця XIX ст.

Концептуальні основи дисертаційного дослідження формувалися на основі виокремлення й аналізу методологічного потенціалу трактування проблем історії, методології й соціології науки у працях Дж. Бернала, М.Вебера, Т.Куна,

Р.К.Мертон, І.Лакатоса, М.Малкея, Ст.Тулміна, В.Штарка, українських філософів і соціологів науки В.Онопрієнка і В.Кізіми. Обґрунтування авторської позиції потребувало вивчення й узагальнення широкого кола джерел. Віддаючи належне висновкам і узагальненням існуючих історичних досліджень з окремих аспектів теми, слід зауважити, що їх автори не формулювали й не досліджували проблему української науки як цілісного явища національної історії кінця XIX – початку XX ст. Результати вивчення методологічних, джерелознавчих та історичних досліджень стали основою для формулювання мети та постановки завдань дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у контексті розробки планової теми відділу історії культури українського народу (нині відділ історії України другої половини XX ст.) Інституту історії України НАН України "Культура українського народу як чинник національно-державного розвитку (XX ст.)"), № державної реєстрації 01984000945.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є висвітлення, аналіз і систематизація політично-ситуативних, організаційних, інтелектуально-пізнавальних, персонально-авторських чинників процесу розвитку української науки кінця XIX – початку XX ст. з наголошенням у ньому взаємозв'язків та взаємозалежностей соціокультурного та інституціонально-академічного характеру. Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання:

- проаналізувати стан історіографії розвитку української науки, з'ясувати авторське та інституційне коло її дослідників, рівень розробки ними окремих аспектів теми;
- розширити, класифікувати і систематизувати джерельну базу дослідження, компенсуючи асиметрію фактологічної інформації щодо екстернальної та інтернальної сторін науки;
- здійснити компаративний аналіз національно-культурних умов розвитку української науки, особливостей її структурування у підросійській та під австро-угорській Україні.
- розкрити зміст нового – понад метафізичний формат – сприйняття і трактування можливостей науки українськими інтелектуалами, їх внеску у

розробку пакета пропозицій, спрямованих на організаційно-інституційне оформлення українських наукових досліджень;

- уточнити обставини, мотивацію й напрями зміни статутів НТШ впродовж 1892–1914 рр. як основи інституціональних трансформацій українознавства у напрямі академізації його науково-дисциплінарного корпусу.

- узагальнити форми прояву іманентних науці функцій у діяльності українських дослідників, засоби відмежування їх від позанаукових завдань національно-культурного розвитку;

- показати зрушення у тематиці та методології українознавчих досліджень, поступ у вивченні економіко-статистичних, демографічних аспектів життя, мовознавчої проблематики, формуванні наукових шкіл, напрямів і концепцій;

- дослідити форми організації, напрями та результати видавничої діяльності національних наукових товариств, їх комунікативні зв'язки у науковому світі.

- висвітлити утворення українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, формування осередків українознавства в університетах Харкова, Києва й Одеси. Дослідити науково-організаційні аспекти боротьби за відкриття українського університету у Львові;

- показати, що історично реалізований перебіг інституціональних процесів в українському науковому співтоваристві не був проектом з наперед визначеним успіхом, а результатом складного протистояння і боротьби різновекторних сил і тенденцій. Розкрити роль М.Грушевського у розбудові національної науки.

Об'єктом дослідження є історія української науки.

Предмет дослідження – процес інституціоналізації української науки кінця XIX – початку XX ст. як інтелектуального й організаційного руху з властивим йому комплексом науково-дисциплінарних досліджень, статусно-академічних перспектив та соціокультурних засад.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 90-ті рр. XIX – початок XX ст., коли оформилася кульмінаційна щодо усієї попередньої історії українознавчих досліджень стадія їх розвитку. Верхня межа хронологічних рамок позначена початком Першої світової війни. Загалом останні 25-30 років передвоєнної історії у своїй

сумі – попри календарний розрив – трактуються європейською історіографією як суцільний і однорідний за перебігом політичних і соціокультурних процесів період. ХІХ ст. затягнулося соціокультурному вимірі й отримало назву "довгого століття, кінець якому поклала Велика війна. Німецька історіографія даний період позначає терміном *Jahrhundertwende* (поворот століть). Загальноживаним поняттям для розмежування різних епох є також французьке *fin de siècle* (кінець століття). В українській історіографії даний період також визнається гомогенним, проте він не має загально визнаної оригінальної назви, як це характерно, приміром, для позначення козацької доби чи Гетьманщини. Інколи його називають черговим етапом національного відродження. *Відродження* – умовний термін у випадку застосування його до країн, які не мають у власному національному розвитку епохи класичної античності. Конвенційна компонента використання терміна забезпечує йому широкий обіг у науковій лексиці, проте через свою утертість та відірваність від первісного контексту вживання він має слабкий інформативний потенціал і в кожному окремому випадку потребує додаткових пояснень. До того ж відомо, що відродити можна те, що колись було, між тим як зміст даного періоду української історії складала нові, креативного характеру культурні, політичні, а почасти і соціальні (на кшталт інтелігенції) утворення, які вже тоді ставали предметом літературно-критичних і публіцистичних рефлексій і дискусій.

Поряд із терміном *відродження* для позначення даного періоду української історії використовується також термін *модерний*. Відображаючи ідею нового (*модо* – недавній, сучасний), в українському випадку він видається більш вартісним з пізнавальної точки зору, оскільки орієнтує на прикметні обриси історичної доби, яка для українців була пов'язана з спеціально-професіоналізованим освоєнням інтелектуальних практик, набуттям нового соціокультурного досвіду, функціонуванням нових інституцій, зокрема НТШ, УНТ, низки національних університетських кафедр. Поняття модерності фіксує усвідомлення національною інтелігенцією виняткової експресії історичного моменту, необхідність зрушень у структурі національної культури, посилення у ній інтелектуально-раціональної, професійно організованої діяльності, свідомої розбудови так званої *високої* культури, у якій

домінантне місце належало науці. Діяльність модерного покоління інтелігенції виглядає настільки результативною, що кінець XIX – початок XX ст. отримав в українській історіографії назву інтелігентської доби [575, с. 363]. У даному контексті беззаперечним є факт інтелектуалізації національної політики українства. Погляд на українську науку крізь призму загальноєвропейських соціокультурних зрушень підважує стереотип про український модерн як суто літературно-мистецький феномен, між тим як він мав крім відомої політичної компоненти ще когнітивно-концептуальний, організаційно-науковий, науково-видавничий аспекти.

Територіальні рамки дослідження охоплюють етнічну територію України, що пов'язано власне з конструюванням єдиного українського національного простору оскільки він реально не мав цілісно окресленої конфігурації на політичній карті. Таке (проектне по суті) бачення даного питання було лише одним з можливих варіантів політичного розвитку, проте воно не є штучним, оскільки спільний національно-культурний простір завжди був для західних і східних українців значимою категорією їх індивідуальної і масової свідомості. Перебіг подій свідчить, що стерти ідею єдності народу з його історичної пам'яті практично неможливо. Компенсатором відсутності цілісного простору була (поряд з іншими факторами) наука, її інституції, розповсюдження наукових видань, формування національного наукового співтовариства. Разом з тим реальний територіально-імперський контекст кінця XIX – початку XX ст. дозволяє розглядати національну науку як явище з надзвичайно прозорими межами, на змісті й напрямках якого позначилися міжнаціональні, наднаціональні, загальноцивілізаційні процеси.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані методи філософського, загальнонаукового та конкретно-спеціалізованого історичного та міждисциплінарного характеру, у т.ч. елементи інституціональної методології соціально-історичного пізнання. Філософські та загальнонаукові методи використовувалися наступним чином:

– *діалектичний метод пізнання* – допоміг встановити процесуально-динамічний аспект української науки як руху з певних позицій і підстав й досягнення конкретних результатів, виявити суперечливу єдність різних

національних наукових співтовариств, що знайшло своє продовження в обґрунтуванні однотипності структурно-організаційних перетворень в українській науці. За допомогою даного методу визначені напрями і загальні тенденції розвитку української науки як суспільно-колективного інтелектуально-сцієнтичного за характером руху, перебігу якого сприяла адаптація й спеціалізація – важливі моменти самоствердження у конфліктному соціокультурному середовищі. Завдяки зазначеному методу український науковий рух у інтелектуально-гносеологічній перспективі постає не лише спадково-накопичувальним феноменом, а й історією конкуренції з елементами ігнорування ученими своїх попередників і опонентів.

– *системно-структурний* – дав можливість інтегрувати "розірвані" просторово-часові формати українського наукового руху, здавна існуючі його елементи, форми і ланки з новоствореними. У результаті українська наука постає як цілісність, що зберігає субстанційну єдність попри різну вагу та певну асиметричність її складових. Дослідження української науки під даним кутом зору дозволило констатувати відкритість її як системи не тільки у сенсі незавершеності (відсутність деяких вагомих структур на зразок національних університетів та академій, що вказувало на інституціональну вразливість українського наукового руху), але й для сприйняття новацій та контактів із світовим науковим співтовариством, що посилювало її організаційно-академічні інтенції. Системно-структурний підхід дав можливість поставити питання про рівень внутрішньої інтегрованості української науки, висвітлити її стан і розвиток через призму організаційної ієрархічно впорядкованої системи, якою була тодішня класична західноєвропейська наука.

– *структурно-функціональний* – дозволив окреслити константні зв'язки між організаційною структурою української науки та її пізнавальними й соціальними функціями, встановити характер залежності останніх від рівня сприяння чи гальмування з боку політичних чинників й інститутів, спонукав до ретельного аналізу складових організаційної будови українських наукових товариств. Співвіднесення існуючої на той час структури української науки із загалом властивими науці функціями, з одного боку, а з іншого – з очікуваннями

українською суспільністю від даної сфери діяльності, виявило низку її функціональних еквівалентностей із зразками класичних наукових установ, що у свою чергу зумовило нашу увагу до внутрішньо-академічних ситуацій і проблем – видавничої політики у НТШ та УНТ, особливостей прояснення дискусійних аспектів історіографії її висвітлення. Відсутність у системі української науки такої важливої ланки як національний університет зумовила увагу до компенсаторних механізмів підготовки наукових кадрів українознавства.

– *порівняльний метод* – дав змогу конкретизувати на ґрунті українського культурного соціуму варіативні науково-структурні реальності, які не зводяться до абстрактної моделі науки, а складаються з різних систем, що історично розвиваються. Він дав змогу, з одного боку, зіставити будову і діяльність двох наукових національних інституцій – НТШ у Львові та УНТ у Києві і виявити в їх діяльності генетичну спільність завдань та структури, а з іншого – порівняти ці інституції з класичними академічними закладами й дійти висновку, що секції і комісії українських наукових товариств діяли за принципом продукування конкретного наукового результату/продукту. Тобто вони не були дискусійними гуртками політичного або культурологічного характеру, чи аматорськими об'єднаннями автодидактів. Метод зіставлення дав можливість акцентувати основні властивості та риси досліджуваного об'єкта, уможливив усебічну характеристику змісту, цілей, структури, специфічних ознак, потенційної і реальної ролі, яку мала українська наука та її інституції у процесі модернізації української нації.

– *метод опису* подій, розгортання і перебігу процесів надав рис конкретності та унікальності історичному образу української науки як частини національного універсуму;

– *інституціональний підхід* до наукового руху дав можливість зіставити, з одного боку, соціальний інститут науки загалом, як він мислився і функціонував у досліджуваний період, з українською наукою, як конкретним (частковим) випадком науки – з іншого, а також поставити питання про співвідношення української науки і українознавства на той час. Завдяки інституціональній методології розкриті особливості взаємодії науки й інших суспільних інститутів, оскільки інституціоналізм

втягує у коло свого інтересу політичні режими, системи права, освіти, пресу, культуру загалом. Інституціональний підхід дозволив усунути у сприйнятті проблеми української національної науки вузькі межі регіоналізму, провінціалізму, фрагментарності, прояснити особливості корпоративних відносин усередині наукового співтовариства загалом і його національного сегменту зокрема. Застосування вказаних методів і підходів дало змогу реалізувати в розкритті теми принципи об'єктивності та історизму.

Наукова новизна результатів дослідження. У дисертації здійснено комплексний аналіз української науки як складної і у певних ланках не вивершеної організаційної системи, яка поряд з властивими їй пізнавально-інтелектуальними та структуруючими функціями мала низку рис, притаманних громадським рухам.

У межах дисертаційного дослідження одержано результати, сформульовано висновки і положення, що виносяться на захист, новизна яких градується й конкретизується наступним чином.

Уперше в українській історіографії:

- обґрунтована можливість і доцільність дослідження історії української науки кінця XIX – початку XX ст. у контексті інституціональної методології, яка дозволила розглядати різноманітні організаційні форми, різнорівневі структури і елементи національного наукового етосу у ширшому контексті європейської науки кінця XIX – початку XX ст.;

- експлікована низка історіографічних стереотипів у висвітленні діяльності НТШ і УНТ, спростовано трактування конфліктів в українських наукових товариствах, як таких що виникали начебто на суто особистісному рівні, наголошений їх діловий зміст і сенс;

- представлено формування інституту української науки як цілісного спеціалізованого комплексу засад, корпоративних норм та інституцій включно з такими елементами і ланками як кафедри, університетські лекційні курси та наукові семінари; акцентована ідея національної академії наук.

- виявлений і проаналізований взаємозв'язок між статутними реформами у НТШ, суспільно-політичними акціями стосовно перетворення його на Академію

наук і піковими епізодами піднесення боротьби за відкриття українського національного університету у Львові.

- здійснений відхід від політизації діяльності НТШ й схематичного трактування УНТ як культурологічного утворення, окреслені засоби підтримки інституціонального розмежування науки з позанауковими сферами інтелектуальної національно спрямованої діяльності, зокрема, журналістикою, белетристикою, педагогікою.

- доведено, що іманентною метою українського наукового руху було порушення монополії інонаціональних пізнавальних практик й інтерпретацій у сегменті українознавчої тематики, досягнення предметно-дисциплінарного зсуву у галузі українознавства від регіонального-краєзнавчого до інтегрально-національного формату.

- поставлено питання про конфігурацію підсумків українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. сформульовано висновок, що його виразні елементи лінійно-поступового характеру (інституціональні здобутки) у наступну історичну добу зазнали трансформації за циклічно-хвильовим алгоритмом. Розглядаючи проблему результатів у ширшому хронологічному форматі, беручи до уваги, що певні процеси мали “безпосереднє” інтенсивне продовження і вже у суміжному періоді набули організаційно вищого утілення (утворення національних університетів, Української Академії наук у Києві), а деякі були обірвані, можна зробити висновки про завершення у досліджуваній період одного з первинних циклів інституціоналізації українських досліджень.

Поглиблено та удосконалено:

- уявлення про коло джерел для дослідження історії української науки, місцезнаходження маловідомих документів і матеріалів, аналіз і трактування різноманітних за формою й інформаційним навантаженням джерел;

- логіку розмежування понять *українська наука* і *українознавство*, український науковий рух, які функціонували як доповнюючі, однак не тотожні одне одному, хоча й однопорядкові;

- аналіз науково-галузевої структури секцій і комісій НТШ та УНТ.

- аргументацію на користь академічного характеру українських досліджень і видань, масив яких мав широкий радіус циркуляції, у т. ч. за межами національного поля науки;

Подальший розвиток одержали:

- характеристики особливостей прояву дії політичного чинника, зокрема впливу можливостей й обмежень австрійського і російського парламентаризму, лобювання національно-культурних програм у державах імперського типу, соціокультурних і політичних ускладнень формування національного наукового співтовариства;

- ідеї про те що нове знання здобувається шляхом розширення і збагачення предметної сфери науки, вибудовується шляхом нових проєкцій об'єктів, якими у даному випадку виступають учені, наука, наукове співтовариство;

- дослідження боротьби за український університет у Львові. Акцентовані кадрово-академічні аспекти питання;

- аналіз і оцінка діяльності М.Грушевського і прихильників його моделі функціонування українських наукових інституцій.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих історичних праць з історії української науки, культурології, соціології науки та наукознавства, розробці спецкурсів з історії України, історії європейської та української науки і культури, для визначення раціональних форм і методів організації наукової роботи у вищих навчальних закладах, науково-дисциплінарного тренінгу студентів та аспірантів, для пошуку засобів фінансування наукових досліджень та обґрунтування мотивів їх отримання.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на 18 міжнародних наукових конгресах, конференціях та семінарах: VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура" (1997, Київ – Харків); "Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах" (1997 р., Тернопіль); "Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфлікти,

проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття" (1997 р., Київ – Чернівці); "Українська періодика: історія і сучасність" (1997 р., Львів); "Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича" (1998 р., Київ); "Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи" (1998 р., Чернівці); "IV Міжнародний Конгрес МАУ (1999 р., Одеса); "Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть" (1999 р., Київ); "Актуальні проблеми розвитку української державності (Історія і сучасність" (2000 р., Коломия); "Українська історична наука на порозі ХХІ століття. (2000 р., Чернівці); "IV Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича" (2000 р., Чернівці); "Мирон Кордуба – вчений, педагог, громадянин. До 125-річчя від дня народження (2001 р., Львів); "Соціальна історія в Україні та в Німеччині у 20 столітті" (2002 р., Київ); "V Міжнародний Конгрес МАУ (2002 р., Чернівці); "V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича" (29 вересня 2005 р., Чернівці); "Українська історична наука на шляху творчого поступу" III Міжнародний Конгрес українських істориків (2006 р., Луцьк); "III Міжнародна наукова конференція *Вікно в європейську науку*, присвячена 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля." (2006 р., Чернівці); "Політична, громадська та наукова діяльність М.Грушевського (до 140-річчя від дня народження М.Грушевського)" (2006 р., Київ); "Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої спадщини та діяльності." Ювілейна наукова конференція до 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського (2006 р., Київ).

Наукові положення і висновки апробовані автором у викладанні курсів "Історія України", "Історія сучасного світу", "Історія світової і української культури", на теоретичному семінарі кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Публікації. Основні положення та найважливіші результати дисертації опубліковані у 44 одноосібних наукових працях, серед них: монографія

особистого авторства – "Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.)" (Київ, 2006. – 21, 39 ум. друк. арк.); 25 статей – у фахових виданнях; 3 статті – у інших виданнях; 15 статей – у збірниках матеріалів всеукраїнських і міжнародних наукових конгресів і конференцій. Участь у конференціях відбувалася у формі доповідей, виступів, повідомлень, основні положення яких надруковані у матеріалах конгресів і конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Текст дисертації становить 392 сторінки, список використаних джерел і літератури – 63 сторінки (717 найменувань), додатки – 15 сторінок (8 назв). Загальний обсяг дисертації становить 470 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Означена тема має кілька рівнів дослідження – фактологічний, методологічний та аксіологічний. Існуючі у історіографічній практиці розбіжності щодо відбору інформаційного і фактичного матеріалу зазвичай вирішуються дослідниками на методологічному рівні. Так, факт існування на рубежі XIX–XX ст. української національної науки майже повністю ігнорувався істориками і наукознавцями, які були змушені працювати у партійно-класовій методологічній парадигмі. Тому попри наявність значної сукупності джерел тема української науки не розроблялася.

Методологічні розбіжності вирішуються на аксіологічному рівні. Зростання цінності української інтелектуальної спадщини модерної доби, актуалізація організаційного досвіду тогочасного наукового співтовариства зумовили пошук інших методологічних та теоретично-концептуальних підходів до його вивчення. Найбільш придатним з низки можливих, на нашу думку, є інституціональний. Щодо існуючих та імовірних аксіологічних розбіжностей, то їх в історичних дослідженнях взагалі неможливо подолати, оскільки вже сам історичний інтерес, покладений в основу пізнання, запускає процедуру оціночних суджень.

Помічено, що вітчизняні філософські, наукознавчі і культурологічні дослідження з питань наукової проблематики побудовані переважно на фактах історії західноєвропейської науки. Імена українських вчених, так само як і вчених інших країн Східної та Центральної Європи, не кажучи вже про розгляд їх теоретичних концепцій, практично не згадуються навіть у солідних працях з історії європейської науки. Цілком припустимо, що їх значення не завжди виходило за межі національного дискурсу. Однак, варто визнати, що у випадку української науки не останнє місце займає загальна несинтезованість її історії і особливо раннього етапу її інституціоналізації як національної. У даному розділі обґрунтовується необхідність тематичного й джерельного збагачення і розширення предмету історії науки, методологічних та історіографічних засад її вивчення.

1.1. Концептуально-методологічні проблеми дослідження

Наука є складним суспільним явищем, вивчення якого здавна ведеться у кількох зрізах – філософському, історичному, соціологічному, економічному, бібліографічному, культурологічному та ін. Філософи майже до кінця ХХ ст. під наукою розуміли передовсім природознавство і, протиставляючи його можливості релігійному світосприйняттю, концентрували увагу на її гносеологічних функціях. Економічному підходу до науки притаманний інтерес до її технологічних й виробничих можливостей, пошуку ефективних важелів використання й розподілу ресурсів. Останнім часом у межах цього підходу ґрунтовно вивчаються маркетингові аспекти наукової діяльності. Переважно як наукове співтовариство, комунікація та конкуренція між вченими й науковими школами трактується наука в соціології. Дещо іншою вона постає у політичній риторичі, програмних документах партій, громадських організацій, в урядовій лексичі.

Зацікавлення ученими наукою загалом, її дисциплінарними, пізнавально-верифікаційними, логіко-гносеологічними аспектами, організаційними формами та революційними переворотами призвело до започаткування у 1920-х рр. окремої дисципліни – наукознавства. Попри наявність широкоаспектних міждисциплінарних і спеціальних напрямів дослідження феномену науки дійти лаконічного та загально-визнаного її визначення поки що не вдається. Цілком актуальним залишається зауваження Дж. Бернала про те, що "наука є дуже старою й упродовж своєї історії вона зазнала стількох змін, і кожне її твердження настільки пов'язане з іншими аспектами людської діяльності, що будь-яка спроба дати визначення науки, а таких є чимало, може охарактеризувати більш-менш точно лише один з її аспектів, а найчастіше другорядний, що існував у певний період її розвитку" [420, с. 17]. Після таких суттєвих зауваг дослідники науки, остерігаючись критики, завбачливо почали уникати спроб її дефініції, обмежуючись попередніми, неповними визначеннями чи окресленням явища через такі його антиподи. як *антинаука*, *псевдонаука* та ін.

Важливим підсумком дослідження науки загалом й особливо її суспільних функцій можна вважати досягнення континуїтету щодо трактування її як соціального інституту. Такою наука постала внаслідок тривалого історичного розвитку, за-

вершення професіоналізації даної сфери та беззастережного визнання за нею суспільством функцій, не властивих жодній іншій галузі людської діяльності. Не останню роль в інституціоналізації науки відіграє також стійкий і різнобічний інтерес до неї держави, економічних структур, різноманітних політичних сил.

Трактування науки у площині соціального інституту дає можливість з неупереджених позицій досліджувати складний і дискусабельний феномен національної науки загалом й української зокрема. Адже думка про монолітний інтернаціональний характер новоєвропейської науки, формуванню якої сприяла ціла когорта відомих учених й особливо їхні масштабні претензії корпоративного гатунку при конкретно-історичному підході, виявляється застарілим стереотипом. Розмова про сучасні національні науки ведеться зазвичай у річищі оцінки кожної з них з погляду кількісних показників, якими є супідрядні дані про чисельність учених, нобелівських лауреатів, індекс цитувань, розмір асигнувань з державного бюджету. Водночас завжди враховувалися параметри й особливості національної системи науки, пов'язані з культурою, які своїм існуванням завдячують збереженню та модифікації культурно-історичного розвитку країни й національного менталітету загалом.

Безперечно, науці властива рання інтернаціоналізація її простору. За своєю суттю вона є екстериторіальним явищем, одним з найбільш космополітичних феноменів, проте у ній завжди була присутня національно-історична традиція. Приблизно з 30-х рр. ХУІІІ ст., коли латина остаточно перестає бути тотальною мовою науки і вчені віддають перевагу національним мовам, широкого вжитку набувають лексеми *німецька, англійська, французька, російська* наука. У кожному разі вони асоціюються не лише з національно-територіальними (державними) межами, а й із переважанням тих чи інших пріоритетних напрямів наукових досліджень, особливостями оформлення та використання їх результатів. Національно-історичні особливості виявляються також у перевазі частки тих чи інших джерел (державних, корпоративних, громадських) фінансування науки у кожній окремій країні, позначаються на виборі напрямів і стилю наукового пошуку, рівні і формах самоорганізації вчених, типах наукових асоціацій та установ.

У різних галузях науки ступінь відкритої експозиції національного різний. У природничих – поняття національної науки зазвичай асоціюється з територіально-національною належністю дослідника, специфікою становлення і розвитку наукових шкіл; у гуманітарних та соціально-економічних – додаються ще елементи рефлексії досвіду власного суспільства. Крім особливостей, пов'язаних із ментальністю, національну науку вирізняє також існування цілісних наукових співтовариств. Кожна країна (нація), розвиваючи науку, утворює особливий науковий простір, який певним чином кореспондує з державним (національним) простором [544, с. 234]. Водночас специфічні потреби науки виводять її за межі суто національних координат. Тому в розвитку науки співіснують і модифікуються універсальні світові тенденції та національні особливості, дослідження яких може створювати пастку дилеми національного й міжнародного. Л.Пастер стверджував, що наука не має батьківщини, проте ніхто не може абсолютно ігнорувати ту обставину, що вчені її завжди мали і мають. Інший бік складної ситуації фіксує звісна теза про те, що політики у сфері науки виступають як "націоналісти", а вчені – як "інтернаціоналісти".

Усі ці аспекти є більш-менш прозорими, в разі коли для аналізу обирається національна наука західноєвропейських країн, проте вони ускладнюються, коли йдеться про науку народів Східної і Центральної Європи періоду так званого "довгого ХІХ століття", які на той час втратили чи ще не сформували національної державності і входили до складу Російської або Австро-Угорської імперій. До даної категорії належали українці. Їхня наукова практика, сплеск якої припадає на останню чверть ХІХ – початок ХХ ст., у мовних (видання російською, польською, німецькою та майже цілковита відсутність наукового книговидання українською мовою) та науково-дисциплінарних, структурно-організаційних (загальноросійські та місцеві наукові товариства і науково-освітні заклади) формах видається неідентичною. Обтяжливі напруги внутрішньополітичного, соціокультурного та міжнародного характеру зумовили фрагментарність, епізодичність і певну анклавність українського національно-культурного руху взагалі та наукового зокрема. Безумовно, вони ускладнюють дослідження української науки як національної і вимагають використання сучасної методології.

На межі XIX–XX століть європейська наука остаточно стає об'єктом системної державної політики. Її стан, напрями, організаційна будова дедалі більше залежать від характеру взаємодії з державними структурами. У зв'язку з цим важливо зауважити, що українська наука більшою мірою розвивалася, по-перше, всупереч державній політиці, по-друге, як гуманітарна й до того ж, опозиційна за своїм тематично-проблемним спрямуванням та концепційним арсеналом. Ці обставини формували її особливості, складнощі становлення і хвилеподібний рисунок розвитку. "Феномен української науки парадоксальний у тому відношенні, – зазначає сучасний філософ В.В.Кізіма, – що вона протягом майже всієї своєї історії перебувала в непевному стані буття-небуття. Її динамізм був не стільки науково-суттєвий, скільки науково-буттєвий. *"Бути чи не бути?"* – питання, яке визначало не тільки зусилля подвижників української науки, отже й виживання останньої, а й значною мірою сам зміст цих зусиль, тобто характер та динаміку її компонентів і структури" [545, с. 8]. Погоджуючись з даною оцінкою, зауважимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. українська наука набула найбільшого динамізму за усю її попередню історію. Він виявився у формуванні нових за змістом і тематикою напрямів досліджень, які склали основу наукового українознавства, були утворені та діяли два національні наукові товариства у Львові та Києві, актуалізувався студентський рух за створення нових українських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах, запровадження української мови та українознавчих дисциплін в університетах російської України.

Соціокультурні функції науки усвідомлювалися і пророблялися в національно-визвольному аспекті кількома поколіннями українських інтелектуалів, насамперед П.Кулішем, М.Драгомановим, М.Чубинським, І.Франком, М.Грушевським. Видимий поступ науки й освіти у Європі закладав передчуття великих соціальних перетворень, пов'язаних із нею. Цікавими у цьому аспекті є пасажі маловідомої поезії П.Куліша *Промова Науки до русина* (1888 р.). Кілька рядків з неї заслуговують на цитування, позаяк добре ілюструють думку Г.Грабовича про ініціювання саме П.Кулішем серйозного "пересунення парадигми (paradigm shift) українського самосвідомлення – від *sacrum* і його романтично-міфологічних передумов до *ratio* з

його більш або менш програмовим і послідовним позитивізмом..." [464, с. 93]. Кулішева *Наука-миростворниця* говорить українцю: "Нехтуючи людський морок і обман тлетворний,/ Я будую в людськiм серці храм нерукотворний./ Я будую церкву правди із усіх народів,/ Не вважаю, хто багато, а хто мало шкодив." Наука – "безустанна дослідниця мiльонноока" – судить і визначає історичну долю народів, карбує її на мармурі. І далі: "На тiм мармурі напишуть руську твою долю: Не свою чинити будеш, – чужоземну волю./ І доколи не переймеш правди у науки, доти буде тебе правда держати за руки./ Серед сонмища народів будеш німувати,/ І в досаді своє власне серце пожирати" [Цит. за: 705, с. 16]. Експресивний тон з елементами звертання, повчань, пророцтв влучно відтворив сприйняття українськими інтелектуалами суть загроз і драматичних колізій непростой національно-культурної ситуації. Примітним є і те, що поезія написана у час першої спроби (1888 р.) перетворити *Товариство ім. Шевченка* на наукове, яка, однак, залишилася безрезультатною.

Епоха панування ідеології наукового фундаменталізму, коли гору брала схильність поширювати наукові принципи на всі без винятку сегменти суспільного життя і поведінки, а неуспіх тієї чи іншої справи трактувався як наслідок невігласства чи помилки, на передній план висуває не святого, не поета, як це було донедавна, а постать ученого. Наука міцно посіла привілейоване становище щодо решти культурних сфер. Література, політика, журналістика, інші галузі суспільної діяльності існували та сприймалися у своїх особливостях, проте лише наука могла пояснити і пояснювала, чим вони є насправді та окреслювала межі їх компетенції. Наука, особливо її гуманітарний сектор, стала складовою частиною політики національної культури українських інтелектуалів. Романтичне, переважно літературно-мистецьке усвідомлення національної проблематики з 90-х рр. XIX ст. завдяки В.Антоновичу, М.Драгоманову, І.Франку, М.Грушевському доповнилася обґрунтуванням її на раціональних, науково-об'єктивістських засадах.

Під впливом оцінки науки як могутньої рушійної сили прогресу сформувався її своєрідний культ. "Віру в Бога я загубив, але віру в Науку зберіг непорушно", – згадував про свої студентські роки у Новоросійському та Харківському університетах Д.Овсяннико-Куликовський, у майбутньому один зі співвидавців *Українського*

вестника у Санкт-Петербурзі. "За цей час, – писав він, – я встиг ознайомитися з працями Огюста Конта (за статтями Писарева, Лесевича, Михайловського, Вирубова та інших, за книгою Літтре, а також за Спенсером) і став гарячим прибічником позитивної філософії. Так я увірував у Науку взагалі, у соціологію зокрема" [307, с. 23]. За М.Шлемкевичем, *українська людина* переживала на межі XIX–XX століть розумову революцію, постання нового світогляду. "У космосі того світогляду, – писав український філософ, – наука є ядром, а релігійність і мистецтво – це імлістий молочний шлях почувальних сил душі, серед яких заблисло ясне сонце мислі." [407, с. 23]. Про зростання привабливості науки як сфери професійної самореалізації свідчать спогади не лише українських учених, а й тих, хто з різних, найчастіше матеріальних, причин не зміг стати на стезю наукової творчості [281, 308, 312].

Проблема інституціоналізації української науки у якості предмета дослідження потребує методологічного окреслення соціокультурного контексту перебігу її процесів, з'ясування особливостей формування національної інтелігенції, стану освітніх закладів, літератури, журналістики, видавничої справи. Належачи до т. зв. високого пласту культури, наука не може повноцінно функціонувати в умовах відсутності або слаборозвиненості освітніх інституцій, які продукують і "шліфують" інтелектуалів, соціально відтворюють верству інтелігенції. Наука як інституціональне втілення раціональності тісно пов'язана з вищою освітою, зростанням у культурі урбаністичного начала. Міста продукують особливе мереживо соціального життя, тут зосереджені необхідні вченим бібліотеки, архіви, лабораторії, видавництва, підтримуються контакти з вищими навчальними закладами та академічним середовищем. Дефіцитність українського побутування у даному соціокультурному просторі серйозно ускладнювала шлях української молоді у науку, проте, як виявилося, не була непереборною перешкодою [Дет. див: 519, с. 211–214].

Не вдаючись до детальних визначень феномену інтелігенції, зазначимо, що її поняття не є рядовим у суспільствознавстві, а тлумачиться як ціла концепція з'ясування націоформуючих процесів і осягнення модернізаційних зрушень, особливо у Центрально-Східній Європі. При цьому варто відрізнити інтелектуалів від ширших кіл інтелігенції, як це доречно роблять услід за М.Вебером англomовні до-

слідники, зокрема Ентоні Д.Сміт [645, с. 101]. З другої половини ХІХ ст. процеси соціокультурної модернізації з більшою чи меншою інтенсивністю мали місце у двох державах, до складу яких входили українці, проте відповідний національний дискурс інтелектуального самоствердження актуалізувався з 90-х рр. ХІХ ст., коли на українському соціальному небосхилі з'явилася нова, статистично помітна категорія – світська інтелігенція. "Інтелігенція є *homo novus* в нашій житті", – зазначав В.Стефанік у 1899 р. [392, с. 323]. У Галичині і Буковині новизна полягала у тому, що поряд з постатями у "реверендах" (духовенством) на національному поприщу з'являються "люди у сурдутах", тобто світська інтелігенція з її особливими соціокультурними потребами та політичними можливостями. У Східній Україні зміни мали виразніший характер і виявлялися у переході від ідеології українофільства до українства. Тут *homo novus*-ом був представник модерної інтелігенції – опонент "українофілу" і "хлопоману". Численні публіцистичні есе маніфестували розрив з українофільством як романтичним явищем, обличчям оберненим до минулого.

У більшості галицьких інтелігентів критики убачали "кар'єровичів і заробкевичів" – людей, які переймалися проблемами особистого добробуту, позбавлених пасіонарних амбіцій [392, с. 323]. "Квазі-інтелігенцією" іменували публіцисти (Т.Зіньківський, Д.Донцов) східноукраїнську інтелігенцію за орієнтацію на російську культуру, мову, науку. З відстані часу ці категоричні репліки можна трактувати як публіцистичну стимуляцію національно-патріотичних інтересів і зацікавленість. Водночас вони ілюструють реальні аспекти тодішньої української екзистенції.

Становлення інститутів науки і вищої освіти у підросійській Україні супроводжувалося експансією російської культури та офіційної ідеології, наріжними каменями якої були сформульовані ще С.Уваровим принципи самодержавства, православ'я та народності. Брутальна агресія влади проти української мови, україномовного книговидання – наукового і навіть белетристичного (перекладного) гатунку – блокувала культурний розвиток, провокувала уламність українського лінгвосоціуму. Інонаціональна за змістом і мовною формою, особливо російська освіта і наука сприймалися свідомим українством як *погані, шкідливі, ворожі*. Критика народницькою літературою (П.Мирний, І.Нечуй-Ле-

вицький) і публіцистикою (П.Куліш, Б.Грінченко) закладів освіти та науки зумовлювалася трактуванням їх як виключно засобів асиміляції, бюрократичних, "починовлених" інституцій. Водночас вона віддзеркалювала кризу, що сталася через брак власних інтелектуальних сил у час назрілого кроку від етнокультури до "високої" культури у національному форматі.

Вагомі перешкоди, але дещо іншого гатунку, ніж у Росії, стримували становлення українського гнозису у підавстрійських землях. З другої половини 60-х рр. XIX ст. у конституційно-ліберальній Австро-Угорщині остаточно легітимізувався принцип культурної автономії щодо організації національного життя, проте спроби українців здійснювати його на практиці гальмувалися браком власних освітніх і культурних ресурсів, давнім історично-культурним конфліктом з поляками. Затримка інституційного оформлення українського наукового руху ускладнювалася також розмитістю меж нетитульних національних інтелігенцій у державах імперського типу, рухливістю їх мовної, культурної, а відтак і національної ідентичності. Можна погодитися з підсумовуючими – стосовно історичного шляху української інтелігенції у XIX ст. – висновками О.Забужко, що "перші три покоління нової української інтелігенції, кінчаючи Франковим, необхідно були – мусили бути! – вихованцями або російської, як київські "громадівці", або ж західноєвропейської, передусім німецької культури. Третього – сиріч української культури з повною структурою, спроможної продукувати інтелігенцію на своєму власному ґрунті, було просто не дано, – однак це не заважало їм зберігати, сповідуючи як свідоме переконання, національну ідентичність..." [505, 20–21,26]. Варто брати до уваги, що формування новітньої української інтелігенції здійснювалося у лоні ширшої, ніж це визначає О.Забужко, мультикультурності. Процес її становлення розгортався не лише у межах українсько-російської та німецько-української взаємодії. Не менш важливими були й українсько-угорські, українсько-румунські, українсько-єврейські й особливо українсько-польські стосунки. У їх контексті спостерігався як відплив, так і приплив інтелектуальних сил в українське русло, йшов обмін ідеями та запозиченнями. Полемічно загострений характер польсько-українських взаємо-

оцінок не заважав діяти складному механізмові впливів, обмінів, запозичень. Польська ідеологія ("праця біля основ", розгортання численних освітніх інституцій, інші акції у дусі польського позитивізму, що мали на меті зберегти культурну єдність і національну автентичність народу, який, між іншим, як і українці, був поділений між різними державами і лише засобами культури міг зберігати національну ідентичність) сприймалася частиною українських інтелектуалів й транслиувалася на ширшу громадськість.

Завдяки кристалізації модерної української інтелігенції була подолана чергова криза національно-етнічної ідентичності, що провокувалася прискоренням процесів культурної модернізації народів Центральної та Східної Європи. Поряд зі швидкими обертами культурної русифікації українців удруге могла повторитися масова полонізація українців Східної Галичини, цього разу уже без фізичного насилля, а завдяки привабливості можливостей польської секулярної культури, якої у розвиненому вигляді українська спільнота не мала. "Засоби денационалізації тепер не мають прикмет, які б відштовхували народ", – зазначав А.Ніковський. Якщо полонізація епохи середньовіччя з її виразними формами войовничого католицизму створювала почуття небезпеки, потребу в енергійній відсічі, то "тепер національний організм просякають повільно й методично елементи розкладу, легко і непомітно грим перемальовує обличчя на інший зразок, а ми все ще маємо тільки статичну енергію нашого народу і кінетичну – нечисленної інтелігенції." [590, с. 182]. Причини, через які інтелектуальні втрати українського народу тривалий час складали виразну тенденцією, мали глибоке коріння. "Історична еволюція українського народу, – зазначав М.Грушевський, – зложилася так, що всяка інша інтелігенція мусіла сецесійонувати і далі від тих народних мас, позбавлених державних, культурних і національних традицій..." [366, с. 80]. Тобто він не скидав з рахунку привабливість для немалої частини української інтелігенції російської культури і державності, так само як і в іншому випадку – австрійського імперського аналога.

Складність і непередбачуваність ситуації зумовлювалися також відсутністю єдиного національного центру адміністративного характеру. Українському націотворенню до Першої світової війни була властива двоцентровість. Навіть коли Львів

був декларований українським П'ємонтом, українська інтелігенція "ділилася" (не лише через існування державних й адміністративних кордонів, а й особливості громадського й культурного життя) на галицьку, буковинську, "южно-русскую" ("малоросійську") і сприймалася як периферія інонаціонального – російського, польського, угорського, румунського соціокультурного простору. Щодо політичної орієнтації, то вона майже до 1917 р. сповідувала австрофільство або москвофільство – у широкому сенсі, як це, приміром, трактував Д.Донцов, поширюючи даний термін і на східноукраїнську інтелігенцію.

Соціально присутня національна інтелігенція, особливо вчені, крім засобів для фізичного виживання потребували ще й адекватної духовної підтримки. Їхні інтелектуальні потреби послідовно артикулювала О.Кобилянська. У повісті *Через кладку* (1913 р.) письменниця вустами одного з героїв закликає робити щось для самої інтелігенції, а не бачити тільки мужика. "Чи не спинитись у наших змаганнях понад здобутки для мужицтва. ...становлячи з себе, себто інтелігентів, другу окрему верству, котра вимагає і для себе праці, науки, штуки й інших здобутків культури? ...Для нашої інтелігенції ми ще нічого не зробили. Я мрію про те, щоб у нас було як найбільше глибокої, поважної інтелігенції. Інтелігенції національно-культурної – а по правді з того всього ми ще й досі поза мужиком майже не бачимо нічого більше. В тім велика частка нашої властивої хиби" [378, с. 121–122]. Таким бачився Кобилянській спосіб урівноваження балансу напрямів діяльності очільників нації. Те, що теми з життя української інтелігенції, учених (реальними прообразами слугували Костомаров, Смаль-Стоцький) клалися О.Кобилянською, В.Винниченком, М.Коцюбинським, О.Пчілкою, Д.Мордовцем в основу сюжетів літературних творів свідчило про явлення дискурсу інтелектуалізму і науки в українській культурі, набуття нею елементів внутрішньої діалогічності. До того ж, белетристика О.Кобилянської, В.Винниченка була позначена філософськими, соціологічними й психоаналітичними теоріями. Деякі повісті В.Винниченка мали майже трактатний характер і, на думку тодішніх критиків, нагадували радше наукові розвідки, ніж художні твори [651, с. 35]. Як культурні факти вони фіксували ангажованість наукою українських письменників, привабливість для них її світу і простору.

Загалом з 90-х рр. XIX ст. можна говорити про зміну характеру і рівня взаємини між літературою, яка завжди "відігравала роль стимулюючого фактору національного процесу" [693, с. 89] і наукою у її гуманітарному відтинку. Персонально-авторський зв'язок українських учених, особливо філологів та істориків, з літературою, журналістикою та видавничою справою, залишався помітним явищем національної культури кінця XIX – початку XX ст. Водночас відбувалося організаційне "звільнення" української науки як соціального інституту від літератури та наближених до неї сфер. У свою чергу внутрішньокультурна диференціація інтелектуального життя супроводжувалася інституційним виокремленням українознавчих досліджень із ширшого – імперського – наукового дискурсу. Українська наука "ухилялася" від нього практикуванням іншої тематики та виробленням інших концептуальних засад її висвітлення, національною мовою видань, більш-менш сталим колом професійної автури, яка свідомо зосереджувала свої інтереси на українознавчій проблематиці. Заснування низки українських кафедр, оформлення і діяльність національних наукових товариств – *Наукового Товариства ім. Шевченка* у Львові (НТШ) та *Українського наукового товариства у Києві* (УНТ), їх видавничих установ, книгарень, бібліотек і музеїв – завершувало перший і найскладніший цикл інституціоналізації української науки, внаслідок чого вона почала розвиватися як нова соціальна реальність: як в інституційно-організаційній формі, так і у предметно-дисциплінарному сенсі. Усебічний аналіз цього нового феномену є основним завданням даного дослідження.

Методологічну парадигму дослідження складає інституціональний підхід, основні пізнавальні ідеї якого були сформульовані наприкінці XIX ст. у працях Г.Спенсера, М.Вебера, Е.Дюркгейма, Т.Веблена та інших вчених. Зародившись у лоні соціології (приміром, засновник першої кафедри соціології Е.Дюркгейм трактував соціологію як науку про соціальні інститути), інституціоналізм як інтелектуальна течія нині присутній у політології, економічній теорії, історіографії як спеціальній історичній дисципліні. Його прихильники широко оперують терміном *інститут* (від лат. *Institutio* – *правила, норми традиції*). У сучасній суспільствознавчій літературі він трактується досить широко, часом – з елементами неідентичності.

Так, інститутами можуть вважатися організації (державні, політичні, громадські), визнані суспільством норми поведінки соціальних, професійних груп, стабільні комплекси соціальних статусів та ролей, які забезпечують задоволення фундаментальних потреб суспільства. Як правило, інститути закріплюють відносини, що виходять за вузькі межі безпосереднього особистого спілкування, соціалізують мету і засоби діяльності з урахуванням вимог й інтересів різних груп усередині й поза організаціями. Цілком зрозуміло, що до останніх вони, маючи як консерваційний, так і мобілізаційний аспекти, не зводяться. Тому ми розмежуємо поняття *інститут* і *інституція* (*організація, установа*). Соціальні інститути формують можливості, на які розраховують окремі особи, суспільні групи та верстви населення. Організації ж створюються для того, щоб використовувати ці можливості. У міру розвитку організацій змінюються, власне, і самі соціальні у т. ч. глобальні інститути, яким є інститут науки.

Трактувати і досліджувати науку як соціальний інститут почали Дж.Бернал і Р.Мертон. Аналізу світового досвіду інституціонального розвитку наукових систем присвячена монографія колективу українських авторів за редакцією В.Онопрієнка [584]. Він також автор низки праць із соціології наукового співтовариства, наукознавства та історії українських наукових установ [594–600].

Інституціональний підхід як і будь-які інші концептуальні засади, має переваги та слабкі місця. Однак перших значно більше, ніж других у випадку застосування його до аналізу історії української науки. Переваги виявляються у тому, що він надає більше шансів подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття та висвітлення українського наукового руху, реальною підставою яких були так звані "зовнішні" чинники – державно-політичні умови інституційного сходження української науки. Означений підхід до досліджуваної проблеми дозволяє, по-перше, якщо і не цілком вийти за вузькі межі регіонального висвітлення наукового руху, то принаймні у порівняльному режимі розглянути його перебіг в основних національно-культурних центрах. По-друге, відійти у його зображенні від акцентування проявів абстиненції української науки, властивої усім бездержавним та так званим неісторичним націям Центральної і Східної Європи супроти канону ве-

ликої європейської науки у її національних проявах – німецької, російської, французької, британської. Ці стани мали місце у дійсності, проте їх гіперболізація у історіографії заважає бачити позитивні моменти, які становили суть феномену. Потретьє, окреслення діяльності інституцій української науки (НТШ, УНТ, українських кафедр) збагачує загальні уявлення про розвиток науки у Львові та Києві, Росії та Австро-Угорщині, уточнює її дисциплінарні аспекти, конкретизує поліваріативність наукової періодики, стан і перспективи українських досліджень в університетах двох імперій, тобто збагачується картина на наднаціональному рівні. До переваг названого підходу можна віднести також можливість розглядати науковий рух, використовуючи не лише матеріали з історії розвитку природничих дисциплін, як це прийнято серед наукознавців, а залучати у сукупності з вищеназваними, також матеріали з історії гуманітарних наук, що особливо важливо, враховуючи їх питому вагу і роль у становленні українських національних досліджень.

Інституціональний формат дозволяє піднятися над персональною компонентою українського наукового руху. Спираючись на здобутки біографічного жанру, який залишається найбільш поширеним і результативним в історіографії української науки, сподіваємося уникнути загрози позбавлення інституціонального за характером дослідження дійових осіб, а відтак і надмірної аскетизації. Вихідним моментом аналізу українського наукового руху постають не індивіди, а інститути. Утім і цей підхід дозволяє збагатити палітру діяльності окремих учених, з більшою точністю встановити, приміром, радіус циркуляції їхніх праць. Навряд чи хтось з українських авторів мав змогу одноосібно надсилати власні публікації до європейських наукових товариств, університетів, Академій наук. Ці функції брали на себе НТШ у Львові та УНТ у Києві. Даний фактологічний ряд не аналізується у працях, присвячених тому чи іншому науковцю, і з'ясовується радше у контексті діяльності названих наукових асоціацій. Отже, інституціональний підхід дозволяє залучити ширший матеріал, висвітлити впорядковані зв'язки безособового чи, точніше, позаособового характеру. Інституціональний підхід дозволяє також з'ясувати справжні причини конфліктних ситуацій в НТШ та УНТ, підґрунтя яких залягало значно глибше рівня особистих непорозумінь і складних характерів.

Концентрація уваги на інституціонально-організаційних аспектах наукового руху може призвести до глорифікації (уславлення) досліджуваного предмета. Помічено, що опис організаційних аспектів діяльності певних інституцій, у т. ч. наукових, приховує небезпеку їх ідеалізації і може призвести до підміни того, що відбувалося, яскравою картиною того, що повинно бути згідно зі статутами, нормативними рішеннями, інтерпеляціями і меморандумами. У зв'язку з цим у дослідженні акцентуються моменти дискусій навколо статутів НТШ, не оминаються інші ситуації гострих зіткнень і конфронтацій. І нарешті, дослідження українського наукового руху в інституціональних параметрах увідповіднює порівняння його з аналогічними процесами в інонаціональних культурах, доречнішими виглядатимуть також екскурси у сфери компетенції інших соціальних інститутів – журналістики, видавничої справи, партійно-парламентської сфери. Усе це уточнює складну картину українського наукового руху, насичує контекст його розгортання.

Отже, інституціональний підхід до української науки із урахуванням усіх зазначених зовнішніх і внутрішніх особливостей її становлення наприкінці XIX – початку XX ст. дозволяє вивести її висвітлення із штучного вакууму і тлумачити у контексті низки інших інститутів (державних, національних, інонаціональних, глобальних). Інститут науки, як і кожен інший соціальний інститут, будучи продуктом історичного розвитку, знаходиться у постійній еволюції. За ємкістю спадкової інформації він схожий на ген живого організму. У взаємодії з іншими соціальними інститутами, яка має характер боротьби за виживання, інститут науки може передавати або втрачати свою інформацію. Ця конструкція пояснює відгалуження, кристалізацію та перипетії розвитку інституту української науки.

З'ясування методологічних аспектів дослідження потребує уточнення змісту таких понять, як *українознавство*, *українська наука*, *український науковий рух*, *український вчений*. Перші два очевидно зіставні, проте вони не збігаються за змістом та радіусом коректного застосування. Використання у даному дослідженні двох термінів зумовлено тим, що українська наука започатковувалася українознавчими дослідженнями, проте з утворенням НТШ і УНТ вона не обмежувалася ними. Статути НТШ й УНТ і практика організації наукової діяльно-

сті показують, що ці наукові інституції орієнтувалися на концепцію "повного галузевого фронту" наукових досліджень. Для її реалізації в товариствах були утворені наукові секції та комісії, випускалися спеціалізовані періодичні видання з природничих і математичних наук. Зрозуміло, що головна увага зверталася на українознавчий гуманітарний комплекс, оскільки "ніхто або мало хто займався ним у той час, як над загальними науками (прим. природописними) працювали тисячі учених різних країв і народів, розпоряджаючи не тільки достатніми фондами, але й усякими помічними засобами (музеями, кабінетами, лабораторіями). Тут лишалося нашим вченим головно ознайомлювати українців із дослідями інших та вироблювати свою термінологію, хоч навіть у сім напрямі докинено деякі причинки до загальної скарбниці науки", – резюмував у 1920-х роках В.Гнатюк зміст діяльності НТШ [459, с. 160].

Не вдаючись у деталі сучасної дискусії навколо українознавства, започаткованої наприкінці 1980-х рр. зауважимо, що циркуляція понять *українська наука* й *українознавство* регулюється актуальним історичним контекстом. Коректним є, на нашу думку, зіставлення Я.Дашкевичем термінів *українознавство* та *слов'янознавство* [491, с. 3–8]. До його суджень можна додати, що українознавство коннотується з українофільством. Слов'янофільські ідеї в Україні з часу утворення товариства імені Кирила і Мефодія були переформульовані на українофільські. Перехід від українофільства до нової ідеології українства супроводжувався організаційним утвердженням української науки.

Сучасні українознавці трактують свій предмет (українознавство) як сукупність наукових та позанаукових знань про українство, тобто з уключенням також ірраціональної систем знань. Остання складова виводить його за межі як суто науки, так і того українознавства, яким воно було наприкінці XIX – на початку XX ст., перебуваючи у класичній стадії розвитку та виявляючи себе окремими дисциплінами [670, с.11, 230, 231]. Тобто йдеться про історію України, її географію, українську етнографію, філологію, мистецтвознавство, які за рівнем опрацювання могли стати основою університетських курсів та підставою для створення окремих кафедр. У контексті кінця XIX – початку XX ст. терміни *українознавство* та *україн-*

ська наука можуть використовуватися як споріднені й умовно взаємозамінні з правкою на те, що останній окреслює ширше предметно-дисциплінарне поле.

Як уже зазначалося, предметом даного дослідження є розвиток власне української науки у її широкому галузевому вимірі, тоді як українознавство має редуковану науково-галузеву структуру з невідворотним наголосом на гуманітарних науках, що визнається і науковцями діаспори. Так, професор Темплського університету (США), іноземний член НАНУ І.-С.Коропецький відзначив, що українознавці за межами своїх дискусій залишають економічні і соціальні науки [555, с.12].

Українознавство у різних його історичних формах було і, на нашу думку, залишається більш екстровертним за виконуваними функціями, переважно популяризаторським за цілями й можливостями. Воно спрямоване на ширшу, ніж може розраховувати наука, суспільну аудиторію, і виконує переважно світоглядно-виховну роль. Доречно нагадати, що курси, організовані М.Грушевським у Львові для східноукраїнської студентської молоді, мали назву українознавчих. Українознавчими він називав також проєктовані у 1905–1908 рр. кафедри української історії, мови і літератури в університетах підросійської України, що свідчить про переважно педагогічно-дидактичний аспект терміна. Невипадково, що сучасне українознавство значно більше, ніж історія української науки, є відпрацьованою у методичному плані навчальною дисципліною, в той час як, історія української науки практично не викладається у середніх та вищих навчальних закладах. Їй присвячено лічені навчальні посібники [553; 599;], а у численних виданнях з питань організації наукових досліджень та історії науки, призначених для аспірантів, як правило, відсутні будь-які згадки про українську науку в національно-історичному контексті.

Немає потреби далі докладно обґрунтовувати, що за обсягом змісту поняття *українська наука* й *українознавство* різнилися завжди. Показовою у плані нюансування практики їх застосування є праця М.Грушевського *Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства*, яка вийшла у 1914 р. в енциклопедичному виданні [466]. Симптоматичним щодо вживання терміну *українознавство* є й те, що Л.Винар, якому належить пріоритет введення у обіг терміна *грушевськознавство*, спочатку визначав його як окрему діля-

нку українознавства, а, принаймні з 1994 р., він трактує його як міждисциплінарну науку із широким методологічним арсеналом [435, с. 153 ; 436, с. 17; 438, с. 8].

Використовуваний нами термін *український науковий рух* широко вживався у досліджуваний період (Дорошенки, М.Гехтер) феномен української науки, ядро програми якої складали предметно-пізнавальні та мовні практики, що виглядали спірними у аспекті нормативності тодішньої гуманітаристики і зустрічали критику, зокрема з боку деяких славістів, репрезентується терміном *український науковий рух*. Він вдало відображає динамізм і результативність опозиційного інтелектуального (наукового) руху, що мав на меті змінити конфігурацію соціальних позицій як у контексті науково-дисциплінарного так й соціокультурного простору. Обминаючи відомі конкретно-історичні обставини супровідного характеру, які визначають доцільність використання в українському випадку двох термінів, зазначимо, що у наукознавстві та соціології науки поняття *науковий/інтелектуальний рух* розробляється і циркулюють на теоретичному рівні, зокрема при поясненні механізму виникнення нових наукових дисциплін, напрямів і галузей [710].

Аналіз становлення української науки потребує з'ясування питання, кого можна відносити до її представників, чи обмежується їх коло лише тими ученими, які були етнічними українцями, працювали у галузі української проблематики і до того ж сповідували цінності національної культури. Ці питання складні і не розроблені. Донедавна українська історіографія практикувала конструювання національної еліти кінця XIX – початку XX ст., зараховуючи до неї тих чи інших діячів за ознаками походження чи проживання на території України. Водночас часто не береться до уваги їхнє власне самоозначення та громадська думка, які могли змінюватися. Цікавими у даному аспекті є харківські спостереження галичанина І.Джиджори, якими він ділився у 1908 р. з М.Грушевським. Як стороння людина він влучно заперимітив, що Д.Багалій "має симпатію і вважається українцем, ..є реальним кандидатом на харківського попечителя округу" [20, арк. 246]. Але чи можна з легкістю дати відповідь на запитання, чи вважав себе тоді Д.Багалій, професор російської історії, українським науковцем. Відомо, що до 20-х рр. він стримано маніфестував свою українськість, украї обережно і без симпатій ставився до пропозицій

М.Грушевського друкуватися у виданнях НТШ та УНТ. На відміну від, приміром, В.Данилевича, який у харківський період свого приват-доцентства рекомендував студентам праці М.Грушевського, а у київський – "ризикнув", за висловом М.Сумцова, дати позитивний відгук на праці львівського професора, коли той балотувався на посаду професора кафедри російської історії Університету св. Володимира. Також є підстави пом'якшити протиставлення історика Д.Багалія історика І.Линниченку, яке склалося у сучасній історіографії. Останній попри своє політичне та культурне антиукраїнство, був названий М.Грушевським "українознавцем за фахом" [666, с. 102], а стосовно Д.Багалія сучасні дослідники небезпідставно підкреслюють неоднозначність його постаті.

Загалом національна ідентичність еліт в імперіях рухлива, ситуативна, і зберегти її тоді, як і визначити нині – річ проблематична. Не варто нехтувати тим, що самоідентифікація науковців відбувалася у категоріях тогочасних адміністративно-політичних реалій, а професурі чи не найважливіше було дотримуватися ще й корпоративної ідентичності у науковому світі. В.Перетц слушно зазначав, що у великій царині науки він не росіянин і не українець, а науковець, і тому не вважає за можливе, щоб принципом оцінювання наукової діяльності члена НТШ могла бути приналежність до національності. Для цього є наукові заслуги, – резюмував він [57, арк. 26, 27]. Безперечно, що уродженець Санкт-Петербурга, професор Університету св. Володимира єврей В.Перетц і уродженець Костромщини професор Київської Духовної Академії росіянин М.Петров, який перебував *на межі* між російством (походження, стереотипи мислення) і українством (напрямок наукових студій та їхніх ідей) [585, с. 5], належали до когорти українських учених рубежу ХІХ–ХХ століть. Формально це підтверджується їх членством в українських наукових асоціаціях, за суттю – відповідними науковими працями. Аналогічні ситуації склалися в інших сферах культуротворчого процесу. Так, характеризуючи першу київську виставку українського живопису (відкрилася у грудні 1911 р. у міському музеї, на якій було представлено 400 творів 50 митців) мистецтвознавець Д.Антонович питав себе і громадськість, "чи ся вистава є справді українською виставою, чи вона є тільки виставою артистів українців?" [412, с. 10]. Тобто, окрім іншого, ставилося питання,

чим живиться українське мистецтво, яка його тематика, чи зберігає воно, опановуючи нові форми і стилі, автентичні джерела розвитку і своєрідні риси.

Несуперечливим, на нашу думку, критерієм включення тих чи інших учених до представників української науки можуть слугувати їх наукові зацікавлення, тематика досліджень без огляду на політичні погляди і симпатії, хоча між тим і іншим був, як правило, зв'язок. В тих умовах українська ідентичність східноукраїнських інтелектуалів була, користуючись виразом М.Шкандрія, "увібрана в російську ідентичність" [696, с.266]. Не дивно, що підвищений інтерес української інтелігенції до власних культурно-історичних традицій, які виводилися від часів Київської Русі, публічне акцентування своєї українськості навіть у видатних діячів національного руху поєднувалося з лояльністю щодо Російської імперії, позитивним ставленням до збереження її територіальної цілості. Ця тенденція мала місце навіть у кризові для Росії моменти, якими були польське повстання 1863 р., події 1914 і 1917р. [550, с. 209 – 211]. Аналогічним було австрофільство русинів Буковини і Галичини.

Складну "течію річища" національної науки формували також інші "підводні камені", якими є наукові школи. Про них завжди йдеться у міркуваннях на теми національної науки, проте тут потрібна особлива виваженість, приміром така, яку продемонстрував І.-С.Коропецький. Він нарахував серед економістів другої половини XIX – початку XX ст. майже 40 українських [555, с. 17]. Характеризуючи їх, автор зазначив, що вони діставали освіту переважно в українських територіальних університетах, тут же писали свої дисертації і здобували магістерські та докторські ступені. Бажаючи наголосити їхню незалежність від російської науки, Коропецький зауважив, що вони перебували під інтелектуальним впливом західноєвропейської економічної думки, а праці прикладного характеру присвячували економічним і соціальним відносинам в Україні. Однак українські економісти не створили і не могли створити певної української економічної школи. Їх не об'єднувало вживання специфічної методології чи опрацювання однорідних теоретичних проблем, тому "неможливо вважати історичного економіста М.Бунге, симпатиків маржиналістичної школи Д.Піхна та О.Білімовича членами однієї – київської школи економістів, як це робилося деякими істориками економічної думки [555, с. 19, 33–34].

Подібною, але в іншому ракурсі, є ситуація в українській історіографії, коли учнів В.Антоновича на загал відносять до української історичної школи, хоча її adeptів розділяли методологічні і національно-політичні розбіжності [Див: 437; 549; 547, с. 162]. Безумовно, їх об'єднувала спільність методики історичного дослідження властивої "документалістам", дехто з них (І.Линниченко, М.Владимирський-Буданов, М.Довнар-Запольський, у чомусь – Д.Багалій) не розвивали національних поглядів на історичний процес і не поділяли політичних цінностей українства. Тим не менш, уникаючи підміни оцінки наукових досліджень мірою лояльності автора до імперської держави, усіх їх можна вважати причетними до української науки. Зазначені аспекти досліджуваної проблеми, складність і конкретно-історична унікальність умов і чинників розвитку української науки вплинули на вибір і формулювання методологічної парадигми дослідження.

1.2. Історіографія розвитку української науки кінця XIX – початку XX ст.

Концептуальна модель історіографії зазначеної теми передбачає: (1) визначення етапів, рівнів, підходів у вивченні проблеми, змін парадигми дослідження; (2) окреслення доробку основних наукових центрів – вітчизняних та діаспорних установ і товариств; (3) визначення сучасного рівня освоєння теми різними історіографічними формами (стаття, нарис, монографія, рецензія, есе); (4) виявлення загального рівня дослідження теми, глибини обґрунтування у літературі окремих її аспектів.

Не відкидаючи традиційну, і по суті, політизовану, модель періодизації історіографічного процесу в Україні, яка в якості рубежів у його розвитку виділяє поворотні 30-ті та 90-ті роки XX ст., вважаємо за доцільне брати до уваги також внутрішньонаукові чинники з їх автономною еволюцією та проблематикою. Однак у цій перспективі тропіка історіографії досліджуваної проблеми піддається не стільки поділу на періоди, які б розмежовувалися вагомими методологічними зрушеннями чи пізнавально-фактографічними здобутками, виходом синтетичних праць узагальнюючого характеру, як радше встановленню і окресленню плинності/міграції у просторі центрів її розвитку – інституцій, які займалися чи потенційно могли б за-

йматися історією національної науки. Історіографічне освоєння проблеми позначене переривчастою лінією, без спадковості у кадрах за типом наукових шкіл: засновник – послідовники.

Концептуально-науковому модусу історіографії досліджуваної проблеми передували дві вагомні категорії публікацій – інформаційно-популяризаторського та публіцистичного характеру. "Поки процес розвивався, поки йшла боротьба за здійснення проголошених гасел, за оправдання поставлених постулатів, – історія цього процесу в значній мірі розроблялася теж із становища завдань та інтересів боротьби. Історія нашого останнього відродження, його літературної творчості й політичних змагань трактувалася і мусіла трактуватись, свідомо й не свідомо, не стільки **як об'єкт наукового дослідження**, скільки як одна з стратегічних ділянок сеї боротьби..." [477, с. 3]. Значна частина цих праць виходила з-під пера голів і членів НТШ – О.Барвінського, М.Грушевського, К.Студинського, В.Гнатюка, І.Кревецького, І.Крип'якевича, В.Кубійовича [416; 459; 474; 475; 567; 659]. Їм властива стисла форма викладу історії заснування *Товариства ім. Шевченка*, етапів перетворення його на наукове, підсумків видавничої діяльності. З ювілейних видань першої половини ХХ ст. найбільш ґрунтовною є праця В.Гнатюка, приурочена до 50-річчя товариства. Вона друкувалася у *ЛНВ* у 1925 р., а в 80-х рр. ХХ ст. перевидана у Мюнхені [459]. Будучи тривалий час ученим секретарем НТШ, Гнатюк добре знав стан справ у товаристві. Особливу увагу він звернув на поповнення НТШ новими силами, зазначивши роль, поряд із М.Грушевським, інших учених у розгортанні наукової та видавничої діяльності. Цікавим видається його припущення що, якби М.Грушевський з'явився у Львові на 10 років раніше, то навряд чи йому б удалось досягнути вагомих результатів [459, с. 63]. Теза В.Гнатюка про значення зрушень у Східній Галичині, досягнутих українським політикумом за останні десятиліття ХІХ ст., зумовила нашу увагу до з'ясування політичної компоненти успішної діяльності НТШ. Після відновлення у 1947 р. у Німеччині та США діяльності НТШ на відзначення ювілеїв інституції друкувалися невеликі за об'ємом статті та брошури [533; 574; 602; 653]. Їх автори продовжували традицію офіційного викладу історії товариства і, як правило, не виходили за межі інформації, наведеної В.Гна-

тюком. В.Дорошенко зазначав, що нарис В.Гнатюка – найдокладніша річ, хоча не з усіма твердженнями автора він, як учасник подій, погоджувався [497, с. 26].

Огляд публіцистичного сегменту передісторіографії дозволив виокремити у ньому публікації, присвячені реформі статутів НТШ [398–401], оцінці напрямів діяльності товариства [374; 398; 400; 601], боротьбі за утворення українського університету у Львові та заснування українських кафедр у підросійській Україні [351; 352; 355; 359; 367; 370; 372; 377; 381; 383; 384; 389; 391; 394; 402]. Співставлення змісту і кількості публіцистичних виступів з університетського питання, що мали місце у двох частинах України, дозволило зробити висновок, що за усієї різниці у контекстах і завданнях української університетської політики, хвилі піднесення студентського руху і громадської активності у під австрійській і російській Україні, майже співпадають. Коментуючи обговорення у Четвертій Думі питань освіти, С.Черкасенко зазначив, що київський депутат Д.Іванов повторив ще раз старий, як саме українське питання, трюїзм: в українських школах мова повинна бути рідною, у місцевих університетах має викладатися українська мова, історія, місцевий фольклор. "Чому ж не навпаки? Університети на Україні повинні бути цілком українські, і в них як широко-наукових інституціях повинно бути навчання інших мов, історій, фольклору" [403, с. 335]. Підставою цих рефлексій, датованих 1913 р., слугували зрушення у питанні про заснування українського університету у підавстрійському Львові. Звернення до публіцистики дозволило встановити факт відносної синхронізації вимог українських студентів у Львові і Києві і звернути увагу на ширше уведення з 1912 р. українознавчих курсів у Київському університеті. Також завдяки увазі до публіцистики вдалося встановити, що питання українського університету у Львові на початку ХХ ст. із партикулярно-галицького формату стало загальнонаціональним., по-друге, набуло усебічного, у т. ч. на соціал-демократичного, обґрунтування [388, с. 96, 98; 389]. Низку петицій від робітників і селян із вимогами запровадження української мови й вивчення історії України у вищих навчальних закладах, опублікованих в українській пресі, він трактує як вагому підтримку студентського руху. У цих текстах Петлюри помітні асоціативні паралелі з ідеями І.Франка, що він їх виклав у нарисі *Наука*

і її взаємини з працюючими класами (1878 р.) [399]. С.Петлюра погоджується з М.Залізняком, що активізувати національні потреби українського студентства можна через групи українських соціал-демократів та есерів [386, с. 9–10].

У публіцистиці окреслювалися проекти приватного університету, підважувалася політика непорушності польського "посідання" [351, 352; 355; 377; 381; 391; 402]. У 1907 р. М.Грушевський, усебічно обґрунтував необхідність створення у трьох підросійських університетах українських кафедр та національного суспільствознавчого інституту [367]. З публіцистики, присвяченій університетському питанню, узагальнюючий характер має книга редактора *Діла* у 1927–1935 рр., депутата польського сейму В.Мудрого [381]. Автор зібрав унікальний фактографічний матеріал, подав порівняльну характеристику різних періодів боротьби за створення українського університету у Львові. З українського табору звучали не лише позитивні, а й критичні, інколи "високої" тональності, голоси [161; 381; 385].

Варто зазначити, що публіцистика запрограмувала певну односторонність майбутньої історіографії. Йдеться, по-перше, про надмірне наголошення труднощів розвитку української науки, дискримінаційного характеру фінансування НТШ порівняно з польськими науковими інституціями, нарікання на утиски російської цензури, тобто акцентування негативу. По-друге, публіцистика, розглядаючи український науковий рух як виключно опозиційний, а українських учених – переважно у конфліктних ситуаціях, – надмірно "автономізувала" і, зрештою, збіднювала його дійсну картину. По-третє, трактування діяльності наукових товариств як українознавчих установ звужувало уяву про науково-дисциплінарний аспект їх діяльності, гіперболізувало їх просвітянські функції, що продовжують наслідувати деякі сучасні дослідники-початківці.

Поряд із публіцистикою "оперативного" реагування сформованим є комплекс аналітичної – із властивими їй глибшими культурологічними рефлексіями підсумовуючого характеру. Після Першої світової війни цей по суті есеїстичний напрям представляли Д.Донцов і М.Шлемкевич, а після Другої – І.Лисяк-Рудницький [380; 406; 407]. Два останні, на відміну від Д.Донцова, який у 1920–30-х висміяв раціоналізм і наукові аспірації українства як "недолугий світогляд" [371, с. 257], відстоювали

роль інтелектуалізму й розвитку науки, відвертали небезпеку втрати національної академічної традиції. Починаючи від 1920-х рр., коли діяльність інтелігенції рубежу ХІХ–ХХ ст. у діаспорі зазнала гострої критики як з боку adeptів гетьмансько-монархічного проекту так й ірраціональної волонтаристичної ідеології, така загроза у середовищі політичної й наукової української еміграції існувала. Так само після Другої світової війни, у атмосфері розпорошеності наукових центрів в діаспорі, І.Лисяк-Рудницький не раз відстоював "дух і стиль праці, що панували в Науковому товаристві ім. Шевченка в ті часи, коли воно було справді науковим, і коли його очолювали учені і громадяни формату Грушевського, Франка і Гнатюка" [380, с. 391]. За оптикою бачення історії НТШ і стилістикою осмислення поряд із працями М.Шлемкевича та І.Лисяка-Рудницького можна поставити низку праць О.Пріцака [390; 617–619]. Розробляючи концепцію діяльності ініційованого ним у Гарварді Українського наукового інституту, О.Пріцак звертався до думок І.Франка, досвіду НТШ, особливо виділяючи період, коли у ньому головував М.Грушевський, що є цінним для встановлення, зокрема, справжньої частки ролі двох учених у товаристві. У 60–70-х рр. ХХ ст. О.Пріцаку випало розв'язувати ту ж проблему – створення національної наукової інституції у суспільстві, де є розвинена у т. ч. гуманітарна наука, але за її межами залишалася українська, – яку у свій час на національних теренах вирішував М.Грушевський. Однак, О.Пріцак був схильний розглядати НТШ під редукованим, а саме українознавчим, кутом зору, зводячи дисциплінарний обсяг діяльності львівської асоціації вчених до історичних і філологічних дисциплін, що, певно, впливало з його практичних завдань у Гарварді. Цінним, на нашу думку є те, що, підкреслюючи роль М.Драгоманова та І.Франка в генезі академічності НТШ, О.Пріцак спростував деякі стереотипи сприйняття даних постатей, витоки яких сягали незгод між народовцями-консерваторами і радикалами і, відповідно, накладали відбиток на виклад офіційної історії товариства.

Практично усі аспекти українського наукового руху присутні у проімперській публіцистиці І.Линниченка, Т.Д.Флоринського, С.Щоголева, інших членів Київського клубу російських націоналістів, утвореного у квітні 1908 р. [375; 379; 395; 409; 410]. Після 1905 р., коли влада воліла, щоб українські ідеї знищувалися натис-

ком громадської думки, без прямого тиску уряду в Україні відкрилися філії шовіністично-монархічних організацій [Дет. див: 558]. В імперії склалася своєрідна мода на “українознавство” – одна за одною виходили книги з української історії і етнології, які належали перу авторів, що були фахівцями у досить несподіваних галузях, як приміром, петербурзький професор-невропатолог П.І.Ковалевський, київський професор психіатрії І.А.Сікорський. Публікація І.А.Сікорського *Глава из этнологического катехизиса*, в основу якої був покладений його виступ у лютому 1913 р. у Київському клубі російських націоналістів, і являла собою зразок так званої псевдонаукової публіцистики із претензією на критику праць М.Грушевського, була процензована академіком Ф.Коршем, який дотримувався позиції цивілізованого розв’язання українського питання у межах культурного прогресизму [224]. Дві книги медика за фахом і київського цензора за посадою С.Щоголева [408; 409; 410] є ретельним нотуванням щонайменших подій українського життя, і тому їх трактували як донос російській поліції на діячів національного руху. Нажаль вони не удостоїлися розлогих рецензій з української сторони. Діяльність М.Грушевського представлена Щоголевым у настільки антиросійському дусі, що львівський адвокат Ф.Евин, призначений австрійським судом куратором у справі М.Грушевського (сенат Львівського університету розпочав дисциплінарне, а військовий суд – карне слідство, інкримінуючи цісарському професору русофільство), просив О.Колессу, роздобути для нього екземпляр однієї з книг Щоголева для використання її захищаючою стороною [453, с. 78, 84].

Саме 1910-х років і даної категорії публікацій сягають витoki хибної конструкції про те, що М.Грушевський “переніс” до Києва НТШ. У 1930-х рр. вона також, але вже в інших політичних обставинах, використовувалася як компромат більшовицької влади проти Грушевського. У іншому – позитивному сенсі цю конструкцію можна зустріти у деяких діаспорних публікаціях. На рівні достовірного факту ця теза присутня, як у перших пострадянських друках кінця 1980-х рр., так і сучасних. Тут вона фігурує як запозичена з діаспорних видань популярного характеру і має, на думку авторів, підтвердити науково-організаційні успіхи М.Грушевського [418, с. 13].

Перші спроби узагальнити український науковий рух на **науково-концептуальному** рівні і представити його у сув'язі різних інституцій, наукових шкіл і течій, видатних імен належать М.Грушевському. Історія української науки була його улюбленим сюжетом [616, с. 53]. Кілька праць наукознавчого характеру з елементами історіографічного синтезу опублікована М.Грушевським до Першої світової війни [370; 480]. Пізніше, у 20-х – на початку 30-х рр., аналізуючи академічну ідею на теренах України, вчений сягав думкою глибини віків, з'ясовував спадкові зв'язки в українській науці, узалежнював постання національної Академії наук у Києві з діяльністю НТШ та УНТ [470, 481; 483]. Зрозуміло, що у невеликих за обсягом журнальних публікаціях, присвячених певним ювілейним датам, учений обходився більше метафорами, ніж розлогим викладом. Значення цих праць у тому, що вони окреслювали історичну тяглість академічної ідеї. Вона була присутня також у низці меморіальних статей на пошану учених, які відійшли у вічність – В.Антоновича [454; 473], І.Франка [415; 468], О.Лазаревського та ін. [431; 469; 601]. 100-річчя виходу першого збірника українських пісень М.Максимовича – одного “із творців української історіографії, а інакше історичної української ідеології” – було перетворено на свято національної науки [467]. Особливе значення мало відновлення журналу *Україна*, на сторінках якого окреслювалася історія наукових інституцій, подавалися життєписи українознавців, засновників наукових шкіл, аналізувалися тонкощі розмежування російської та української історіографії [432; 503; 504; 529; 591]. Траєкторію руху української науки і її інституцій Грушевський окреслював на загальнослов'янському, тобто ширшому, ніж російсько-імперське, тлі. Підносячи інтереси історичної науки, він запропонував у складі АН СРСР Інститут української історії, поставив питання про паритетність бюджетного забезпечення ВУАН, право на встановлення безпосередніх зв'язків із закордонними вченими та науковими інституціями [478].

В інтересах ідеї єдності української науки М.Грушевський сприяв розширенню контактів ВУАН із НТШ і тим сприяв, наданню їй реального всеукраїнського статусу [639, с. 748]. У результаті співпраці з'явилася низка видавничих проєктів та добре документованих досліджень К.Студинського і М.Возняка, які дозво-

лили з'ясувати важливі аспекти трансформації Товариства ім. Шевченка у наукове [319; 346; 443; 444; 445].

Окремо виділити видання, які мали за мету задоволення практичних потреб упровадження національної моделі вищої освіти у час національно-демократичної революції та у еміграційному середовищі. Одним із перших українських науковців й педагогів, які у час будівництва національної вищої школи знайомили студентство з національним науковим рухом, діяльністю НТШ та УНТ, був О.Грушевський. Працюючи в Київському українському народному університеті (із липня 1918 р. – Український державний університет) спочатку приват-доцентом, а із грудня 1918 р. – професором кафедри історії України, О.Грушевський прочитав цикл оглядових лекцій з історії розвитку української науки. Програма і конспективні записи були покладені в основу статей, опублікованих у *ЛНВ* та *Україні* [485; 486]. З науково-педагогічних потреб з'явилася також стаття О.Гермайзе *Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України*. [455]. Ці публікації, маючи оглядовий, науково-популярний характер, більше відтворювали важку атмосферу, у яких розгортався науковий рух, ніж аналізували його здобутки. Так само з потреб організації національної вищої освіти у еміграції вийшов друком *Огляд української історіографії* (Прага, 1923 р.) Д.Дорошенка. Автор приділив увагу діяльності НТШ, УНТ, проаналізував їх видавничу діяльність. З виходом праці Д.Дорошенка, відбулася реальна прелімінація центрів дослідження історії української науки. Поруч із давно існуючим галицьким центром, хоча й ослабленим у 20-30 рр., формуються, за рахунок роздвоєння українського наукового простору на підрадянський та діаспорний, нові наукові центри, зокрема, у Празі, Берліні та Варшаві. Якщо між галицьким і підрадянським центрами певний час тривало плідне співробітництво, то контакти Києва з політичною й науковою еміграцією (як зі Львова, так й Києва) були проблематичні, і перш за все через відсутність згоди щодо оцінки досвіду недавнього революційного минулого та політизованість еміграційних наукових центрів. У цій ситуації тема українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст., діячів якого розділяло надто багато непорозумінь, не мала шансів на об'єктивне і синтезне опрацювання.

На 1920 – 30-ті рр. припадають перші спроби систематизації історії національного наукового руху. Їх перспективи ускладнювалися тим, що у 20-х рр. в СРСР у всіх сферах суспільного життя, у т.ч. науці утверджувався принцип класовості. Сциентистський дух марксизму, піднесення ним статусу науки, намагання пояснити світ суто раціональним способом, й особливо заперечення містики – усе це мало своїх прибічників й у позапартійному науковому світі, але більше шансів давало утвердженню доктринальній ідеології марксизму. Проекція цих процесів на організаційну структуру науки мала наслідком утворення у тодішній столиці України Харкові, поряд з академічними структурами гуманітарного спрямування, інституцій з ідеологічними функціями партійно-більшовицького характеру (*Істпарт, Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських науково-дослідних інститутів* та ін.). Робітничо-селянська інспекція (РСІ) мала необмежені повноваження і за участю своїх членів провадила так звані чистки в Академії наук. Повсюдно застосовувані селективні критерії, засновані на абсолютизації соціально-класового підходу до "старої" інтелігенції трагічно позначилися на долі вчених й особливо гуманітаріїв. Сам термін *інтелігенція* після більшовицького перевороту майже зник з офіційної лексики до 1936 р. Для означення залишків її старого корпусу, а саме інженерно-технічної інтелігенції був винайдений (у стилі *новоязу*) термін *бурспеси* (буржуазні спеціалісти), стосовно яких партійно-адміністративні верхи усіх рівнів проводили політику недовіри. "Спецеїдство" зверху було доповнене "спецеїдством" знизу, тобто з боку робітничої маси. Всі університети в Україні перетворювалися на вищі педагогічні навчальні заклади. Звузилося вживання самого слова *вчений*. Воно вважалося придатним для буржуазного ладу й у радянській офіційній лексиці його на деякий час замінило словосполучення *науковий працівник* (научный работник). У травні 1919 р. декретом РНК України скасована система захисту дисертацій і учених звань. Від аспірантів не вимагали підготовки дисертацій. Вчені ступені кандидата і доктора наук були впроваджені лише у 1934 р.

Наближався момент, коли аналогічно до схеми провокування конфліктів між першими випускниками радянських технічних вузів (отримавши освіту у скорочені строки, більшість із них виявляла слабку професійну компетентність, проте разом із

радянськими дипломами вони отримували повноваження ідеологічного характеру) і *бурснецами*, на яких покладалася відповідальність за техногенні аварії на виробництві, влаштовувалися так звані "чистки" у наукових закладах, які призвели до знищення в Україні національної наукової еліти, спрощення й однотипності функціонування наукових закладів.

Радянська наукова сфера поступово призвела до деформації її традиційних академічних норм і цінностей. Ліберальний ідеал самодостатньої науки багатьом ученим видавався застарілим. Ідеологія марксизму стала загальнообов'язковою для науки та викладання. Починаючи із середини 1920-х років ученим-гуманітаріям рекомендується мовна і термінологічна простота наукових текстів. За зразок ясності й прозорості мали братися тексти Леніна та Сталіна. Так сформувався особливий науковий стиль і парадигмальні зрушення у суспільних науках.

Державне планування, жорстке адміністрування і тотальний контроль крок за кроком перетворювали наукові інституції в одноманітні в методологічному плані установи. Тематично й хронологічно в Україні звужувався предмет історичної науки на користь вивчення "реврухів". Даремно М.Грушевський у 1930 р., після партійної чистки його наукових інституцій у ВУАН і ліквідації більшості створених ним наукових комісій, апелював до партійних інстанцій, зазначаючи, що такий підхід приведе до того, що "наша наука буде проголошена за практично-підсобну роботу, а огнищем "справжньої науки" раніш чи пізніш проголосять себе установи позарадянські" [156, с. 6]. Зрештою, так і сталося. Пізніше дослідники у історіософських термінах епохи сталінізму обмалювали як таку, що "скасувала", "здодала" історію. Її місце у суспільній свідомості мала повністю витіснити сучасність, або недалеке партійно-революційне минуле.

Грубі ескапади на спадщину української науки в умовах знищення національної еліти доповнювалися накладанням вето на вивчення еволюції її організаційних форм. Почата 1923 р. політика українізації виявилась короткотривалою і була звернена більшою мірою на зовнішньополітичні цілі, які у кожній державі, а особливо імперії, конкурують із національно-культурними. Не випадковим видається, що її початок збігається з рішенням Ради послів Антанти (14 березня 1923 р.) про вклю-

чення Галичини до складу Польщі, а припинення супроводжувалося блокуванням каналів обміну науковою й культурною інформацією із закордонною Україною. В умовах політизації науки, історики стали заручниками коливань зовнішньополітичної ситуації. Чи не вперше після терору початку 30-х рр. у нейтральному тоні про НТШ, його видавничу діяльність, боротьбу студентів за український університет йшлося у збірнику статей, укладеному на основі циклу науково-популярних доповідей, читаних 28 вересня – 11 жовтня 1939 р. науковцями Інституту історії України АН УРСР [707]. У хронології основних подій історії Західної України наведено дати заснування *Товариства ім. Шевченка* і сецесії з університету українських студентів. В книзі вміщено фото будинку НТШ, придбаного на кошти Пелехіна. Але невдовзі НТШ як самостійну наукову інституцію було ліквідовано.

У 20 – 30 рр. ХХ ст. українські наукові дослідження розглядалися більшовицьким політичним центром, крім інших площин, також через призму потреб у слов'янознавстві. З привілейованого становища в Імператорській Академії наук, яке славістика мала у силу політичної актуальності ідеї слов'янської єдності під російською зверхністю, вона перетворилася на “неактуальну” науку і зазнала організаційних трансформацій (ліквідація Другого відділу, який спеціалізувався на російській і слов'янській філології) та кадрового знекровлення. Більшість славістів до революції дотримувалися правих поглядів, дехто з них, унаслідок приналежності до монархістських громадських організацій, став жертвою революційного терору. Кон'юнктура почала мінятися у 30-х рр. – усе слов'янське уже не відкидалося, але мусило пройти класову “чистку”. Невипадковим видається збіг у 1933-34 рр. “справи славістів” у Москві, реорганізації ВУАН й перенесення столиці України разом із керівними науковими інституціями до Києва – першостолиці східних слов'ян. У цей же час сягає піку шельмування М.Грушевського у Києві за те, що він дозволяв собі давати позитивні рецензії на іноземні видання, трактувати українську націю у слов'янському контексті як цілісність і зрештою як творця “фашистської концепції в українській історіографії” [559, с. 11]. Не зупиняючись на судових процесах, влаштованих над українськими інтелектуалами, зазначимо, що після *чистки* ВУАН (1930 р.) і так званого *диспуту* з наукової діяльності М.Грушевського у травні 1931

р., були ліквідовані усі інституції, що могли б досліджувати історію української науки. У Києві була знищена інституційна база для дослідження української науки – наукові комісії, журнал *Україна*, інші спеціально-галузевого характеру видання.

Народницький світогляд М.Грушевського зумовив його співчутливість до соціальних експериментів нової влади [Дет. див.: 610, с. 16–17]. Його промови у стінах Академії, численні записки до різних адміністративних структур позначені риторикою блага науки для пролетарської справи і соціалістичного будівництва. У 1929 р. учений (разом із Д.Багалієм) за підтримки ЦК партії більшовиків був обраний академіком АН СРСР [173]. Проте у науці М.Грушевський тримався за "стару" систему цінностей. Як організатор науки він вважав себе зобов'язаним вступати, і не раз вступав у діалог із будь-якою владою заради відстоювання інтересів науки. Публікаційна діяльність М.Грушевського у радянській Україні на кілька десятиліть залишалася підсумком, вищою планкою історіографії і концептуального осмислення національного наукового руху рубежу ХІХ–ХХ ст., його основних форм, дисциплінарних напрямів, внеску окремих діячів.

В умовах панівної ідеологічної конвенції, хворобливо деформованого розуміння історії з гіпертрофованим інтересом до суспільних катастроф, проектуванням на історіографічний процес воєнно-військової термінології ("історичний фронт") дореволюційна гуманістика, якою переважно була українська наука межі ХІХ–ХХ ст., не мала шансів стати предметом досліджень ні в історичному, ні в культурологічному плані, навіть при тому, що була утворена низка академічних кафедр історії культури, зароджувалося наукознавство. Змінився концептуальний і тематичний модус історіографії в Україні. Показовим для наукової політики є зміст книги *Розвиток науки в Київському університеті за 100 років (1935р.)*, приуроченої до 100-ліття Київського університету [632]. Скомпоноване у вигляді збірки нарисів з історії природничих наук, ювілейне видання науково-історичного характеру, не містило жодної статті, присвяченої розвитку у Київському університеті історії, філології, філософії, наук соціально-економічного та юридичного циклу. Звужене й обмежене виключно природничими галузями трактування науки було пов'язано, по-перше, з

утилітаризмом "політехнізації" освіти й науки, по-друге, з відторгненням, як "старого баласту", дореволюційного комплексу гуманітарних наук.

Політичний тиск на попередню традицію українських наукових досліджень виявився настільки агресивними і послідовно нігілістичним, що склалося враження ніби українські наукові товариства ніколи не існували у структурі науки. Уживання в історичній та довідниковій літературі власних назв українських наукових інституцій, більшості імен їх членів і особливо М.Грушевського, було зведено до мінімуму. Поступово сформувалося стереотипне уявлення про кінець XIX – початок XX ст. як про "українську культурну пустелю", у якій жили і творили окремі письменники, художники, але в жодному разі не вчені [489, с. 65]. Більшості учених та їх працям давалася різко негативна оцінка переважно у політичних термінах.

Починаючи з так званого повоєнного (сталінського) періоду і до кінця 80-х рр. XX ст. у радянській історіографії з'являлися нові нюанси, але досліджень науки вони не торкнулися. У березні 1947 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову "Про створення судів честі у міністерствах СРСР і центральних відомствах". Почалася хвиля показових процесів над ученими, притягненими до відповідальності за порушення ідеалів радянського патріотизму й принципу класового підходу до науки. Ідеологічна складова суспільного життя і далі диктувала тематику, *зручну* для застосування класового підходу. Найменші "потепління" використовувалися для звернення до постатей національної науки. У 1960-х – на початку 70-х рр. в УРСР з'являлися публікації, присвячені О.Левицькому, М.Сумцову, толерантніше йшлося про О.Маркевича, М.Слабченка, В.Перетца, [588]. Звинувачення українських учених у фашизмі були зняті, однак їх праці оцінювалися за шаблонами лексики підрадянської історичної науки. У позитивній частині трактування українських істориків кінця XIX – початку XX ст. спостерігалося зведення їх наукової діяльності до провінційно-регіонального контексту, нехтування загальнонаціональним масштабом їхніх зв'язків і публікаційної діяльності. Аналогічні публікації виходили у руслі інтересу до історіографії, ініційованого Ф.Шевченком, якому, як зазначає І.Колесник, у час української "запізнілої відлиги" поталанило зробити те, що не вдалося жодному з українських радянських істориків,

– легітимізувати ім'я М.Грушевського в радянській історіографії [551, с. 189–190]. З нагоди 100-річчя історика він умістив в *УІЖ* розвідку під назвою *Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?* [692]. Хоча її підготовка і публікація узгоджувалися на високому партійному рівні, справжньої легітимності постать і спадщина М.Грушевського не набули.

Більш плідною була публікаційна діяльність українських істориків у діаспорі, які здебільшого досліджували життя видатних постатей української науки, що можна пояснити не лише відзначенням ювілеїв учених рубежу ХІХ–ХХ ст., а й тим, що ця проблематика в умовах діаспори більше, ніж інша мала доступну джерельну базу у вигляді друкованих праць учених, частково – їх кореспонденцій, матеріалів мемуарного характеру. Систематичне опрацювання різних аспектів інституціоналізації української науки рубежу ХІХ–ХХ ст. пов'язане, по-перше, з заснуванням журналу *Український історик* (1963 р.) і створенням Українського історичного товариства (1965 р.), по-друге, – із відновленням у 1989 р. діяльності НТШ у Львові. На сторінках *Українського історика* опубліковані важливі для вивчення даної теми студії, присвячені НТШ, УНТ, В.Антоновичу, М.Грушевському, М.Василенку, В.Липинському, М.Слабченку та іншим українським ученим [437; 453; 592; 618]. Автором більшості з них, як і монографії, присвяченої діяльності М.Грушевського у НТШ, є редактор і теперішній голова УІТ Л.Винар [439].

Започаткування відкритого діалогу з діаспорою, перевидання праць її істориків, безперечно, мало позитивні історіографічні наслідки. По збігу десяти років від встановлення контактів в Україні працювало близько 30 науковців [436, с. 25]. Однак, з'ясувалося, що більшості праць істориків з діаспори старшого покоління властива обмеженість інструментарію досліджень, методологічних та теоретичних підходів, так само як і публікації частини "місцевих" грушевськознавців "страждають величезним примітивізмом" [646, с. 29; 647, с. 101]. Сучасні історики віддають перевагу вивченню наукової спадщини Грушевського-історика, його методології, але найбільше його політичній діяльності. Грушевський як організатор науки досліджений мало і фрагментарно, за виключенням висвітлення його організаторської роботи в археографічній галузі [457; 535; 536].

Обговорення 1988 р. Президією АН України, а згодом і в академічному Центрі досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки проблеми реабілітації українських учених та точнішого висвітлення історії Української академії наук мало своїм наслідком кілька видавничих проектів та вихід низки праць, присвячених УНТ [598; 600; 703; 704], фундаторам Української академії наук [449; 684], втіленню ідеї національної академії наук [649]. Вперше у Києві після тривалої перерви історики звернулися до історії національно орієнтованих наукових інституцій. Примітно, що перші публікації були присвячені УНТ, його взаєминам з Українською Академією наук [594; 595; 596]. Їх автори мали на меті реконструювати історію академічної науки, спростувати штамп про виникнення Української Академії наук за радянської влади, який фактично закривав можливість дослідження дорадянського періоду історії національної науки. Цінними для з'ясування інституціональних процесів в українській науці є публікації Т.О.Щербань, яка на оригінальній джерельній базі дослідила 14-літню історію діяльності УНТ, опублікувала низку джерелознавчих та спеціально-тематичних статей [701; 702]. Особливість узагальнень, зроблених авторкою, у тому, що вона акцентувала самоврядний, вільний – і тому може скластися враження – майже любительський характер наукової діяльності товариства, що, на нашу думку, применшує вагу цієї інституції як науково-академічного проекту.

Виникненню і розвитку першої національної асоціації учених у Києві присвячена монографія В.Онопрієнка, О.Рєєнта і Т.Щербань *Українське наукове товариство. 1907–1921 роки*. Цінність книги у тому, що у ній подана цілісна історія УНТ. Розлого висвітливши розвиток історичних та українознавчих досліджень у попередні історичні епохи, окремі спроби організації відповідних наукових товариств та установ, автори розкрили дочасність заснування УНТ, яке мало задовольнити інтелектуальні і культурні потреби нації. У книзі розкривається утворення і діяльність наукових секцій, періодичних видань товариства, однак поза увагою залишилися особливості початку діяльності УНТ, а саме той момент, коли вироблялися концептуальні засади наукової діяльності, дискутувалися мовні форми і видавничі проекти, затіненими залишилися суто академічні інтенції і науково-методоло-

гічні аспекти діяльності членів УНТ. Хронологічно вектор дослідницького інтересу спрямований на останній період діяльності товариства, коли воно позиціонувалося стосовно вже заснованої Академії наук у Києві. Наголошування авторами демократизму УНТ, притаманних йому рис вільної асоціації учених зумовлене, як і в попередніх публікаціях Т.Щербань і В.Онопрієнка, дискусією 1990 років щодо реформування НАН України, переосмислення національної системи науки, коли, на думку авторів, “державна її організація повинна доповнюватись і коригуватись громадсько-ініціативними формами” [598, с. 9, 128]. Такий посил, на наш погляд, дещо зашкодив глибшому окресленню основних напрямів і сутнісних проблем діяльності товариства.

Цінні спостереження історіографічного плану містяться у монографії. П.С.Соханя, В.І.Ульновського, С.М. Кіржаєва *М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність* (1993 р.) Авторами систематизована і проаналізована наукова і науково-популярна література станом на першу половину 1990-х рр. у т. ч. діаспорна, окреслені традиційно апробовані напрями і сюжети, виявлені спірні моменти, оцінки і узагальнення, фактологічна обмеженість деяких публікацій. Попри заявку на наскрізну постановку академічної проблеми у діяльності Грушевського основна увага у монографії приділена 20-тим рокам. Л.Винар назвав монографію найкращою працею про діяльність Грушевського у ВУАН в 1920-х роках [436, с. 44]. Період що нас цікавить, за членуванням авторів, укладається в один з восьми, намічених для дослідження. Реально у монографії він займає 1,5 % тексту без додатків. Зрозуміло, що йдеться лише про стислий, конспективний виклад діяльності М.Грушевського щодо академічної трансформації НТШ і УНТ. Р.Піріг також відзначає умовність та здрібненість запропонованої “етапізації”, зосередженість на ВУАНівському періоді опрацювання Грушевським ідеї національної академії [608, с. 79]. Поступально-еволюціоністська позиція авторів стосовно оцінки організаційних форм науки мимоволі призвела до “зниження” у трактуванні академічності НТШ та УНТ, зокрема в аспекті членства, організаційно-видавничої діяльності та інших питань. З поля зору випали зусилля цих інституцій у напрямі підтримки ціннісного розмежування науки з ненауковими сферами діяльності, тим більше, що

межа між одним та іншим була доволі "пористою". Використання щодо НТШ і УНТ термінів *прообрази, моделі* академії видається не зовсім вдалим, оскільки асоціюється не з реально існуючими речами, а мисленими конструкціями. На нашу думку, ці інституції були якщо не *фактичними академіями*, як вони трактувалися їх членами, то принаймні *протоакадеміями*. Монографія корисна постановкою проблеми, яка має перспективи дослідження, оскільки академічна ідея в українській науці ширша хронологічно та за колом персонально задіяних осіб учених, політиків, містить вагомий (не до кінця прояснений) компонент великої політики. Цікаво, приміром, чому за півтора року до початку війни австрійський цісар обіцяв зайнятися українською академією у 1916 р. Наскільки обґрунтованою, і якими аргументами підкріплена була ця дата?

З комплексу проблем процесу інституціоналізації української науки чималу історіографію має тема видавничої діяльності наукових товариств. Її окремі аспекти опрацьовують бібліографи, журналісти, дослідники історії періодичної преси, автори праць біографічного жанру. Видання НТШ мають тривалу традицію бібліографічних оглядів, тому неточностей дослідники практично не припускаються. За виключенням некоректного трактування належності окремих видань як органів комісій, у той час як насправді вони були органами Історично-філософської секції НТШ, відхилень не спостерігається. Щодо видань УНТ, то до їх кола деякі автори включають журнал *Україна* 1907 р. видання, вважаючи його офіційним органом УНТ. Так, І.Клименко і О.Коновець вважають, що журнал Науменка *Україна* "видавався під егідою УНТ" [548, с. 38; 552, с. 60]. Близький до цієї думки О. Березовський [419, с. 56] О.Валіон помилково стверджує, що УНТ видавало з 1907 р. окрім "Записок" ще й журнал "Україна"[430, с. 103]. Опрацювання генези ідеї створення УНТ у Києві, дискусії навколо його друкованого органу та ознайомлення *ad oculos* з часописом показує, що він не титулувався як орган УНТ. У підзаголовку зазначається його наукове і літературно-публіцистичне спрямування. Права видавця журналу Науменко дістав у грудні 1906 р. Вартісною у даному аспекті є студія П.Усенка, у якій він стверджує, що незважаючи на зусилля тодішнього редактора *України* В.Науменка, журнал не став органом УНТ, оскільки проти такої трансфор-

мації був М.Грушевський [671]. В.Масненко у своїй ґрунтовній монографії, посиляючись на П.Усенка, також зазначає негативну позицію М.Грушевського щодо проєкту В.Науменка, однак до аргументів П.Усенка, який пояснює ситуацію виключно мотивами міжособистісної конкуренції та амбітності М.Грушевського, Масненко нічого не додає [581, с. 314]. Утім прояснення ситуації важливе для з'ясування науково-видавничої політики УНТ, оскільки у літературі є тенденція до перебільшення ваги у його практиці популяризаторських та загальноосвітніх функцій. Принагідно зазначимо, що у трактуванні *України* 1914 р. видання у прямому спадкоємному зв'язку з *Киевской стариной* останнього її десятиліття відчувається вплив діаспорної літератури [703, с. 33].

Зацікавлення істориків національним науковим рухом кінця ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося на тлі зростаючого інтересу до даного періоду взагалі, що мало наслідком вихід монографій Н.А.Шип і Г.В.Касьянова [538; 695]. Провідний історик О.П.Реєнт, аналізуючи сучасний стан дослідження історії України даного періоду, висловлює низку методологічних зауваг, що стосуються періодизації національного відродження, необхідності застосування нових методологічних підходів, акцентує соборницький аспект української історії [625; 627]. Наукові праці, публіцистика, нові філософські та соціальні теорії, на думку вченого, були одним з визначальних чинників, що підживлювали ідею "збирання українських етнічних територій" [626, с. 12]. Утворення у 1991 р. в Інституті Історії України НАН України відділу культури, очолюваного В.М.Даниленком [530, с. 125], сформувало традицію висвітлення проблем української інтелігенції, національної біографістики.

Відновлення у 1998 р. діяльності НТШ у Львові, проведення на його базі низки конференцій, присвячених історії товариства, початку діяльності у Львові М.Грушевського, низці ювілейних дат в історії української науки, а також проведення МАУ Конгресів українців сприяло особистому знайомству і діалогу учених, які працюють у різних установах – НАН України, університетських кафедрах України, США, Канади та інших країн. Був даний поштовх низці публікацій, зокрема і позаконференційного формату [492; 636; 650].

Надбанням **історіографії НТШ** початку 1990-х років стала монографія одного з ініціаторів відновлення діяльності НТШ у Львові, хіміка за фахом Р.В.Кучера [570]. Для істориків цінними є фахові судження Р.Кучера щодо наукового внеску членів Математично-природописно-лікарської секції НТШ І.Горбачевського, І.Пулюя, Р.Залозецького, Ю.Гірняка, В.Левицького, виважені оцінки термінологічних напрацювань у галузі природничих наук. Цікаво, що деякі ідеї та гіпотези у галузі хімічної кінетики, висунені Ю.Гірняком у 1908 р. через 65 років були підтверджені і розвинені Р.Кучером.

У монографії М.М.Алексієвця і В.В.Савенка НТШ розглядається як вагомий чинник, що протидіяв процесам імперського поглинання української нації [411]. Хронологічні рамки дослідження досить широкі і охоплюють період його діяльності від заснування до ліквідації на початку 1940 р. Це дало змогу висвітлити історичну еволюцію товариства, проте не сприяло, на наш погляд, зосередженню на науковій, власне основній за статутами, сфері діяльності НТШ. Не відкидаючи правомірності трактування НТШ у парадигмі "просвітницького, морально-виховного руху", його "ролі у піднесенні національної свідомості народу", зауважимо, що без висвітлення усієї сув'язі національних інституцій, зазначені акцентуації створюють враження ніби наукова інституція з академічними цілями могла мати безпосередній вплив на суспільний загал. Відомо, що суспільна рецепція науки здійснюється шляхом її популяризації засобами просвітництва.

Відновлене у Львові НТШ зберігає традицію ювілейних видань. Збірник праць і матеріалів, присвячений 125-річчю НТШ містить цікаві, порівняльного характеру відомості щодо діяльності окремих секцій НТШ у Львові та його закордонних асоціацій, статті загального характеру [658].

Завершуючи огляд літератури, присвяченої НТШ, можна константувати, що традиційна схема висвітлення його діяльності представлена у дослідженнях Л.Винара. Мотивуючи перевидання (з певними доповненнями) своєї монографії *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка(1892–1934)* у серії *Грушевськіана* автор у вступі відзначив: “нажаль, до сьогодні не появилось обширнішої монографії, хоча написані численні статті про діяльність М.Грушевського у Гали-

чині.” [440, с. 7]. До того ж мюнхенське 1970 р. видання названої монографії було малодоступне українському читачеві.

Університетське питання в історіографічному комплексі проблеми інституціоналізації української науки має кілька концептуально різних традицій. Дореволюційна наукова література представлена переважно ювілейними виданнями, більшість яких за жанром займає проміжне місце між історичними дослідженнями і документальними довідниками з елементами історичного аналізу і узагальнення. У літературі радянського періоду російські дореволюційні університети більше схожі на політичні гуртки, ніж вищі навчальні заклади. Лише в останнє десятиліття інтерес російських й українських дослідників спрямовується на сутнісні – освітні та наукові функції університетів, нагадується, що у дорадянському досвіді вищої школи були прообрази сучасної магістратури і докторантури (здобуття ступеня магістра через інститут професорських стипендіатів за державний або власний кошт), наявність наукових студентських семінарів, інших форм підготовки наукових кадрів, зокрема шляхом стажування в університетах Західної Європи [586; 657]. У зарубіжній історіографії давно склався стійкий інтерес до скрупульозного відтворення наукового аспекту функціонування університетів, зокрема наукових семінарів [708; 713]. Цінні відомості біоісторіографічного характеру містять оновлені нариси історії Київського, Харківського і Одеського університетів [589; 621; 622; 628]. Більш детальна інформація міститься у нарисах історії таких структур як університетські факультети і кафедри [429; 531; 532; 540].

Сучасні видання загального характеру з університетської тематики містять історичні екскурси у добу кінця XIX – початку XX ст. однак не висвітлюють і найчастіше не згадують діяльність українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, боротьбу за відкриття українського університету у Львові, запровадження за вимогою студентів спецкурсів з української історії та мови в університетах підросійської України. [Див: 613]. Інколи зустрічаються невірні твердження про заснування кафедр українознавства в університетах підросійської України у 1906 – 1909 рр. [593, с. 16; 628, с. 160]. Достовірно можна говорити лише про декларацію потреби в українознавчих дисциплінах студентами і демонстрацію кі-

лькама професорами готовності її задовольнити. Зрозуміло, що аспект національного кафедрального будівництва потребує опрацювання проблеми в адміністративно-правовому й кадровому контексті.

Реконструкція боротьби за український університет у Львові у сучасній історіографії обертається навколо її партійно-політичних аспектів, ролі легальних і нелегальних форм тиску на уряд та місцеву владу [542]. Запозиченим із публіцистики рубежу століть є популярний у сучасній історіографії поділ на *легальний* та *нелегальний* періоди боротьби за український університет тоді як коректніше, на нашу думку, говорити стосовно другого періоду про протиправні дії українського (так само і польського) студентства, оскільки йдеться про факти фізичного насилля. Уточнення понять і оцінок є важливим завданням з огляду на риторику тогочасної польської журналістики, яка, посиляючись на існуюче формально-легітимне поле, трактувала постановку перед урядом проблеми українського університету як юридично безпідставної й тому незаконної.

Останнім часом у рецензійному режимі спростовується популярний у публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. аргумент на користь українських прав на Львівський університет, використовуваний у свій час також М.Грушевським. Йдеться про те, що Львівський університет начебто закладався у 1784 р. австрійським цісарем "з огляду на руську людність Галичини" [359, с. 160] Історик М.Кріль у рецензії на дві монографії І.Курляк, уточнюючи політичні обставини, час заснування університетів у Галичині та їх національний статус, цілком слушно зазначає, що "дискусійним є твердження, що в 1784 р. Львівський університет було відкрито для українців, оскільки поляки мали відповідний навчальний заклад у Кракові. З цього приводу слід зауважити, по-перше, монаршим декретом від 6 липня 1784 р. були реформовані університети в Австрії і їх кількість зменшувалася до трьох – у Відні, Празі і в Галичині (питання стояло лише за вибором міста: Львів, Перемишль чи Замостя); по друге, Краків із його університетом у 1784 р. у складі Австрії не міг бути, оскільки відійшов до Габсбургів лише у 1795 р." [226, с. 663].

Спеціальною студією з університетського питання у Львові є монографія В.Качмара, у якій проблема висвітлюється на тлі процесів українського відроджен-

ня у Східній Галичині. Автор проаналізував суспільно-політичні та національні підстави домагань українського університету, динаміку зміни позицій різних політичних партій, уточнив нюанси формування різних таборів у даному питанні. Проте навряд чи можна погодитися з автором, коли він об'єднує в один табір усіх професорів-українців Львівського університету з радикальними представниками УНДП, УСДП, РУРП як "ідейних натхненників нелегальної боротьби української молоді на початку ХХ ст." [542, с. 98]. Автор подав періодизацію руху за утворення українського університету та причини зволікань австрійського уряду з розв'язання цієї складної проблеми. Кадрові та науково-організаційні аспекти руху за університет (заснування кафедр, доцентська програма) не входили до спеціального розгляду автора, хоча й стосовно цих питань є цінні спостереження. Цілісний портрет студентства Львівського університету, підкріплений статистичним і фактичним матеріалами, поданий у публікаціях В.Благого. На основі опублікованих та архівних матеріалів з'ясована структура викладацького складу університету, уведена у науковий обіг низка даних історико-соціологічної вартості [423; 424, с. 214, 218].

Відліком формування історіографії проблеми утворення кафедри історії України у Львівському університеті є публікація 1925 р. О.Барвінського *Заснування катедри історії України в Львівському університеті* [417]. Вона цінна тим, що окреслює постановня кафедри як результат політики "нової ери", одним із творців якої був автор. Політичні угоди, кадрові альтернативи й організаційні процедури заснування кафедри були предметом невеликих розвідок, коментарів до опублікованих документів. Фрагментарно їх торкалися дослідники Л.Зашкільняк [524, с. 214 – 215], І.Чорновол [685, с. 133 – 136], В.Онопрієнко [597]. У рамках III Міжнародного конгресу українців, що відбувся у Харкові 27–28 серпня 1996 р. працював "круглий стіл", присвячений 100-річчю кафедри М.Грушевського у Львівському університеті, проте його матеріали цілісно не публікувалися. З програми зрозуміло, що предметом дискусії була концепція історії України-Руси М.Грушевського. Використання праці С.Пахолківа (S.Pacholkiv) дозволило відтворити картину засідань і процедуру прийняття рішень конкурсної комісії філософського факультету Львівського університету з даного питання. Цінним здобутком дослідження В.Пахолківа

є уточнення внутрішньофакультетських процедурних аспектів відкриття кафедри Східної Європи у Львівському університеті [714, S. 178–184]. Перетворення українознавчого комплексу наукових досліджень в університетські дисципліни не піднімалися дослідниками, так само як і місце кафедри Грушевського у низці інших кафедр історії Східної Європи, що діяли у Австро-Угорщині, жоден дослідник не піднімав.

Корисні матеріали для з'ясування інституціональних процесів в українській науці, перебіг яких неможливий без основного, користуючись соціологічним терміном, “актора” цієї сфери, яким є учений, містяться у працях біографічного жанру. Саме засобами біографістики зроблений вагомий внесок у вивчення історії української науки кінця XIX – початку XX ст. Історичні дослідження даного типу отримали презентацію у вигляді академічних читань (Багалієвські у Харкові та присвячені В.Антоновичу у КНТУШ), наукових конференцій, приурочених до пам'ятних дат у житті М.Грушевського М.Кордуби, О.Барвінського та інших учених, публікації історико-меморіальних видань, на зразок присвячених М.Грушевському, І.Крип'якевичу, родині Колесс [434; 528; 572; 631]. Л.Зашкільняк на одній з наукових конференцій у Львові зазначив, що всі історики львівської школи М.Грушевського досліджені у форматі кандидатських дисертацій. Щоправда за їх результатами маємо публікації здебільше статейного формату. Лише М.Кордубі присвячена монографія І.Федорів [672]. Вийшли дослідження, присвячені А.Синявському, С.Рудницькому, М.Слабченку, О.Новицькому та ін. [426: 522; 640; 688]. Значним внеском у вивчення української науки у контексті перетину її регіонально-соборницьких, науково-галузевих і персонально-інституційних аспектів є монографія В.Даниленка і В.Добржанського, присвячена С.Смаль-Стоцькому [488]. Ім'я цього активного політика загальноавстрійського масштабу, професора Чернівецького університету, який одним із перших був запрошений до фундації Української Академії наук у Києві, надовго було піддане остракізмові в УРСР. Автори зняли табу з наукової й викладацької діяльності вченого, проаналізували його внесок у становлення українського мовознавства та літературознавства, зокрема шевченкознавства, вивчення якого він запровадив у німецькомовному Чернівецькому університеті.

Опрацювання персональної складової інституціоналізації української науки змінило уявлення про картину національного відродження кінця XIX – початку XX ст., "олюднивши" її низкою постатей непересічного гатунку, що діяли на кону науки і культури. Останнім часом спостерігається відхід істориків від агіографічного стилю представлення біографій українських вчених. Несхожими способами роблять це історики Р.Пиріг, І.Верба, Я.Грицак, В.Ульяновський, Ю.Шаповал [434; 465; 585; 608; 609; 690]. Побічним предметом їхніх зусиль є висвітлення складного, рухливого і подекуди ситуативного характеру політичної, національно-культурної ідентичності своїх героїв, неоднозначності їх творчих орієнтирів. На жаль дослідники біографій вчених, як правило, не залучають до аналізу або недостатню увагу приділяють приват-доцентському періоду у кар'єрному маршруті учених. Тим часом його докладніший аналіз робить більш зрозумілим певний науковий нонконформізм і тематичне новаторство приват-доцентури. Низка іменитих учених і навіть тих, кому не вдалося зробити узагалі кар'єри університетського професора, надавала, як свідчать їх егодокументи, величезного значення цьому переломному періоду входження до університетської корпорації. Класичним зразком у цьому плані можна назвати *Автобіографію* Д.Багалія. Крім того у літературі біографічного плану, за виключенням праць, присвячених М.Грушевському й учням його львівської школи, слабо прорисовуються "мережеві ефекти", створювані контекстом національних інституцій української науки, впливу останніх на виріб ученими-початківцями тематики досліджень.

Значним є внесок до історіографії наукового руху дослідників, що практикують компаративістські підходи у біографічному жанрі і висвітлюють стосунки, як правило, двох учених, приміром В.Антоновича і М.Грушевського, Грушевського і І.Франка, С.Єфремова, І.Линниченка та ін. Біперсональні дослідження практикували М.Антонович О.Оглоблин, З.Франко [413; 592; 675], сучасні дослідники І.Гирич [456], О.Толочко [666], О.Купчинський [157], О.Бонь [426], Н.Бортняк [428], В.Тельвак [662]. Реконструюючи союзи і протистояння, такі дослідження цінні для відображення колізій, різних життєвих ситуацій у їх динаміці і перепадах. Література про взаємини вчених дозволила уникнути однобічності у висвітленні

діяльності наукових товариств, відійти від схеми, коли цілі керівника розглядаються як беззастережні цілі кожного члена організації у той час як цілі і мотиви інших членів не розглядаються. Загальновизнаною є структуротвірна роль у науці таких важливих імперативів як воля, розум і почуття ученого. Якщо дозволити собі літературно-міфологічну аналогію, то цілком зрозуміло, що історія української науки без М.Грушевського – це усе одне, що "Одіссея" без Одиссея. Його життя й праця у науці складала одне ціле. Разом з тим відновлення персоналізованого контексту зусиль М.Грушевського дозволило вийти на рівень осмислення усієї не випадковості, так само як і вагомості кроків інших учених, його співробітників, які йшли у тому ж напрямі.

Важливий матеріал для опрацювання історії науки міститься у дослідженнях науково-галузевого спрямування. Найчастіше вони присвячені стану і розвитку історичної науки, етнографії, етнології, правознавства, археографії, географії, мовознавства та літературознавства. Ця група публікацій межує, з одного боку, з працями, які об'єктом дослідження мають наукові секції або комісії НТШ й УНТ, з іншого – знову ж таки з роллю окремих учених, наприклад, І.Франка В.Гнатюка, Ф.Вовка [457; 535; 536; 604; 642; 677]. За форматом здебільшого це окремі статті.

Більшість закордонних науковців, які цікавилися українською наукою і культурою, мають українське походження, серед них – фундатор грушевськознавства Л.Винар, низка авторів *Українського історика*. З дослідників університетських зарубіжних українознавчих центрів треба назвати П.Р.Магочі [578; 579], Ф.Сисина, Т.Приймака, С.Плохія [615; 644; 715]. Як солідними так і популярними виданнями збагатився сегмент публікацій, присвячених М.Грушевському, спрямований на інонаціональну аудиторію, зокрема англо-, німецько- і польськомовну [422; 714; 715]. Узагальнюючих праць, присвячених темі інституціоналізації української науки на зламі ХІХ–ХХ ст., в Україні і за її межами не виходило.

Систематизація та аналіз публікацій, які висвітлюють ті чи інші сторони української науки доби кінця ХІХ – початку ХХ ст. і відтак склали предмет історіографічного огляду, свідчить, що осмислення місця науки в українському національно-культурному поступі відбувалося (одночасно з її розбудовою) переважно у

публіцистичній манері. Особливістю історіографії української науки рубежу ХІХ – ХХ ст. є нечисленність, присвячених їй публікацій та тривалість передісторіографічного стану проблеми, коли вона висвітлювалася у публікаціях з популяризаторськими завданнями. Аналіз публіцистики виявився корисним з перспективи експлікації (вірного "прочитання") однотипних трактувань осіб, подій, аспектів і тенденцій українського наукового руху у власне історіографії.

Науково-концептуальна модель інтерпретації наукового руху представлена у низці статей М.Грушевського. Починаючи з середини 30-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. історіографія української науки в Україні мала більше втрат, ніж здобутків. Переважання наукових публікацій великих форм почалося в останнє п'ятиліття і презентується переважно біографічним жанром. Загалом історіографія у модусі *cognitio cogniti*, тобто як пізнання того, що є пізнаним іншими і раніше, свідчить, що тема науки у її окремих аспектах має поважні напрацювання. Як об'єкт дослідження українська наука повернена до кола історіографічної практики шляхом студіювання історії НТШ, УНТ, біографічних та науково-галузевих студій. Як цілісна й самостійна зазначена проблема не формулювалася й не вивчалася. Причина такого стану полягає у тому, що створення узагальнюючих праць з історії науки гальмується її внутрішньою складністю і неоднорідністю. Немало дилем для дослідників науки створює тривіальний поділ її на *точні* і *неточні*, природничі, гуманітарні і соціальні. Говорити про науку у однині можна радше у плані соціального інституту, на який, з поміж інших функцій і очікувань, покладається продукування нового знання. Складність полягає ще й у тому, що з другої половини ХХ ст. постмодерністська течія, заявивши про себе в усіх сферах гуманітарного знання, намагається радикально змінити методологічний ландшафт науки, підважуючи її серцевину – раціональність як таку.

1.3. Джерельна база дослідження

Теоретично розроблені і загальноприйняті у джерелознавстві класифікації джерел, зазвичай, доповнюються внутрішнім їх групуванням відповідно до мети та

предметного поля дослідження, яким у даному випадку є українська наука кінця XIX – початку XX ст., з її установами, видавництвами та діячами.

Особливості джерельної бази вивчення історії науки, пов'язані з тим, що інститут науки належить до так званих "*текстових організацій*", у яких поряд із функціонально-регулюючими документами поважне місце займають етапно підсумкові результати дискурсивного характеру – наукові публікації, рецензії, хронікально-бібліографічні огляди. Розвиненим сегментом архіву науки є еґодокументи – щоденники, автобіографії, особисте листування, спогади учених. Не випадково завдання бібліографії й автобіографії вченого Д.Багалій, слідом за І.Франком, ставив поруч [275, с. 58; 396, с. 25]. Комплекс використаних джерел утворений сукупністю актових (статути товариств, ухвали секцій і комісій, офіційні звіти) та наративних (автобіографії, щоденники, спогади, листи, рецензії, наукові праці) документів і матеріалів. За місцем зберігання, доступністю, рівнем публічності джерельна база дисертаційного дослідження ділиться на архівні (рукописні, машинописні, які зберігаються у архівах або рукописних підрозділах науково-дослідних установ – академічних інститутів та бібліотек) і опубліковані (збірники документів, листів, спогади, щоденники, рецензії, бібліографічні огляди наукових публікацій).

При підготовці дисертації першочерговим завданням було виявлення в архівосховищах нормативних документів українських наукових товариств (статутів, регулямінів), протокольної документації, офіційних заяв, меморандумів, звернень до громадськості, документів інформаційно-облікового характеру, ділового листування. Вивчалися і залучалися до аналізу матеріали особових фондів, фондів інших наукових інституцій, з якими співпрацювали українські вчені.

Предметом особливого студіювання були документи і матеріали НТШ періоду 1892–1914 рр., які зберігаються у різних архівах та бібліотечних відділах рукописів. Як цілісне фондоутворення колишній архів НТШ, зазнавши втрат і поділів, сьогодні не існує. Уже в час Першої світової війни було пошкоджено листування секретаря товариства В.Гнатюка за 1894–1914 рр., втрачений перший (початковий) том протоколів НТШ [153, с. 285, 286; 556, с. 322]. Після ліквідації НТШ як самостійної інституції його рукописні матеріали на початку лютого 1940 р. відійшли до новоу-

твореної Львівської філії БАН УРСР. У фондах її Відділу рукописів (зараз ВР ЛНБ ім. В. Стефаника) зберігаються лише протоколи Філологічної секції НТШ, оскільки у 1944 – 1946 рр. архівне справоведення НТШ було передано до ЦДІА України у Львові. Тоді ж значна частина документів НТШ була розосереджена і за науково-галузевим принципом передана до різних Інститутів АН УРСР [487, с.206].

У процесі опрацювання теми дисертаційного дослідження було вивчено матеріали фонду НТШ (№ 309 ЦДІАУ у м. Львові), які містять проекти статутів НТШ, його редакції та остаточні варіанти, списки членів, оригінали протоколів загальних зборів, ділову кореспонденцію. Організаційно-діловодна документація є надійним джерелом інформації для відтворення процесів академізації товариства. Так, вивчення офіційної кореспонденції НТШ дозволило з'ясувати його науково-організаційні і творчі контакти, зокрема з московськими архівами, Віленською комісією для розбору давніх актів, низкою учених архівних комісій, бібліотеками, редакціями видавництв, книгарнями [56, арк. 1, 4–6, 14 –16; 64 – 66]. На деяких супровідних листах до одержаних посилок і бандеролей з книгами для НТШ є написи М. Грушевського з вказівкою, які саме видання товариства відправити в обмін. Приміром, Нижегородській архівній комісії у відповідь на надіслані видання, призначалися *Жерела і Пам'ятки*, на листі Чернігівської архівної комісії, яка надіслала *Известия Археологического съезда*, є напис олівцем: *Жерела, т. VIII* [56, арк. 1; 72, арк. 1–32]. Інформація про отримання, як і про потребу у конкретних виданнях дозволила нам підтвердити тезу, що попри перешкоди (факти цензурних заборон україномовних видань, клопотів з МВД, дозвіл якого вимагався на встановлення кореспондентських зв'язків з НТШ [87, арк. 25, 40; 88, арк. 5]) контакти з науковими інституціями Російської імперії мали систематичний характер. Так само взаємним інтересом позначені кореспондентські зв'язки з австрійськими, чеськими, польськими науковими закладами і товариствами, особливо – історичними, літературними, народознавчими, археологічними, природознавчими, математичними [63; 69, арк. 2–20; 71, арк. 1,5, 6]. Виявлена і використана низка документів, які характеризують взаємообмін виданнями з редакціями університетських видань і музеїв, наукових товариств Європи, США, Канади, країни Латинської Америки, Африки (Пів-

денно-Африканська республіка) та Австралії. Діловий характер даного сегменту листування, його темпоральність, свідчить про розлогість науково-організаційних і творчих зв'язків НТШ зі світовими науковими центрами.

Фонд 309 містить також колекцію листів, адресованих секретарю НТШ В.Гнатюку, частина яких не увійшла до збірки *Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871–1989)*, виданої 1998 р. Вони уточнюють процедуру авансування наукових відряджень, виплати гонорарів, підготовки рукописів до друку, узгодження тематики збірника учнів М.Грушевського на честь його ювілею у 1906 р., інші науково-організаційні аспекти [78, арк.4, 95–98, 100]. З фонду НТШ були використані також конспекти лекцій, читаних його членами у Львівському університеті, зокрема, конспект лекцій С.Рудницького з курсу метеорології і кліматології, географії та картографії, російськомовний рукопис *Нарису географії України* з правами автора [75–77].

Нами опрацьовані листи учнів М.Грушевського, якими вони обмінювалися під час роботи в архівах Відня, Москви, Варшави, Риму. Виявилося, що вони містять влучні судження та цікаві спостереження Так, М.Кордуба у листах, надісланих С.Томашівському з Відня та Москви у 1907 р., висловлюється стосовно кількості і характеру матеріалів до вивчення міжнародних контактів Б.Хмельницького, порівнює їх з уже опублікованими збірками джерел до зазначеної теми [83, арк. 13, 15]. Передаючи загальну атмосферу московських архівів, дослідник писав Томашівському у вересні 1907 р., що робота тут йде повільніше, ніж у Відні, архів відкривається об 11, у суботу не працює й “до того ж тут множество різних свят, яких у нас зовсім не обходять” [83, арк. 15]. Кількість робочих днів з шести на тиждень скорочується до 3-4-х, “тому тут, – іронізує Кордуба, постулят 8-годинної праці не мислимий до переведення – і кажу одверто мимо своїх ес-декських переконань” [83, арк. 15]. З'ясовується, що саме у Москві міг бути зібраний М.Кордубою матеріал до статті *З життя українських студентів в Москві*, яку він опублікував а альманасі на відзначення 40-річчя студентського товариства *Січ* [86].

Аналіз листування дослідників сприяв формуванню цілісної картини щодо їх обізнаності з російською та німецькою історичною літературою, реагування на

опубліковані рецензії на їх праці та праці М.Грушевського в австрійській і російській науковій періодиці, характеру висновків щодо підготовки рукописів для іншомовних видань [83, арк.14, 15]. "Гарні думки убрано у так незграбну форму, майже в кожному реченні похибки против стилю і складні німецької і часто виходить зовсім не те, що Ви хотіли сказати", – відверто висловив Кордуба свої враження Томашівському від його статті у німецькому виданні, остерігаючи на майбутнє "перед таким експериментом, яким є здавання перекладу в руки редакції" [83, арк. 14].

Звернення до фонду редакції ЛНВ (Ф.401.) уможливило ознайомлення з рукописними оригіналами статей, заміток низки рецензій, зокрема на праці істориків Н.Молчановського, М.Довнар-Запольського, М.Сумцова, О.Грушевського, І.Кревецького, М.Кордуби, періодичні видання і відтак сприяло уточненню уявлень про нюанси їх доопрацювання та стилістику, уживану авторами. У замітці С.Томашівського про *Записки Императорського Одесского общества истории и древностей*, крім іншого, ідеться, про обрання почесним членом цього товариства тернопільського краєзнавця, москвофіла А.С.Петрушевича у зв'язку з його ювілеєм та читання професором І.Линниченком реферату на честь ювіляра [85, арк. 98]. В огляді видань Угорського історичного товариств звернена увага на репліку угорського вченого русинського походження А.Годинки про те, що св. Стефан (патрон угорської корони) не фігурує ні в українських думках, ні в російських билинах, в огляді публікацій органу Угорського народознавчого товариства рецензент підмітив некоректну подачу статистики українців, яких "утоплено" серед росіян [85, арк. 153, 156,]. У рукописі рецензії С.Томашівського на працю Д.Яворницького акцентовано, що останній додав Хмельницькому "отчество" *Михайлович*. "Нехай автор дасть хоть один документ, де Хмельницький так називає себе, то будемо йому дуже вдячні", – зазначив рецензент [85, арк. 60, 98, 153, 156]. Ці моменти дозволили висвітлити процес виокремлення з річища гуманітарного знання предмету українознавчих студій.

Вагомим джерельним масивом до грушевськознавства стали матеріали, що зберігається у Ф.1235 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, у якому зосереджені документи, пов'язані з діяльністю М.Грушевського у

НТШ й УНТ. За кількістю одиниць зберігання листи займають більше з усього обсягу фонду [502]. Деякі матеріали до з'ясування наукових контактів членів Харківського історико-філологічного товариства з членами НТШ містить фонд 2017. Незважаючи на те, що фонд ретельно досліджувався [689], нашу увагу привернули листи Павловського, Мочульського, Грушевського, які залишилися поза увагою дослідників. Останній у березні 1907 р. зі Львова цікавився, коли має вийти у Харкові збірник з його статтею. "...Якщо після нового року, то стаття втратить інтерес й доведеться готувати іншу", – уважав учений [40]. Лист відомого згодом літературного критика М.Федюшки (Євшана) з Галичини, яким він супроводив свою статтю про І.Котляревського, засвідчує поінформованість автора про харківське товариство. Про себе автор писав, що запрошення на підготовку статі не одержував, "недавно став на шлях літератури і становища привілейованого не займаю" [39]. Тут же є чернетка відповіді Євшану, про те, що стаття піде у друк, коли дійде черга.

У Державному архіві Одеської області (фонд 45) була вивчена сукупність документів, сформована ще у канцелярії університету у двох архівних папках під назвами "Служба А.С.Грушевского" і "Дело о приват-доценте А.С.Грушевском и лекциях" [89; 90]. Відтворюючи обставини і хронологію читання лекцій О.Грушевським у другому семестрі 1906/1907 навчального року, вони є достовірним аргументом у історіографічній дискусії з питання, якому університету належить першість у запровадженні української мови до навчального процесу на вимогу студентів [90].

Важливі відомості і факти до уточнення діяльності одеської інтелігенції містять особові фонди членів НТШ лікаря І.Липи (№ 164) і професора російської історії університету О.Маркевича (№ 150), редактора *Одесского вестника* П.А.Зеленого (№ 162), професора російської історії І.Линниченка (№ 153). Хоча у 1930-ті роки з фонду І.Липи вилучено 86 справ, він усе одно містить цінну інформацію щодо його видавничих і наукових зацікавлень, участі у діяльності НТШ, зокрема оригінали запрошень на загальні збори товариства, надіслані В.Гнатюком [100, арк. 3, 4; 11–13]. Зміст цих документів дозволив з'ясувати характер відносин між членами НТШ, зокрема, повідомляючи 12 квітня 1902 р. І.Липі в Одесу про збори НТШ, що мали по-

класти край кризі у товаристві, В.Гнатюк писав, що до Виділу обраний Грушевський "але боротьба ведеться далі. У другій кн. "Вістника" є замітка "Наші домашні болячки." Через неї виступив з товариства Дністрянський, бо казав, що вона відноситься до нього. Колеса виступає за усунення мене з редакції "Вістника". Ділять секції, редакторство." [100, арк. 5]. Листи В.Гнатюка до І.Липи, які охоплюють 1900 – 1912 рр., не увійшли до збірки документів й матеріалів В.Гнатюка [153], між тим як уведення їх у науковий обіг збагачує загальну картину українського наукового руху, деталізуючи його регіональні та організаційні аспекти.

Важливим незаступним джерелом для висвітлення національних аспектів університетського питання є матеріали Державного архіву Чернівецької області. Після краху Австро-Угорщини за сприянням професора університету, члена архівної ради Буковини В.Мільковича архівний фонд цісарсько-королівського університету Франца-Йосифа частково був вивезений з Чернівців до Відня. Тому автором залучена до аналізу інформація щодо українських аспектів університетського життя, яка міститься у низці справ фонду Крайового управління Буковини (№ 3). Оскільки листування університету з міністерством освіти і культур у Відні велося через Крайове управління, в якому зосереджена інформація організаційного характеру. Їх використання дало можливість ознайомитися зі статутами семінарів, їх програмами, які затверджувалися ректором та міністерством, звітами про використання коштів, призначених для преміювання кращих студентів семінару. Листування Крайового управління з Віднем містить низку джерел про відкриття кафедри історії Східної Європи, процедуру призначення державних стипендій та стипендій з Православного фонду Буковини [113, арк. 1,3, 39, 45]. Документи свідчать, що з останньої стипендії призначалися також студентам світських факультетів Чернівецького університету та студентам-буковинцям усіх вищих навчальних закладів Австро-Угорщини [109, арк. 9, 11, 14, 15, 21, 22, 103; 110, арк. 20, 21; 111, арк. 15, 17–18]. Для студентів-українців Чернівецького університету державні (імені Франца-Йосифа, 210 корон) стипендії, як і для студентів інших національностей, призначалися на один семестр і за конкурсом, який оголошувався у місцевій та віденській пресі [112]. Таких стипендій виділялося мало, одна-три на семестр і кандида-

тури відбиралися ретельно. Документи свідчать, що студентські товариства, їх зібрання перебували під наглядом влади, пропаганда ідеї заснування українського університету у Львові суворо заборонялася, так само як і розширення сфери використання у навчальному процесі української мови [102; 114–117].

Важливою частиною джерельної бази дослідження є матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського та відділів рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаніка, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького та Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. В Інституті рукопису НБУВ були використані документи Ф. Х, в якому зберігаються протоколи засідань Ради та зборів членів УНТ, що є достовірним джерелом для відтворення науково-організаційної й науково-дослідної діяльності київської національної інституції [128; 129].

Частина первісного архіву НТШ, зокрема оригінали рукописних протоколів засідань Філологічної секції НТШ, знаходяться у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України. Вони є важливим джерелом висвітлення конституювання та внутрішнього життя Філологічної секції НТШ, починаючи з 1893 р., тобто ще до реформування наукових секцій товариства. У цьому ж фонді представлена збірка статутів студентських українських громад, та товариств, що діяли у Харкові, Москві, Санкт-Петербурзі на початку ХХ ст. [140].

Багатими на різноманітну інформацією є документи фонду українського бібліографа, громадського діяча, нотаря М.Комарова, створеного у Відділі рукописів і рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького. Він мало опрацьовувався істориками, – можливо, через бібліотечне місце зберігання, а також ту обставину, що основу фонду складають машинописні копії листів, зняті у 1930-ті рр. з оригіналів сином М.Комарова. Проте їх достовірність не викликає сумнівів, одним з аргументів чого є включення листа І.Франка до М.Комарова з цього фонду до 50-томного зібрання творів І.Франка [349, с. 149–151]. Сумніви щодо достовірності цієї кореспонденції знімаються також співставленням наявної інформації з іншими джерелами. Коло кореспондентів М.Комарова складалося з 214 осіб. За географією (від Петербурга, Києва до Львова і Відня) адресатів (Л.Українка, П.Куліш,

Ф.Вовк, М.Аркас, Д.Дорошенко, М.Грушевський) та різноманітністю інформації аналізована колекція листів є справжньою енциклопедією українського національного-культурного життя кінця XIX – початку XX ст. Обшир і тематика кореспонденції змушують відмовитися від традиційного пояснення цього факту лише бібліографічними інтересами адресата. Дійсно, цю сферу діяльності М.Комарова конкретизують листи, одержані, приміром, від львівського історика С.Томашівського з відомостями про україніку у німецьких та французьких виданнях, від В.Леонтовича, К.Михальчука, О.Грушевського, М.Грушевського та інших учених, що надсилали списки своїх публікацій для бібліографічних видань одесита [144, арк. 65; 146, арк. 70, 119–132; 147]. Разом з тим суцільне опрацювання кореспонденції М.Комарова дало можливість розширити картину його діяльності і, зокрема, встановити, що як із юристом з ним консультувалися у справах заповітів і дарчих Кониського, Володкевича, Пелехина на користь українських наукових інституцій [144, арк. 63; 145], а відтак – з'ясувати джерела поповнення їх бюджету. Виявлені нами й уведені до наукового обігу матеріали 12 листів В.Яворського – депутата віденського парламенту й одного з видавців українського німецькомовного журналу *Ruthenische Revue*, що виходив у Відні, з одного боку уможливили з'ясування мотивів, а з іншого – спонукали до вивчення характеру названого часопису і його публікацій як оригінального джерела інформації про український науковий рух [514]. Треба зазначити, що М.Комаров до кінця життя був чільною фігурою українського культурно-національного життя у Південній Пальмірі Російської імперії, що і зумовило інформаційну насиченість його фонду. Тому варто дезавувати "сліди" певної нехиті до його постаті (українофіла старого гатунку), яку виявляла радикально налаштована тодішня молодь. Недаремно, його НТШ-івський колега по "цеху" української бібліографії В.Дорошенко відзначав, що М.Комаров був культурником і "цінити його життя мусимо не з якогось партійного погляду, а з погляду національного." [295, с. 130].

У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка опрацьовані неопубліковані листи професора Університету св. Володимира, члена НТШ і УНТ В.Перетца до І.Франка (Ф. 3). Листи Франка до Перетца опубліковані лише частково. Листування двох учених дозволило виявити намір

В.Перетца ініціювати офіційне запрошення ректоратом І.Франка на кафедру історії української літератури у разі її відкриття у Київському університеті, уточнити ставлення професорської корпорації історично-філологічного факультету до ідеї заснування українських кафедр та запровадження української мови до навчального процесу. З фонду І.Пулюя (№ 60) вивчені автографи 46 листів до нього від М.Павлика, надісланих до Праги впродовж 1897–1913 рр. Наразі вони не були предметом інтересу інших дослідників. Історики, торкаючись взаємин цих двох членів НТШ, обмежувалися констатацією відомого з інших джерел факту про підтримку І.Пулюєм (разом з І.Горбачевським) М.Павлика у його тяжбі з керівництвом НТШ щодо призначення йому пенсії. До контактів М.Павлика з І.Пулієм з підозрою ставився М.Грушевський, маючи І.Пулюя за одного з натхненників деструктивної поведінки Павлика у НТШ, яку він демонстративно виявляв, починаючи з 1902 р. У листопаді 1904 р. І.Пулюй досить аргументовано спростував докори Грушевського на його адресу [335, с. 191–195]. Наш інтерес до листів М.Павлика, наскрізною темою яких, як виявилось, було настирне спонукання І.Пулюя до різних і часом вкрай нереалістичних проектів по збереженню спадщини П.Куліша, зумовлювався потребою у додаткових джерелах для прояснення питання, під впливом яких чинників він творив, за словами М.Грушевського й І.Франка, "деструкцію" у товаристві. Опрацювання листів М.Павлика дозволило з'ясувати, що на додаток до підтримки ним проекту статуту, розробленого опозицією у 1902–1904 рр., він пропонував ліквідувати в НТШ категорію звичайних членів, вивівши усіх аматорів за його межі, і таким чином зняти перепони на шляху оголошення товариства академією наук. Цю ж ідею він повторював у листі до Пулюя під час кризи 1913 р. [136, арк. 6; 138, арк. 1].

У процесі дослідження була використана низка опублікованих документів і матеріалів, які варто поділити на дві групи: (1) оприлюднені у досліджуваній період та (2) пізнішої публікації. Основу перших складають джерела хронікального й науково-бібліографічного характеру. За обсягом сукупної інформації перше місце займає *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка*. Як уже зазначалося перший том протоколів НТШ утрачений, тому джерелом достовірної інформації про початковий період його діяльності є справоздання та звіти голів, що публікувалися у *За-*

*тиска*х НТШ, виходили окремими відбитками [175–177], а з 1900 р. друкувалися у *Хроніці НТШ*, яка мала також німецькомовний варіант [271]. *Хроніка НТШ* віддзеркалює діяльність усіх структур товариства; містить важливі відомості з діяльності Віділу, господарсько-фінансових підрозділів, бібліотеки і музею товариства; систематично представлена, хоча й подана у стислому форматі, робота наукових секцій і комісій. Важливим моментом для аналізу процесу інституціоналізації української науки є опубліковані у *Хроніці curriculum vitae* дійсних членів НТШ. "За біографічну замітку дякую і вона друкується без усяких скорочень", – повідомляв В.Гнатюк Ф.Вовкові, коли того прийняли у дійсні члени товариства [337, с. 26]. Так само В.Гнатюк просив у 1908 р. М.Сумцова надіслати для *Хроніки* біографічні відомості у зв'язку з прийняттям його у дійсні члени НТШ [43, арк. 1].

Інформаційно насиченим джерелом є хронікальні матеріали *Записок УНТ*. Вони відображають переважно організаційні сторони діяльності київської наукової інституції, подають витяги зі Статуту УНТ, списки членів товариства за окремими секціями та комісіями, перелік питань, що виносилися на їх засідання .

Цінними джерелами, в інформативному та аналітично-оціночному аспектах, є рубрики рецензій та бібліографії в українських часописах. *Украинская жизнь* вела рубрику "На Украине и вне её", *Українська хата* – "Бібліографія". Змістовну панораму хроніки українського наукового руху давав часопис *Кіевская старина*. У спеціальній рубриці "Документы известия и заметки" друкувалися повідомлення про діяльність наукових товариств, архівних комісій, інформації про підготовку й результати роботи археологічних з'їздів, читання українознавчих лекцій .

З усіх літературно-наукових видань найширшим джерелом відомостей про національний науковий рух є *ЛНВ*. Власне на його сторінках був апробований сам термін *український науковий рух* у оглядах, підготовлених В.Дорошенком та Д.Дорошенком. Крім того на його сторінках йшлося про різноманітні наукові форуми, зокрема, археологічні з'їзди у Росії, наукові конгреси у Парижі, Празі, Брюсселі, Берліні, Відні та інших наукових центрах, новини європейського університетського життя, студентського руху, періодично оновлювалася інформація про утворення народних університетів, заснування наукових товариств, також друкувалися

матеріали на відзнаку ювілеїв європейських університетів, діячів освіти і науки. Журнал є цінним джерелом для уточнення загальноєвропейського контексту українського наукового руху рубежу ХІХ–ХХ століть.

Під час написання дисертації використані також опубліковані звіти і штатні розписи університетів, які дозволили з'ясувати рівень відкритості цих навчальних закладів у двох імперіях для проникнення у їх структури українських національних ідей. Документи засвідчують, що якщо у російських університетах членство в українських наукових товариствах загрожувало остракізмом і його приховували, то у офіційних документах Чернівецького університету, навіть у його штатному розписі, відзначено членство С.Смаль-Стоцького і З.Кузелі у НТШ та УНТ [159, с. 7,10; 189, S.13, 17.]

Програмна публікація матеріалів до історії наукового руху започаткована у 1920-х роках. Суттєвим джерелом до аналізу процесів інституціоналізації української науки є публікації відновленої М.Грушевським *України*, у якій була рубрика "Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст." [278; 289; 305]. За подібним тематичним спрямуванням формувався збірник *За століття* (п'ять книг), метою якого було передати "образ настроїв ширших інтелігентських кіл", тобто діячів, так би мовити другого плану, які творили інтелектуальну історію української нації [477, с. 4]. За ініціативою М.Грушевського було опубліковано листування І.Франка і М.Драгоманова. З-поміж інших сюжетних ліній воно зафіксувало контекстуальний діалог непересічних особистостей з питань науки, її завдань і перспектив на національно-видавничому ґрунті [332].

Інтенсивно розпочата у 1920-ті роки пошукова і публікаційна діяльність у напрямі збагачення джерельної бази українознавства була обірвана у силу обставин політичного характеру. З середини 1960-х рр. розшук у діаспорі і публікацію листів українських учених проводила редакція *Українського історика*. Епістолярія на його сторінках значно розширилася, коли у цій галузі з журналом почали співпрацювати історики з України – І.Гирич, В.Заруба, С.Абросимова, О.Ситник, С.Панькова [324; 325; 350]. Суттєві аспекти інституціональних процесів в українській науці дозволили уточнити матеріали унікальної серії "Епістолярні джерела грушевськознав-

тва", у якій вийшло три томи листування М.Грушевського [333–335]. Видання зробило доступним значний об'єм первинного матеріалу, який поважно збагатив джерельну базу не лише грушевськознавства, а й наукознавства загалом.

Радіус наукових зацікавлень українознавчим комплексом кінця ХІХ – початку ХХ ст. вийшов за межі кола власне українських дослідників, що збагатило новими гранями джерельну базу історії української науки, здатними уточнити складну сув'язь взаємозв'язків і стосунків її представників з репрезентантами інших національних культур як на терені України так і за її межами. Зокрема, опубліковане російським дослідником (м. Єлець) В.Макаровим листування М.Грушевського з академіком О.Шахматовим дозволило уточнити обставини їх співробітництва у енциклопедичному проєкті *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, з'ясувати, яким було враження О.Шахматова від публікацій І.Верхратського, В.Гнатюка, С.Смаль-Стоцького і Т.Гартнера та дізнатися, що М.Грушевський наполягав на публікації своїх статей у виданнях Російської академії наук українською мовою за аналогією друку статті чеського славіста чеською мовою [338]. Отже недаремно М.Грушевський, публікуючи у 1924 р. кілька листів О.Шахматова до українських учених, оцінив епістолярій академіка як важливе джерело, "що дає чимало інтересних додатків до наукових студій по різних питанням українознавства" [289, с. 190]. За свідченнями історика В.І.Марочка, який віднайшов колекцію епістолярію М.Грушевського з 1920-х рр., Державний архів Російської Федерації, де вони зберігаються, готує їх археографічне видання [339, с. 152].

У процесі роботи нами використано матеріали збірки *Переписка М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893–1908)*, підготовленої білоруськими науковцями. Вона дозволила уточнити позицію професури під час конкурсу на вакантну кафедру російської історії в Університеті св. Володимира, на яку кандидатувався М.Грушевський 1907 р. [344, с. 127–129].

Немає потреби говорити про важливість точного прочитання й відтворення текстів листів. Між тим їх "оперативна" публікація не відзначалася точністю й достовірністю коментарів. Приміром, в опублікованих журналом *Дзвін* листах М.Грушевського до І.Линниченка допущені дві, на перший погляд, дрібні текстологічні

неточності. М.Грушевський писав: "...в 1895 г. решено випустить том исторических материалов и том этнографического сборника, и впредь правильно (а не *принято*, як у журнальній публікації) вести эти издания." [91, арк. 5]. Тобто йшлося про фундацію серійних, академічного характеру видань з регулярною темпоральністю виходу, що було однією з наріжних ідей видавничого проекту НТШ. У листі до О.Маркевича 1902 р. М. Грушевський, торкаючись літніх планів, пише: "Ждемо на свята Кареева, а не *Каржева* як у журнальній публікації [91, арк. 5; 343, с. 114]. У коментарях до листів невірно названий факультет, на якому викладав М.Грушевський. Він мав назву не "філологічний", а "філософський". З огляду на окреслені неточності вважаємо правомірним користуватися власними копіями оригіналів навіть, враховуючи нову публікацію цих листів М.Грушевського В.Хмарським, яка має, на жаль, розбіжність у атрибуції. У статті В.М.Хмарського і Л.Г.Белоусової названі нами текстові неточності не прокоментовані, уточнюється лише датування деяких листів, що загалом є позитивним моментом [350; 679].

Ознайомлення з оригіналами листів М.Грушевського дозволило визначити їх характерні ознаки. По-перше, вони стислі за формою; по-друге, в них мало особистих рефлексій та емоційних навіювань, що свідчать, про постійне ділове спілкування ученого; по-третє, використана епістолярія М.Грушевського є, передусім, листами до авторів, чи потенційних авторів видань НТШ та УНТ; по четверте, вони адресовані різним категоріям дослідників – від академіків, професорів, працівників архівів до студентів, краєзнавців-аматорів, колекціонерів, меценатів, письменників, журналістів, видавців. Усе це робить їх багатоаспектним цінним джерелом для прояснення механізмів динаміки науково-видавничої і редакційної діяльності ученого та очолюваних ним наукових товариств, шляхів формування авторського кола українських досліджень.

Підводячи підсумок огляду листування українських інтелектуалів (архівного зберігання й опублікованого) варто відзначити, по-перше, надзвичайну масивність його обсягу, що дає можливість порівнювати і вивіряти інформацію; по-друге, те, що основний сегмент епістолярію був засобом наукового спілкування наприкінці XIX – на початку XX ст. Ситуація укладається у відому в історії європейської науки

формулу "епістолярної республіки учених". Використання інтелектуального ресурсу епістолярної спадщини дозволяє з'ясувати, яким чином попередня парадигма українознавства з ученим-одинаком розширяла межі й структурувала зв'язки шляхом творення національного наукового співтовариства у його складній взаємодії з глобальним світом науки.

У ієрархічній класифікації джерел до вивчення історії науки важливе місце займають спогади, які в процесі підготовки дисертації склали суттєвий сегмент джерельної бази. Д.І.Багалій, приступаючи до написання своїх спогадів висловив думку про загальну збідненість української мемуаристики. "Найвидатніші українські наукові діячі, – для громадянства це найвіджалувана втрата, – не залишили нам зовсім ані докладних своїх мемуарів, ані саможиттєписів", зазначав учений [275, с. 59]. Він пригадував що ні О.О.Потебня, ні О.М.Лазаревський не залишили спогадів, а В.Б.Антонович описав лише невеличку частку свого життя. "І навіть автор класичної історії України акад. М.С.Грушевський, що життя його являє собою різноманітну та барвисту, так би мовити, епопею, дав нам лиш коротеньку автобіографію та й те з нагоди двох своїх ювілеїв", – продовжував маститий історик з жалем констатуючи порівняну "вбогість" української мемуаристики, що, на його думку, зашкодило українській історіографії [275, с. 59]. Проте, зауваження Д.І.Багалія стосовно загальної зрідненості української мемуаристики зкореговується тією обставиною, що не всі спогади українських істориків, інших вчених, громадських діячів були тоді надруковані. Нарешті "професорська" мемуаристика має тенденцію бути кількісно меншою, оскільки у науці люди фахово задіяні триваліше, ніж у політиці, й часу на спогади не залишається. Так, М.Грушевський планував засісти за спогади у 40-річному віці після завершення історії *України-Руси*. "Сеї осені мине мені сорок літ, – писав він у львівському варіанті *Автобіографії*, – але час, коли я "оброблюся" і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все даліше." [288, с. 15]. Над спогадами М.Грушевський почав працювати у 1918 р. [291]. Вони не були завершені, а львівський, найбільш важливий для нашого дослідження, період узагалі пропущений.

З 1920-х років українська мемуаристика виходить з небуття і збагачується низкою спогадів у т. ч. за рахунок мемуаристів, причетних до науки. Певну роль у зрушеннях відіграли зусилля галицької інтелігенції. Львівський історик, член НТШ І.Кревецький, який добре знався на давній українській (частково польській і російській) мемуаристиці, зазначав у 1919 р., що спогадів з українського життя й літературного руху ХІХ ст. надзвичайно мало і українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці. Зважаючи на перебіг "високоісторичних часів", він закликав українських діячів до написання спогадів. Разом з О.Назаруком І.Кревецький видав кілька брошур методичного характеру, які містили поради, як писати мемуари, щоб вони мали громадське значення. [562; 563]. Цінні судження для з'ясування теми становлення українських досліджень містять спогади двох галицьких громадських діячів – О.Барвінського та Є.Олесницького [276; 277; 308]. Обидва мемуаристи – О.Барвінський, який впродовж 1892–1896 рр. був головою НТШ, – значно більше, віддають данину НТШ та його очільникам. Рукопис спогадів О.Барвінського зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, науковці якого готують повне видання мемуару, оскільки він виданий лише частково. С.Білоконем видані спомини М.Грушевського [291]. Обставини їх віднайдення оприлюднені істориком недавно [279, с. 211]. Суттєвим джерелом для вивчення наукового руху є спогади інших громадських діячів, зокрема, А.Вахнянина, О.Лотоцького, С.Русової, Є.Чикаленка, а також меморіальні нотатки М.Кордуби, В.Леонтовича, К.Паньківського, голови НТШ у 1920 роки І.Раковського [281; 304; 309–311, 316]. Їх використання уможливило з'ясування громадської реакції на успіхи і проблеми української науки.

Специфіку стосунків і зв'язків у науковому світі містять спогади Н.Карєєва, який у час свого професорства у Варшавському університеті, згадуючи про відвідини Львова, з-поміж іншого пише, що познайомився з М.Грушевським, І.Франком і М.Павликом, І.Шараневичем [300, с. 170, 214–215]. Мемуарист згадує також з якими складнощами він отримав відбитки своєї статті у *ЛНВ*, присланої до Петербургу зі Львова. Низка маловідомих фактів, оригінальних оцінок, була використана зі спогадів про І.Франка, зокрема про його роль у НТШ, яка однобічно і тенден-

ційно тлумачиться істориками. Окрему групу утворюють "студентські" спогади, тобто спогади колишніх студентів про своїх університетських професорів. Вони дозволили спростувати деякі суперечливі оцінки відомих учених, засновників наукових шкіл, нюансувати палітру діяльності НТШ й УНТ [280; 301–303; 306].

На відміну від спогадів, кількісно щоденники хоча і є меншою за обсягом групою джерел, але містять важливу інформацію. До загальних джерелознавчих тез стосовно методології використання щоденників, зазначимо, що як засіб підтримки внутрішнього континуїтету свого автора, вони потребують делікатного обходження істориків. У дослідженні використані записи з щоденника М.Грушевського, які відкривають інший бік його особистості, є документом ідентичності і неперервності власного *Я* ученого, містять сліди зусиль ідеологічної індоктринації, протесту і опору чужому режиму [294; 317, с. 117; 318, с. 27]. З них дізнаємося, що М.Грушевський щодня бував у НТШ, працював над рецензіями, власними дослідженнями, обмірковував редакційно-видавничі справи. Визнану перевагу щоденників над спогадами щодо міри об'єктивності підтверджують щоденникові записи Є.Чикаленка, який зазначав, що навіть, коли агітацію проти М.Грушевського повів такий мастодонт як Б.Грінченко, усе одно "до нього пристали всі літературні і наукові сили" Києва [315. – Т.1. – с. 411]. Згодом у спогадах Є.Чикаленко змістив акценти в оцінці діяльності М.Грушевського [316].

Соціокультурні аспекти проблеми дисертаційного дослідження зумовили використання матеріалів преси кінця XIX – початку XX ст. Нами була зроблена спроба відійти від традиційного в українському джерелознавстві набору періодичних видань даного періоду. Приміром, залучення до аналізу матеріалів *Буковини* цілком виправдане і обернулося розширенням джерельної бази дослідження. Інформація часопису дозволяє вийти за локальні межі подій українського інтелектуального життя, побачити їх у ширшому контексті, сув'язі з однорядно-подібними явищами у інших регіонах. Використана інформація стосується: університетського життя у Європі, студентських акцій національного характеру у Львові, Відні, Інсбруку, Загребі та російських університетах; чисельності студентського контингенту, його національного складу та національно-культурних потреб; тематики оголоше-

них професорами й доцентами Чернівецького, Львівського, Харківського, Новоросійського університетів семестрових українознавчих курсів; відзначення наукових успіхів К.Студинського, О.Колесси, В.Мільковича, С.Рудницького, О.Грушевського періоду їх приват-доцентства; затвердження цісарем ординарних професорів богословського факультету з "руською" мовою викладання та ін. [193; 222; 231; 236]. У 1895–1897 рр., коли газета виходила за редакцією члена НТШ, письменника О.Маковея, у ній подавалися розлогі звіти про діяльність українських депутатів, про збори НТШ. О.Кониський у Києві, одержавши у лютому 1897 р. *Діло і Буковину* з повідомленнями про обрання у 1897 р. головою НТШ М.Грушевського відзначив, що *Буковина* докладніше подала матеріал про збори, ніж львівська газета народовців. У *Ділі* "їх подано по-шахрайськи, партійно, нечесно" [335, с. 147]. Як будь-яка газета, *Буковина* не уникала сенсацій. Нажаль, вона оприлюднила факт про авансування з фондів НТШ львівського політичного органу народовців *Діла*, що загрожувало, згідно австрійського законодавства, скасуванням дотацій науковому товариству. Проте, прояснення питання для кого оприлюднення цієї інформації було вигранною справою, потребує інших джерел. *Буковина* мала своїх читачів у Києві, Санкт-Петербурзі та Одесі. К.Білиловський читав газету в Санкт-Петербурзі й ділився враженнями від її публікацій з М.Комаровим [143, арк. 52]. Є.Чикаленко зазначав, що виписав цю газету і отримує її "під бандероллю." [148, арк. 40]. Оригінальним періодичним виданням, яке доповнило фактами та судженнями досліджувану проблему інституціоналізації української науки є німецькомовний часопис *Ruthenische Revue*, заснований групою галицьких депутатів у Відні [Див.: 514].

Здійснений огляд джерельної бази свідчить про її категоріальну різноманітність, широту географічного і персонального охопту, що дозволило трактувати українську науку як рух інтелектуальних ідей у соціально означеному просторі із врахуванням особистісної, політичної і національно-культурної компоненти. Проаналізовані матеріали джерельної бази з її інформаційно-дискурсивним й емпірично-субстанціональним багажем, методологічна розробка та історіографічний доробок з проблеми українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. уможливили синтетичний погляд на цю важливу добу в розвитку вітчизняної науки.

РОЗДІЛ 2

УТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ (НТШ)

Організаційні витoki *Наукового товариства ім. Шевченка* сягають 1873 р., коли група українських патріотів заснувала у Львові видавничу фундацію *Товариство ім. Шевченка*. По двадцяти роках, у 1892 р. почалося перетворення його на суто наукову інституцію з метою створення невдовзі, за два-три роки, як тоді проєктувалося, на його базі української академії наук на зразок низки слов'янських академій, діючих в Австро-Угорській імперії.

Ідея української академії наук визрівала у кабінетах східноукраїнських учених і була продуктом гуртка "мрійників", як їх пізніше назвав М.Грушевський. Потреби організації українського наукового друку та неможливість їх задоволення у Російській імперії змусили українофільську еліту перемістити центр культуротворчих зусиль із Києва до Львова – на терени Австро-Угорщини. Модернізуючись, ця багатонаціональна імперія, на відміну від Російської, йшла назустріч культурно-освітнім запитам численних слов'янських народів, що населяли країну. До середини 60-х рр. ХІХ ст. у слов'янському світі була лише одна – Петербурзька академія наук. Згодом їх чисельність зростала за рахунок створюваних у Австро-Угорщині. Так, у 1866 р. тут почала діяти *Південнослов'янська академія наук і мистецтв*, яка підтримувала науку та мистецтво на всьому слов'янському півдні, включаючи хорватів, сербів і болгар. У 1871 р. у результаті перетворення *Краківського наукового товариства* постала польська *Краківська академія наук*. Поряд із *Чеським науковим товариством* з 1889 р. почала діяти *Чеська академія наук*. На цьому тлі цілком вірогідною виглядала можливість утворення *Українсько-руської академії* у Львові. Яким чином ідея національної академії наук із тиші кабінетів кийівської професури до сфери контактів і угод з галицькими – як українськими, так і польськими – політиками? Хто забезпечував закладення і відтворення норм, правил та ресурсів НТШ як установи академічного типу? Відповіді на ці запитання складають основу даного розділу.

2.1. Початок трансформації Товариства ім. Шевченка у наукове: роль політичної компоненти

Перетворення *Товариства ім. Шевченка*, заснованого зусиллями української інтелігенції, меценатів східного та внескодавців західного теренів України, з літературно-видавничого на наукове позбавлене характеру органічного процесу, хід якого спонукався би внутрішніми потребами самої установи. Немає підстав стверджувати, що по майже двадцяти роках з часу заснування товариства його діяльність з 90-х рр. XIX ст. почала виходити за межі видавничої сфери, а наукові інтереси, бодай частки членів, потребували інших засад і процедур організаційного функціонування даної інституції. На час появи у пресі інформації про реорганізацію товариства серед його членів не бачимо групи учених або навіть одного вченого, якому б рамки тодішнього товариства з його можливостями друку були б затісними для реалізації своїх дослідницьких чи видавничих проєктів. Серед членів товариства, професійно зайнятих у науці, не набиралося й десятка. До початку 1890-х рр. з його друкарні вийшло 20 україномовних видань. Науковою була лише праця Ом.Огоновського *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache* (1880 р.). Мова видання зумовлювалася науково-фаховим характером праці, розрахованої на німецькомовних слов'янознавців. До того ж повноцінного україномовного наукового дискурсу у Галичині на той час ще не існувало. Українознавчі дослідження найчастіше виходили польською та німецькою мовами, або так званим *язичієм* – сумішшю мов церковнослов'янської, російської та русинської (української).

Проєкт перепрофілювання *Товариства ім. Шевченка* на українську наукову інституцію визрів під впливом позанаукових чинників. Їх не варто оцінювати як *нижчі* чи *вищі*, *кращі* чи *гірші* порівняно з науковими, й про це йтиметься далі. Зараз же зауважимо, що поставлене завдання вимагало тотальної реструктуризації товариства, тривалого часу й свідомих зусиль керівництва.

Вироблення нового статуту й підготовка членів товариства до сприйняття нових параметрів його діяльності стало серйозним випробуванням для інституції. Процедура тривала два роки. Щоб зрозуміти причини затяжного ходу реформи – а цю рису відзначали вже перші історіографи товариства, приміром, В.Гнатюк пред-

ставляв реформи по перетворенню товариства на академічне як поетапний процес, – потрібно розглянути питання про те, якою була інституція, що діяла у Львові з 1873 р. під назвою *Товариство ім. Шевченка*. За складом членів та напрямом діяльності воно не було суто літературним, хоча й створювалося для "розвою руської (малоруської) словесності". Насамперед його можна кваліфікувати як видавничу, культурно-просвітницьку установу, діяльність якої перетиналася з роботою раніше створеної *Просвіти*. Відкриваючи 4 червня 1874 р. перші загальні збори товариства, голова установчого комітету о. С. Качала пояснював присутнім, що подібне до щойно утвореного *Товариства імені Шевченка* вже існує, ним є *Просвіта* [176, с. 4]. "Просвітянська" модель товариства мала значну інерційну силу, і спроби оперувати його фондами та членами з позицій такого трактування інституції мали місце навіть по збігу 38 років, коли вона вже тривалий час була науковою установою.

Хоча у 70-х рр. XIX ст. східноукраїнські фундатори *Товариства ім. Шевченка* (В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський) переймалися здебільше потребами розвитку українського наукового друкованого слова, остаточний варіант статуту спеціально не програмував проведення членами проєктованого товариства наукових досліджень. Укладачі статуту (вони ж засновники товариства – посол Галицького сейму і Віденського парламенту, історик о. С. Качала, радники м. Львова купець і меценат М. Димет і член редакційного комітету *Правди* М. Косак, секретар цісарської прокуратури скарбу К. Сушкевич, керуючий львівським представництвом страхового товариства Л. Лукашевич, інженер Т. Барановський, професор Львівського університету Омелян Огоновський, доцент університету і редактор *Правди* Олександр Огоновський, викладач гімназії Ю. Романчук) відійшли від пропозицій М. Драгоманова і Є. Желехівського, які були членами першого складу організаційного комітету, щодо преференцій науково-видавничому спрямуванню товариства.

Основною сферою діяльності товариства була видавнича справа. Власне, саме товариство трактувалося як "русько-народна друкарня". На придбання верстатів та інвентарю для друкарні було витрачено майже 14 тис. *гульд.*, третина з яких була взята у борг. Щоб утримувати друкарню у належному фінансовому стані, окрім друку часопису *Правда*, замовлень *Просвіти*, єпархіальних видань довелося

брати замовлення на випуск польських видань, зокрема словників, різноманітних оголошень, бланків, етикеток та іншої, позбавленої культурно-національного змісту продукції [706, с. 139]. На здійснення широкої літературно-видавничої програми на той період не вистачало автури та коштів. Придбання й технічне оновлення друкарні, погашення боргів та позичок, узятих під відсотки, пошук замовників на випуск друкованої продукції – це основні турботи Виділу (президії) товариства. Відповідно до ситуації ставка робилася на випуск коштом товариства дешевих видань популярного змісту. Виробничо-комерційні справи у товаристві за несприятливого фінансового становища постійно виходили на перше місце і впливали на видавничу політику. Українська спільнота загалом, а в Галичині особливо, не мала великої кількості "людей на становищах", тобто матеріально забезпечених і професійно підготовлених, здатних формулювати й обстоювати позицію, незалежну від панівних і до того ж інонаціональних структур.

З огляду на організаційно-статусні характеристики товариства у його діяльності переважали ознаки корпорації закритого типу, членство у якій обумовлювалося національною приналежністю та досить високим вступним внеском. Члени товариства ділилися на три категорії: членів-засновників, дійсних членів, для яких був встановлений внесок у 100 *гульд.* та "вспомагаючих". Хоча вступний внесок претендентами на дійсне членство міг сплачуватися впродовж року частинами, усе ж під силу він був не багатьом. Показово, що повну вкладку одразу внесли лише три дійсних члени. Загальний капітал товариства у травні 1874 р. становив 13 тис. 712 *гульд.*, з яких 9 тис. склали добровільні пожертви членів-засновників та прихильників товариства в основному з Наддніпрянщини, сума членських внесків становила 653 *гульд.* На час проведення перших зборів крім дев'яти засновників товариство налічувало 24 дійсних члена, з яких 6 були зайняті у юридичній та фінансовій сферах, 10 – викладачі гімназій, троє мали церковний сан. Крім кількох студентів та недавніх випускників Львівського університету на правах колективного дійсного члена було прийнято віденське товариство українських студентів *Січ* [176, с. 8, 9]. З університетської професури крім В. Антоновича й Ом. Огоновського до товариства належав також професор кафедри історії Австрії Львівського університету

І.Шараневич. До перетворення товариства на наукове загальна кількість його членів коливалася у межах 50 осіб.

Віхою в історії товариства стало переобрання ним з 1885 р. друку *Зорі*. Маючи автуру, а до 1894 р. і передплатників у Східній Україні, вона ставала засобом об'єднання національних сил, подолання дедалі більшої дискретності історичної та соціокультурної свідомості українців. У *Зорі* була надрукована перша повна історія української літератури Ом. Огоновського, твори І.Нечуя-Левицького, а у 90-х рр. – молодих тоді авторів Б.Грінченка, М.Коцюбинського, Л.Українки, А.Кримського, В.Самійленка. Газета презентувала також переклади літературних творів, історико-літературні та критичні статті. Разом з *Зорею* товариство почало ставати всеукраїнським літературним центром, але не більше. Спогади і щоденники М.Грушевського, А.Кримського, К.Білиловського та ін. засвідчують, що про *Зорю* та її редактора В.Левицького (Лукича) в Україні знали більше, ніж власне про *Товариство ім. Шевченка*.

Як будь-яка культурно-просвітницька організація, *Товариство ім. Шевченка* мало свої партійно-політичні орієнтації. Вони визначалися народовським (україно-фільським) напрямом уже тоді виразно структурованого русько-галицького політикуму, й серед решти товариств русинів *Товариство ім. Шевченка* мало "репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народовецькою публікою й неприступної для "інакомислящих": високі вкладки й різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів" [468, с. 5]. Упродовж тривалого часу воно залишалося твердинею консервативних народовців і позиціонувалося проти таких радикалів як М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик.

М.Драгоманов вважав, що товариство не виправдовувало надій, які на нього покладалися під час заснування. Про це він зазначав у листах до І.Франка, агітуючи його не вступати до НТШ, а для ширшого загалу – в *Австро-руських споминах* [298, с. 265; 332, с. 410, 411; 444, с. 76–89]. Його зауваження щодо некомпетентності керівництва товариства у справі купівлі друкарні межує із звинуваченням у недобросовісному використанні коштів, що складала статутний фонд товариства. Недоречним вважав він керування товариством людьми, причетними до церкви, – "попами"

та "дячками" за його виразом, а не світськими особами, як це заведено у секуляризованому суспільстві [332, с. 84; 444, с. 82]. Ці думки М. Драгоманова віддзеркалюють тодішній перепад у соціальних нішах громадської активності національної інтелігенції на українському заході й сході.

Відсутність гласності у товаристві, скликання загальних зборів без урахування можливості присутності на них членів зі Східної України (М. Драгоманов пропонував проводити їх у липні-серпні, тобто згідно з європейською традицією організовувати у час літніх вакацій літературні та наукові конгреси), олігархічні нахили керівництва надавали товариству характеру вузького гуртка. У 1890 р. М. Драгоманов із жалем писав, що "вся справа Тов. ім. Шевченка була зразу поставлена, як *арсапа* (*латин.* – таємниця) тісного кружка" [444, с. 81]. Однак критика М. Драгоманова вважалася керівництвом безпідставною, зумовленою непорозуміннями персонального рівня і не мала стимулюючого впливу на перебудову чи якісь зрушення у товаристві.

Навіть роблячи поправку на експресивний запал полемічних закидів М. Драгоманова, не варто ігнорувати його зауваг. Вони підтверджували камерний, "вузькоспеціальний", тобто виробничо-видавничий характер установи. Діяльність товариства була позбавлена належної публічності, а перспективи подальшого розвитку наприкінці 80-х рр. XIX ст. – досить затінені, особливо щодо потенційної здатності об'єднати інтелектуальні зусилля української інтелігенції, розділеної державними кордонами. Тому як цілком несподівана, безпідставна й фантазійна була трактована ідея перетворення його на наукове. Опозиція реформі виникла і серед членів товариства. Більшість з них вважала, що наукові дослідження можна вести, не змінюючи статуту, що "сама зміна назви роботи не сотворить." [271. – 1900. – Ч. 1 – С. 8].

Повертаючись до початкового пункту аналізу про роль політичної компоненти у справі перетворення *Товариства ім. Шевченка* на наукове, можна стверджувати, по-перше, що проект його перепрофілювання не був підсумком внутрішнього органічно-еволюційного розвитку інституції, а визрів як "вольове", тобто політичне рішення українських інтелектуалів, зумовлене низкою чинників як урядово-полі-

тичного характеру так й потреб модерного національно-культурного розвитку, які не могли бути задоволені в умовах Російської імперії. По-друге, конструктивна життєздатність ідеї реформування *Товариства ім. Шевченка* підпиралася політичними обставинами ширшого масштабу. Згода на його перетворення у наукове була складовою частиною пакета урядових поступок (чи концесій, як тоді говорили) українцям у Галичині в результаті польсько-української угоди 1890–1894 рр. Відомо, що угода визріла у складнішому політичному контексті, ніж польсько-українські взаємини у Східній Галичині, й була результатом актуалізації інтересу у Відні до "своїх русинів" та підросійських малоросів у зв'язку із загрозою війни між Австро-Угорщиною та Росією. Перипетії її досягнення ретельно досліджені львівським істориком І.Чорноволом [685; 686]. Отже, проект трансформації товариства визрівав за участю складного політичного ферменту. Одним з перших, хто публічно акцентував увагу на політичній компоненті становлення НТШ, кафедри історії України у Львівському університеті і нових українських гімназій, був О.Барвінський. У своїх спогадах, з яких опубліковано лише незначну частину, він писав: "В оціненні і поясненні внутрішньої політики взагалі, а щодо русинів зокрема, замало бачності зверталось на заграничні справи нашої монархії, котрі обусловлюють у великій мірі внутрішню політику нашого правительства взагалі, а щодо русинів зокрема. Тим-то не одне видається нам неясним і незрозумілим у звороті внутрішньої політики або поступованні супроти русинів." [276, с. 153]. Нехтувати його думкою не варто, оскільки він представляв одну зі сторін угоди. До того ж заувага О.Барвінського допомагає уточнити причини неуспіху голосної галицької місії П.Куліша, коли намічалася програмна низка пропозицій – поступок культурно-освітнього характеру. Вона вже тоді включала перетворення на наукове *Товариства ім. Шевченка*, створення кафедри української історії у Краківському університеті. Заклики П.Куліша до українсько-польського порозуміння на ґрунті цивілізації, потреб розвитку національної науки та освіти, ініціювання ним спроб "обмінятися крашанками й писанками" не дали практичних результатів: відчувався брак урядово-державної зацікавленості.

Те, що у політиці початку 90-х рр. XIX ст. мало конкретно-ситуаційний, пра-

гматичний і плинний характер, у справі створення української національної наукової інституції зіграло роль тривало діючого чинника. Разом з тим, генералізувати позитивний вплив конкретних тогочасних політичних комбінацій на подальшу долю українських науково-освітніх інституцій не варто. Надто нетривалими були інтерес австрійського уряду до українців та готовність надати їм культурні аванси. Це засвідчує повільна й неадекватна реакція австрійського уряду на видавничі потреби НТШ, зволікання з відкриттям українського університету, без якого практично не могла відбутися українська академія наук.

Водночас у даному разі маємо нагоду відсунути вбік стереотипний образ влади як інституту, що обмежує, забороняє, заважає, й звернутися до продуктивної ролі політично-владних відносин, нагадати, що саме держава, владні структури чи не найбільше вплинули на завершення професіоналізації науки у Європі в другій половині XIX ст. Не маючи власної держави, проукраїнськи налаштовані вчені та аматори українознавства шукали реальної підтримки з боку урядів тих держав, де проживали українці й – відповідно – були платниками податків. Для цих вчених принципового значення не мало, яка це могла бути держава – Росія, Австро-Угорщина чи обидві разом. Йшлося не про симпатії та вподобання, а отже, й не про вільний вибір патрона культурного розвитку. Вибір диктувався відомими політичними та соціокультурними реальностями, які й визначили орієнтацію на австрійську Галичину, де – після закриття *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* у Києві – мав бути створений, за висловом П.Куліша, українофільський "курінь". Ідея українського П'ємонту в Галичині базувалася на можливостях австрійського законодавства, практиці культурно-національної автономії у державі.

Наука, нація, держава – ці категорії з часів Наполеона вживалися в одному контексті як лексична сув'язь, що відображала реальний взаємозв'язок речей. У другій половині XIX ст. вона була сприйнята ідеологами національно-культурного руху народів Центральної та Східної Європи. Небезпідставно українська історіографія саме у цій понятійній парадигмі пояснювала мотиви, засоби, послідовність дій щодо розгортання українського наукового руху. Зразком може бути, приміром,

аргументація В.Кубійовича стосовно створення НТШ. Він писав: "У зв'язку з по-зв'явленням українського національно-громадського й культурного життя в другій половині 80-х рр. ХІХ століття, і в Галичині й на Центральних і Східних землях виникла потреба ширше розгорнути наукову працю, ... постала конечність створити потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі наукових закладів державних націй" [567, с. 611] (підкреслення. – 3.3.) Успіху справи сприяло, по-перше, те, що пакет пропозицій від української сторони був сформульований національними політиками й представлений українськими депутатами австрійським урядовим колам. Отже, між ними відбувся діалог. По-друге, характер пропонованих поступок був однорідним і мав соціокультурну перспективу. Він включав посилення існуючих та створення нових, вищого рангу, українських культурних інституцій.

Угода укладалася консервативно налаштованими українськими політиками, й тому пропозиції були врівноваженими і цілком реалістичними. Вони практично не виходили за межі того, що вже мали інші народи Австро-Угорщини. Приміром, створення *Наукового товариства ім. Шевченка* з перспективою перетворення його на українську академію наук не мало безпрецедентного характеру: чехи й поляки вже мали свої академії. Празька та Краківська академії наук отримували субсидії від уряду. Принагідно зазначимо, що І.Франко і М.Драгоманов обговорювали й намагалися оприлюднити через депутата Т.Окуневського вимоги іншого характеру, а саме: розв'язання урядом проблеми безземелля українських селян Галичини. Для цього проектувалося просити мільйонної урядової субсидії на заснування фонду для викупу земель на пільгових для українських селян умовах [332, с. 391, 292]. Але це була надто радикальна й майже крамольна (з погляду поляків) вимога і тому явно непрохідна. Т.Окуневський ухилився від її формулювання у пресі та парламенті.

Реформування товариства передбачало розробку нового статуту, конкретизації програми наукових досліджень, видання періодичного збірника наукових праць. Ці питання могли вирішуватися за умови консенсусу щодо специфічної системи цінностей науки, її норм та процедур.

Для підготовки нового статуту була створена комісія у складі Д.Гладиловича,

О.Барвінського, С.Громницького, О.Калитовського та Ом.Огоновського. У справах статуту та з інших питань реформи галичани консультувалися з В.Антоновичем й О.Кониським. Основним промотором реформи виступав О.Барвінський. Про початок своєї роботи над статутом він писав: "Дістав статут Сербського ученого дружества" в Білгороді, з Оссоленіуму роздобув статут колишнього Краківського наукового товариства і Краківської академії та статuti польських наукових товариств в Познані і Тарні. На цій основі почав я спільно з Кониським укладати начерк нового статута." [139, арк. 57]. На одному із засідань редакції часопису *Правда* О.Барвінський й О.Кониський радилися стосовно концепції нового статуту з І.Франком. Його бачення структури реформованого товариства не було сприйнято [398, с. 173]. На той час він не був членом *Товариства ім. Шевченка*, керівництво якого відтісняло радикалів на узбіччя.

Представлений у 1890 р. на розгляд зборів проект статуту був сприйнятий без ентузіазму. Перспектива радикальної перебудови товариства не приваблювала його помірковану, консервативно-просвітянськи налаштовану більшість. Бажаючих вступити до товариства як наукової інституції виявилось небагато, про що відзначив у спогадах О.Барвінський [139, арк. 57, 58]. Для докладної експертизи запропонованого проекту статуту, уточнення мети товариства, складання *Регуляміну* – детально розписаних норм його внутрішнього функціонування – збори пропонували утворити нову комісію. Йшлося також про необхідність уточнення нової назви товариства. Вирішення статутного питання було відкладено.

Прийняття нового статуту і, відповідно, оголошення реформи товариства гальмувалося хворобою тодішнього його голови Д.Гладиловича та труднощами з підготовкою першого тому титульного збірника наукових праць – *Записок НТШ*, друк якого згодилися профінансувати Т.Рильський і В.Симиренко. Його вихід у світ приурочувався до введення у дію нового статуту. Лише по двох роках від зборів, на яких вперше йшлося про проєктовані зміни, а саме 13 березня 1892 р. було ухвалено новий статут з одночасним перейменуванням *Товариства ім. Шевченка* на *Наукове товариство ім. Шевченка*. 16 листопада того ж року Галицьке намісництво згідно з чинним в Австро-Угорщині з 1867 р. *Законом про товариства* затвер-

дило нову назву та статут організації. Члени товариства за новим статутом градувалися на три категорії: члени-засновники, дійсні члени, що сплачували вступний одноразовий (2 *ринськ.*) та щорічний (3 *ринськ.*) внески, й почесні члени, які внесків не платили [416, с. 211]. У березні 1892 р. новостворене НТШ нараховувало 48 членів, успадкованих від попередньої структури, через рік воно поповнилося 80 новими членами, а під кінець 1893 р. налічувало вже 137 осіб [177, с. 182, 189]. Серед них було 9 професорів вищих навчальних закладів, 33 викладачі гімназій, 11 літераторів, 10 лікарів, 30 працівників юридично-урядової сфери, 23 священники та ін. [177, с. 182, 189]. Таке зростання чисельності членів пояснюється тим, що статут не обумовлював обов'язкової наявності у бажаючих вступити до товариства наукового цензу у формі фахової належності до сфери науки чи у якійсь іншій формі, яка б підтверджувала наукові інтенції. НТШ як громадській організації потрібні були й такі члени, які могли надавати різноманітну організаційну та фінансову допомогу.

Головою НТШ на той час був історик Ю.Целевич. Після його смерті восени 1892 р. новим головою у травні 1893 р. був обраний О.Барвінський. Заступником став С.Громницький, секретарем та бібліотекарем – О.Маковей, управителем господарчо-майнових справ – К.Паньківський.

З прийняттям нового статуту товариства завершився етап його формалізації, по-перше, як наукової й, по-друге, як громадської організації, відкритої для різних верств інтелігенції. Декларуючи себе науковим товариством також "розкрилося" для поповнення новими членами, переважно зайнятими у сфері гімназійної освіти, та студентської молоді. Зрозуміло, що науковим воно могло стати за умови зростання в його складі числа вчених, людей, що мали намір пов'язати життя з наукою.

Постання *Наукового товариства і Шевченка* супроводжувалося, по-перше, демократизацією інституції, свідченням чого було запровадження щорічних зборів, елементів гласності й публічності в її діяльності, зменшення розміру членських внесків, помітне зростання кількості членів, поступове подолання упереджень щодо партійно-політичних поглядів нового поповнення. По-друге, створенням умов для потенційного поживлення контактів інтелігенції двох частин України на ґрунті професійних зацікавлень у сфері науки.

Отже, первісна фундація 1873 р., яка оцінювалася М.Грушевським як "видавнича спілка", І.Франком – як "наскрізь заробкове, прив'язане до друкарні товариство", М.Драгомановим – як "тісний гурток людей, об'єднаних таємницею", усе-таки вийшла на ту сферу діяльності, потребами розвитку якої опікувалися ідеологи українства 70-х рр. XIX ст., які сформулювавши ідею української академії наук, заснували *Товариства ім. Шевченка* у 1873 р. Зазначене у тодішньому статуті поряд з іншими завдання "розвивати науку в українській мові" в реформованій інституції постало у вигляді основної сфери діяльності. Товариству належало набути нової ідентичності, властивої науковій корпорації, продукувати нове знання, організувати науково-дослідну працю з перспективою здобути титул академії наук.

Посутнє функціонування товариства як наукового могло відбуватися за зміни його внутрішньої культури у напрямі визнання усіма членами цінності власне наукової праці, сприйняття норм, процедур та форм наукового співтовариства. Наука, її великі й щоденні проблеми мали стати об'єднуючим інтересом, який викликав би адекватну реакцію на неминучі дезінтеграційні тенденції у реформованій інституції, оскільки вона залишалася обтяженою не властивими науці функціями й, до того ж за складом своїх членів залишалася неоднорідною. Наявність серед членів різних, часто досить далеких від науки людей, невеликий запас наукових сил – найслабші моменти у структурі НТШ, які зберігалися впродовж усього досліджуваного нами періоду.

Культурно-національна і політична ситуація початку 90-х рр. XIX ст. у піддавстрійській Галичині робила рівноймовірнісними дві моделі подальшого розвитку НТШ. Воно могло стати широкою громадською організацією з різноманітними функціями культурно-просвітницького призначення (до цього вела тенденція зростання кількості членів без огляду на наукову кваліфікацію) або інституцією з чітко визначеним науковим вектором діяльності, забезпечити який могла група відданих науці й активних у творчому та науково-організаційному планах діячів. Майбутнє НТШ залежало від його керівництва та подальшої перебудови діяльності з огляду на намічену перспективу. Цим аспектам присвячено два наступні підрозділи.

2.2. Зміна статутів НТШ у контексті його академічної перспективи

Ідея створення української академії наук спонукала керівництво *Товариства ім. Шевченка* до його енергійного реформування і реальне перетворення на наукове. Обставини, які завадили НТШ отримати офіційний статус академії наук до Першої світової війни, мають досить складний, ступінчастий характер. Навіть набувши певних академічних обрисів (утворення наукових секцій і комісій) та видавничих потенцій, ідея академії важко торувала шлях на австрійсько-галицькому політичному ґрунті. Складно однозначно визначити, що більше гальмувало перетворення НТШ на академію наук: антиукраїнська агітація галицьких поляків, зволікання австрійського уряду, тактика українських депутатів чи, як це стверджувала внутрішньоорганізаційна опозиція у 1913 р., – "шкідливе" для товариства керування М.Грушевського. Виважену відповідь на питання може дати аналіз статутів НТШ, мотивів, напрямів та обставин їх реформування. У цій справі повноважним голосом користувалися усі члени товариства без огляду на їх наукові кваліфікації.

Статут є основним документом, який окреслює межі ідентичності створюваної інституції. Ефективним він вважається тоді, коли забезпечує внутрішній консенсус щодо завдань та способів їх розв'язання у будь-якій організації і тим більше у такій неординарній, як наукова. Декларуючи завдання розвивати національну науку, статuti НТШ відіграли чималу роль у процесах її інституціоналізації. З часу перейменування *Товариства ім. Шевченка* у 1892 р. на наукове і до Першої світової війни його статuti змінювалися двічі – у 1898 та 1904 рр. Зміна статуту мала відбутися також у грудні 1913 р., однак розроблений проект нового статуту не розглядався і реформа була відкладена. Дослідження свідчить, що кожна зміна статуту мала на меті наблизити структуру асоціації до академічних параметрів. Навіть пропозиції одіозної *антигрушевської* партії 1913 р. щодо зміни статуту попри супровідні мотиви персонального характеру, які нею рухали, також мали академічне навантаження.

Необхідність коригування статуту 1892 р. зумовлювалася тим, що він зробив лише перший крок на шляху до академізації товариства: декларував його науковий характер, визначив галузі науки, які воно планувало розробляти, та сформулював назви наукових секцій. Однак члени секцій не диференціювалися за принципом на-

укового доробку і реальними можливостями систематичного ведення наукових досліджень, тобто до складу секцій входили з однаковими повноваженнями як науковці, так і ті члени товариства, що наукою не займалися, а мали аматорський інтерес до питань українознавства. Крім того членом НТШ могла стати "будь-яка особа українсько-руської народності", що буде прийнята Виділом, до складу якого у свою чергу також входили не лише науковці.

Ці недоречності стали предметом критики як у товаристві, так і поза ним. Так, І.Франко, не будучи членом товариства (у 1892 р. на зборах товариства він був забалотований), одразу після публікації статуту здійснив у публіцистичному нарисі *З поля нашої науки* (1893 р.) розгорнутий і компетентний аналіз його положень і дійшов висновку, що вони "мало відповідають справді науковому характерові інституції" [398, с. 178]. Він також відзначив невідповідність статуту перспективі перетворення товариства на академію наук. Критичний огляд основних положень новоприйнятого статуту публіцист завершив наступним: "Я знаю, що головна вага у кождім товаристві не в статуті, а в людях.... Тільки значніший приплив нових членів, особливо з провінції і з України, може дати запоруку, що евентуальна зміна статуту буде zarazом зміною пануючого в товаристві духу шаблону і закостенілості"[398, с. 172, 178].

І.Франко цілком мав рацію, вважаючи, вже будучи членом НТШ, що статут 1892 р. "зупинився на половині дороги між звичайним товариством, доступним для всякого, а [і] товариством науковим." [401, с. 476]. Крім того, основне статутне завдання товариства – "плекати науку в українській мові" залишалося обтяженим іншими завданнями, переважно культурно-просвітницького характеру.

Як показують наступні події, зауваження І.Франка щодо статуту з розумінням сприйняло керівництво НТШ. Справою найперше опікувалися О.Барвінський і М.Грушевський. Уже 1895 р. Виділ за ініціативою голови товариства О.Барвінського почав обмірковувати питання про нову реформу статуту, маючи на увазі усунення неузгодженостей, які не відповідали академічним критеріям. Оскільки О.Барвінський свої кроки, як правило, вивіряв в урядових сферах, то можна стверджувати, що на той час він ще не зневірився в академічній перспективі НТШ і

мав намір наполегливо рухати його до академічного статусу, ймовірність одержання якого негласно пов'язувалася із наближенням 25-ліття від заснування *Товариства ім. Шевченка* у Львові. У червні 1896 р. він офіційно інформував збори про необхідність перегляду чинного статуту і, реферуючи вироблений у Виділі проект, у загальних рисах ознайомив із запланованими нововведеннями. Вони стосувалися передусім уведенням певних критеріїв для зарахування до категорії дійсних членів товариства, в основу яких клалася наявність наукових публікацій переважно у виданнях НТШ. Дійсні члени, якими могли бути науковці без огляду на національність, мали номінуватися Виділом за пропозицією наукових секцій. Сплата членських внесків новою категорією дійсних членів не передбачалася. Їх внеском у товариство мала бути виключно наукова праця. Решта колишніх дійсних членів товариства, що не відповідали цим вимогам, мала скласти категорію звичайних членів, якої за статутом 1892 р. у товаристві не було. Передбачалося, що члени цієї категорії матимуть право участі у засіданнях секцій лише з дорадчим голосом і на відміну від дійсних членів – сплачувати членські внески, а видання НТШ отримувати за власний кошт. На загальних зборах вони позбавлялися права вирішального голосу як у адміністративних, так і в наукових питаннях. Отже, йшлося, з одного боку, про наукову кваліфікацію і корпоратизацію категорії дійсних членів, а з іншого – підтримку інституції коштами аматорів. Ця пропозиція нових відносин у товаристві різко поглиблювала ієрархізацію його членів. Проект статуту, текст якого не публікувався й в архівах він також не виявлений (його основні нововведення відомі із справоздань – офіційних звітів НТШ) викликав незадоволення зборів і обговорення його положень практично не відбулося. “Сей проект видався многим членам занадто радикальним, – коментував ситуацію І.Франко для політизованої галицької аудиторії, – дехто почав думати, що се вигадка барвінчуків, обчислена на те, щоби витиснути з товариства всяку опозицію і взяти товариство в свої руки”[401, с. 476]. Насправді головним автором проєктованих змін був М.Грушевський. Збори НТШ, не погоджуючись із пропонованими змінами, ухвалили обрати статутну комісію у складі І.Франка і двох адвокатів – К.Левицького і С.Федака, що мала розробити більш прийнятний проект. Про настрій і роботу статутної комісії І.Франко писав,

що вона “вирозумівши провідну думку [попереднього. – 3.3] проекту (головним його автором був проф. Грушевський), згодилася з нею та трохи змодифікувала її, бажаючи, з одного боку, запевнити секціям характер вповні науковий, а з другого – притягнути до товариства як найбільше число руської інтелігенції”[401, с. 476]. Новий проект був ліберальнішим для категорії звичайних членів і мав компромісний характер.

8 грудня 1896 р. спеціально для його обговорення голова НТШ О.Барвінський скликав позачергові збори. Від статутної комісії проект реферував К.Левицький. М.Грушевський, виступаючи в обговоренні, “мотивував раціональність попередньої [власне своєї – 3.3.] пропозиції” стосовно категорії звичайних членів [214, с. 2]. Тобто він пропонував позбавити їх права вирішального голосу не лише у наукових, а й адміністративних питаннях, які, як звісно, у науковій інституції мають також науковий характер. І.Франко вважав, що звичайних членів – ненауковців або початкуючих учених не варто надто відсторонювати від товариства. Позицію М.Грушевського варто узяти до уваги, оскільки у подальшому він відмовився від неї, очевидно, не без впливу І.Франка, який краще знав галицькі обставини, але, цікаво, що аналогічний "радикальний прапорець" не раз згодом буде піднімати М.Павлик.

Пропоновані зміни були скептично і без належного розуміння зустрінуті більшістю із тих, хто брав слово в обговоренні проекту статутної комісії. Посилаючись на те, що з часу прийняття чинного статуту 1892 р. пройшло небагато часу, вони вважали нову реформу передчасною. Різке обмеження прав звичайних членів, на їх думку, заважатиме поповненню товариства новими членами, а отже і його зв'язкам із суспільністю[214, с. 2–3]. Така мотивація свідчила, що НТШ усе ще за інерцією трактувалося як інтелігентська асоціація з широкими культурно-освітніми завданнями, а не як інституція для плекання науки. Нова редакція параграфу, який тлумачив категорію дійсних членів та їх права, не набрала необхідних 2/3 кількості голосів, тому товариство залишалося зі старим статутом ще більше року [214, с. 3]. Затягування реформування товариства зумовлювалося не лише інерційними настроями членів-ненауковців. Реформа статуту завжди порушує або, принаймні, на-

магається порушити наявну структурну цілісність організації, яка існує у вигляді реальних відносин, рутинних практик, напрямів розподілу ресурсів, зв'язків організації із суспільством і тому супроводжується гострим протистоянням різних груп. У даному випадку статутна криза збіглася із кризою керівництва загалом. Справа у тому, що збори після "провалу" статутного питання відмовилися підтвердити ухвалу Виділу від 9 червня 1896 р. про припинення друку коштом НТШ часописів *Діла і Батьківщини*. Виділ сприйняв ситуацію, що склалася як вотум недовір'я і заявив про відставку на чолі з О.Барвінським. Криза влади ситуативно була призупинена заявою К.Левицького, про те, що за діючим статутом Виділ повинен виконувати свої функції до обрання нового, що може відбутися лише на чергових звітно-виборних зборах. На цьому позачергові збори, що скликалися заради нового статуту, були закриті.

Новий статут удалося прийняти на зборах 2 лютого 1898 р., коли головою НТШ вже рік був М.Грушевський. Справа у тому, що 28 січня 1897 р., напередодні звітно-виборних зборів, які зазвичай збиралися у лютому місяці, відбулося останнє засідання Виділу під головуванням О.Барвінського, на якому він заявив, що за браком часу не зможе інтенсивно працювати у товаристві і не увійде до нового Виділу. Відкриваючи у приміщенні "Руської бесіди" 2 лютого 1897 р. збори НТШ, О.Барвінський подякував членам Виділу і особливо М.Грушевському "за провід у науковій роботі" й заявив, щоб при виборах нового Виділу на нього "не зважали": обрання на голову – не прийме, оскільки переобтяжений роботою. Попросивши вести збори М.Грушевського, він залишив зал [218; 637, с. 98]. Головою зборів був обраний М.Грушевський. Порядок денний статутного питання не передбачав. Дискусія велася навколо затвердження протоколу попередніх зборів. Склад нового Виділу був вибраний після третього голосування. Головою товариства 52 голосами проти 34-х, поданих за О.Барвінського був обраний М.Грушевський [218].

2 лютого 1898 р. збори утретє розглядали статутне питання. На цей раз сумніви викликала назва Історично-філософської секції, однак вона залишилася без змін. Тракткування категорії дійсних членів не викликало заперечень [213, с. 2–3]. Найбільш дискутований раніше статус звичайних членів визначався наступним чи-

ном. Вони мали право активного і пасивного вибору до Виділу, контрольних і адміністративних комісій, вирішального голосу на загальних зборах і дорадчого – на засіданнях Виділу, наукових секцій (не будучи їх членами). Звичайні члени повинні були сплачувати вступний (2 кор.) і щорічні (10 кор.) внески й могли безплатно отримувати по одному примірнику видань товариства (§ 23) [179, с. 5, 6]. До категорії звичайних членів потрапили поважні особи, зокрема, директори гімназій, доцент В.Вергановський, М.Возняк, В.Щурат, С.Єфремов, І.Копач й інші, деякі з них стали дійсними членами, а згодом академіками. У квітні статут пройшов процедуру затвердження у намісництві і набрав чинності.

Отже статутна криза була подолана шляхом зміни голови товариства. Прийнявши статут 1898 р. НТШ завершило одну з переломових фазу свого розвитку – за його межами залишилася практика відтягування коштів на видання газет, відкрита демонстрація партійно-політичних уподобань під час обговорення внутрішніх питань інституції, секції були сформовані як наукові осередки. Проте очікуваного, орієнтовно у 1898 р., академічного статусу НТШ не отримало. Припущення деяких дослідників про те, що причиною стали недостатні фонди товариства і лише тому академічний задум залишився нездійсненим не повністю відображає ситуацію.

Проблема коштів у бажаному форматі дійсно не була розв'язана. НТШ отримувало щорічні субсидії від міністерства освіти й місцевого сейму. У 1897 р. вони становили 4,5 тис. *кор.* З огляду на перспективу перетворення НТШ з громадської наукової організації на академію Виділ порушив питання про стабілізацію його фінансового становища шляхом внесення видатків у сумі 5 тис. *кор.* до державного бюджету із розрахунку на стабільне їх зростання. О.Барвінський як депутат Віденського парламенту вніс цю пропозицію під час обговорення бюджету в палаті послів [174]. Однак питання тоді і пізніше (воно не раз порушувалося українськими депутатами) не одержало позитивного розв'язку. Урядові видатки на НТШ зростали (у 1908 р. завдяки втручанням депутатів міністерство освіти виділило 8 тис., 1909 р. – 12 тис. *кор.* [271. – 1909. – Ч. 38. – С. 2.]), однак вони ніколи не були вписані до австрійського бюджету окремою статтею, оскільки товариство залишалося громадською організацією.

Широко задумана програма видань, з одного боку, і непевність урядових до-
тацій – з іншого, змусили шукати інших шляхів отримання коштів. На початку 1897
р. І.Франко висунув ідею заснування національного "залізного" фонду. Його роз-
думи і розрахунки "з олівцем у руках" були такими: "ось візьмім, що на всю Укра-
їну знайшлося 1000 людей, що згоджуються випозичити (не дарувати) безталанній
неньці по 1000 гульденів і у нас набирається мільон". Покладений у банк, розмірко-
вував Франко далі, він приносив би 40 тис. річних, на які утримувалися б націона-
льні культурні інституції, сплачувалися б борги позичальникам і т.д. [397, с. 12].
Проте автор проекту розумів примарність цього плану в українських обставинах.
На початку березня 1897 р. М.Грушевський радився з О.Кониським стосовно змісту
спеціального листа та ймовірних адресатів у Росії, до яких варто звернутися "з за-
кликом до складання жертв на фонд **академії**" (виділення. – 3.3.) Він інформував
його, що дохідна частина бюджету товариства на 1897 р. становитиме 13 тис. *зл.*,
зокрема 2 тис. – пожертвування з України, 4,5 – допомога уряду і місцевої адмініст-
рації, 500 *зл.* – членські внески, решта – доходи друкарні. Видатки дорівнювали 11
тис. *зл.* [333, с. 62]. Видавничі плани, необхідність підтримки молодшої генерації
науковців вимагали стабільнішого і незалежного від випадковостей бюджету това-
риства. Саме у цей час відносини О.Барвінського, який лобював інтереси товари-
ства у владних структурах, почали псуватися як особисто з М.Грушевським, так і з
товариством загалом, що і змусило нового голову НТШ звернутися за підтримкою
до підросійських українців.

Враховуючи пожертвування на початку 1897 р. безпрецедентно високої суми
– 90 тис. *зл.* (приблизно 45 тис. *руб.*) хірургом і науковцем Військової медичної ака-
демії у Петербурзі П.Пелехиним на розвиток української науки і освіти у Львові,
М.Грушевський сподівався коштом меценатських заходів зміцнити фінансовий
стан НТШ. Вчинок П.Пелехина став широковідомим в українських колах. Петер-
буржець К.Білиловський – лікар і видавець альманаху *Складка*, переказуючи
М.Комарову епізод із збиранням коштів в українській громаді Петербурга у лютому
1898 р., писав, що Ю.Цвітковський, запрошуючи до офір (пожертвувань), сказав,
що у залі присутня людина, котра пожертвувала 40 тис. *руб.*, які вже відіслані через

Ліонський банк на ім'я М.Грушевського [143, арк. 47] .

Оминаючи деталі складної за юридично-майновими нюансами і затягнутої у часі меценатської справи П.Пелехина (кошти були використані на придбання великого будинку для НТШ на вулиці Чарнецького, 26, а не для відкриття українського медичного відділу у Львівському університеті, як до того був схильний П.Пелехин (влада відкинула пропозицію відкрити паралельний до польського український медичний факультет), важливо наголосити, що основним лейтмотивом *Звернення комітету НТШ*, підписаного М.Грушевським, Д.Савчаком і К.Паньківським, є ідея української академії наук. Текст відозви, над стилістикою якої працювали М.Грушевський і О.Кониський, був віддрукований у Львові і розісланий за 200 адресами, узятими переважно з довідника "*Вся Россія*" [333, с. 62; 335, с. 152–154]. У відозві йшлося не про звичну допомогу громадській організації наукового типу, а про допомогу, від якої залежало, трактувало звернення, перетворення її на академію наук. Академія трактується у зверненні як першопочаткова, тобто декларована ще у час утворення НТШ, мета. Висловлювалася впевненість, що "всі земляки, в яких не згасла любов до свого народу та його освіти і поступу, обізвуться на наш заклик і по спроможності візьмуть своїми жертвами участь в утворенні наукового фонду Українсько-руської академії наук" [7, арк. 2-зв]. Тоді ж у листах до М.Комарова М.Грушевський веде мову про академію, необхідність фінансової підтримки даної ідеї і поповнення академічного фонду [144, арк. 60]. Кошти надходили з різних регіонів і міст Російської імперії, але це були невеликі суми. З Варшави через М.Біляшівського у вересні 1897 р. надійшло 100 руб. [334, с. 56]. Влітку 1898 р. батько М.Грушевського Сергій Федорович офірував 100 руб. на біжучі видавничі справи, а після впорядкування своїх добродійних справ мав намір виділити солідну суму на проєктовану академію наук у Львові [571, с. 165]. У першій половині 1898 р. надійшло тільки 2 тис. кор.

Цілком зрозуміло, що заснування української академії наук у Австро-Угорщині мало вагому політичну компоненту. Уряд, від волі якого залежало перетворення НТШ на академію, відвернувся тоді від культурно-національних потреб українців. Втратили інтерес до цієї справи й українські депутати. Підтвердилося

припущення І.Франка, зроблене ним за кілька років до цього, коли він зазначав, що поряд з іншими обставинами (науково-видавничі здобутки НТШ, величина його фондів) "піднесення товариства до рангу Академії наук в Австрії залежить від волі цісаря, котрий протектором її іменує когось із цісарської сім'ї, значить, і деякі згляди дипломатичні будуть тут входити в рахунок, як се було і з переминою краківського "Towarzystwa Przyjacioi Nauk" на Академію." [398, с. 172]. Саме у квітні 1897 р. Австро-Угорщина та Росія узгодили свої зовнішньополітичні інтереси, уклавши таємну угоду, якої дотримувалися впродовж десяти років, намагаючись не дратувати одне одного [661, с. 174]. Для українського руху це означало завершення періоду підвищеного оптимізму і сподівань на культурно-національній ниві від австрійського уряду, який в українському питанні діяв через польські – переважаючі у адміністрації краю – сили. "Надії (на академію. – 3.3.), – писав М.Грушевський через 30 років після тих подій, – скоро розвіялися, але постулат української Академії наук проник глибоко й знайшов широкі круги adeptів." [472, с. 3]. Підводячи підсумки діяльності НТШ за кризові 1896 і 1897 рр. його голова зазначав "в усякім разі наша задача прийти з часом до Українсько-руської академії наук стоїть міцно, і надії наші зростатимуть в міру розвою наукової роботи нашого товариства, себто того, що дає нам моральне право допевнитися сієї інституції" [201, с. 12]. Упродовж 1894 – 1898 рр. НТШ випустило 50 томів наукових публікацій. Отже, зміна статуту НТШ відбувалася на тлі успішного розгортання науково-видавничої діяльності, зондування можливостей її розширення коштом урядових дотацій та джерел громадського характеру з метою набуття товариством академічного статусу.

Друга хвиля статутних дебатів у НТШ припадає на 1902 – 1905 рр., на змісті яких варто зупинитися докладніше, оскільки, по-перше, вони збіглися зі спробами підважити "монархічний" стиль голови НТШ з боку досить великої групи опозиціонерів, по-друге, аналогічна кризова ситуація для М.Грушевського з пропозицією змінити статут була відтворена через десять років улітку 1913.

Ініціатива щодо зміни статуту визріла у Філологічній секції на перший погляд ніби стихійно. Приводом стали конфлікти через неврегульованість чинним статутом обсягу повноважень наукових секцій і Виділу, як переважно адміністра-

тивного органу, який мав у своєму складі звичайних членів, що виконували там важливі, але допоміжно-службового характеру функції. Хронологічно статутні дебати продовжили організаційну кризу 1901 – 1902 рр. Тоді М.Грушевський, І.Франко і В.Гнатюк подали у відставку з усіх постів, протестуючи проти звинувачень у концентрації влади у руках "правительственной партії", пошуків фінансових зловживань, яких, однак, не було виявлено, інсинуацій на дану тему у польській пресі, інформаційні сліди яких вели до опозиціонерів.

До опозиції (термінологія того часу) входили різні за науковим статусом і суспільно-політичними поглядами особи: радикал, публіцист і бібліограф М.Павлик, "барвінчук" і професор Львівського університету С.Дністрянський та соціал-демократ, професор того ж університету О.Колесса, адвокат і член Виділу М.Шухевич та його брат, етнограф В.Шухевич. Безперечно вони мали різну вагу у товаристві та інтереси різного масштабу. Об'єднувала їх ідея обмеження влади М.Грушевського, яка лексично стилізувалася ними під необхідність демократизації внутрішнього устрою НТШ, підтягування структури і відносин у ньому на вищі щаблі академічності. Опозиція мала намір провести на посаду голови товариства професора Львівського університету С.Дністрянського або повернути О.Барвінського [318, с. 13; 349; с. 180]. Проте, втручання І.Щрага, М.Коцюбинського, Б.Грінченка – залагодило ситуацію. Відповідь на запитання, на підставі яких повноважень група чернігівців втрутилася у перебіг подій, дає у спогадах К.Антонович: вони були наближені до Колегіальної ради, яка патрунувала кошти київської громади [4, арк. 2, 4].

Публічним речником опозиції був М.Павлик, який сам визнавав, що його "справа клекотіла у товаристві 3 роки" [137, арк. 1]. "Підігрітий" образою на М.Грушевського за відмову підвищити йому платню за роботу у бібліотеці НТШ, а пізніше – призначити пенсію, найпоспідовніше з усіх опозиціонерів він обстоював необхідність обмеження "монархічної влади М.Грушевського", витоки якої, на його думку, крилися не лише у недосконалості статуту, а й у тому, що М.Грушевський, будучи продуктом російських політичних порядків, нехтує "легальністю, прилюдністю, гласністю"[161, с. 10]. Керівництво, особливо М.Грушевський та І.Франко, розуміючи, що робота в НТШ практично зупинилася, змушені були прийняти ви-

клик опозиції щодо перегляду статуту. Постало питання про вибір вектора реформи, з'ясування якого було важливо, щоб не звести проблему до суто міжособистісних непорозумінь і незгод типу: Павлик *versus* Франко по лінії ревізії їх колишньої спільної політичної діяльності; Павлик і Дністрянський *versus* Грушевський по лінії етики відносин у товаристві, критики науково-організаційної і видавничої політики голови НТШ. Усе це мало місце. Нам же важливо наголосити, що реформа статуту розумілася двома таборами як крок до академічності. Проте академічність, як виявляє дослідження цього епізоду, нюансувалася по-різному. На нашу думку, пропозиції опозиції будувалися на засадах формально-процедурного характеру, реалізувати які в умовах браку коштів на утримання управлінців не було можливості.

З боку "урядової партії" у статутних дебатах виступив І.Франко, який вбачав подальшу академізацію НТШ в обмеженні сфері діяльності НТШ суто науковими та науково-видавничими проектами. Він цілком відкинув ідею створення у товаристві, як це пропонувала опозиція, зокрема О.Колесса та М.Павлик, наукових курсів, або так званого народного університету при НТШ, що могло б, на думку ініціаторів, прискорити відкриття українського університету у Львові. Проблема українського університету була надто актуальною і все ж робити задля нього зміни у статуті НТШ було недоцільно. Отже, Франкова редакція формулювання мети НТШ – "плекати та розвивати в українсько-руській мові науку без прямого дидактичного призначення" [164, с. 1] – у його проекті була не випадковою і зрештою була сприйнята Виділом і зборами і увійшла до остаточного тексту статуту [180, с. 2].

Реформування статуту дискутувалося в усіх структурних підрозділах НТШ і тричі на загальних зборах. Питання набрало справжньої статутної кампанії. За дорученням зборів 1902 р. Виділ розробляв свій проект, який був опублікований на початку 1903 р., а 8 листопада 1903 р. спільне засідання секцій утворило свою статутну комісію у складі С.Дністрянського, М.Павлика, В.Шухевича, О.Барвінського, І.Верхратського, І.Кокорудза, яка мала намір статутним порядком змінити структуру керівних органів, запровадивши новий виборний орган – Наукову раду. Оскільки секції за чинним статутом не могли подавати проекту, Виділ позбавив комісію будь-яких повноважень. Натомість опозиціонери скористалася параграфом 39, за

яким проекти статуту можуть подаватися від групи членів НТШ, утвореної не менше як з 10 осіб. С.Дністрянський, В.Шухевич і М.Павлик уклали проект нового статуту, який був поданий до Виділу 20 грудня 1903 р. за підписами 16 дійсних і 20 звичайних членів товариства. 24 грудня І.Франко подав до Виділу свій проект статуту, який мав підтримку 54 членів [164, с. 8]. Іногородні надіслали письмові повідомлення, приміром, І.Горбачевський писав: "Прошу підписати мене під проектом Статута, злагодженим п. др. Франком" [19, арк. 29]. Він передбачав деякі поступки опозиціонерам – так званим "мальконтетним", тобто незадоволеним. Зокрема, четвертий параграф, трактуючи сферу наукових досліджень товариства, залучав до неї соціальні й технічні науки, що могло стати підставою для утворення у майбутньому відповідних секцій, про що клопоталися С.Дністрянський, І.Пулюй та ін. У проекті була також ідея про організацію товариством систематичних курсів лекцій [271. – 1903. – Ч. 13. – С. 8, 12]. Однак Виділ відмовився від цих ідей, вирішивши 25 грудня 1903 р. не виносити свій проект на загальні збори, а запропонувати для обговорення лише два проекти – Франка і Дністрянського. Цей крок мотивувався тим, що названі два проекти містили більш радикальні зміни, ніж проект Виділу, і тому останній "став безпредметним" [271. – 1904. – Ч. 18. – С. 3].

Отже, не лише напруга, яка утворилася в НТШ між формальними процедурами та неформальними правилами гри (протегування окремим членам, особисті симпатії та антипатії, приватні оцінки науково-корпоративних інтересів та наукового доробку) стала причиною чергового перегляду статуту, а й необхідність наголосу на академічному характері товариства. На відміну від ситуацій у 1892 і 1898 рр., коли переглядалися статuti, у 1903–1904 рр. ніхто не виступав проти його академізації. Лінія конфлікту пролягала у середині наукового ядра товариства. Більше того, програма академізації НТШ, запропонована опозицією, була ширшою. Вона включала формальне розмежування адміністративних і наукових функцій на рівні керівних органів шляхом запровадження поряд з Виділом Наукової ради. М.Павлик неодноразово наголошував, що основним мотивом структурних змін у керівних органах є необхідність зробити з товариства "учену республіку". Для досягнення мети він пропонував "відтяти довгий хвіст звичайних членів", тобто позбавитися катего-

рії аматорів і прихильників науки, що відкриє шлях до оголошення НТШ академією наук на зразок Берлінської [136, арк. 5; 138, арк. 1]. Здійснити радикальну ідею він пропонував й під час кризи 1913 р., хоча тоді через хворобу активної участі у діяльності НТШ не брав. Загалом погляди М.Павлика на майбутнє НТШ відрізнялися непослідовністю і не реалістичністю трактування проблемних ситуацій.

Збори для обговорення проектів статуту кілька разів відкладалися і нарешті були скликані 4 квітня 1904 р. З 74 присутніх членів 14 мали письмово зафіксовані повноваження голосувати за відсутніх закордонних членів. Збори розпочалися з оголошення листів-заяв В.Науменка, М.Лисенка, В.Антоновича, О.Черняхівського, І.Шульгина, П.Житецького, Б.Грінченка, А.Кримського, які аргументували своє право участі у голосуванні через відпоручників, висловлювали зауваження, що позбавлення права передачі голосу означатиме цілковите усунення їх з НТШ [79, арк. 3–5-зв]. Запрошення на збори згідно статуту отримували всі члени у т.ч. зі Східної України, зокрема Л.Падалка, І.Липа, М.Комаров, тобто не лише кияни [1, арк. 11; 179, с. 11].

Докладно дебатувався і голосувався кожен параграф двох проектів у порівнянні з чинним статутом й у підсумку перевага була віддана проекту І.Франка [79, арк. 8–14]. З 42 параграфів статуту 30 – майже дослівно взяті з його проекту [271. – 1904. – Ч. 18. – С. 4–5; 673, с. 36]. Були враховані і деякі формулювання опозиції, однак пропозиції щодо ліквідації права відсутніх на зборах закордонних членів передавати свої голоси іншим членам – відпоручникам, утворення двох нових секцій, запровадження Наукової ради – нового органу, який проектувався як непідзвітний зборам з функціями контролю Виділу та голови – не пройшли. Звичайні члени зберегли право активного і пасивного вибору до Виділу та адміністративних комісій і повноправного голосування на загальних зборах. Спеціальний параграф (16-й) уточнював, що закордонними членами НТШ вважаються ті, хто постійно проживають за межами Австро-Угорщини, і що лише вони мають право брати участь у зборах через відпоручників [180, с. 2, 3].

Проект опозиції перевищував кадрові (відсутність реальної альтернативи Грушевському як голові) і фінансові (зросли б витрати на штатну адміністрацію)

можливості НТШ, і тому збори його відхили. Немаловажну роль за цих обставин мала розлога аргументація І.Франка, якою він оперував на зборах стосовно кожного пункту вимог опозиції [158]. Щоправда, не можна відкидати ролі і авторитету М.Грушевського. І.Пулюй, приміром, писав йому, що "...дехто підписав Ваш проєкт (статуту) тільки з прихильності до Вас, а не тому, що признав за Вами правду щодо компетенції Виділу в справах чисто наукових" [335, с. 193]. Він же критикував видавничу практику НТШ, орієнтував на видання "підручників для позитивних наук, математичних, природознавчих і технічних", без яких, на відміну від *Записок*, гімназії і сподіваний український університет не зможуть обійтися. Його непокоїв зсув досліджень у сферу гуманітарних наук між тим як "основою національного добробуту кожного культурного народу [є] науки, що одні тільки й зможуть висвободити наш нарід з духовного і соціального рабства" [335, с. 193].

Стосовно Ради товариства, то це була непогана ідея. Кризи у великих організаціях вирішуються, як правило, створенням додаткових інтеграційних органів. М.Грушевський, до речі, запровадив Раду в *Українському науковому товаристві у Києві*, хоча, у статуті керівний орган товариства мав назву *Правление*. В умовах боротьби двох таборів в НТШ, Рада як невідомий орган ні зборам, ні голові товариства могла стати противагами Грушевському і, враховуючи тодішнє протистояння і напружені стосунки, заблокувати діяльність НТШ.

Остаточно статут був затверджений на зборах 29 червня 1904 р., оскільки намісництво повертало його на доопрацювання через незначні формальні зауваження. За пропозицією М.Павлика знову голосувався кожен параграф. М.Павлик і В.Шухевич продовжували наполягати на скасуванні відпоручництва або – що було новим поворотом – надати право не лише наддніпрянцям, а й галичанам, які не проживають у Львові також від поручати свої голоси. Проте збори не прийняли їх формулювань і 16-ий параграф було прийнято 41 голосом проти 12 у редакції, що їх не задовольняла. На знак протесту опозиціонери залишили збори [79, арк. 20; 271. – Ч. 19. – С. 10]. Наступного місяця статут був затверджений намісництвом і введений у дію з 1905 р. З незначними доповненнями, внесеними 1909 р., що стосувалися переліку маєтностей товариства, він мав чинність до розпуску НТШ у 1940 р.

Статут 1904 р. вже не декларував мистецтво і літературу як галузі опіки товариства. Йшлося лише про наукове дослідження цих сфер української культури у секціях та комісіях. Відмежовувалося воно також від дидактично-педагогічних функцій [180, с. 2]. Новий статут концентрував зусилля товариства виключно на сфері науки, однак він не порушив, як це пропонувала опозиція, існуючої науково-галузевої структури трьох секцій, хоча були пропозиції створити дві нові секції – соціально-правничу і технічну. За Виділом залишалися адміністративні, господарські, науково-організаційні та наукові функції. Отже, зберігалася стара, за суттю лінійна структура НТШ, яка невідворотно забезпечувала концентрацію влади у руках його голови. Збори, за новим статутом, мали скликатися не щороку, а раз на два роки, що подвоювало термін повноважень Виділу і голови.

Утретє питання про зміну статуту виникло на загальних зборах 29 червня 1913 р. Тоді нова опозиція оприлюднила постулати десятилітньої давнини: чітке розмежування адміністративних і наукових функцій; позбавлення службових осіб (адміністративно-господарських урядників) права обиратися членами Виділу; рівноправність усіх членів, яка трактувалася як ліквідація передачі відсутніми на зборах членами своїх голосів відпоручникам; утворення Наукової ради.

За дорученням новообраного Виділу, з яким М.Грушевський (на червневих зборах 1913 р. з третього голосування він усе-таки був обраний головою) відмовився працювати, комісія у складі С.Томашівського, В.Охримовича та С.Рудницького розробила проект нового статуту [163; 271. – 1913. – Ч. 55. – С. 2, 5]. Передбачалося, що проект пройде апробацію на позачергових загальних зборах у грудні 1913 р. Його текст разом з листом за підписами заступника голови С.Томашівського і секретаря В.Левицького був розісланий членам НТШ для попереднього ознайомлення. Реформатори просили до 15 листопада 1913 р. надіслати міркування щодо нововведень і особливо висловитися з приводу 20-го параграфу, яким скасовувалася практика відпоручництва [57, арк. 26]. Проект ще більше посилив незадоволення останніх діями львів'ян. У *Раді* (Київ) була опублікована низка полемічних заміток С.Єфремова, на які відреагували С.Рудницький і С.Томашівський. 25 грудня 1913 р. на сторінках *Діла* свою думку висловив І.Франко. Він подивився ширше на предмет

спору, ніж попередні диспутанти, прямо пов'язавши ідею реформи статуту з очікуванням суспільністю офіційного перетворення його на академію. Він зазначив, що особисто йому "вперта пропаганда ідеї про Академію наук усе була несимпатична" хоча він і не противився їй [400, с. 358]. Однією з причин відмови М.Грушевського від головування у НТШ Франко вважав заплановану зміну статуту з метою радикального розмежування адміністративно-фінансових і суто наукових компетенцій, а "публіцистичний похід С.Єфремова", на його думку, свідчив про "незнання людей та відносин у нашій товаристві"[400, с. 360]. Із загального тону замітки І.Франка та оцінки ним можливостей і академічних перспектив НТШ, зрозуміло, що він був проти статутних нововведень, а отже підтримував М.Грушевського. Рішуче проти реформи статуту висловилася група з 15 дійсних членів, до якої входили М.Василенко, М.Біляшівський, О.Левицький, В.Перетц, К.Антонович, К.Михальчук, О.Русов, О.Черняхівський. Професору В.Перетцу і Д.Дорошенку, а не С.Єфремову, як помилково стверджує Є.Чикаленко у спогадах, було доручено скласти протестну заяву, яка під назвою *У справі зміни статуту Наукового Товариства імені Шевченка* була надрукована у київській друкарні [150; 297, с. 185]. Щоправда С.Білокінь та І.Гирич вважають, що існують дві редакції її тексту з незначними розбіжностями [421]. Є.Чикаленко, В.Шемет і В.Леонтович привезли заяву до Львова для оголошення на зборах 26 грудня 1913 р. Один з її екземплярів віднайдений нами у ЦДІА України у Львові [82]. У ній йшлося про те, що надання Виділу імперативного мандату на вироблення нового статуту є передчасним і взагалі "змінювати статут немає потреби, адже саме у час його дії товариство досягло такого стану розвитку, який дозволив уважати його справді українською Академією наук й дождати формального признання за ним цього високого титулу в найближчій будучині." [150, с.2]. Ця теза наддніпрянців підтверджує, що зміна статуту відповідала очікуванням отримання НТШ офіційного статусу академії наук, що у свою чергу було пов'язане зі зрушеннями у справі заснування українського університету. Усі пропозиції щодо зміни статуту передбачали перетворення товариства на академію. Парадокс полягав у тому, що гасло академізації товариства використовувалося як засіб боротьби з М.Грушевським – най-

більшим прихильником академічної перспективи НТШ. Проте він розумів, що науково-творчі й адміністративні функції в НТШ, аж до його практичного перетворення на академію з відповідним фінансуванням, не могли бути симетричними й абсолютно не перетинатися, як того вимагала опозиція. Ці вимоги були надмірними. На утримання адміністрації і бюрократичного апарату не було коштів. Їх бракувало також на оплату праці тим науковцям, які були зайняті лише у товаристві (В.Гнатюк, І.Кревецький, І.Джиджора та ін.), що безперечно стримувало процес професіоналізації та соціалізації української науки. Зрештою новий Виділ, увійшовши у курс справ та під тиском інших обставин, відмовився від реформи статуту і С.Томашівський на загальних зборах 27 грудня 1913 р. зняв з обговорення статутне питання.

Навряд чи можна погодитися з думкою, що тяжке матеріальне становище НТШ у 1913 р. гальмувало його перетворення на академію наук. Фінансовий стан товариства на той час дійсно ускладнився, що пояснюється загальним погіршенням економічної ситуації в Австро-Угорщині. До того ж відомо, що наукові інституції, особливо гуманітарного спрямування, яким було НТШ, не можуть бути прибутковими і потребують дотації держави або підтримки меценатів. Наприкінці 1912 р. М.Грушевському вдалося отримати позичку від В.Ф.Симиренка з розрахунку сплати 4,75 % протягом перших трьох років [271. – 1912. – Ч. 52. – С. 5]. Тезу про фінансову заборгованість НТШ як причину, що завадила отримати до початку війни статус академії, потрібно сприймати критично. По-перше, вона запозичена з арсеналу опозиціонерів 1913 р., які, покладаючи на М.Грушевського відповідальність за борги товариства, стверджували, що тим самим він розвіяв "мрію українського народу: що Н.Т.Ш. стане Академією наук." [385, с. 9]. Сподіваючись на виведення найближчим часом питання про перетворення НТШ на академію наук у площину практичної політики, вона мала на меті усунути М.Грушевського з посади голови товариства, або бодай зменшити коло його незмінних співробітників у Виділі, якщо не вдасться домогтися реалізації першого варіанта. Відомо, що на голову тоді висувалася кандидатура І.Горбачевського, прізвище якого неодноразово фігурувало у пресі як імовірного кандидата на ректора українського університету. На

нашу думку, увесь сценарій з дискредитацією М.Грушевського мав характер превентивного заходу з метою усунення його з НТШ або й Галичини загалом як діяча, погляди якого не збігалися з політичною лінією українських нотаблів. Він відчув інтригу з боку українських політиків і мав намір повернутися остаточно до Києва після того, як восени 1914 р. виповнилося б 20 років його професорства у Львівському університеті. Тим часом нечисленні прихильники М.Грушевського у Львові сподівалися мати його на чолі українських університету й академії наук. Прикмети обговорення цих питань знаходимо у приватному листуванні [334, с. 253]. Не фінансова заборгованість НТШ стала на заваді оголошення товариства академією наук, а зволікання з боку Відня. Орієнтовно найближчою датою одержання титулу національної академії наук вважався 1916 р. [566, с. 100].

Досліджуючи статутні дебати, нам вдалося виявити, що вони кожен раз збігалися з якоюсь ювілейною датою: чи то віхою національно-культурного відродження, чи ювілеями самого товариства. Відзначення ювілеїв розглядалося як зручний і найімовірніший момент для одержання товариством титулу академії наук. Саме на цей час (1898, 1903, 1913 рр.) припадає перегляд чинного статуту, дебатовуються різні організаційні зміни. Уперше перетворення товариства на академію наук очікувалося у 1898 р. і пов'язувалося зі 100-річчям виходу перших частин *Енеїди* І.Котляревського. "Треба допильнувати, – зазначав О.Кониський ще у 1892 р., щоб на 100-ті роковини "Енеїди" була у нас своя **національна Академія.**"[319, с. 346]. Цей ювілей відзначався у Галичині і Буковині дуже широко. У тому ж 1898 р. виповнювалося 25 років *Товариству ім. Шевченка у Львові*, однак ця подія з відомих причин не відзначалася гучно. Прийнятий новий статут НТШ став більш наближеним до академічних параметрів, успішно реалізовувалися науково-видавничі проекти, однак перетворення товариства на академію не відбулося.

В аналогічному алгоритмі події розгорталися у 1902–1905 рр. У 1902 р. виповнювалося 10 років з часу перейменування товариства на наукове. З огляду на видавничі успіхи цілком імовірно було надання йому офіційного академічного статусу. Прикметно, що атака на Грушевського і його найближчих тодішніх співробітників І.Франка, В.Гнатюка, С.Томашівського, деталі якої описав І.Франко [349, с.

177–187]. збіглися з десятилітнім ювілеєм НТШ. Тодішні спроби дискредитувати діяльність М.Грушевського стали причиною його самоусунення з поста голови інституції. У зв'язку з дестабілізуючими випадками опозиції дискусії навколо реформи статуту, як зазначалося вище, затягнулися, і він був затверджений через кілька років і тому відомий в історії товариства як статут 1904 р. У підсумовуючій всі ці події доповіді М.Грушевський зазначив, що минуло 10 років з часу першої реформи, однак "титул (академічний. – 3.3.) від нас не залежить, важливішими є наукові здобутки товариства, які більше залежать від нас..." [271, – 1904. – Ч. 19. – С. 2].

У 1913 р. автори брошури *Перед Загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка* широко оперують ювілейним аргументом. З перших же рядків у брошурі йдеться про академію наук: НТШ "в очах українського громадянства стало одною з національних гордощів, сподіваною Академією наук". Далі – про два національно-культурні ювілеї: 40-річчя утворення *Товариства ім. Шевченка* та 100-річчя його патрона Т.Шевченка [385, с. 168]. Ювілейна патетика на тлі суттєвих зрушень у процедурі відкриття українського університету давала підстави сподіватися, що наступним найближчим кроком реальної політики стане розв'язання питання про українську академію наук.

Отже, поряд з внутрішніми чинниками, найсуттєвішими серед яких були потреби розвитку НТШ як певного наукового співтовариства, діяли й інші, ширші за суспільним масштабом. Безперечно, ювілейний фермент спонукав до нових редагувань статуту з метою наближення параметрів товариства до академічних стандартів. Цей зв'язок не є очевидним, його не афішували у пресі, й він майже не зустрічається у протокольній лексиці товариства. Статутні дискусії тривали по два роки, переростали у міжперсональне протистояння, тому введення нових статутів у дію віддалялося від ювілейної дати. Зв'язок між такими подіями, як ювілеї і зміна статуту, був неочевидним й тому не висвітлювався дослідниками. Про відзначення ювілеїв, особливо 1898 р. пишуть історики НТШ (Л.Винар, І.Герич), однак зміну статуту товариства з ними не пов'язують.

Внутрішньо прокладена траєкторія руху НТШ до академії наук – приведення у відповідність з академічними вимогами критеріїв дійсного членства, предметне

формування сфери діяльності, удосконалення структурно-організаційної будови на основі оновлених статутів – мала, так би мовити, "пунктирний", переривчастий характер. Цьому рухові не вистачало політичної підтримки. Міркування українських політиків щодо черговості постановки вимог культурно-національного характеру перед віденським урядом формували несприятливу для НТШ тактику дій на політичному кону. Українські депутати з 1902 р. вважали за доцільне наполягати передовсім на відкритті українського університету, а перетворення НТШ на академію наук – відкласти. З часу студентської сецесії справа перетворення НТШ на академію зійшла зі сторінок преси і розглядалася як внутрішня проблема товариства. Питання час від часу порушувалося депутатами – членами НТШ у міністерських колах. Їм відповідали, що "уряд знає про наукову діяльність товариства, цінить її, і справу його переміни на Академію не забуває..." [363, с. 287]. Голова НТШ, не будучи підданим Австро-Угорської монархії, не мав змоги особисто порушувати ці питання перед урядом. Петиції від НТШ до Відня подавалися за підписами І.Пулюя, І.Горбачевського, С.Смаль-Стоцького, згодом – С.Дністрянського й О.Колесси, які були депутатами парламенту. До того ж стосунки М.Грушевського з керівництвом УНДП перед Першою світовою війною з кожним роком ішли до загострення. Безперечно, створення української академії наук проблематизувала відсутність у віденського уряду відповідної політичної волі, який вирішення українського питання узалежнював від зовнішньополітичних обставин і стосунків з Росією. Крім того українські справи у Галичині здавна вирішувалися за участю польського корпусу галицьких політиків. Міністрами (без портфеля) у галицьких справах були виключно поляки.

Одержуючи дотації від уряду та двох місцевих сеймів – галицького і буковинського, НТШ залишалося науковою інституцією громадського самоврядного характеру. Поряд з визначними вченими до його складу входила значна частка ненауковців – викладачів гімназій, студентів, юристів, журналістів, митців, письменників, представників духовенства. Вони складали категорію звичайних членів. Їх не варто розглядати на загаль як баласт наукової інституції, оскільки по-перше, це був резерв, з якого поповнювалася, хоча й повільно, категорія дійсних членів, в основ-

ному йдеться про студентів та недавніх випускників, які пробували себе у науці. По-друге, серед них були так звані "люди доброї волі", які надавали йому різноманітну допомогу. При перетворенні НТШ на академію наук його склад підлягав би кардинальному перегляду.

Удосконалюючи свої статuti, НТШ мало змінювало їх текстуально. Поправки та зміни стосувалися таких позицій як членство, його категорії, уточнення сфери та мети діяльності. Варто наголосити, що хоча статутне питання нерідко було важелем боротьби окремих членів і груп, сформованих на основі спільних інтересів, політичних й особистих симпатій чи антипатій, зміна статуту кожен раз зумовлювалася потребою академізувати товариство. Проте навряд чи можна погодитися з припущенням, що вже у 1892 р. НТШ цілком перейшло на академічні рейки. Про інсталювану академічність може йтися стосовно його діяльності з 1899 р., коли на основі новоприйнятого статуту відбулася селекція дійсних членів за критеріями наукового доробку. В історії НТШ цей момент надовго став рубіжною віхою. Саме до даного епізоду звернувся О.Прицак, розмірковуючи у 70-х рр. ХХ ст. над перспективою філії НТШ в Америці. Якщо вона бажає діяти як наукова інституція, то необхідно, на його думку, "проробити дуже сувору ревізію стану, згідно з статутом 1898 р., навіть якщо довелось б мати деякі матеріальні невігоди" [619, с. 72]. Тобто йшлося про можливе скорочення товариства за рахунок відтоку членів-ненауковців, навіть попри те, що це могло обмежити надходження матеріальної допомоги.

Дослідження статутної проблеми дозволяє зробити кілька висновків: по-перше, вона мала кілька хвиль і рівнів формулювання і практично відображала хід трансформації товариства та інституціоналізації українських наукових досліджень. Зміна статуту у 1896 – 1913 рр. ініціювалася з різних позицій і різними, часто протидіюючими силами. Зважену і реалістичну позицію у статутному питанні займав І.Франко, його оцінки і пропозиції підтримували голови товариства О.Барвінський та М.Грушевський; по-друге, НТШ корегувало свій статут відповідно до потреб повноцінної наукової інституції, яка у перспективі саморозвитку за ціль мала набуття статусу академії наук; по-третє, без підтримки владних політич-

них структур НТШ не могло здолати статусу громадської організації і тому залишилося в історії "некоронованою Академією наук".

Упродовж усього довоєнного періоду в НТШ завжди були сили, здатні шляхом поповнення категорії членів-ненауковців звести його до рівня громадської культурно-освітньої організації на зразок *Просвіти* або, використовуючи видавничу базу і кошти у позанаукових цілях, перетворити на інтелектуальний клуб українських політичних партій. Такі обставини посилювали відповідальність голови товариства за функціонування ключової в українській науці інституції згідно заявлених статутом мети і сфери діяльності.

2.3. Роль М.Грушевського в академізації НТШ

В історичній літературі склалася думка, що НТШ утрималося як наукова установа завдяки тривалому головуванню в ньому М.С.Грушевського. Вона є цілком коректною як з огляду на конкретно-історичний перебіг подій, так і в контексті теоретично-аналітичного дискурсу організаційно-інституційних процесів узагалі, жоден з яких не обходиться без персональної компоненти. Недослідженим є питання про те, як саме М.Грушевському вдалося покласти край спробам різних партій і політичних об'єднань національної інтелігенції згубно впливати на хід справ у НТШ. Увесь період головування Грушевського, який тривав від лютого 1897 до середини 1913 р., позначений рішучим усуненням зі сфери діяльності товариства функцій, невласливих науковим асоціаціям. Без дослідження даної сутнісно-мотивованої діяльності М.Грушевського картина інституціональних процесів залишається неповною. Окрім того, увага до даної сторони його діяльності допомагає зрозуміти спонтанну низку конфліктів у товаристві, причиною яких були далеко не міжособистісні стосунки, на яких найчастіше наголошує сучасна історіографія, а переважно різне трактування завдань НТШ. Тому важливо, на наш погляд, з'ясувати, як і якою ціною вдалося М.Грушевському закласти у товаристві протидію зовнішнім чинникам, несприятливим для розвитку науки, перетворити його на фактичну національну академію наук.

Упродовж 17 років (1897–1913 рр.) М.Грушевський переобирався головою

НТШ. Деякі його особисті риси, фантастична працездатність, свідомий вибір сфери науки як життєвого покликання й навіть багаж російської бюрократичної культури, яким йому не раз відкрито докоряв М.Павлик, та "велетенський і радше нетиповий для розміряних українців науково-організаційний талант" [490, с. 8] – усе це вдало поєднувалося в особі М.Грушевського, що не в останню чергу стало запорукою успіхів керованого ним товариства.

О.Барвінський, якого М.Грушевський змінив на посаді голови на початку 1897 р., проблеми реформи товариства розумів, за висловом О.Романіва, "на інтуїтивному рівні" [637, с. 100]. Однак, інтуїтивності у справі організаційного зміцнення НТШ було замало. Безумовним позитивом О.Барвінського були його міцні зв'язки у вищих політичних сферах, які він використовував на користь НТШ. Проте йому бракувало потужної уваги до внутрішніх щоденних справ товариства, а згодом заважали сумніви щодо успіху його академізації, які наростали з кінцем політики "нової ери" та збайдужінням уряду Австро-Угорщини до українського питання. Не останню роль у зміні голови відіграло й те, що О.Барвінський не був професором університету, його більше приваблювала політична кар'єра і він успішно просувався до її вершин в Австро-Угорщині – став радником імператорського двору, отримав титул рицаря. Грушевський же, маючи в університеті посаду професора, статус якої у науці завжди передбачав генерацію концептуальних й організаційно-наукових ідей, безумовно, мав переваги не лише перед старшим і досвідченим Барвінським. На той час його кандидатура практично не мала реальних альтернатив у НТШ.

Кредо своєї діяльності у НТШ М.Грушевський оприлюднив на загальних зборах у лютому 1897 р. У промові, виголошеній після обрання його вперше головою товариства, він зазначив, що воно існує тільки для науки і не може бути ареною політики, закликав кожного члена, який виступає від імені НТШ, усунути всяку політику і громадську тенденційність, коли йдеться про діяльність наукової асоціації. Цю тезу підхопила галицька та буковинська преса, деякі польські часописи [215; 587]. На перших порах, як не дивно, Грушевському довелося підважувати громадську думку про те, що НТШ, оскільки воно постало у результаті польсь-

ко-української угоди, є начебто сервілістичним (угодовським) щодо польського політикуму у Галичині. Зважаючи на непопулярність політики "нової ери" серед переважної частини українсько-галицької суспільності, М.Грушевський відмежовував його від так званих *барвінчуків*. "Я зіпсував собі багато крові, борючись з упереженням проти Товариства Шевченка – ніби новоерівського", – пояснював він у грудні 1896 р. І.Франку [333, с. 80].

Партійна належність членів НТШ не фіксувалася у товаристві. Після прийняття до НТШ радикалів І.Франка й М.Павлика воно втратило "монопартійний" (народовський) характер. Він ускладнився з оформленням у Галичині Української націонал-демократичної, Української соціал-демократичної партій (УНДП, УСДП) та Католицького русько-народного союзу, який з 1911 р. прибрав назву Християнська суспільна партія. Східноукраїнські члени НТШ належали до різних партій. Серед них були навіть члени російської кадетської партії, до якої належав, приміром, М.П.Василенко. Ідейно-політичні розбіжності, помножені на міжперсональні тертя, стали джерелом глибоких організаційних криз у товаристві впродовж 1896–1913 рр.

Відмежування товариства від українських політичних партій Галичини набрало реальних обертів з червня 1896 р. Тоді Виділ вирішив відмовити з наступного року редакціям політичних часописів *Діло* і *Батьківщина* використовувати друкарню НТШ. Як виробничо-видавнича установа вона була зареєстрована у торговій палаті, і товариство сплачувало податки відповідно до обсягу друкованої продукції. Партійна преса була збитковою і ставала фінансовим тягарем, який ускладнював розгортання широко задуманих науково-видавничих проєктів. Крім того, друкуючи пресу, товариство ризикувало втратити дотації від міністерства освіти Австро-Угорщини та місцевого сейму, яким закон забороняв фінансувати політичні партії. Віце-президент Шкільної ради Галичини М.Бобжинський, дізнавшись з преси, що товариство продовжує надавати допомогу політичним часописам, мав намір ініціювати відповідні фінансові санкції проти нього.

Здавалося б, що реакція всього товариства мала бути однозначною й невідкладною, оскільки йшлося про загрозу функціонування його як наукового закладу через імовірну втрату державного фінансування видавничої діяльності. Проте кері-

вництво НТШ зіткнулося, як показали загальні збори 8 грудня 1896 р., з нерозумінням проблеми з боку більшості членів. Поставлена на голосування пропозиція К.Левицького, який наполягав, щоб усе залишилося без змін, отримала більшість. Популістськими аргументами на зразок того, що НТШ не повинно дозволяти втручатися у свої внутрішні справи стороннім, що воно "з самого початку створювалося для допомоги українській видавничій справі", йому вдалося привернути на свій бік більшість голосів [214, с. 3]. За кілька тижнів преса зазначала, що опозиція насправді не набрала більшості – кілька членів, які голосували за пропозицію К.Левицького, не мали повноважень через несплату внесків, інші порушили волю організацій, які вони представляли на зборах. Так, Ю.Бачинський, маючи повноваження від віденської *Січі*, яка у суперечці взяла бік Виділу, самовільно голосував за пропозицію К.Левицького [232]. Голова *Січі* М.Кордуба через кілька тижнів після зборів підтвердив позицію *Січі*. У січні 1897 р. він писав М.Грушевському, що студентська організація ухвалила голосувати "на добро товариству", тобто за позбавлення його від зобов'язань друкувати партійну пресу [29, арк. 25, 26].

Через принципові розходження у поглядах на подальшу видавничу діяльність голова НТШ О.Барвінський та керівники секцій, зокрема М.Грушевський, склали на зборах свої повноваження. На тлі кризи влади з'явилася навіть ідея розподілу майна та фондів НТШ, обговорювалася можливість утворення нового товариства як способу позбавлення від вантажу старих відносин і непорозуміннь на ґрунті різних підходів до його завдань. Обговорюючи з Франком дану ідею, Грушевський зауважив, що "ситуація для того дуже невідповідна – при теперішнім роз'яренню трудно сподіватись відповідного поділу майна Т[оварист]ва..." [333, с. 80]. Фактично це був конфлікт між тими, хто сприймав і розумів наукові завдання товариства, й тими, хто ними не переймався і віддавав перевагу громадсько-політичним функціям інституції. О.Барвінському кризу не вдалося залагодити. За кілька тижнів, 2 лютого 1897 р., були скликані нові загальні збори, на яких головою НТШ обрали М.Грушевського. У 1906 р. йому довелося ще раз зіткнутися з аналогічною проблемою. УНДП запропонувала НТШ узяти на себе право власності її видань, однак воно категорично відмовилося [271. – 1906. – . 28, с. 2]. Атака УНДП на товариство

не припинялася й далі. Об'єктом боротьби виступала усе та сама видавнича база.

Менш болісний характер мало відмежовування НТШ від москвофілів, їх культурної та наукової традицій, використовуваного правопису і літературних орієнтирів. "Те, що вони видають часом, ані в порівняння не може йти з новішим науковим рухом націоналів" [358, с. 135–136], – зазначав М.Грушевський наприкінці 90-х рр. XIX ст. Публіцисти *ЛНВ* стверджували, що москвофіли нічого нового у науці не можуть дати. Прірва поглибилася, коли від москвофілів до друкарні НТШ перейшло право на друк підручників для шкіл та гімназій. Однак не таким різким був розрив українофільствуючих політиків Галичини з москвофільським напрямом у громадсько-політичних справах. У спільному виборчому блоці вони об'єднувалися навіть ще у 1910–1911 рр.

М.Грушевський обстоював автономність НТШ у громадсько-культурних заходах. Так, він не допустив участі НТШ у святкуванні 50-х роковин скасування панщини разом з москвофілами. Цей офіційний ювілей трактувався як початок українського національного відродження, тому спільні акції з москвофілами вважалися недоречними. Запрошення від *Консолідованого виборчого комітету* – постійно діючого спільного політичного органу галицьких русинів, у якому були також представники москвофільської течії, – брати участь в організації святкувань М.Грушевський сприйняв як певну неприємність для товариства. "Я хоч уважаю консолідацію в політиці корисною для народівців, однак не хотів аби наше товариство якусь участь у ній брало", – зазначав М.Грушевський [333, с. 65]. Водночас, остерігаючись звинувачень членів товариства народівського напрямку в дезінтеграції, він попередив І.Франка, що не піде на засідання Виділу, коли вирішуватиметься це питання, і готовий навіть на крайній крок – зректися головування в НТШ, що, однак, на його думку, зашкодило б подальшій роботі асоціації [333, с. 65]. Пропозицію щодо неучасті НТШ у святкуванні скасування панщини у Галичині на засіданні Виділу вніс І.Франко, який ще не раз прикриє Грушевського від удару опозиціонерів різного ґатунку.

Різкий і не завжди виправданий ригоризм Грушевського змушував його "козирити" відставкою. Він погрожував нею у разі, якщо Виділ висловиться за участь у

святкуванні 100-літнього ювілею Ф.Палацького (1798–1876 рр.) – чеського політичного діяча, одного з авторів програми відродження чеської національної культури та науки, ініціатора і голови слов'янського з'їзду у Празі 1848 р. Більш важливим у даному контексті є те, що Ф.Палацький був видатним істориком, автором *Історії Чехії* – праці, яка утвердила чеську історію як академічну дисципліну і сприяла розвиткові чеського національного руху в Австро-Угорщині. У Львові вважали, що святкування ювілею матиме більше політичний, ніж науковий характер. Голову НТШ дратувало те, що панслов'янські кола чеських інтелектуалів та політиків негативно ставилися до українського наукового руху, який, на їхню думку, підривав східнослов'янську єдність. Народовці і радикали також висловилися проти делегування до Праги представників українства. Неучастю у празьких імпрезах вони протестували проти підтримки чеськими парламентарями польського домінування у Східній Галичині. Лише прибічники О.Барвінського брали участь у празькому святі й відправили делегацію від *Католицько-руського народного союзу*. Ігнорування товариством у 1898 р. ювілею Ф.Палацького не завадило чеському історичу Карелу Кадлецу у 1909 р. зазначити у рецензії на *Історію України-Руси* М.Грушевського, що Україна знайшла свого Ф.Палацького в особі М.Грушевського. Михайло Сергійович різко виступав проти участі НТШ у святкуванні 500-річчя Краківського університету. Після кількох обговорень питання на Виділі його вдалося переконати в доцільності послати від товариства О.Колесу з вітальним адресом [518, с. 112].

Загалом утримати НТШ поза політикою було нелегко. Громадські організації у Галичині традиційно перебували під впливом тієї чи іншої партії, та й сам Грушевський не міг не мати політичних уподобань. За усієї їх мінливості та оцінка, що була дана віденськими властями поглядам молодого київського претендента на посаду професора університетської кафедри ("він не належить ні до панславистів, ні крайніх націоналістів" [151, с. 79].) залишалася, на нашу думку, адекватною впродовж усього його галицького періоду діяльності. Від умовного "новоерівця-барвінчука" перших двох років свого перебування у Галичині М.Грушевський еволюціонував до симпатика правого крила галицьких радикалів (РУРП) і сприяв

об'єднанню їх з народовцями в одну партію. 26 грудня 1899 р. була утворена Українсько-руська народно-демократична партія (УНДП) на чолі з Ю.Романчуком та К.Левицьким, до керівництва якої увійшов М.Грушевський. Проте вже в березні 1900 р. він повідомив членів президії про свій вихід з керівних органів УНДП. Цей крок зумовлювався не конфліктністю характеру вченого чи політичними розбіжностями, як це інколи трактується, а спробами Ю.Романчука та К.Левицького, які обіймали найвищі пости у *Просвіті*, шляхом її реформування домогтися контролю над НТШ. Одночасно з партії вийшов також І.Франко. Він та М.Грушевський намагалися покласти край затяжному конфлікту, змістом якого були не антипатії особистого характеру, а боротьба науково-професійного ядра НТШ за його академічність.

У 1905 р. Відділ НТШ відмовився брати надалі участь у засіданнях так званої "Верховної ради" – об'єданого органу українських політичних партій і парламентарів, про що особисто було повідомлено усіх українських депутатів [15, арк. 184].

Здавалося, що М.Грушевський прислухався до давніх порад своїх київських наставників В.Антоновича й О.Кониського, які радили йому не спокушатися громадсько-політичною роботою у Галичині. В.Антонович не раз йому писав, що головна його місія у Галичині – місія науковця [324, с. 404]. Проте після організаційного розриву з УНДП, а пізніше і публічного відмежування себе особисто від галицької політичної практики, М.Грушевський вважав, що може виступити об'єктивним аналітиком політичної ситуації у краї та завдань українського національного руху. Озброївшись формальною позапартійністю ("...не маючи ніяких спеціальних політичних амбіцій ані претензій....", "не належачи сам до котроїсь з галицьких політичних партій...", – наголошував він у брошурі *Наша політика* [362, с. 253]), він публікував свої політичні спостереження у *ЛНВ*. Публіцистика 1909–1910 рр., доповнена автором кількома новими нарисами, вийшла брошурою *Наша політика*, яка спровокувала два анонімні пасквілі проти М.Грушевського у 1911 і 1913 р.

Верхівка українського галицького політикуму помилково мала його за російськи налаштованого слов'янофіла, що й підтвердилося, на її думку, серією статей у *ЛНВ*, у яких він засудив українських депутатів, що дали себе використати

урядом Австро-Угорщини під час ратифікації віденським парламентом анексії Боснії та Герцеговини [322, с. 218].

Друга хвиля критики галицьких політиків за їх дрібне, на думку Грушевського, угодовство припадає на 1911–1913 р. На тлі загострення стосунків з Росією австрійський уряд знову розігрує "русинську карту": збільшує дотації культурним та кооперативним товариствам українців, визнає селянське товариство Сільський господар, яким керував депутат віденського парламенту адвокат Є.Олесницький, становим репрезентантом українського селянства у всій Галичині. Тоді ж адміністрація краю одержала з Відня вказівку про обопільно-рівноправне трактування двох народностей краю, їх однаково рівні громадянські права, зокрема на вищу освіту. В умовах урядових поступок критика М.Грушевським українських парламентарів сприймалася як недоречна, а сам він остаточно стає "незручною" особою. "Ентузіастівська" і "позаентузіастівська" (Комітет народного добра) опозиція ініціює й доводить до апогею влітку 1913 р. на загальних зборах товариства конфлікт, який врешті-решт призвів до кризи в НТШ і, зрештою, відмови М.Грушевського надалі головувати у ньому.

Інституційній демаркації науки від різних сфер громадського життя відповідало позиціонування НТШ у галицькому середовищі як суто позапартійної структури академічного характеру. Грушевський у виступах на зборах товариства й у публіцистиці не раз наголошував, що наукові успіхи товариства не належать до каталогу здобутків будь-якої партії. Відмежовування НТШ від політичних акцій різних партій та організацій не означало, що воно було цілком байдужим до питань політики. Наука, її інституції та досягнення трактувалися як складова широкої національної політики. М.Грушевський, мотивуючи свій та найближчої автури наукових збірників товариства ентузіазм, писав Ф.Вовку у Париж, що наукова діяльність НТШ лише у початковій стадії. "Сили поки що у науці невеликі, але ведуть її завзято і з гарячим почуттям національним, хочаби якусь наукову фірму для нашої ідеї виробити, і ся робота тоді набере повної...важності, як про неї, розуміється, – з критичного справедливого (боку) буде пригадуватися неустанно світові західньому, і через Європу, і обгородженим китайським муром вищим сферам російським і польським, і

всяким іншим" [334, с. 125]. Аналогічні висловлювання належать І.Франкові. "З усього того, що тепер робиться у Галичині, – підсумовував він події 1897 р., – найважливіші, по-моєму, є початки систематичної праці наукової..." Через "наукові здобутки ми можемо вийти з епохи дилетантства і безплідного політиканства і ввійти в епоху дозрілості і практичної політики", – вважав один з найпослідовніших сподвижників науково-організаційної праці голови НТШ." [397, с. 5].

М.Грушевський доклав чималих зусиль для того, щоб НТШ не трактувалося громадськістю як регіональна галицька установа. Інструктуючи К.Студинського перед поїздкою до Полтави у 1903 р. з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському, він остерігав від злиття ентешівської делегації (до неї крім К.Студинського входили також В.Стефаник і В.Сімович) з іншими представниками галицьких інституцій, аргументуючи свою настанову тим, що "наше товариство має не льокальний характер, як там ті, а всеукраїнський, як одинока українська культурно-наукова інституція" [329, с. 4]. Голова товариства багато робив для його поповнення відомими вченими зі Східної України. Він особисто запропонував Д.Багалію вступити до НТШ і з цією метою написати кілька розвідок українською мовою для його видань. Членами НТШ стали інші професори вищих навчальних закладів, які діяли у Східній Україні, зокрема М.Петров, М.Сумцов, О.Маркевич, В.Перетц. НТШ реально ставало загальноукраїнською науковою установою. Упродовж усього часу свого головування в НТШ М.Грушевський послідовно обстоював право передачі голосів східноукраїнськими членами НТШ, які не могли брати участі у зборах товариства, галицьким членам. Відсутні згідно зі статутом НТШ у письмовій формі заделегідь передавали власні голоси комусь із галичан (т.зв. *відпоручникам*), як правило, тим, з якими підтримувалося особисте листування, або їх об'єднували взаємні творчі чи організаційно-наукові інтереси. Так, за мистецтвознавця В.Щербаківського голосував працівник музею НТШ О.Назаріїв, за композитора М.Лисенка – музикознавець Ф.Колесса, за професора філології В.Перетца – секретар мовної комісії у 1906–1914 рр., історик і книгознавець І.Кревецький, за мецената й видавця Є.Чикаленка – М.Грушевський [80, арк. 6]. У квітні 1905 р. на загальних зборах було зафіксовано 18 відпоручників серед 52-х присутніх членів на зборах. За

Д.Дорошенка голосував молодий галицький історик І.Джиджора, за П.Стебницького – І.Франко, за Б.Грінченка – професор К.Студинський, за Є.Чикаленка – історик С.Томашівський, за археолога та етнографа М.Біляшівського – В.Гнатюк, за В.Доманицького – Д.Коренець, за письменника І.Нечуя-Левицького – І.Кревецький, за О.Лотоцького – Ю.Кміт і т.д. [81, арк. 1]. Регулярно на початку ХХ ст. отримував запрошення на збори НТШ одеський лікар і видавець, член товариства І.Липа. Науковий секретар В.Гнатюк щоразу пропонував йому, в разі неможливості прибути до Львова, оформити передачу права голосувати за нього комусь із галицьких членів товариства [100, арк.3, 4 11–412].

Звичайно, практика передачі голосів не була бездоганною, і як загалом не властива науковим інституціям, не раз критикувалася. Однак у тих політичних умовах вона була єдиною можливим варіантом впливу східноукраїнських діячів на справи в НТШ, допомагала долати низку криз, якими багата його історія. Ліквідація на вимогу опозиції (М.Павлик, С.Дністрянський, брати М. і В.Шухевичі та ін.) даної практики призвела б до усунення від справ членів з Великої України, серед яких були не лише відомі науковці, а й міцне меценатське ядро. Гуртуючись у комітети, вони кілька разів своїми колективними заявами вгамовували опозиційні "бучі" в НТШ. М.Грушевський усіма засобами намагався долати галицький партикуляризм, прояви якого відчули у свій час П.Куліш, М.Драгоманов і навіть О.Кониський.

Безумовно, що до Першої світової війни ідея і практика української солідарності замикалися на постаті Грушевського, його зв'язуючій місії. Він завжди відчував відповідальність за "всеукраїнський мандат", що йому надали київські громадівці, відправляючи його у підавстрійську Галичину. Коли у 1913 р. постало питання про обмеження повноважень голови НТШ, група діячів з Наддніпрянської України застерігала галичан, що у такому разі воно з усеукраїнської установи академічного типу перетвориться на провінційне товариство місцевого значення. Зрештою, за оцінкою О.Пріцака, воно таким і стало у міжвоєнний період, хоча, оцінюючи його тодішню діяльність не завадить брати до уваги зміну політичних координат українського руху у Східній Галичині [618, с. 147].

На жаль, сучасники М.Грушевського адекватну оцінку його діяльності у Га-

личині дали пізніше, у 1917 р. Із захопленням, приміром, веде мову про діяльність М.Грушевського у Львівському університеті та НТШ згаданий раніше галицький громадсько-політичний діяч Є.Олесницький. У своїх спогадах, рукопис яких зберігається у фонді НТШ ЦДІА України у Львові, з-поміж інших заслуг Грушевського мемуарист виокремлює такі: "став творцем нової школи", "зорганізував НТШ як високу наукову установу", "лучив нас із закордонною Україною і високо між нами (галицькими політиками) держав український стяг" [74, арк. 35]. Автор філософської публіцистики, представник довоєнного студентства (у 1912 р. – вступив до Віденського університету) М.Шлемкевич вдало оцінив М.Грушевського, назвавши його амбасадором Києва у Львові [406, с. 55]. Натомість у 1913 р. опозиціонерів дратувало використання М.Грушевським можливостей НТШ для потреб цілої України. Негативно оцінювалося перенесення до Києва редакції *ЛНВ*, відкриття у східноукраїнських містах кількох книгарень, утворення *Українського наукового товариства у Києві* (УНТ). Звичайно, усе це вимагало додаткових коштів, які не одразу знаходила українська громадськість. Приміром, М.Грушевський через Є.Чикаленка вживав заходів для зменшення витрат на облаштування павільйону українських наукових видань на всеросійській промисловій виставці у Києві 1913 р., де була виставлена друкована продукція НТШ та УНТ. Частина витрат узяв на себе Чикаленко, але обійтися без залучення коштів НТШ не вдалося [119, арк. 2, 3].. Воно повинно було покрити 2/3 витрат, що викликало невдоволення С.Томашівського та інших членів Виділу [128, арк. 1; 119, арк. 1].

Ініціативи Грушевського і Виділу щодо розширення інформаційного каналу між українським сходом і заходом, забезпечення впливу НТШ на національно-культурну ситуацію у всій Україні опозиція 1913 р. оцінила лише з фінансового боку і тому вважала їх заходами сумнівної вартості, які завдали збитків товариству. Те, що інформаційно-культурне зближення через наукові установи посилювало єднання української інтелігенції, зменшувало "міжукраїнський сепаратизм", перекомпоновувало соціокультурні перегороджі, мало цікавило опозицію, оскільки її найближчі цілі на той час були інші.

Створюючи підстави для перетворення НТШ на Академію наук, його керів-

ництво поступово усувало зі своєї діяльності педагогічно-прикладні аспекти, ставило за мету розвивати українську науку "без прямого дидактичного призначення". Такий підхід, однак, не означав, що М.Грушевський спрямовував НТШ на дорогу нехтування питаннями української школи. Навпаки, він мав досить радикальні погляди на шляхи зміцнення українського шкільництва. Не вдаючись у деталі, зауважимо, що вчений розглядав проблему національної школи у соціальному аспекті: пропонував відкрити на громадські кошти бурсу для учнів з незабезпечених сімей. Багато неприємностей він нажив, обстоюючи ідею створення приватних гімназій у Галичині і на Буковині. Справа обернулася таким чином, що українська громадськість була поставлена перед вибором: спрямувати кошти на гімназії чи на будівництво приміщення театру, як за це ратували лідери УНДП, а у самому НТШ найбільш настійливо – художник І.Труш. Відносини між ним і Грушевським на ґрунті цієї суперечки остаточно погіршилися.

М.Грушевський був переконаний, що лише шляхом заснування приватних гімназій можна уникнути посягань польської шкільної адміністрації краю на українську освіту. Питання актуалізувалося у зв'язку з тим, що за розпорядженням Міністерства освіти Австро-Угорщини у 1898 р. у Краківському та Львівському університетах були введені посади викладачів української мови для підготовки студентів польської національності, які мали намір працювати в адміністрації Східної Галичини. Тут же організовувалося вивчення української мови для державних службовців, котрі нею не володіли [270, с. 201]. Дефіцит посадовців, які б володіли українською мовою, закладався на рівні середньої школи, і її проблемами мали займатися організації педагогічного характеру. Проблема мала соціальний характер і ускладнювалася відсутністю широкої заможної верстви в українській громаді Галичини

У 1908 р. Грушевський очолив *Учительську громаду* – товариство українських педагогів середньої та вищої шкільної освіти. Воно мало низку філій, видавало журнал *Наша школа*. У березні 1910 р. педагогічна громадськість обрала М.Грушевського головою новоствореної центральної організації українського шкільництва – *Шкільного краювого союзу*. Для фінансування приватних шкіл, учительських семінарій

при ньому був утворений фонд *Рідна школа*, одним з найбільших жертводавців якого був М.Грушевський. Питання українського шкільництва вирішувалися за межами НТШ. Декларації про "непедагогічність" НТШ, а також фіксація даної позиції у статуті стали підставою для претензій львівської *Просвіти* на право друку підручників для української школи. Відносини між двома товариствами вкрай загострилися у 1908 р. Придбавши спільну друкарню, редакція *Діла* разом з *Просвітою*, мали намір перетворити її на другу за потужністю (після друкарні НТШ) і до того ж конкурентну їй українську поліграфічну базу. Передбачалося, що збитковість газети буде покрито прибутком від друку українських підручників та інших замовлень урядово-адміністративних структур Австро-Угорщини на кириличні видання, які перейдуть до нової видавничої бази. Це вкрай загострило стосунки між НТШ та *Просвітою*, керівники якої були також членами НТШ. Отже, коли у 1913 р. відповідальність за вкрай загострені стосунки НТШ з усіма українськими товариствами Галичини (у тому числі з кооперативними), й особливо з *Просвітою*, покладалися на М.Грушевського, варто мати на увазі, що за *Просвітою* "ховалася" УНДП з її проблемою покриття коштів на видання свого партійного органу.

Публікації *Діла* та видань радикального напрямку (*Свобода*, *Гайдамаки*, *Дзвін*) час від часу звинувачували НТШ у тому, що воно плекає "науку для науки", тобто займається справою, котра в умовах Галичини граничить з недопустимою розкішшю. "Щодо наукової роботи і наукових видань, – писав член Української соціал-демократичної партії (УСДП) В.Будзиновський, – то русини, а передовсім НТШ повинні залишити марнування сил, часу і грошей на фабрикування праць і друкування книжок, котрих жоден русин не читає та й не буде читати і котрі в практичному життю, т.е. в уряді (урядуванні – З.З.) і в школі не будуть уживані. Руська література наукова повинна доповнити наш засіб шкільних і урядових слів". Знецінюючи власне наукову роботу, публіцист обмежував завдання НТШ розробкою термінології та підготовкою підручників. "Усяка інша робота наукова є нині національним гріхом", – підсумовував він свої думки щодо сфери діяльності товариства [374, с. 72]. Такі ж настрої ширив М.Павлик, у приватному листуванні висловлював І.Пулюй. Амплітуда бачення перспектив НТШ М.Павликом коливалася від тракту-

вання товариства як гіпервузької організації, члени якої – "зредуковане до мінімуму число "чисто-научників" – до пропозицій "рознести товариство до рамок 1000 робітників і філій" у провінції [161, с. 18]. Не ведучи систематичної наукової роботи він недооцінював наукові здобутки НТШ і часто був схильний до переформатування його у широку культурно-освітню організацію типу *Просвіти*.

Отже, утилітарно-народницький підхід до науки та її інституцій як елемент світогляду був властивий і радикалістському крилу інтелігенції, формував опозиційну громадську думку щодо науково-видавничого руху та методів М.Грушевського вберегти його паростки. Наука як соціальний інститут, не пов'язаний з повсякденним життям народу і його найпершими потребами, знецінювалася радикалістською політичною публіцистикою. Невдовзі ця позиція призвела до критичних реплік на адресу наукових праць М.Грушевського, сумнівів щодо доцільності археографічно-видавничої практики НТШ. Критика була непрофесійною і все ж неприємною для вченого, тим більше що вона йшла з українського табору. У світлі сказаного невинуватим виглядає вихід у 1913 р. наповненої інсинуаціями проти Грушевського брошури *Перед Загальними зборами* за підписом Комітету громадського добра. Проти вченого було застосовано найважчу на той час лексичну артилерію: "народ", "громада", яким Грушевський ніби зашкодив. Такий Комітет справді існував, однак жоден член його не підписався під брошурою.

Проблемним виявилось виведення за межі НТШ літературно-видавничої та белетристичної діяльності його членів. Тодішня інтелігенція нерідко виношувала літературні інтенції, професійно диверсифікувалася у кількох сферах – літературі, журналістиці та науці. На найвищому рівні "замикали" на собі зв'язки літературної і наукової діяльності М.Грушевський та І.Франко, у житті яких наука й література займали, звісно, різні пропорції. Певно, бажаючи уникнути двоїстості, голова наукової установи, професор Грушевський свою белетристику друкував під псевдонімами. Різногалузеві наукові праці Франка пересічному знавцю його спадщини маловідомі, натомість його ім'я безпомилково асоціюється з великою літературою. Членами товариства, як уже зазначалося, були Л.Українка, О.Кобилянська, М.Коцюбинський, О.Маковей, митці І.Труш, М.Івасюк, М.Бойчук. При НТШ діяли

літературні фонди ім. І.Котляревського та ім. Д.Мордовця, проте вони, як свідчить інформація додатку №, поповнювалися мляво.

НТШ своїми коштами підтримувало мистецьку молодь та письменників. Так звані *зворотні* кошти (безпроцентні позички) отримували М.Бойчук у час навчання у Кракові, М.Івасюк (автор відомої картини *Урочистий в'їзд Б.Хмельницького у Київ*) – під час навчання у Віденській Академії мистецтв і львівський художник І.Труш – автор портретів І.Франка, В.Гнатюка, М.Драгоманова, М.Грушевського, його доньки Катерини. Він також виконав замовлення на серію портретів фундаторів *Товариства ім. Шевченка* – О.Кониського, Д.Пильчикова, М.Жученка, Є.Милорадович. З письменників найчастіше допомога надавалася О.Кобилянській.

З переходом на суто академічні орієнтири товариство у видавничому секторі своєї діяльності змушене було відмовлятися від випуску белетристики та публіцистики. Процес був тривалим, не прямолінійним і мав кілька циклів. Перший включав створення у 1897 р. на акціонерних засадах автономної від НТШ "Українсько-руської видавничої спілки" (далі – *Видавнича спілка*). Вона мала підтримувати письменників, публіцистів, національний літературний рух загалом. Водночас у лютому 1898 р. двотижневик *Зоря*, який почав втрачати своє реноме (її редактор О.Борковський у 1896 р. писав М.Комарову, що її тека порожня, оскільки у Галичині усі ангажовані політичними часописами [143, арк.72].) і журнал І.Франка *Житє і слово* були трансформовані у *Літературно-науковий вістник*. Функції головного редактора взяв на себе М.Грушевський. Крім нього членами редакції були І.Франко, О.Борковський і О.Маковей. Невдовзі останні двоє були замінені В.Гнатюком. Удруге питання про відмежування літературних і журналістських справ від НТШ вирішувалося навесні 1905 р., коли *ЛНВ* відійшов під юрисдикцію *Видавничої спілки*. Обставини й мотиви цієї передачі по-різному трактуються у літературознавчих дослідженнях та працях з історії української журналістики. У даному разі важливо зазначити, що кількість інтелігенції, яка могла б займатися видавничою справою, була незначною і практично замикалася на тому самому персональному колі осіб, які входили до НТШ. Ключові позиції у *Видавничій спілці* займали М.Грушевський, І.Франко, Є.Озаркевич, В.Будзиновський, Т.Ревакович,

Н.Кобринська, В.Гнатюк, М.Заячківський, В.Охримович, М.Шухевич. Як акціонерна компанія *Спілка* була зареєстрована у Львові 7 лютого 1899 р. Вона видавала дві серії, назви яких змінювалися, але напрями залишалися стабільними: одна була белетристичною, друга – науково-популярною [458, с. 337, 338; 460, с. 316].

ЛНВ був заснований одночасно з *Видавничою спілкою*, проте він, як уже зазначалося, не підпав тоді під її егіду, а конституювався як видання НТШ. Цей факт фіксує певну амбівалентність у взаєминах української науки та літератури наприкінці 90-х рр. XIX ст.: розмежовуючись, ці галузі ще не могли, насамперед за браком професійно сформованих сил і фінансово-матеріальних засобів, обійтися одна без одної. І все ж головним мотивом прив'язки *ЛНВ* до НТШ, на нашу думку, була потреба інформувати широкі позанаукові кола інтелігенції про діяльність НТШ, національний науковий рух загалом, повернути інтелігенцію обличчям до науки, її досягнень і потреб. Започаткування *ЛНВ* не було, як це може видатися, послугою з боку НТШ – громадської організації наукового характеру – літературі та белетристам. Журнал цілком успішно витримував наукове навантаження. Наукова тематика та інформаційні потреби науки реалізовувалися на сторінках журналу передусім у літературно-критичних розвідках, рецензіях, присвячених не лише українській, а й іншим світовим літературам. За предметним показчиком змісту *ЛНВ* можна виявити, що журнал друкував літературознавчі матеріали з обсягу 28 регіональних і національних літератур [Підраховано за: 274]. Публікувалися також нариси з історії, філософії, соціології, статистики, політичних та економічних наук, фізики, біології й інших природничих галузей. Багатими та різнобічними були матеріали науково-інформативного характеру. Найчастіше вони стосувалися діяльності наукових товариств, насамперед НТШ та УНТ, академій наук, університетів і кафедр, участі у наукових з'їздах та конгресах українських учених. Не обминалися у журналі також видатні постаті української науки, їхні ювілеї, вихід великих праць. Тобто змістом журнал цілком виправдовував свою назву. Зауважимо, що вона (до речі, її критикував О.Маковей) для галицьких читачів не була надто незвичною. Підзаголовок *Літературний і науковий часопис* мала *Зоря*. Витоки назви може пояснити, на нашу думку, той факт, що І.Франко у 1889 р. видавав *Літературно-наукову бібліотеку*.

Деякі деталі позитивного сприйняття громадськістю першого тому Франкового видання зафіксував у спогадах О.Барвінський. Зі схожою назвою (*Przewodnik naukowy i literacki*) з 1873 р. виходило у Львові польське видання як додаток до *Gazety Lwowskiej*. Узагальнюючи й дещо спрощуючи деталі, можна стверджувати, що *ЛНВ* був, особливо у його львівський період, реалізацією двох іпостасей – літературної й наукової – найпродуктивніших діячів тогочасної української культури – І.Франка та М.Грушевського, і назвою відображав єдність поглядів двох велетнів українського духу на культурні потреби нації. Культурний універсалізм журналу доповнювався секуляризаційними завданнями. На галицькому ґрунті він мав відігравати роль світського, позапартійного, культурологічного видання, а в загальноукраїнському масштабі довершувати українську інтелігентську культуру обох частин України. *ЛНВ* був журналом для інтелігенції й про інтелігенцію [520; 691]. Відповідно, він не міг обійтися без публіцистичних рефлексій, зачіпав реноме тих чи інших дійових осіб українсько-галицького політикуму, оскільки відходив від звичної компліментарної оцінки їх діяльності.

Проблемним для НТШ журнал став у зв'язку з тим, що претензії до редакції стосовно окремих творів, заміток, рецензій оприлюднювалися на загальних зборах товариства і ускладнювали його діяльність. Так, С.Дністрянський на зборах у лютому 1902 р. протестував проти порівняння в одній із заміток журналу професора Львівського університету, на той час радника міністерства освіти Л.Цвіклінського з репортером. У час студентських заворушень узимку 1901–1902 рр. радник запевняв міністра освіти фон Гартля, що русини не мають підготовлених кадрів для заповнення кафедр у Львівському університеті, що й спровокувало запальний тон замітки І.Франка. Між ним і С.Дністрянським на зборах почалася суперечка. Йшлося і про інші невдалі, на думку деяких членів, публікації журналу. З метою запобігання аналогічним "промахам" у майбутньому Дністрянський пропонував утворити в НТШ щось на зразок додаткового цензурного органу, який контролював би редакцію журналу [271. – 1902. – Ч. 10. – С. 4]. Зрозуміло, що це була прикра та непрохідна пропозиція. Ситуацію навколо *ЛНВ* влучно схарактеризував В.Гнатюк – один з редакторів журналу й секретар НТШ. Він зазначав, що на зборах товариства "вічно

повторялися інтерпеляції і жалі, бо одному не сподобалося що *X-a* похвалено, але замало, він же заслужив на більше; другому не сподобалося, що *У-a* зганено, бо людей треба притягати до спільної праці, а не відтручати їх, третьому не подобалося, що якийсь політичний, суспільний або релігійний погляд якогось автора не згоджувався з його поглядами: так у безкінечність" [458, с. 320].

Спочатку частину галицької громадськості, особливо духовенство, дратувала наявність у редакції журналу І.Франка. Безпідставно вважаючи його безбожником, члени НТШ, які належали до духовного стану, застерігали від друку матеріалів атеїстичного характеру, погрожували вийти з товариства. За низку публіцистичних нарисів М.Грушевського *Листи з-над Полтви* (1899 р.) на нього образилися "барвінчуки". Згодом він дошкуляв галицько-буковинській інтелігенції за байдужість до стану національної середньої освіти, небажання братися за відкриття приватних українських гімназій, критикував народовців за конформізм. Щоб відмежувати від НТШ полеміку навколо публікацій *ЛНВ* навесні 1905 р. товариство вирішило передати його друк *Видавничій спілці* і натомість збільшити обсяг свого титульного наукового збірника – *Записок* [459, с. 79].

Видавнича діяльність, будучи однією з найбільш публічних сфер діяльності української інтелігенції на межі ХІХ–ХХ ст., виявилася найбільш привабливою для "антисцієнтичної" опозиції в НТШ. Боротьба за громадсько-партійні преференції у цій сфері підважувала позиції наукового сектору. Однак, як це буде показано далі, створивши видавничу базу з великою оперативністю друку, голова НТШ використовував її найперше в інтересах науки.

Отже, позиціонування НТШ у громадському житті Галичини як академічної установи не мало одностайного схвалення з боку українського-галицького політикуму. Громадськість не завжди розуміла, що наука далека від того, щоб безпосередньо впливати на соціально-культурну та політичну реальність, вирішувати невідкладні питання суспільного буття. Поряд з іншими моментами досягненню цього постулату заважала гостра політизованість українського руху в Галичині. Ангажоване національною та соціалістичною ідеологією молодше покоління відзначалося радикалізмом, нетерплячістю, бажанням домогтися негайного результату. Звідси – ути-

літарно-практичний підхід до НТШ та спроби використати авторитет його голови у позанаукових цілях. Відзначаючи безмежну відданість М.Грушевського науці та українській справі М.Попович констатує, що "цей невеличкий сухорлявий чоловічок мав затятий характер, був упертим та егоцентричним" [614, с. 492]. Можливо тому і не вдавався до пошуків консенсусу з прихильниками *реальної політики* у Галичині, базованій на традиції прагматизму.

Підбиваючи підсумки дослідження балансу НТШ з політичним і соціокультурним середовищем, важливо осягнути роль М.Грушевського у коригуванні ідентичності товариства як наукового, окреслити джерела його авторитету і влади. Діяльність М.Грушевського в НТШ виходила далеко за межі "держання титулу" голови установи. Він вникав у щоденні рутинні, у тому числі господарські справи. "Заставши адміністрацію товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Груш[евський] мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну – і робив собі ворогів", – писав І.Франко Б.Грінченку [349, с. 178].

Окрім повноважень голови товариства його влада базувалася на авторитеті талановитого організатора науки та надзвичайно плідного вченого саме в галузі національної історії. Феномен Грушевського не пояснюється лише самими його волювими рисами та обсягом наукового доробку. Головне полягало у тому, що він був істориком нації, а більш важливого дискурсу для формування національної самосвідомості на той час не було.

Відомо, що у творчих організаціях влада керівника зумовлює ведення справ на його власний розсуд. Так переважно й робив Грушевський. Коло осіб навколо нього, яких єднав достатній ступінь згоди щодо завдань НТШ, було мінливим упродовж досліджуваного періоду. Спочатку І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Вовк. Згодом додаються представники молодшої генерації – М.Кордуба, М.Залізник, В.Дорошенко, І.Джиджора, В.Липинський, на певний час С.Томашівський. Усім їм було притаманне сповідування ієрархії цінностей науки у різних її іпостасях – творчій, організаційній, видавничій – концентрування себе у науковій сфері діяльності.

В історіографії наголошується увага на міжособистісних непорозуміннях між М.Грушевським і його учнями та співробітниками, що в деяких випадках завершувалися драматичним розладом стосунків. На нашу думку, більшої ваги мала ще не цілком чітко окреслена у науковій літературі різниця в розумінні професором і його учнями методологічних питань науки, її можливостей загалом. Новаційні зрушення у науковому пізнанні проблематизували базові концептони науки, які раніше здавалися очевидними. Відбувалося переосмислення можливостей просвітницького раціоналізму та позитивістського емпіризму. Деякі моменти змін гостріше відчуло молодше покоління науковців – учні М.Грушевського, проте їм не вдалося раціоналізувати й науково тематизувати національний спектр цих змін. Прояснення ситуації відбулося на початку війни, коли всі – і старші, й молодші, опинилися, користуючись висловом із збірки есе С.Томашівського, "під колесами історії".

Безперечно, влада Грушевського в НТШ сформувалася та сприймалася як привабливий, самоцінний і надто дефіцитний соціальний ресурс, як об'єкт прагнень інших членів товариства, зокрема, в різний час – С.Дністрянського, О.Колесси, І.Горбачевського, С.Томашівського. У цьому сенсі вона стала джерелом конкуренції та численних конфліктів у товаристві. За всього інтересу до політичних аспектів українського руху М.Грушевський не інкорпорувався у практику галицької крайової політики, що, можливо, було основною причиною його негараздів, а зосередився на науково-дослідній та видавничій діяльності. Аналогічну позицію зайняли також І.Франко і В.Гнатюк, хоча кожен з них, без сумніву, мав власні мотиви такого вибору.

Підсумовуючи дослідження обставин і мотивів становлення НТШ варто відзначити: (1) шляхом низки реформ статуту товариства вдалося подолати його первісну вузькість і специфічність діяльності як видавничої спілки, сформулювати нові цілі, цінності і норми функціонування, визначити творчі і соціокультурні орієнтації; (2) з утворенням НТШ проблема української науки конституювалася в системі нової організаційної реальності, що прискорило перебіг у ній інституціональних процесів й мало ширші соціотвірні наслідки; (3) складна мережа міжособистісних відносин у товаристві, відображала, на нашу думку, фактичний баланс НТШ із зовні-

пнім середовищем, іншими, відмінними від науки, сферами політичного й культуротворчого життя. Безумовно, він складався б гармонійніше, якби наука мала розлогу й неперервну традицію в українській соціокультурній ситуації. Проте на зламі ХІХ – ХХ ст. йшлося не про виразно помітну частку наукової інтелігенції, а про невелике коло осіб на двох українських теренах, які мали змогу завдяки НТШ професіоналізуватися в науці не втрачаючи власної національної ідентичності. За нетривалий час важко було знайти форми взаєморозуміння та належний ступінь взаємодії між урбаністичним середовищем, а точніше – одним з його прикметних феноменів – науковою інституцією, з одного боку, та масовим соціокультурним досвідом життя, – з іншого; (4) з усіх голів товариства саме М.Грушевський проводив послідовну наукову політику. Він рафінував – наскільки це можливо для наукової установи громадського характеру – внутрішні, академічні за змістом параметри товариства, його здатність блокувати збурення політичного характеру, протистояти їм і діяти всупереч пресингу позанаукових чинників. Завдяки М.Грушевському НТШ виявило волю та здатність до внутрішньої самозміни, зробило вибір майбутнього не на користь просвітницької організації з широкою мережею філій у провінції, як це пропонували деякі члени, а на користь академічної установи з відповідною організаційною структурою.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВО-ГАЛУЗЕВІ НАПРЯМИ ТА ФОРМИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НТШ

Уведений до назви львівського Товариства ім. Т.Шевченка прикметник *наукове* став спонукальним імперативом до зміни організаційної структури товариства й водночас обумовлював напрям її трансформації. Перебудова товариства за канонічним науково-галузевим принципом, запровадження секцій і комісій вимагала уточнення напрямів ведення науково-дослідної роботи. Які саме галузі науки мало намір розвивати НТШ? Питання не було простим, оскільки йшлося про створення національної наукової інституції у суспільстві, що мало розвинуту науку, однак за її межами, або на далекій периферії залишалася історична, лінгвістична, антропологічна, географічна, статистична українська тематика. В аналогічному становищі були українознавчі дослідження в Росії.

Перспектива перетворення НТШ на академію наук передбачала розбудову розвинутої науково-галузевої структури з ознаками академічної всебічності. Утім реалізація даної моделі обмежувалася реальними ресурсами і передусім можливостями підготовки кадрів, дефіцитом коштів та ін.

У науковій літературі, присвяченій НТШ, домінує узагальнене висвітлення його здобутків, тим часом як аспекти внутрішньої організаційно-наукової та науково-творчої діяльності залишаються недостатньо наголошеними і дослідженими. Їх з'ясування має особливу вагу для уточнення когнітивних аспектів інституціоналізації української науки, встановлення галузевої різноманітності, окреслення її дійсного, не обмеженого українознавством, габітусу.

3.1. Формування секцій та їх трансформація у наукові осередки

Заздалегідь опрацьовуючи програму досліджень для новостворюваної наукової інституції, її фундатори обмірковували план утворення наукових секцій. Львівська *Правда* інформувала, що у процесі реформи товариства мають бути створені чотири секції: 1) філологічна й філософічна, 2) природнича, 3) історична й етногра-

фічна та 4) правнича. Автором уміщеної без підпису замітки вважався О.Барвінський. Однак дослідження бібліографічного (В.Доманицький) і текстуально-стилістичного характеру (М.Возняк) доводять, що авторство належало О.Кониському [319, с. 338]. На користь цього висновку свідчать також пропонувані заміткою назви секцій, за якими крилося специфічне науково-галузеве групування напрямів дослідження.

Ідея створення секцій обговорювалася на загальних зборах товариства у березні 1892 р., коли дебатувався новий статут. Він передбачав утворення трьох секцій – філологічної, історично-філософської і математично-природничо-лікарської, засідання яких мали відбуватися щомісячно [416, с. 211]. Практичне ж формування секцій відбулося пізніше. За чинним в Австро-Угорщині *Законом про товариства* (1867 р.) статут вступав у дію після його затвердження намісництвом, яке відбулося 16 листопада 1892 р. [177, с. 179]. Усі три секції – Історично-філософська, Філологічна та Математично-природописно-лікарська – були започатковані на загальних зборах товариства 11 травня 1893 р. Статут 1892 р. не обмежував належність до секцій наявністю наукової кваліфікації у тій чи іншій галузі науки, і до секції міг належати кожний член товариства залежно від сфери фахової діяльності чи галузі наукових уподобань.

До першої президії Історично-філософської секції (надалі – ІФС) увійшли А.Вахнянин – директор (голова), К.Левицький – заступник голови, В.Коцовський – секретар. На першому ж зібранні секція поділилася на два відділи: історичний, який очолив А.Вахнянин, та правничий, яким керував К.Левицький. Поділ клав межу між історичними дослідженнями, – з одного боку, та правничими і соціально-економічними – з другого. Він мотивувався також потребами підготовки до друку на фаховому рівні спеціалізованих досліджень, рецензій, критично-оглядових та бібліографічних матеріалів. Однак правомочне рішення щодо рекомендації до опублікування належало тільки секції, відділи таким правом не наділялися [177, с. 188]. Спонтанний поділ ІФС на два відділи був корисним робочим моментом, але заклав низку непорозумінь особистого характеру. Статут не передбачав утворення відділів, у ньому йшлося

про можливе утворення – з метою вирішення спеціальних наукових питань – спеціалізованих комісій.

У перший рік існування ІФС не виявляла значної активності, її засідання проводилися рідко. До кінця 1893 р. вона збиралася лише двічі: крім названого травневого засідання відбулося ще одне – 25 червня. У першому півріччі 1894 р. секція збиралася також лише двічі. Засідання були малолюдні, у них брало участь від 4 до 9 членів. Найчастіше на засідання секції приходили Олександр та Євген Барвінські, Анатоль Вахнянин, Іван Белей, Вячеслав Будзиновський, Володимир Коцовський, Сидір Громницький, Антін Дольницький, Кость Левицький, Осип Маковей, Євген Олесницький, Григорій Величко. На названих чотирьох засіданнях обговорювалися статті та рецензії, які надійшли до редакції *Записок НТШ*. Серед ухвалених матеріалів були рецензії Володимира Коцовського на працю Анатолія Левицького "Powstanie Swidrygieiuy", Івана Копача на розвідку Франца Микульського *Причини українських бунтів (1790 р.)*" та ін. А.Вахнянин й О.Барвінський реферували матеріали та статті, призначені для друку у *Записках НТШ*.

Інших обертів набрала робота ІФС після обрання її головою М.Грушевського. Восени 1894 р. він став професором Львівського університету, а 16 листопада того ж у року, на п'ятих зборах ІФС був обраний її головою. У засіданні брали участь С.Громницький, К.Левицький, Ом.Калитовський, І.Матвіїв, І.Белей, Г.Врецьона, А.Кос, О.Маковей, В.Коцовський. Його відкрив член Виділу НТШ С.Громницький, який повідомив про відмову А.Вахнянина далі керувати роботою секції і порекомендував обрати її новим директором М.Грушевського. Відтоді М.Грушевський незмінно очолював її аж до вересня 1913 р. Цілком правильною є оцінка цих зборів І.Крип'якевичем, який був останнім – за період головування М.Грушевського – заступником секретаря секції, як історичних [564, с. 393].

Новий голова ІФС почав дотримуватися статутної норми щомісячних засідань, посилив не тільки організаційно-рутинну, а й наукову роботу. Невдовзі він підготував спеціальну записку *Про виданє джерел до історії українсько-руської*. Її зміст свідчить, що молодий М.Грушевський мав широкі погляди на завдання українських істориків. Він висловив глибоко професійні судження щодо історіографіч-

них та археографічних проблем української історичної науки, вважав, що тогочасна українська історіографія є власне "докладним проспектом", програмою подальшої дослідницької роботи [162, с. 12]. Оглядаючи зроблене у галузі видання історичних джерел, дотичних до історії України, він пропонує не покладатися на існуючі російські та польські видання, оскільки користь від них "завше мусить бути в значній мірі частковою", й закликає секцію починати власну археографічну роботу. Грушевський не знецінює вже здійснені публікації літописів, системно зведених актів, літературних пам'яток. Навпаки, він пропонує включити їх до плану видавництва НТШ й перевидати, оскільки більшість із них стала бібліографічною рідкістю. Його аргументація щодо важливості суцільного обстеження архівів, музеїв, бібліотек від Санкт-Петербурга, Вільно, Варшави і Львова до Москви, Харкова, Києва спирається на власний археографічний досвід, здобутий під час підготовки магістерської роботи. М.Грушевський зауважував, що жнива на даному полі можуть бути вельми багаті [175, с. 15]. Проектуючи напрями та обсяг видання джерел до історії України, М.Грушевський зазначає, що історію варто трактувати у широкому сенсі слова. Видання мають охоплювати літописи, правничі, історично-літературні, історично-статистичні та етнографічні пам'ятки, матеріали до історії церкви, освіти, побуту тощо. Така аргументація програми видань зумовила вихід справи за межі ІФС й необхідність залучення до здійснення проекту членів Філологічної секції. Згодом з членів обох секцій була створена Археографічна комісія НТШ.

Окреслюючи широку археографічну програму, вчений радить скористатися двома форматами видань. Невеликі за обсягом документи (до 5 арк.) можна, на його думку, вміщувати у *Записках*, а для серійних матеріалів заснувати спеціальне видання під назвою *Жерела до історії України-Руси*. Для даного видання він пропонує призначити "головного редактора, який би чи сам, чи краще з невеликою колегією (комісія археографічна) глядів цілої тієї справи" [175, с. 15]. Отже, М. Грушевський порушує першим в НТШ, питання про створення "резервної" на той час структурної клітини – комісії.

М.Грушевський рекомендував супроводжувати тексти джерел вступною розвідкою, укладати іменні, предметні та географічні покажчики, тобто дотримуватися

стандартів друкованої продукції у галузі археографії. Так закладалися підвалини високого наукового іміджу НТШ. Не оминув автор записки і фінансового боку справи. Він детально обрахував можливі витрати на видання одного тому, передбачаючи виплату авторського гонорару, витрати на експедиційно-пошукову роботу в архівах та ін. Археографічний проект вироблявся М.Грушевським з урахуванням культури археографічної роботи, що склалася у ХІХ ст. у національних, передусім у німецькій, російській, польській, чеській практиці серійних видань такого ґатунку, та власного досвіду, набутого під час підготовки магістерської дисертації. Проект був схвалений Виділом НТШ, анонсувався у пресі, обговорювався у Крайовій шкільній раді, якою на той час керував польський історик, автор чотиритомної історії Польщі, а у 1908-1913 рр. намісник Галичини М.Бобжинський. Ставилося питання про виділення з крайового бюджету коштів. Цікаво, що досить оперативно на видавничі ідеї М.Грушевського зреагували польські наукові кола. Секретар Краківської академії наук С.Смолька просив на початку 1896 р. М.Грушевського про особисту зустріч, щоб обмінятися думками з приводу археографічних проектів НТШ [35, арк. 4].

До Першої світової війни, як на галицькому терені, де намагалися порушити монополію на археографічну діяльність не лише поляків, а й Львівського Ставропіґійного інституту, так і на східноукраїнському, де діяли солідні інституції археографічного характеру, так чітко й програмно, без камуфляжу завдань української (як національної) археографії, що мала стати базою для історичних досліджень, не формулювалися й не здійснювалися ніким, як це робила Археографічна комісія НТШ. М.Грушевський зусиллями дослідницького та видавничого характеру мав намір долати стереотипні уявлення, властиві урядово-офіційним колам (нагадаймо відому фразу міністра освіти Австро-Угорщини П.Гавча про те, що "історія українського народу не є галуззю окремої науки") та й науковому світові, особливо польському, російському, "малоросійському".

Очоливши ІФС, М.Грушевський, на відміну від попереднього голови, дотримувався статутної норми регулярного проведення засідань секції та інших рутинно-організаційних засад, які гарантували створення ділового клімату. Він посилив ті

форми роботи, які на основі положень нового статуту уже використовувалися в НТШ, й насамперед все таку процедуру, як обговорення рукописів праць, що надходили до секції. До цієї роботи ним залучалося широке коло науковців. Окрім А.Вахнянина, І.Верхратського, А.Дольницького, доповіді яких, як правило, були присвячені галицькій тематиці, на обговорення виносилися розвідки інших членів секції, які опрацьовували нові для Галичини теми. Так, І.Белей виступив з матеріалами про датування появи *Історії Русів*, І.Матвіїв – про способи подання історичних подій Нестором-літописцем, Григорій Величко – про політичні і торговельні зв'язки Русі та Візантії, В.Коцовський – про *Слово о полку Ігоревім*. М.Грушевський сам часто виступав з доповідями й торкався щоразу нових цікавих проблем. Динаміка наукової тематики й дискусій у секції визначалася напрямом його тодішніх наукових інтересів, підготовкою першого тому *Історії України-Руси*. Перевага віддавалася археології та періоду княжої доби української історії.

Якщо до початку головування у секції М.Грушевського вона збиралася на засідання лише 4 рази, то з осені 1894 р. до початку 1900 р. їх відбулося 65: у 1895 р. – 9, 1896 – 15, 1897 – 11, у 1898 – 12, у 1899 р. – 13. На них було заслухано та обговорено 125 наукових доповідей, 37 з яких зробив М.Грушевський [Підрах. за: 564]. Усього за період головування Грушевського ІФС провела 303 зібрання, на яких було прочитано 527 доповідей. Сам історик представив 85 рефератів [564, с. 396].

З 1896 р. у засіданнях ІФС брав участь І.Франко, хоча він, будучи членом ФС, не міг бути ще й членом іншої – статут дозволяв членство лише в одній секції. Але брати участь у засіданнях дозволялося членам інших секцій, та членам різних наукових комісій. Ця статутна норма не змінювалася впродовж усього існування товариства. Франку часто доручали реферувати на засіданнях ІФС статті інших істориків. Крім того, він був автором понад ста праць з історичної тематики, значна частка яких присвячена Галичині XVIII–XIX ст. І.Франко подав на розгляд членів ІФС десятки ґрунтовних праць, присвячених цьому періоду [674, с. 52]., який практично не досліджувався українськими істориками аж до появи у 1906 р. кількох праць І.Кревецького, присвячених "галицько-руським обставинам" 1848 р. Рецен-

зуючи їх, С.Томашівський не обійшов увагою внеску І.Франка у дослідження важливих подій даного періоду. Зокрема він зазначав, що І.Франко "принагідно заходив на се поле і як добрий знавець його давав цінні причинки і навіть нариси з тієї епохи" [85, арк. 129]. І.Франко мав можливість безпосередньо знайомитися з історичними джерелами в оригіналах, зібрав велику колекцію різних рукописів. Широка ерудиція і критичність І.Франка піднімали рівень дискусій в Історично-філософській секції [564, с. 393]. Енциклопедично обізнаний з найновішими науковими напрямками й публікаціями, він легко розрізняв слабкі або несумлінно виконані праці. Після його зауважень секція не рекомендувала до друку статтю В.Будзинського *Рільничий пролетаріат у Галичині і на Буковині*: під час обговорення виявилось, що вона є перекладом дослідження німецького автора. І.Франко давав цінні поради, як поліпшити той чи інший матеріал. Так, обговорюючи працю М.Кордуби *Перша держава слов'ян* він порекомендував авторові – на той час студентові Віденського університету – як додатки до неї подати документальні акти. Праця М.Кордуби виконувалася у студентському семінарі і була надрукована у 1896 р. у *Записках НТШ*, однак без додатків. Порада метра певно запам'яталася молодому історикові, бо більшість наступних праць, як свідчить їх бібліографія, М.Кордуба друкував з додатками – текстами оригінальних листів, актів, карт, різноманітних ілюстрацій.

Отже, з початком роботи М.Грушевського в ІФС та залученням до тісної співпраці у товаристві І.Франка, який мав власну програму етнографічних, фольклористичних і статистичних досліджень у Галичині, давно шукав контактів з ученими Східної України, закладалися підвалини потужної, систематичної, з широкою перспективою науково-дослідницької та видавничої діяльності НТШ. За усієї різниці у стилістиці поведінки і способу прийняття рішень, притаманних окремим діячам української науки, варто підкреслити спадкоємність у науково-організаційній роботі. Отримавши історичну освіту у Російській імперії, він уміло використовував на галицькому ґрунті "новий науковий верстат, в котрім мав нагоду вихіснувати науку, винесену із знаменитої школи професора Антоновича, і виявити свої здібності", – зазначав О.Барвінський 1925 р., маючи на увазі під верстатом НТШ [157, с.

71]. Передусім ця оцінка стосувалася організації М.Грушевським видання історичних документів.

Філологічна секція (ФС) була заснована на загальних зборах НТШ 11 травня 1893 р. Першим її головою став професор Львівського університету Ом.Огоновський, його заступником – професор учительської семінарії Ом.Партицький, секретарем – студент-філолог Остап Макарушка. При їх обранні голосувало 14 осіб, які висловили бажання ввійти до складу ФС [141, арк. 2]. Секція регулярно проводила свої зібрання, визначивши постійним днем засідань першу п'ятницю кожного місяця. Цього графіка вона дотримувалася досить ретельно. Упродовж 1893–1894 рр. на засіданнях збиралося небагато членів – до 12 чол., хоча наприкінці 1894 р. до секції належало 47 осіб, з яких 27 мешкали у Львові. Інші члени працювали або перебували на навчанні в інших містах Так, у Відні тоді мешкали такі члени ФС, як Людвіг Барський і Василь Щурат, у Чернівцях – Степан Смаль-Стоцький, Антон Клим, Єрофей Пігуляк, Омелян Попович, Сергій Шпойнаровський, у Станіславові – Станіслав Дністрянський та Ілля Кокорудз, у Перемишлі – Дмитро Чеховський, Іван Франчук, Іван Приймак. З-поза меж Австро-Угорщини до секції входили Євген Тимченко й Костянтин Михальчук (Київ), Борис Грінченко (Харків), Олександр Майдачевський (Санкт-Петербург), Агатангел Кримський (Москва). Омелян Огоновський охарактеризував членів секції як "мужів вельми діяльних", здатних до плідної роботи [141, арк. 1, 2, 9].

Взимку 1895 р. засідання Філологічної секції у зв'язку зі смертю голови секції Ом.Огоновського, а через кілька місяців – його заступника О.Партицького провели М.Грушевський та І.Верхратський [141, 11– 17]. Тодішній голова НТШ О.Барвінський рекомендував на голову секції професора української філології Чернівецького університету С.Смаль-Стоцького, який був найбільш відповідною кандидатурою. Однак, мешкаючи у Чернівцях, він лише зрідка бував на засіданнях. Свою нечасту участь у зібраннях секції він пояснював зайнятістю (на той час він був ще і деканом філософського факультету) та відсутністю у нього вільної, тобто пільгової, карти для проїзду залізницею з Чернівців до Львова, яку він мав намір зробити собі, очевидно, як депутат Буковинського сейму. "А без того – багато ко-

шту", – зазначав він у листі до М.Грушевського [34, арк. 8]. Але, очевидно, давалася взнаки більша ангажованість С.Смаль-Стоцького політичною і громадською діяльністю у Чернівцях. З цих же причин його обіцянки надіслати статті до друку у виданнях НТШ залишилися не виконаними.

У червні 1896 р. керівництво секцією узяв на себе С.Смаль-Стоцький – його обрали директором. І.Франко став заступником, О.Колесса – секретарем. Однак за відсутності С.Смаль-Стоцького головував у секції практично І.Франко. Він став її членом з 8 лютого 1894 р., коли вперше був присутнім на її засіданні. За його підписом як виконувача обов'язків голови оформлено протоколи кількох засідань, зокрема від 17 червня 1896 р. [141, арк. 12-зв]. Після обрання Грушевського головою НТШ І.Франко офіційно очолив Філологічну секцію з 11 лютого 1898 р. і керував її роботою впродовж п'ятнадцяти років до жовтня 1912 р. [141, арк. 27, 30]. Програма наукових робіт секції включала дослідження української і слов'янської філології, історії української літератури та мистецтва. Вона підтримала ініціативу М.Грушевського та О.Барвінського широко відзначити ювілей І.Котляревського. Окрім бібліографії до творчості поета намічалось підготувати ювілейне видання його творів [141, арк. 2; 175, с. 10].

Як невідкладна справа фахових філологів розглядалося запровадження українського правопису. Нею переймалася українська наукова громадськість, учителі шкіл, гімназій, українська професура, редактори україномовних видань. Ця складна історично і політично навантажена філологічна проблема після 1893 р. у науковому середовищі набула інших аспектів. Поки тривало запровадження фонетичної граматики у шкільну освіту, важелем для просування справи слугували контакти науковців з урядовцями й політиками. Тодішні тристоронні (австрійські урядові кола, місцева, переважно польська, адміністрація й українські політики) переговори й домовленості укладалися у ширше русло – підготовку польсько-української угоди. Йдеться про сприяння фонетичній правописній реформі з боку урядового чиновника А.Хамця та графа Г.Кальноки. Поборником реформування українського правопису на основі фонетичного принципу з 80-х рр. XIX ст. був С.Смаль-Стоцький. Разом з професором кафедри порівняльної романської філології того ж універси-

тету Теодором Гартнером, який виявив напрочуд великий інтерес до української мови й мав намір подолати її неунормованість, з чим він стикнувся на практиці, приступивши до її вивчення, С.Смаль-Стоцький по-новому, порівняно з тим, як це робили до нього, уклав *Руську граматику*. У 1893-1894 навчального року фонетичний правопис на базі підручника чернівецьких професорів за рішенням Міністерства освіти (при цьому враховувалися також результати кількох анкетувань вчителів українських шкіл та гімназій) був запроваджений у школах Галичини та Буковини [496, с. 277]. У цей же час урядовими розпорядженнями знову (вдруге після 1849 р., коли цісар Франц Йосиф постановив, що австрійські закони мають видаватися десятима мовами включно з "руською") були підтверджені державні права української мови. З кінця 1890 р. українською мовою почав виходити орган галицького намісництва *Народна часопись*. Отже створювалися сприятливі умови для реального прориву у зростанні соціокультурного статусу української мови. Він потребував інтелектуальних та організаційних зусиль з боку української суспільності, культуротворчої потужності її інтелігенції. Тоді ж на черзі стояло питання про організацію видання наукових праць НТШ українською мовою з використанням нового – фонетичного – правопису, який не одразу сприймався навіть народовцями. О.Кониський як організатор автури двох перших томів *Записок НТШ* свідомо не допускав до збірника галицьких учених, з огляду на їх схильність до, за його висловом, *московизмів*, тобто використання лексики *язичія* та схильності до етимології [319, с. 341, 347]. З 10-ти авторів перших двох томів лише двоє були галичанами – О.Барвінський та О.Колесса.

На початку 90-х рр. ХІХ ст. у львівській українській пресі жваво обговорювалася мовна проблематика. Та й сама вона не одразу перейшла на фонетичний правопис, наприклад часопис *Діло* зробив це лише 1902 р. У дискусії брали участь члени НТШ з Наддніпрянщини. Свої замітки вони публікували під псевдонімами. Основні пункти дискусії окреслюють публікації таких авторів: Б.Грінченка (Чайченко Б. *Кілька слів про нашу літературну мову, Галицькі вірші*), А.Кримського (Хванько А. *Наша языковая скрута та спосіб зарадити лихові*). З галичан у полеміці брали участь І.Кокорудза (*Причинок до спору языкового*), І.Верхратського (Лосун І.

В справі *язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду*), Франка І. (*Говоримо на вовка, скажімо й за вовка*) та ін. Дискусія з мовного питання мала місце і в НТШ. На загальних зборах у травні 1893 р. у ній висловилися О.Барвінський, І.Верхратський, В.Шухевич, А.Вахнянин, І.Копач та ін. Справу впровадження норм українського правопису у видання НТШ передали тоді у компетенцію Філологічної секції, яка присвятила цьому питанню засідання 7 липня 1893 р. У жвавій дискусії, яка мала суто граматичний характер, узяли участь Ом.Огоновський, С.Смаль-Стоцький, І.Копач, І.Макарушка та ін. Засідання завершилося обранням комісії у складі Ом.Огоновського, Я.Грушкевича, В.Коцовського і М.Пачовського [177, с. 186, 188, 189].

Практичні аспекти застосування фонетичного правопису ще не раз були предметом обговорення на засіданнях Філологічної секції. Щоб не стримувати вільного розвитку мови, секція прийняла рішення усувати тільки разючі авторські похибки, спірні моменти узгоджувати з авторами [141, арк. 5; 175, с. 11]. У 1899 р. для вирішення практичних потреб була утворена за участю представників від трьох секцій Мовна комісія, оскільки йшлося про творення спеціалізованої наукової термінології для різних галузей науки. Загалом опікування правописом стало повсякденною справою. М.Грушевський, приміром, просив І.Франка у жовтні 1894 р. "писати оригінал (бібліографічного допису) правописсю, прийнятою у нас", а під час коректування праці про Варлаама поправляти і правопис [333, с. 79]. На загальнонаціональному рівні український правопис став знову предметом гострих дискусій 1905–1907 рр.

Тематика досліджень членів Філологічної секції НТШ визначалися двома обставинами. По-перше, недостатньою диференціацією і розробкою окремих розділів та галузей українського мовознавства. Найбільшу схильність члени секції виявляли до діалектології. З метою залучення до збору діалектологічного матеріалу учителів, священиків, студентів секція вміщувала відозви у газетах *Зоря*, *Діло*, *Учитель* та ін. [141, арк. 6; 195]. Цю роботу успішно вів у секції І.Верхратський. Особливий інтерес він мав до професійної лексики ремісницької сфери, народних промислів, природничої термінології. По-друге, тим, що власне лінгвістика як молода галузь науки

(започаткована у XIX ст.) розвивалася надзвичайно стрімко й методологічно впливала на весь науковий комплекс як гуманітарний, так і природничий. Це був сприятливий контекст для вироблення української наукової термінології. Тогочасні здобутки й прорахунки НТШ у галузі наукової термінології враховані українськими вченими 20–30-х рр., вони також отримали оцінку сучасних фахівців.

Оглядаючи у 1912 р. основні напрями діяльності НТШ, В.Дорошенко зазначав, що "з історії мови порівняно мало праць – видатних філологів товариство не має. Зате надзвичайно багато зібрано сирого матеріалу для вивчення української мови у її численних діалектах." [500, с. 35]. У Філологічній секції досліджувалася літературна творчість М.Шашкевича, Ю.Федьковича, Т.Шевченка, готувалися узагальнюючого характеру праці з фольклору та історії української літератури. Загалом дві основні секції НТШ – ІФС та ФС можна вважати спадкоємницями українознавчих досліджень, що велися впродовж усього XIX ст. Пізнавально-творчий, авторський, науково-галузевий та інституційний аспекти цього спадку окреслив М.Грушевський у праці *Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства*. У ній він оперує такими поняттями, як історіографія, етнографія, філологічні дисципліни, народознавство, українознавство.

Позитивний вплив на діяльність ІФС та ФС мала зміна керівників даних секцій. Йдеться про М.Грушевського та І.Франка. Обрання їх головами поклало початок зміни генерацій науковців, якщо трактувати поняття *генерація* не у звичному – віковому – аспекті, а у плані здатності до привнесення нових форм і напрямів діяльності. Потреба в останньому надзвичайно гостро відчувалася у НТШ у час його практичної перебудови з культурно-просвітницької установи на наукову. Продуктивні наслідки для академічного зростання НТШ мало також вдале партнерство М.Грушевського й І.Франка у творчій та науково-організаційній сферах. Вони разом укладали листи до міністерства освіти з проханням підвищити дотації на видання збірок історичних актів, фольклорних і етнографічних матеріалів.

Часто НТШ асоціюється з гуманітарними науками, проте, як уже зазначалося, воно ставило ширші завдання, і починаючи з 1893 р. інтегральною частиною його науково-дослідної і науково-організаційної діяльності були природничі науки,

математика і медицина. До першого складу президії Математично-природничо-лікарської секції (надалі – МПЛС), обрання якої відбулося 2 червня 1893 р., увійшли І.Верхратський (директор), Ф.-Щ.Сельський (заступник) та В.Шухевич (секретар) [177, с. 183]. Постійним днем засідань секція визначила перший вівторок кожного місяця. І.Верхратський привітав утворення секції як новий почин у культурному русі українців. Новизна мала справді історичний характер, оскільки вперше природничі науки в організаційному плані ставали виокремленою сферою спеціальної уваги та плекання з боку наукової інституції і тим самим українська наука виводилася за межі звичної гуманітарної проблематики.

У секції попри її науково-фахову багатoproфільність відчувався брак людей. Було вирішено запросити до співпраці ширше коло фахівців, особливо українських медиків. Увага до них у цей час зумовлювалася надіями на відкриття у Львівському університеті українських медичних кафедр, що підживлювалися відкриттям у 1894 р. у Львівському університеті медичного відділу. Проте невдовзі прояснилося, що сподівання були марними. "В останній бесіді, – писав зі Львова М.Грушевський О.Кониському у квітні 1895 р., – Бобжинський рішуче сказав, що на медичному відділі не буде руських кафедр, що треба здобувати гуманітарні катедри." [333, с. 54]. Першими медиками, що увійшли до секції були О.Черняхівський (Київ), Ф.-Щ.Сельський, Є.Озаркевич,(Львів), О.Дакура (Відень). Першою працею в галузі медицини, опублікованою українською мовою, була студія О.Черняхівського.

Спільним завданням для членів МПЛС було вироблення фахової української термінології. Апробація української мови для науково-галузевих текстів, зокрема практика україномовної публікації наукової продукції у галузі природничих, математичних і технічних наук започаткувала безпрецедентне за дисциплінарним обсягом опрацювання вченими української наукової термінології. Її результати попервах оформлялися у спеціальних додатках до наукових повідомлень. Так стаття І.Пулюя з електротехнічної проблематики (*Записки НТШ*, 1894) супроводжувалася *Додатками до руської термінології*, праця математичного характеру В.Левицького (*Записки НТШ*, 1895) мала *Додатки до термінології математичної*. МПЛС на травневому засіданні 1895 р. доручила професорові Львівської Політехніки

Р.Залозецькому укласти технологічну термінологію, В.Левицькому – фізичну. Праця В.Левицького *Матеріали до фізичної термінології* після обговорення на засіданнях секції побачила світ у *Записках НТШ* у 1896 р. Фізична термінологія у ній наведена трьома мовами – українською, німецькою та французькою. Спеціалізований математично-природознавчий секційний збірник наукових праць, що почав виходити з 1897 р., мав окремий термінологічний відділ, який вмещав замітки та статті з теорії і практики впорядкування термінологічних систем у медичних науках, хімії і фізиці. Варто зазначити, що учені, зокрема І.Горбачевський, застерігали від штучного термінотворення, наголошували на негативних моментах для науки, які криються у зреченні від латинських або загальноприйнятих міжнародних номінацій у природничих науках. Більше того, практика використання останніх мала, на його думку, залучати вчених до світових наукових надбань. Для дослідників природничих, і фізичних і математичних наук з уведенням національної мови у сферу наукових досліджень складалася ситуація, яка змушувала їх більше покладатися на іманентну оперативність науки, її здатність відгукуватися на соціокультурні – у даному разі термінологічні – проблеми лише їй притаманними способами.

Початок діяльності трьох секцій позитивно позначився на діяльності Відділу НТШ, який отримав змогу ефективніше займатися адміністративними, фінансовими та видавничими справами. На його засіданнях вирішуються питання фінансового забезпечення науково-видавничих програм, удосконалення роботи друкарні, створення музею, бібліотеки, книгарні товариства, встановлення зв'язків з іншими науковими інституціями та ін. А наукові дослідження й організаційний бік наукового руху цілком були покладені на відповідальність секцій. Розподіл функцій дав позитивні результати. 31 грудня 1894 р. загальні збори НТШ констатували, що навіть за умов, коли "у Львові, де громада русинів невелика, а громада людей, що інтересуються наукою, ще менша, (...) рух науковий не був ще такий сильний, як того можна собі бажати, та все ж нова організація товариства дала початок до такого руху, недовір'я у власні сили щезає і щораз ширший круг людей допомагає товариству досягнути ту мету, яку собі поклало" [175, с. 3].

На основі затвердженого у квітні 1898 р. нового статуту НТШ почався перегляд складу секцій на основі принципів академічності і професіональності наукової роботи. Членами секцій могли бути лише дійсні члени товариства, до категорії яких номінувалися особи, які мали наукові праці. Бажаючі увійти до даної категорії повинні були підтвердити свій науковий ценз науковими публікаціями і передусім у виданнях НТШ. Реформа здійснювалася з декількох мотивів, про які вже йшлося у попередньому розділі, тут же варто наголосити, що вона мала унеможливити вплив непрофесіоналів на вирішення наукових питань, які відтепер переходили до компетенції секцій – своєрідного наукового ареопагу. У червні 1899 р. були скликані збори трьох секцій, на яких за новими критеріями обрані 32 дійсні члени НТШ (додаток А). Голосування йшло по секціях. Правом голосу у формуванні ФС скористалися 27 членів НТШ. Результати голосування склалися таким чином: О.Кониський, М.Дикарев, С.Смаль-Стоцький отримали по 27 голосів, І.Франко і В.Гнатюк – по 23, О.Колесса й В.Коцовський – по 22, О.Барвінський й К.Студинський – по 19, І.Кокорудз – 15 [141, арк.16]. На основі виборів до Історично-філософської секції увійшло 12 осіб, Філологічної – 10, Математично-природописно-лакарської – 10 [475, с. 199].

Біографії дійсних членів НТШ зі списками їхніх наукових праць були опубліковані у *Хроніці НТШ*. З 10-ти дійсних членів ФС четверо (О.Барвінський, С.Смаль-Стоцький, В.Коцовський, О.Колесса) окрім україномовних публікацій мали наукові праці, опубліковані німецькою і польською – 5 (І.Кокорудз, В.Коцовський, О.Колесса, К.Студинський, І.Франко), чеською – 1 (І.Франко). З 12 членів ІФС троє (С.Дністрянський, М.Зобків, К.Левицький) крім україномовних публікацій мали друковані праці німецькою і польською – 3 (П.Стебельський, С.Дністрянський, К.Левицький), французькою – Ф.Вовк, хорватською – М.Зобків. З 10 членів МПЛС четверо (І.Верхратський, І.Горбачевський, І.Пуллой, Ф.-Щ.Сельський) мали публікації німецькою мовою, польською – двоє (В.Левицький, Ф.-Щ.Сельський), чеською – один (І.Горбачевський), англійською – один (І.Пуллой) [Підраховано за: 271. – 1900, – Ч. 1. – С. 49–87]. Україномовні публікації виходили у виданнях НТШ. В університетах на посадах професорів, приват-доцентів і лекторів працювало 11 дій-

сних членів. У Львівському – С.Дністрянський, М.Грушевський, І.Кокорудз, О.Колесса, П.Стебельський, К.Студинський; у Чернівецькому – С.Смаль-Стоцький; у Загребському – М.Зобків; у Празькому (чеському) університеті – І.Горбачевський, у Технічній (німецькій) академії у Празі – І.Пулюй.

Реформа виокремила зі складу НТШ науково-творче ядро, розмежувала переважно адміністративні та науково-організаційні повноваження Виділу і науково-творчі функції секцій. Підсумовуючи цей процес, який тривав майже три роки (1896–1899), М.Грушевський зазначав, що аномальний стан, коли наукові справи могли вирішуватися голосами некомпетентних людей, усунений: "Поруч звичайних членів товариства утворено нову категорію "дійсних членів", іменованих на підставі їх наукової кваліфікації (самостійних наукових праць); секції складаються з самих дійсних членів, так, що збори секцій стають правдивим науковим ареопагом, вповні компетентним в рішенні наукових справ" [475, с. 197–198].

Щодо кількості дійсних членів НТШ у 1899 р., то вона виявилася не набагато меншою від кількості академіків у деяких академіях наук. Так, склад Російської академії наук до початку ХХ ст. був невеликим. Згідно зі штатним розкладом 1893 р. загальна кількість дійсних членів не перевищувала 40 осіб. Більше половини академіків представляли природничо-математичні науки. Поповнення секцій НТШ надалі йшло лише через категорію дійсних членів. М.Грушевський повідомляв одеського бібліографа М.Комарова, що провести його найближчим часом у дійсні члени товариства можна буде за умови, якщо він подасть статтю до *Записок НТШ* [144, арк. 62]. На початку вересня 1900 р. секретар НТШ В.Гнатюк рекомендував М.Комарову переробити працю з історії українського письменства ХІХ ст., і надіслати до НТШ [144, арк. 49]. У березні 1901 р. М.Грушевський, інформуючи М.Комарова про обрання його членом НТШ, писав: "На річних зборах секцій на моє пропозиція вибрано Вас одноголосно дійсним членом Товариства. Окрім Вас з України вибрали ще Маркевича, бувшого професора в секцію Історичну з огляду на його кількілітню співпрацю у *Записках*." [144, арк. 63]. О.Маркевич опублікував у *Записках НТШ* 13 повідомлень і розвідок.

Секції поповнювалися дійсними членами без штучного прискорення (додаток А). Кожна секція раз у рік складала список кандидатів на дійсне членство [170, с.46]. Упродовж 1904–1905 рр. їх кількість не зростала і дорівнювала 43, у 1908 р. – 47, 1909 р. – 54, 1910 – 56, 1911 р. – 60, 1912 р. – 61, 1913 р. – 62 (додаток Б). Зважено ставлячись до справи прийому нових дійсних членів, керівництво НТШ, не відступало від високих вимог і тоді, коли питання стояло про прийом давніх співробітників. "Сим разом не повелося вибрати Вас дійсним членом Тов.[ариства] Шевч.[енка], – повідомляв М.Павлик В.Щурату, – навіть не голосовано, бо згори видно, що годі було би Вас вибрати одноголосно, а інакше не хотіли й Ваші прихильники. Самі противники висказали думку, що треба ще рік почекати, коли вийде Ваша історія літератури..." [577, с. 161]. Зниження рівня вимог до кандидатур привело б до девальвації звання дійсного члена НТШ, падіння престижу товариства загалом. За словами учня М.Грушевського, члена НТШ І.Крип'якевича, "назначення дійсним членом було тоді справді науковим відзначенням, яке радо приймали й учені-чужинці" [564, с. 396].

Орієнтуючись на академічні стандарти, НТШ не могло замикатися у колі власних національних сил. Однак тут були нюанси. Як більшість громадських організацій в Австро-Угорщині, Товариство ім. Шевченка від самого початку створювалося і поповнювалося за національною ознакою, що якнайкраще відповідало інтересам розвитку національної культури та самосвідомості українства. Аналогічно до статуту *Просвіти* статуту НТШ закривали можливість прийому членів інших національностей, що було не лише даниною традиціям культурно-національної автономії, а й мало убезпечити від можливої полонізації.

У статуті НТШ 1898 р. незмінним залишалося (воно було у статутах 1873 і 1892 рр.) наступне формулювання параграфу, який регулював прийом нових членів: "Звичайним членом стає кожна особа українсько-руської народности, котру прийме Виділ товариства" [179, с. 7]. Зняти обмеження при прийомі дійсних членів за національною ознакою пропонував варіант статуту, розроблений М.Грушевським. Від імені Виділу його представив загальним зборам у червні 1896 р. тодішній голова НТШ О.Барвінський [214, с. 3]. Збори, вирішуючи питання

друку преси, статутом практично не займалися. Аналогічно сформульованим залишився параграф про прийом нових членів також у статуті 1904 р.

В НТШ була запроваджена загальноакадемічна практика прийому іноземних членів. Сам термін у ситуації з НТШ неоднозначний, кількарівневий за змістом. Цілком слушними є спостереження Ю.Головача і Я.Грицака, які зазначають, що поняття іноземного члена у НТШ не могло бути чітко окресленим, оскільки українці були поділені державним кордоном та й України як держави не існувало [461, с. 114]. *Заграничні* (закордонні) члени НТШ та фіксація їх права голосувати на загальних зборах через відпоручників (параграф 25 у статуті 1898 р. і параграф 16 у статуті 1904 р.) – це ті самі українці, які, однак, проживали за межами Австро-Угорщини. Для власне *іноземних членів* у лексиці НТШ були інші означення. В офіційно-інформативних матеріалах товариства вживалися терміни *чужонародні члени*, *члени-чужинці*. У списках дійсних членів НТШ вони могли виділятися або не виділятися в окрему групу. Закордонні етнічні українці не виділялися окремо ніколи.

Секції почали іменувати на своїх дійсних членів *чужинців* – інонаціональних за походженням учених – з липня 1903 р. Першими були обрані хорватський славіст Ватрослав Ягич, який певний час працював у Петербурзі, та російський історик слов'янської літератури Олександр Пипін. Обидва вчені були прийняті з нагоди відзначення ювілеїв їх наукової діяльності. НТШ надіслало їм повідомлення про прийняття у дійсні члени та вітальні адреси з відзначенням їхніх особливих заслуг "в областях, так близьких українській науці" та симпатій до українських національних змагань і "поступових ідеалів" [461, с. 114]. За цими ж критеріями до НТШ надалі приймалися вчені – представники інших націй і народів. І все ж варто наголосити, що без реформування секцій і зміни критеріїв, за якими вівся прийом у дійсні члени товариства з 1899 р., пропозиції визначним ученим, членам інших національних академій вступити до НТШ навряд чи були б етично можливою справою.

Станом на 1914 р. в НТШ було 19 вчених-чужинців, з яких 10 входили до ФС, 5 – до ІФС та 4 – до МПЛС [271. – 1918. – Ч. 60/62. – С. 40–45]. Серед них були визначні славісти та історики, наприклад французький історик Шарль Сеньбос,

який і нині дуже шанований у професійному середовищі істориків Франції [620, с. 12, 43]. Два розділи його праці *Порівняльна політична історія Європи. Еволюція партій і форм політики (1814–1896 рр.)*, у яких автор не обійшов увагою і український рух в австрійській Галичині 1848 р., були перекладені С.Томашівським і видані українською мовою у 1901 р. Членами НТШ були славісти і мовознавці – швед, член Нобелівського Інституту Альфред Єнсен, норвежець, академік Норвезької академії наук Олаф Брок, австрійці – професори Чернівецького університету Раймунд Кайндль та Теодор Гартнер, росіяни – професор Київської Духовної академії Микола Петров і академік Російської академії наук Олексій Шахматов, професор слов'янської філології Ляйпцигського університету Матвій Мурко, чех – професор славістики у Празькому університеті Їржі Полівка, серб – президент Сербської академії наук Стоян Новакович, хорват, професор Віденського університету В.Ягич, поляк – професор Петербурзького університету Ян Бодуен-де-Куртене та ін. З березня 1914 р. дійсними членами товариства, які належали до МПЛС, були паризькі професори – антропологи Рауль Антоні та Луї Манувріс, російський професор медицини Володимир Бехтерев та чеський професор фармакології Карл Ходунський.

Якщо до Першої світової війни склад іноземних членів НТШ був представлений переважно славістами, мовознавцями, істориками, то у 20–30 рр. зростає приплив представників природничих наук і математики. Тоді членами НТШ стали німецькі математики Ф.Кляйн та Д.Гільберт, лекції яких слухав В.Левицький у Гетінгені, основоположник квантової механіки Макс Планк, у якого у Берліні стажувався фізик-теоретик, член НТШ В.Кучер, автор теорії відносності Альберт Ейнштейн, прийнятий на відзначення його ювілею, ряд видатних російських фізиків та математиків, зокрема А.Йоффе, М.Боголюбов та ін.[461, с. 114].

З реформою секцій у 1899 р. посилювалися їх експертні функції. Жодна праця не могла з'явитися у виданнях товариства без апробації у відповідній секції. Відповідальність за зміст рецензій і бібліографічних матеріалів покладалася на редакторів видань [271. – 1900. – Ч. 1. – С. 47]. Ретельніше стали розподілятися між секціями статті, які надходили для публікації у виданнях НТШ. Процедуру їх реферування і

рекомендації до друку мала брати на себе виключно та секція, до компетенції якої належала тема дослідження. Опозиція М.Павлика і С.Дністрянського закидала М.Грушевському та І.Франку, що *Записки НТШ* друкують надто критичні матеріали, надіслані зі Східної України, порушується секційний принцип відбору статей, а М.Грушевський як голова ніби перевищує свої повноваження у справі розподілу статей між секціями. Тому авторам, які зверталися до М.Грушевського у справах публікацій, він роз'яснював, як, приміром, Ф.Вовку, О.Маковою та іншим, що їхні праці мають обов'язково обговорюватися спочатку в секції. Так, у листопаді 1902 р. М.Грушевський писав О.Маковою, що отримав його статтю, апробовану у Чернівцях на засіданні Українського історичного товариства. "З огляду, що вона спрепована, як філологічна, мушу передати її председателеви Філологічної секції, тобто д. Колесі, а від нього буде залежати виділення референта і т.п. Замітку, що вона походить з Вашого товариства, дам радо й буду давати надалі", – пояснював процедуру рекомендації до друку наукових праць голова НТШ [333, с. 128]. Йшлося про статтю О.Маковою *Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)*. У жовтні 1903 р., відповідаючи О.Маковою на пропозицію розглянути можливість друку у виданнях НТШ листування Ю.Федьковича, він рекомендував йому точно визначитися з трактуванням матеріалу і точно вказати, чи він за змістом і характером є культурно-історичним, чи філологічним, оскільки від цього залежатиме, на розгляд якої секції його пускати, і лише після цього працю розглядатиме Виділ [333, с. 127, 131]. Практично йшлося про шліфування науково-галузевої диференціації досліджень, вихід за межі традиційного синкретизму, притаманного тодішньому українознавству.

Уточнений був і порядок рекомендації до друку праць Археографічної та Етнографічної комісій, які випускали по кілька збірників, однак рішення про їх друк приймали ФС або ІФС. Великі праці доповідалися авторами на кількох секціях. Приміром, праця В.Шухевича *Гуцульщина* обговорювалася на ІФС, ФС та спільних засіданнях обох секцій.

Проблемною у діяльності секцій була відсутність у них єдиного керівного центру. Правомочність Виділу у наукових питаннях видавалася опозиції сумнів-

ною, хоча у ньому інтереси кожної секції представляли голови секцій. Виділ брав на себе функції науково-організаційної роботи, встановлення зв'язків з іншими інституціями, залишаючи секціям свободу наукової діяльності. Ситуація у секціях інколи була надто напруженою, і справа доходила до складання їх головами повноважень, як це мало місце у 1901–1902 рр., коли йшла боротьба за редакторське місце титульного видання НТШ – його *Записок* і висувалася вимога їх поділу на кілька секційних видань, про що детально йтиметься у наступному розділі. Неоднорідність у плані науково-галузевої спеціалізації членів, яких об'єднувала Історично-філософська секція (до неї входили історики та юристи В.Антонович, М.Грушевський, Ф.Вовк, С.Дністрянський, М.Зобків, К.Левицький, В.Охримович, Ю.Сіцінський, П.Стебельський, О.Терлецький, С.Томашівський, Я.Шульгин), зумовлювала у ній напруження і часті епізоди непорозумінь. Формально істориків і юристів у секції станом на 1900 р. було порівну, однак істориків, які постійно перебували у Львові і реально могли брати участь у поточній праці, було обмаль. Зрештою, це були лише М.Грушевський і С.Томашівський, який був на той час ще студентом Львівського університету і, маючи наукові публікації, був прийнятий у дійсні члени НТШ. Це був здібний історик, якого М.Грушевський, підтримуючи стипендіями з фондів товариства, мав намір залишити для постійної праці у Львові, щонайменше у НТШ. 1901 року, коли С.Томашівський закінчив університет і справа стояла про його працевлаштування, Виділ НТШ надав йому подвійну порівняно зі звичною стипендією для написання докторської дисертації. Однак через інтриги і закиди, що стипендія надана йому поза конкурсом, він відмовився від неї і виїхав у провінцію, де вчителював у середніх навчальних закладах, залишаючись секретарем ІФС. Викладацька праця у гімназіях Перемишля, а згодом Бережан вкрай обмежила можливості ведення наукових досліджень і не дозволяла йому зчиста бути у Львові, тому засідання секції М.Грушевський інколи призначав на зручний для С.Томашівського час [428, с. 292].

У 1903 р. дійсним членом НТШ став історик М.Кордуба і увійшов до складу ІФС. Проте тоді він жив і працював у Чернівцях і бути опорою М.Грушевському у повсякденній роботі не міг [513, с. 110]. Слід зазначити, що до 1914 р. ІФС вдалося

поповнитися такими істориками-львів'янами, як І.Кревецький (1907 р.), І.Крип'якевич та І.Джиджора (1911 р.). У 1914 р. секція складалася з 25 членів, у ній переважали юристи [271. – 1914. – Ч. 57. – С. 14–16]. Виділити їх у окрему секцію не дозволяла та обставина, що вони практично не займалися дослідженнями давньоруського права, а були професіоналами у галузі теорії та практики австрійського права та законодавства.

Упродовж 1901-1905 рр. клімат в ІФС, а іноді й у всьому НТШ залежав від стосунків М.Грушевського з С.Дністрянським, які І.Франко характеризував, як украй напружені. Восени 1901 р. "...дійшло до того, що, Дністр[янський] не хоче прийти на те засідання секції, на якому має бути Грушевський, (...) [він] хоче бути головою Товариства і силкується робити все можливе, щоб Грушевському обридти працю у Товаристві" [349, с. 177–178]. М.Грушевський цінував працю в НТШ і не поступався тиску опозиції, маючи намір і бажання працювати далі у товаристві.

Чисельність ФС зростає впродовж 1899–1913 рр. до 20 членів. Секція, знаходячись під впливом І.Франка, який п'ятнадцять років керував її роботою, вела інтенсивне науково-творче життя. На кожному засіданні заслуховувалися доповіді та реферативні повідомлення змісту статей, що надходили до видань секції (додаток Б). До складу секції входили В.Гнатюк, О.Колесса, Ф.Колесса, З.Кузеля, І.Кокорудз, М.Павлик, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, В.Ягич, а також учені з-поза меж Австро-Угорщини – Ф.Корш, А.Кримський, К.Михальчук, В.Перетц, М.Петров, М.Сумцов та ін. (додаток А).

МПЛС нараховувала у 1913 р. 17 членів [Підраховано за: 271. – 1914. – Ч. 57. – С. 14–21]. Керівництво секції критично оцінюючи здобутки, зазначало, що діяльності їх секції не вдалося надати системного характеру, "як це було у істориків школи Грушевського" [680, с. 6]. Заважала не лише науково-дисциплінарна різноплановість секції і розрізненість наукових інтересів її членів. Наукова робота у природознавчих дисциплінах ускладнювалася відсутністю зв'язків членів МПЛС з відповідними кафедрами місцевого університету, браком коштів, відсутністю умов для організації науково-дослідної праці. У тих випадках, де хоча б одна з цих обставин була послаблена, результати були вагомішими. Йдеться про дослідження ан-

трополога І.Раковського, який починав працювати під керівництвом Ф.Вовка, отримував кошти від НТШ для стажування за кордоном, та приват-доцента Львівського університету, географа С.Рудницького, праці якого започаткували фахову географію України, як самостійну наукову дисципліну. Керівник секції, математик В.Левицький – невтомний організатор наукової праці, заохочував молодих науковців, однак він не був університетським професором і, до того ж, мешкав у Тернополі. На початку 20-х рр. МПЛС мала природничий музей з найкращою у Львові збіркою мінералів, бактеріологічно-хімічну лабораторію. Матеріальна база Фізико-графічної комісії та багаті фонди спеціальної літератури бібліотеки НТШ використовувалися у післявоєнний період для занять студентів Українського вільного університету. Вже у першій половині 20-х рр. секція співробітничала з ВУАН у плані термінологічних досліджень, отримувала кошти від неї на археологічні дослідження. Отже, закладені у час головування в НТШ М.Грушевського перші наріжні камені для ведення науково-дослідної праці у галузі природничих наук, математики і медицини мали продовження.

Створення нових секцій у товаристві за статутними нормами потребувало ініціативи не менше десяти дійсних членів. На початку ХХ ст. в НТШ виникало питання про можливе розширення кількості секцій. У 1902–1903 рр. крім пропозиції утворити окремі правничу секцію та секцію соціальних наук (пропозиція була відхилена) йшлося про технічну секцію. Професор Львівської Політехніки, редактор технічного часопису *Nafta*, що виходив польською мовою, член-кореспондент *Російського Технічного товариства* Роман Залозецький разом з Андрієм Корнеллем ще у 1900 р. виступив з проектом організації технічної секції в НТШ, але він не був здійснений. Натомість у листопаді 1908 р. львівські українські інженери створили *Українське Технічне товариство*, його комітет очолив Василь Нагірний, а з січня 1913 р. – Р.Залозецький. Товариство мало чотири секції: шляхово-залізничну, меліоративну, промислову та рільничу [425, с. 244].

Отже, узагальнюючи картину науково-галузевої структуризації НТШ, можна відзначити, що попри доволі слабкі позиції науковців у товаристві на початку 90-х рр. ХІХ ст. воно за сприяння голів О.Барвінського, а згодом М.Грушевського побу-

дувало свою внутрішню організацію за секційним принципом, переклало доволі абстрактне статутне завдання – розвивати українську науку – на мову практичної діяльності конкретних структур та осіб, тобто спрямувало у площину науково-організаційної і креативної діяльності. Наступним принципово важливим кроком для здійснення НТШ своїх присутніх функцій мала реформа секцій на основі статуту 1898 р., який запровадив нові критерії обрання дійсних членів НТШ й зокрема наявність у претендентів наукових публікацій. Реформа піднесла статус дійсного члена НТШ на висоту академічного звання.

З розгортанням наукової роботи в НТШ формується нова стійка організаційна структура та нова система відносин між членами товариства. Їх стрижнем стає не громадська, не депутатська або якась інша позанаукова успішна діяльність, а саме наукова. Її результати, особисті успіхи кожного члена формують нові авторитети, нову ієрархію, що вибудовується по лінії *заслуг перед наукою* того чи іншого вченого. Ці зміни й інтенсивність їх перебігу у секціях зумовлювали наявність чи відсутність передумов для зародження такого суттєвого феномену в історії науки, як наукова школа, вихідним моментом для формування якої є постать видатного вченого. До того ж вони змінили наголоси міжособистісних не порозумінь. Конфлікти в НТШ виникають не так на ґрунті різниці у партійно-політичній належності його членів, як на фоні наукових амбіцій: публікацій, їх оцінки й критики, авторських гонорарів, стипендій, претензій на крісла редакторів наукових видань.

Секції НТШ, як будь-які професійні об'єднання, зберігали високу автономність у поповненні новими членами. З 32 перших, обраних у 1899 р. дійсних членів НТШ їх кількість наприкінці 1913 р. зросла до 62 осіб. Проте ситуаційне збільшення (з ініціативи опозиції) у науковому товаристві "звичайних членів" (ненауковців) створило деструктивну кризу, наслідком якої, попри декларовані противниками М.Грушевського інтереси розвитку інституції, ледь не здолали межу її ідентичності. Катастрофічного руйнування вдалося уникнути завдяки тривкості структурних елементів – секцій та комісій, здатних завдяки специфічним інтересам їх членів зберігати свою сталість, супроти деструктивних процесів і змін. Про принципове значення закладеної в даний період секційної будови НТШ свідчить і той факт, що

поновлення діяльності НТШ на еміграції у 1947 р. починалося з рекреації секцій і прийняття у члени нових дійсних членів. Попри територіальну розсіяність та пов'язані з нею організаційні труднощі НТШ у діаспорі й нині зберігає секційну будову і структуру членства.

3.2. Наукові комісії НТШ: створення, функції, обсяг діяльності

Крім трьох секцій структуроутворюючими елементами Товариства ім. Шевченка з початком перетворення його на наукове мали бути також наукові комісії. Як окремі науково-організаційні одиниці, призначені для ведення "спеціальних наукових справ", вони передбачалися вже статутом НТШ 1892 р. [80, арк. 1]. Їх трактування у наступних статутах не змінювалося. До уведення в дію статуту 1898 р. працювали Археографічна (1896 р.), Лікарська (1897 р.), Етнографічна (1898 р.) та з певними перервами Правнича комісії. У 1899 р., коли на основі нового статуту склад комісій переглядався, було утворено Мовну комісію. Пізніше було створено Статистичну, Бібліографічну й Фізіографічну. Від наукових потрібно відрізнити комісії адміністративного характеру. Такими були ті, що опікувалися друкарнею, бібліотекою, книгарнею, будівлями товариства.

Створення в НТШ кожної окремої наукової комісії зумовлювалося різними обставинами, мотивами та інтересами. Воно могло спиратися, як це було, приміром, у випадку з Етнографічною, на вже сформовану традицію певного напрямку фольклорних досліджень і наявність результатів у вигляді низки публікацій. Необхідність продовжити практику етнографічних публікацій зумовила абсолютну одностайність членів НТШ вже в 1895 р., тобто у час, коли основні їх зусилля концентрувалися на підготовці титульного видання – *Записок НТШ*, щодо започаткування *Етнографічного збірника*, а згодом також створення відповідної комісії. У передмові до першого тому останнього (1895 р.) його редактор М.Грушевський висловив думку, що для укладання й редагування наступних томів потрібно створити Етнографічну комісію, яка уконституювалася (за діловою лексикою НТШ того часу) у 1898 р., тобто після виходу трьох томів спеціалізованого збірника наукових праць.

Створення Статистичної комісії здійснювалося під впливом дещо інших і складніших мотивів. Вагомого власного доробку українська наука в галузі статистики не мала. Однак потреба в цілісному статистичному окресленні українського народу відчувалася науковцями, політиками, публіцистами. Дослідників, які б на рівні університетських кафедр опікувалися українською статистикою, в Галичині практично не було. Майже аналогічною була ситуація у Східній Україні, де лише після створення в 1907 р. Українського наукового товариства у Києві (УНТ) сформувалася група дослідників, які спеціально обробляли статистичні дані російського перепису 1897 р. з погляду українських національних інтересів, і лише у 1913 р. курс статистики почав читати О.Русов у Київському Комерційному інституті, а друкований орган Статистичної комісії НТШ *Студії з поля суспільних наук* почав виходити з 1909 р. після поповнення її складу трьома членами київського УНТ.

Цікавими з точки зору ступеня канонічності прийнятих у НТШ критеріїв для започаткування наукових комісій є деякі деталі створення Правничої комісії. Правників у ІФС спочатку було більше, ніж істориків, і вони спонтанно виділилися на першому її зібранні у травні 1893 р. у відділ під керівництвом К.Левицького. Оскільки відділи як структурні одиниці статутом не передбачалися, то у травні 1895 р. правничий відділ був ліквідований. Відповідна наукова комісія не утворювалася, хоча підставою для цього могло послужити видання юристами *Часописи правничої*. Як орган ІФС журнал почав виходити з 1894 р. Важливо зауважити, що цього ж року він отримав підзаголовок: *Розвідки правничі секції історично-філософичної*. Тобто він призначався для публікації юридичних розвідок членів Історично-філософичної секції. Як цілком слушно зазначив Я.Падох, *Часопись правнича* та її спадкоємиця з 1900 р. *Часопись правнича і економічна* не мали на своїх титулах вказівки, що вони є органами Правничої комісії [604, с. 36]. Її було сформовано наприкінці 1898 р., а остаточно оформлено у лютому наступного року. Головою був обраний Т.Ревакович, заступником – С.Дністрянський, секретарем – В.Охримович [271. – 1900. – Ч. 1. – С. 13, 31].

Відповідь на питання про те, чому оформлення Правничої комісії затягнулося попри те, що більшу частину ІФС до 1899 р. становили правники, й до того

ж вони з 1889 р. видавали свій журнал, не варто зводити до колізій у відносинах між М.Грушевським і К.Левицьким. Річ у тім, що юристи відкладали розробку проблем давньоукраїнського права і переважно займалися трактуванням практичних аспектів австрійської Конституції, зокрема з метою забезпечення розширення прав українського народу. Їхні розвідки мали більшою мірою інформаційний, ніж науковий характер. До того ж серед правників переважали практикуючі юристи (адвокати), а не науковці. Професорами Львівського університету були лише П.Стебельський і С.Дністрянський. На цих же членів НТШ згодом покладалася розробка економічної проблематики, оскільки університетські економічні кафедри тоді перебували в складі юридичних факультетів.

Отже, приймаючи рішення про створення комісій, секції та керівництво НТШ виважували різнорівневі як можливості, так і потреби (не змішуючи їх) суто наукового, практичного-поточного та стратегічно-політичного характеру. Але основною підставою заснування комісій була наявність групи вчених, здатної функціонувати як осередок науки з усіма її атрибутами – самостійними дослідженнями, публікаціями, періодичними спеціалізованими виданнями.

Статус і функції комісій ширше, ніж у статуті НТШ, визначалися спеціальним документом – *Регуляміном секцій і наукових комісій*, який редагувався після кожної зміни статуту. Він, як і статuti, трактував комісії як допоміжні органи секцій, що виконують за їх дорученням певну спеціальну наукову роботу [170, с. 46]. Прямого виходу на Виділ НТШ вони не мали і вирішувати науково-організаційні питання могли лише через секцію як компетентнішу структуру.

У лютому 1900 р. відбувся перегляд складу чотирьох комісій та їх президій і тоді ж було утворено Мовну комісію. Президія кожної комісії за статутом 1898 р. повинна була складатися із дійсних членів НТШ. Один і той самий член НТШ одночасно міг належати до кількох комісій. Приміром, І.Кревецький до першої світової війни був членом трьох комісій – у 1906–1914 рр. Археографічної і Мовної, у 1909–1914 рр. – Бібліографічної. В.Гнатюк був членом трьох комісій – Археографічної, Бібліографічної та Мовної. А.Кримський входив до Етнографічної та Мовної комісій. Від учених того часу вимагався – й багатьом з них він був властивий – пев-

ний універсалізм. Найбільше він властивий науковій діяльності М.Грушевського, І.Франка, Ф.Вовка.

На відміну від секцій, до складу комісій входили також звичайні члени товариства. Ними могли бути початківці у науці – студенти, викладачі гімназій, учителі шкіл, практикуючі юристи, журналісти, представники духовенства та ін. (додаток В). Комісії відкривали для них, переважно для недавніх студентів – можливість професіоналізуватися в науці. Окремі з них згодом поповнювали категорію дійсних членів товариства. Усі члени комісій, зокрема й ті, що не належали до категорії дійсних членів НТШ, мали право брати участь у засіданнях секцій з правом дорадчого голосу.

Членами комісій НТШ, так само як і секцій, були також учені, які жили й працювали за межами Львова та Австро-Угорщини. За даними на 1909 р. членами Археографічної комісії були Д.Багалій (Харків), О.Грушевський (Москва), І.Каманін (Київ), О.Целевич й І.Шпитковський (Перемишль), С.Смаль-Стоцький (Чернівці), В.Липинський (Краків). До Етнографічної комісії з так званих іногородніх входили М.Біляшівський, Б.Грінченко, В.Доманицький (Київ), Ф.Вовк (Петербург), М.Зубрицький (с. Мшанець), З.Кузеля (Чернівці). Мовна комісія таких членів мала п'ять: М.Комаров (Одеса), А.Кримський (Москва) Є.Тимченко (Київ), З.Кузеля і С.Смаль-Стоцький (Чернівці). До Фізіографічної комісії крім львів'ян входив Ф.Вовк (Петербург) та вісім галичан, переважно вчителів з Тернопільщини. До Бібліографічної належали Д.Дорошенко (Катеринослав), М.Комаров (Одеса), З.Кузеля (Чернівці), М.Сумцов (Харків) [271. – 1910. – Ч. 41. – С. 39, 40].

Позаміські члени наукових комісій НТШ не могли щоразу брати участі в їх засіданнях. Науковці зі Східної України навіть у Загальних зборах товариства брали участь лише у критичні моменти. Утім, комунікація існувала на рівні особистих наукових контактів, рецензій і відгуків в академічній періодиці, стосунків у вигляді наукового патронажу та ін. Різноманітний склад наукових комісій НТШ репрезентував точки перетину науково-дослідної проблематики у тій чи іншій галузі, вирівнював циркуляцію наукової інформації в НТШ та інших наукових закладах – уні-

верситетських кафедрах, наукових товариствах, архівних установах, губернських вчених комісіях підросійської України, редакціях наукових видань.

Оскільки комісії групували дослідників за науково-дисциплінарним критерієм, вони пожвавлювали їх творчі контакти, спрощували труднощі, спричинені географічною віддаленістю наукових центрів, а також пов'язані з різницею у віці та іншими обставинами. Так, Ф.Вовк з Парижа звертався до М.Комарова, з яким він особисто не був знайомий, з проханням допомогти зібрати побутовий матеріал до етнографічної статті про рибальство в Добруджі [144, арк. 21]. М.Грушевського він просив уточнити можливість посилання на українські літописи щодо окремих епізодів його етнологічних досліджень. Робилося все це на основі спільної зацікавленості у розвитку національної науки.

Цілком доречним, наприклад, було звернення молодого редактора видань НТШ М.Грушевського до значно старшого за віком і науковим досвідом Ф.Вовка допомогти видавати етнографічний збірник. Учені особисто не були знайомі, що не завадило започаткуванню плідної наукової співпраці, яка супроводжувалася дискусіями з питань розмежування етнографії, етнології, антропології, фольклористики, типологізації видань НТШ з даних галузей науки.

Ф.Вовк певний час мав надію, підживлювану О.Барвінським, працювати в Львівському університеті з перспективою утворення там кафедри української етнології. Раз у раз він зондував, чи можна розраховувати на підтримку М.Грушевського у справі його переїзду з Парижа до Львова. Йому здавалося, що М.Грушевський може йому протегувати у цій справі. Однак у 1895–1896 рр. у листах до М.Грушевського Ф.Вовк прямо не ставить питання про ймовірність роботи в університеті, ідея ця проходить у латентній формі й натяками. Паризький адресат інформує, що йому запропонували доцентуру у Софії, цікавиться просуванням справи з доцентурою І.Франка у Львівському університеті [334, с. 107–108]. Запитати М.Грушевського прямо йому було незручно, як свідчать інші джерела, через різницю у віці. В.Дмитрієв писав з Полтави М.Комарову, що Вовк збирається на кафедру до Львова, але має надто малі зв'язки, до того ж "він людина уже під літими і йому не дуже зручно звертатися до молодих професорів" [144, арк. 85].

М.Грушевський був схильний запросити Ф.Вовка на редакторську роботу в НТШ. "Щодо пропозиції перебраться сюди, – писав він у Париж Вовкові, – то я й сам відчуваю, що умови не дуже корисні; щоб прожити вдвох дуже ощадно треба може 1200 гульденів річно, але думаю, що Ви б не потрапили. Функції, що мали бути для Вас – се редакція матеріалів етнографічних і поміч в редакції "Записок", при тім і трохи коректури" [334, с. 113]. Ясно, що Ф.Вовка ця робота не влаштувала, й він у Парижі інтенсивніше переключився на підготовку дисертації, якої у нього ще не було на той час. Зовсім по-іншому позиціонував себе Ф.Вовк у спілкуванні з Грушевським на ґрунті роботи в Етнографічній комісії НТШ. У цій сфері зовсім не відчутно негативного (в психологічному сенсі) тиску існуючого перепаду у віці та науковому статусі двох учених. Навіть коли М.Грушевський нарікав на затягування Ф.Вовком комплектації редактованих ним *Матеріалів до українсько-руської Етнології*, звинувачував його у недисциплінованості, він упевнено нейтралізував ці закиди аргументами, що демонстрували його високу наукову компетентність. В особі Ф.Вовка Етнографічна комісія НТШ та й сам М.Грушевський мали можливість звірятися з тодішніми найновішими тенденціями розвитку етнографічних досліджень та методики їх публікації.

Отже, співпраця вчених у наукових комісіях ущільнювала їх контакти, надавала спілкуванню конкретно-фахового характеру і на цій основі усувала непорозуміння, мінімізувала невизначеність деяких проектів та ситуацій. На рівні комісій усвідомлювалися певні потреби щодо налагодження контактів з іншими науковими інституціями, окремими вченими, стабільні зв'язки з якими мали полегшити пошук і доступ до наукової інформації, започаткування певного науково-видавничого проєкту.

З погляду обсягу повноважень комісії порівняно із секціями трактувалися як дорадчі корпорації останніх. Вони готували матеріали для секцій, які приймали остаточне рішення щодо їх публікації. Водночас комісії як структурні одиниці товариства, не були нижчими за секції клітинами у плані організації наукової роботи. Ієрархічна їх залежність визначалася статутними повноваженнями секцій стосовно комісій. Секції товариства, безперечно, були вищими органами, виконували пере-

важно науково-експертні функції. Протоколи їх засідань – це реферативні перекази змісту рецензованих статей, ухвали щодо їх друку. Комісії ж завдяки більшій однорідності науково-дисциплінарних інтересів своїх членів мали більш насичену робочу атмосферу, відрізнялися концентрованою увагою до вужчих та спеціалізованих проблем [515, с. 275].

Створення низки комісій у НТШ та розгортання їх роботи відбувалося за певним алгоритмом. Першим зазначену статутом можливість утворення наукових комісій почав реалізовувати М.Грушевський. Для здійснення широкомасштабного археографічного проекту він пропонував призначити головного редактора видань, який разом з "невеликою колегією (комісія археографічна)" мав узяти на себе цю копітку й важливу справу [162, с. 15]. Археографічна комісія утворена у січні 1896 р. До її першого складу увійшли вісім представників від Історично-філософської та Філологічної секцій. Серед них – М.Грушевський, О.Барвінський, К.Левицький, О.Колесса, В.Коцовський, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, І.Франко. Головою обраний М.Грушевський, заступником – І.Франко, секретарем К.Студинський [211]. Надалі головою комісії завжди обирався М.Грушевський, обов'язки заступника голови до 1913 р. виконував І.Франко, останнім секретарем напередодні Першої світової війни був І.Джиджора. М.Грушевський числився її головою ще навіть у липні 1918 р. [271. – 1918. – Ч. 60/62. – С. 42]. З часу створення до 1913 р. комісія провела 74, за іншими даними – 71 засідання [535, с. 175; 564, с. 408].

На спільному зібранні членів трьох секцій НТШ 14 лютого 1900 р., коли проводилася ревізія членського складу усіх комісій, Археографічна мала 12 членів [271. – 1900. – Ч. 2. – С. 13]. Окрім вище названих до неї належали В.Антонович, Д.Багалій, І.Каманін, О.Маркевич, С.Томашівський. Вона інтенсивно поповнювалася новими членами переважно за рахунок студентів історичного семінару М.Грушевського. У 1902 р. її членом став В.Гнатюк, у 1906 р. – І.Джиджора, В.Герасимчук, І.Крип'якевич, І.Кревецький, Д.Коренець, у 1909 р. – О.Грушевський, І.Свенцицький, В.Липинський. У 1911 р. до неї вступили М.Василенко, М.Возняк, А.Єнсен, М.Кордуба, В.Модзалевський, В.Перетц,

Г.Стрипський, І.Шпитковський, О.Целевич. Наприкінці 1913 р. Археографічна комісія налічувала 31 члена [271. – 1914. – Ч. 57. – С. 28].

Археографічна комісія зробила значний внесок у розвиток української історичної науки, оскільки йшлося про її документально-джерельну основу, виховання й підготовку українських археографів, забезпечення їх доступу до архівів. 24 січня 1897 р. М. Грушевський від імені Археографічної комісії звернувся до Крайового сейму з проханням, щоб при реформі крайового архіву для українських дослідників від НТШ була передбачена однакова з Краківською академією наук кількість посад співробітників у архіві [8]. Обґрунтовуючи свою пропозицію, він наголошував на компетентному і рівному науковому статусі Археографічної комісії НТШ з відповідною структурою Краківської академії.

Археографічна комісія пропонувала Виділу звернутися до Краківської АН за дозволом на користування дослідниками НТШ "римськими теками" – фондами, сформованими Академією на основі архівів Риму [271. – 1907. – Ч. 30. – С. 11]. Правомірність доступу до них українських дослідників обґрунтовувалася тим, що при їх формуванні витрачалися бюджетні кошти, сформовані з податків Галицького краю. НТШ звернулося до міністерства освіти Австро-Угорщини з проханням виділити для українських дослідників місця в Австрійському історичному інституті у Римі. Для роботи там вона рекомендувала С.Томашівського, який перед цим вже працював місяць у даній архівній установі [271. – 1911. – Ч. 45. – С. 11; Ч. 46. – С. 3]. Міністерство освіти задовольнило прохання НТШ і затвердило С.Томашівського працівником даного Інституту на три місяці [271. – 1911. – Ч. 48. – С. 2].

Іншим разом Археографічна комісія звернулася до Петербурзької академії наук з проханням допомогти отримати дозвіл для І.Крип'якевича і М.Дашинич-Кульчицького на працю з документами у двох Московських архівах – іноземних справ та юстиції [271. – 1909. – Ч. 40. – С. 17; 1910. – Ч. 42. – С. 3]. Аналогічні заходи робили доступнішими фонди архівів, музеїв, бібліотек різних держав для українських науковців. До Першої світової війни в архівах Кракова, Відня, Варшави, Рима, Москви, Петербурга, Харкова за повноваженнями від НТШ працювали І.Крип'якевич, С.Томашівський, М.Кордуба, В.Герасимчук, І.Кревецький,

В.Липинський, М.Залізник, І.Джиджора та ін. При підготовці чергового тому серії *Жерел* комісія ухвалила звернутися у Лондон до А.Чекина з пропозицією підготувати екцепти (текстові витяги) з англійських газет за 1657–1667 рр. [271.– 1912. – Ч. 52. – С. 15]. Цим А.Чекиним був Василь Яроцький – один з лондонських кореспондентів російських часописів *Вестник Европы* та *Русское богатство*. В.Дорошенко залучив його до співробітництва у *ЛНВ* [334. с. 260]. В архівах Стокгольма деякі документи доби І.Мазепи копіював Альфред Єнсен, які згодом були опубліковані. Загалом Археографічна комісія мала вагомий видавничий доробок.

Лише з приходом М.Грушевського, І.Франка у НТШ були започатковані системні етнографічні дослідження. Утворену 11 травня 1898 р. Етнографічну комісію очолювали І.Франко (1898–1900; 1908–1913), О.Барвінський (1900–1905); Ф.Вовк (1905–1908); з 1913 р. – В.Гнатюк. На початку її діяльності М.Грушевський змушений був констатувати, що товариство не має достатньої кількості кваліфікованих етнографів. Їх підготовка і фахове зростання починалося в НТШ. Завдяки ентузіазмові В.Гнатюка, Ф.Вовка, І.Франка діяльність учених на даному напрямі досліджень дала вагомий науковий спадок. З точки зору засвоєння українськими дослідниками найновіших методик у галузі народознавства особливе значення мала співпраця з НТШ Ф.Вовка, який з 1887 по 1906 р. жив у Парижі. Посилено студіюючи антропологію, первісну археологію, порівняльну етнографію, він довершив свою освіту. Попри те, що емігрантське життя не було легким, дошкуляли матеріальні нестатки та хвороби, він домогся вагомих успіхів і став помітною постаттю у європейській антропологічній та етнологічній науці кінця XIX – початку XX ст., був обраний у Парижі членом Антропологічного та Історичного товариств, входив до складу редакції журналу *L'Anthropologie*. Упродовж 1901–1905 рр. – до отримання дозволу на в'їзд у Росію – викладав низку дисциплін у відкритій в Парижі І.Мечніковим та М.Ковалевським Вищій школі соціальних наук, брав участь в облаштуванні археологічного відділу Всесвітньої виставки у Парижі 1900 р. Як член НТШ Ф.Вовк часто представляв українську науку на з'їздах науковців, що збиралися у Парижі впродовж 1899–1900 рр., друкував наукові розвідки з української етнології у французьких виданнях.

Характеризуючи наукову діяльність Ф.Вовка у Франції, його паризький учень Л.Чикаленко писав, що "всіма своїми думками та почуттями в Україні перебуваючи, Хведір Кіндратович бере на себе важку місію зв'язати українську науку з французькою і стає на довгі часи єдиним містком, через який наукові думки Західної Європи доходять до нас і навпаки. Хведір Кіндратович починає у французьких виданнях друкувати досить численні розвідки, в яких знайомить Західну Європу з видатнішими знахідками нашої землі і освітлює їх з точки зору західноєвропейської науки..." [441, с. 4]. Ґрунтовне ознайомлення Ф.Вовка з новими ідеями тогочасної етнографічної науки та основними напрямками досліджень у цій галузі дало йому можливість з нових позицій використати нагромаджений матеріал українських дослідників. Думки, які він висловив 1892 р. щодо досвіду вивчення українських весільних обрядів, з певною кореляцією стосувалися стану української та слов'янської етнографії загалом. "Щодо слов'янських весільних обрядів, писав він у вступі до ґрунтовної праці *Шлюбний ритуал та обряди на Україні*, – то треба визнати, що хоч кожна зі слов'янських літератур і має вже певну кількість Етнографічних збірників, та все-таки відомості, зібрані в них, дуже недостатні й не вичерпують зовсім великого багатства народного життя. Нарешті, й все те, що тут зроблено, – зроблено *помацки, випадково, без жадної системи, без найменшого знання наукових метод.*" [441, с. 220]. Не раз високо оцінюючи й представляючи за кордоном здобутки українських етнографів, особливо доби П.Чубинського, він, однак, зазначав, що вони були досягнуті, коли "етнографія ще ніде не викладалася у якості окремої дисципліни, не було будь-яких систематичних курсів чи великих творів. Тільки небагатьом з нас, пізніше, вдалося прослухати деякі курси, та й то за кордоном" [286, с. 57]. Публікації Ф.Вовка у французькій науковій періодиці, зокрема дослідження весільних та поховальних обрядів українців, які були надруковані у журналах *L'Anthropologie* та *Revue des traditions populaires*, знайомили світ з українським народом, його історичним минулим. У них автор робить посилання на давньоруські літописи, етнографічні праці П.Чубинського, О.Потебні, М.Сумцова, М.Зібера, П.Куліша, Д.Овсяннико-Куликовського, М.Наумовича, Ф.Николайчука,

Є.Марковича, О.Рошкевич та ін., вводячи тим самим у європейський науковий простір доробок представників української науки .

Новим в організації українських етнографічних досліджень було проведення антропологічних експедицій, започаткованих Ф.Вовком у 1903 р. на українських етнографічних теренах Австро-Угорщини. Для їх проведення він брав дозвіл у Відні та у місцевих органах влади. Так, у жовтні 1904 р. він отримав дозвіл на проведення антропологічних обстежень від Буковинської крайової ради [105, арк. 3]. У Чернівцях він був тричі, робив антропологічні виміри, закупував експонати для музеїв, відвідав археологічні розкопки у Шипинцях.

28 квітня 1904 р. у НТШ Ф.Вовк виголосив двогодинну доповідь про карпатських русинів-гуцулів, а у 1906 р., повернувшись до Росії прочитав у Петербурзі в приміщенні Географічного товариства дві лекції на аналогічну тему з демонстрацією діапозитивів та фотографій [676, с. 96].. Разом зі своїми учнями Ф.Вовк організував антропологічні дослідження у різних регіонах Східної України.

Етнографічна комісія НТШ провела значну роботу з упорядкування етнографічної збірки музею товариства, у якій були представлені речі з усіх регіонів України [642, с. 97]. Отже, етнографічні дослідження НТШ набрали систематичного характеру, вийшли за межі регіональної і галузевої вузькості і нині є предметом наукового інтересу багатьох фахівців.

У лютому 1897 р лікарі, які входили до МПЛС, утворили Лікарську (медичну) комісію. Першими медиками, які увійшли до НТШ, були О.Черняхівський (Київ), Ф.-Щ.Сельський, Є.Озаркевич (Львів), О.Дакура (Відень). За рекомендацією О.Барвінського вони разом з членами Філологічної секції розпочали обробку медичної термінології. Ініціатива виділити медиків з МПЛС в окрему комісію належала Є.Озаркевичу, який запропонував видавати медичний збірник наукових праць. На цій підставі була утворена Лікарська комісія.

Найперше медики за пропозицією О.Барвінського розпочали опрацювання медичної термінології. У цій справі вони співробітничали з членами Філологічної секції. Директором комісії спочатку був Ф.-Щ.Сельський, а згодом став Є.Озаркевич. Працюючи певний час у хімічній лабораторії клініки внутрішніх хвороб меди-

чного факультету Львівського університету, Є.Озаркевич під керівництвом професора А.Глюзінського виконав свої перші дослідження [451, с. 12].

Медики – члени НТШ брали участь у багатьох міжнародних форумах фахівців. Напередодні Паризького з'їзду лікарів у 1900 р., у якому вони брали участь, робилися спроби посилити українську делегацію НТШ за рахунок лікарів з Наддніпрянської України, однак вони не увінчалися успіхом, оскільки останні були інкорпоровані у російську делегацію медиків. У 1901 р. Є.Озаркевич разом з лікарем з Копиченець І.Сафіяном брав участь у з'їзді природознавців і лікарів у Празі. Він був обраний до складу президії з'їзду, виступив з вітальним словом від природознавців НТШ. Озаркевич також працював у секції внутрішніх хвороб, на першому засіданні якої був обраний почесним її головою. У з'їзді брав участь також ректор чеського (*Карлового*) університету, член НТШ І.Горбачевський, який виступив з двома доповідями на біологічній секції з'їзду. Вони були надруковані також українською мовою у Лікарському збірнику НТШ. Медики та природознавці і надалі брали участь у наукових з'їздах, зокрема у Белграді (1904 р.), Празі (1908 р.). За рекомендацією М.Грушевського члени товариства українських студентів медичного факультету *Медична громада*, створеного у 1910 р., встановили контакти з медиками – членами НТШ й отримували від них поради щодо опрацювання української медичної термінології [423, с. 419]. За проханням товариства його опікуном був І.Горбачевський.

У червні 1906 р. на базі ІФС почала працювати Статистична комісія, на напрямках діяльності якої варто зупинитися докладніше, оскільки економічна проблематика, як зазначалося, загалом недостатньо представлена у комплексі українознавчих досліджень: через власне свою нерозвинутість у той чи інший період або через її формальну невключеність до них.

Утворення Статистичної комісії частково компенсувало (щоправда у дещо редукованій формі) відсутність у товаристві правничо-економічної секції, яку пропонувала утворити група юристів і правознавців. Як уже зазначалося, дискусія 1902 р. навколо створення додаткових секцій завершилася висновком про недоцільність збільшення їх кількості і, що потребу у розвитку "руських

економічних та соціальних відносин" можна задовольнити іншим способом – концентруючись на статистичних питаннях, як найбільш невідкладних з точки зору польсько-українських стосунків і потреб законодавчої діяльності українських політиків. У досліджуваній період кількість секцій в НТШ залишалася незмінною (додатки А, Б), у той час кількість комісій не була стабільною.

Пропозиція утворити Статистичну комісію зафіксована у документах НТШ як така, що належала С.Дністрянському. Будучи професором кафедри австрійського цивільного права з українською мовою викладання, він багато зробив у плані доступності українцям конституційних прав, залучаючи статистичні дані, доводив, що вони можуть розраховувати на більшу кількість місць у Віденському парламенті, що зрештою і було досягнуто у ході виборчої реформи. На парламентських виборах 1907 р. для українців було призначено 33 мандати: 28 для Галичини і 5 для Буковини. Тоді ж послом (депутатом) парламенту від УНДП був обраний професор С.Дністрянський [190, с. 15].

Загалом в історії науки усе ХІХ і початок ХХ ст. вважається зоряним часом статистики. Усі соціальні процеси підлягали тотальному обрахуванню і відстеженню їх у динаміці. Особливо це стосувалося кількості народонаселення, визначення співвідносної кількості різних націй і народностей, рівня їх утягненості у виробництво та ін. Політика, ідеологія, міжнародні відносини також обґрунтовувалися статистичними даними. Статистику з другої половини ХІХ ст. іменували "соціальною фізикою". Як окрема галузь знань з комплексом власних теоретичних і практичних проблем статистика викладалася у вищих навчальних закладах. Особливої слави зажив статистичний семінар Віденського університету. Результати його роботи оприлюднювалися в щорічних звітах. Вони засвідчують, що там досліджувалися також деякі реалії "рутенського" життя. У Чернівецькому університеті статистику в цей час читав професор Р.Герберг. У російських університетах також викладалася статистика, популярною тут була так звана земська статистика.

В обох державах, де мешкали українці, проводилися переписи населення, діяли статистичні бюро та комісії, які давали багатий матеріал для окреслення соціально-економічного і демографічного підґрунтя українського питання. Однак статисти-

стичні дані щодо кількості українців у різноманітних енциклопедіях, працях європейських славістів були застарілими або неточними. У західноєвропейських наукових центрах досить важко було віднайти літературу, яка містила б розгорнуті відомості про українців, їх кількість, історію та культуру. У 1898 р. віденський журналіст Р.Сембратович, звертаючись до В.Гнатюка з проханням допомогти у підборі необхідної йому українознавчої літератури, зазначав, що "іменно ж мені б треба точних й найповніших даних про національне, економічне і політичне життя наших земляків на Україні і Угорщині (такі ж дані про галицьких і буковинських русинів знайшов я в віденській бібліотеці парламентській, но про Україну і Угорщину годі де роздобути" [153, с. 55]. В.Яворський з Відня у жовтні 1904 р. просив М.Комарова, за можливості, надіслати йому "точну статистику України (по губерніях, віросповіданню й народностях) для професора, який читає статистику слов'ян." [149, арк. 53]. Треба зазначити, що повне зведення загальноросійського перепису 1897 р. надруковане лише у 1905 р. До того дані перепису друкувалися в губернських зошитах. *Киевская старина* в 1905 р. надрукувала статистичні відомості виключно про людиність Південно-Західного краю.

Проживаючи у різних державах, українці не творили єдиного статистичного об'єкта під час проведення державних переписів. Його окреслення могли здійснити лише українські дослідники. Крім того, у довідниках українці подавалися під кількома різними назвами (*рутени, руснаки, малороси*), що створювало додаткові труднощі, особливо для іноземних дослідників та видавців. Потребу у загальній статистиці українців частково задовольняли публікації Михайла Русова у німецькомовному журналі *Ruthenische Revue*. Син відомого статистика-практика О.Русова Михайло Русов після виключення у 1901 р. за участь у студентському русі з Харківського університету продовжував навчання у Ляйпцигу і спеціалізувався у професора Ф.Ратцеля [311, с. 152, 160]. У статтях *Статистика й батьківщина українського народу* та *Точна кількість українців у Росії* він з'ясував, що *Mayer Konversations lexikon, La grande Encyclopedie, Энциклопедический словарь Брокгауза, Chambers Encyklopedia* та інші енциклопедичні видання подавали різні статистичні дані щодо кількості українців. Етнограф В.Мілер вважав, що у Росії кількість українців скла-

дає 15 млн., А.Гетнер – 20 млн. [716, S. 10]. Користуючись даними державних переписів, поправками відсотка щорічного приросту, він дійшов висновку, що станом на 1905 р. кількість українців становила 30 млн. [716, S. 9]. Коригування статистичних показників щодо кількості українців на початку ХХ ст. мало різнобічне значення, зокрема і для кристалізації національної свідомості. Пізніше М.Шлемкевич зазначав, що думка про 35-мільйонний український народ була нашою недільною молитвою [406, с. 57].

Звернення до економічних аспектів українського питання обумовлювалося потребою задоволення як суто наукових, теоретичних інтересів, так і виконання завдань практичного гатунку, на зразок вивчення перебігу соціальних процесів в українській спільноті. Різнобічні економічні дослідження мали знешкодити ворожу тезу про те, "чи не є український національний рух витвором невеличкої групи теоретиків чи фантастів, що нав'язують свою ідеологію широким кругам...Під сею ідеологією є самий реальний ґрунт – економічний, суспільний..." – наголошував М.Грушевський [360, с. 26]. Однак цей масив економічної проблематики потребував інтелектуально опанувати, що залишалося на початок ХХ ст. складним завданням, оскільки спеціалістів, які б спрямовували свої наукові інтереси на економічну проблематику, було надзвичайно мало. Університети у Львові та Чернівцях до Першої світової війни не мали економічних факультетів. У Львівському університеті на філософському факультеті діяв Інститут політичної економії. Економічні дисципліни (політична економія, фінанси, порівняльна й австрійська статистика) читали професори та приват-доценти факультетів права, випускники яких інколи обирали сферою власної наукової діяльності економічні науки. У російських університетах кафедри політичної економії, які забезпечували читання і таких дисциплін як *фінанси* та *статистика*, *історія економічної думки* також діяли у рамках юридичних факультетів. Економісти-науковці отримували або завершували освіту за кордоном, як правило, у Німеччині, працювали за запрошеннями різних університетів. Так, кафедру політичної економії Чернівецького університету з часу її створення до 20-х рр. ХХ ст. займав Фрідріх Кляйнвехтер, який до цього був професором Балтійського політехнікуму в Ризі та Празького університету [682, с. 43].

У 1909–1911 рр. економічні дисципліни тут також викладав випускник віденського університету Й.-А.Шумпетер – згодом економіст світового визнання.

До складу Статистичної комісії НТШ увійшли М.Грушевський, А.Гроздинський, С.Дністрянський, В.Загайський, М.Здерковський, М.Коцюбинський, І.Кунцевич, К.Левицький, Є.Олесницький, В.Охримович, В.Панейко, М.Лозинський, Б.Рожанський, О.Роздольський, О.Саєвич, В.Старосольський, С.Томашівський, І.Франко. М.Грушевський і І.Франко тимчасово узяли на себе керівництво комісією, розділивши між собою обов'язки голови. Секретарями були обрані Б.Рожанський і В.Панейко [271. – 1906. – Ч. 27. – С. 7, 12]. У жовтні 1908 р. М.Грушевський повідомив про утворення статистичної комісії в *Українському науковому товаристві* у Києві, і Львівська комісія поповнилася трьома членами (М.Гехтер, В.Кошовець, О.Русов) зі Східної України [271. – 1908. – Ч. 36. – С. 21].

Створення Статистичної комісії в НТШ започаткувало організоване вивчення групою дослідників українського питання у статистичному аспекті. Комісія підтримувала зв'язки з державною Центральною статистичною комісією у Відні, використовувала дані, зібрані страховим товариством *Дністер*, іншими українськими товариствами, забезпечувалася зарубіжними виданнями соціологічного, статистичного та економічного характеру, шляхом книгообміну одержувала французьку серію *Librairie marcel riviere* [70, арк. 5, 7]. Статистична комісія всебічно опрацьовувала питання національної статистики як на регіональному так і загальнонаціональному рівнях. Розроблялась навіть анкета для українців Приамур'я, який планувалося запропонувати редакціям газет краю [271. – 1910. – Ч. 42. – С. 20]. На засіданнях заслуховувалися огляди публікацій російських відомчих статистичних видань, зокрема Гірничого департаменту, Гірничого вченого комітету, земської статистичної періодики, праць зарубіжних авторів, які аналізували індустріальний розвиток Півдня Росії, перспективи Кривого Рогу і Керчі.

Програма діяльності Статистичної комісії НТШ спрямовувалася передовсім на потреби обґрунтування автономії Східної Галичини. Реальна статистика українців мала підкріпити вимоги щодо збільшення кількості початкових і середніх шкіл, створення українського університету, перегляду квот на виборах та ін. Варто зазна-

чити, що (1) комісія, маючи друкований орган, приваблювала можливістю публікації своїх розвідок членів Українського наукового товариства у Києві (М.Гехтер, М.Порш, М.Стасюк), що дало перші цікаві результати синтетичного бачення українського питання; (2) статистичну публіцистику розробляли галичани В.Панейко, М.Кічура, С.Баран, С.Томашівський, М.Лозинський. Їхні публікації – в основному критичні огляди праць польських та угорських авторів П.Балога, С.Дашинської, Й.Бузека, З.Паздро – мали полемічний характер, спростовували спроби названих авторів підкріпити статистичними даними хибні тези щодо стану українського шкільництва, причин аграрного страйку у Східній Галичині 1902 р., еміграції українців за океан та ін.; (3) у комісії започаткувалося формування правничо-соціологічної школи, ознаки якої помітні у наукових інтересах та публікаціях С.Дністрянського, В.Старосольського, М.Залізняка. Зусиллями невеликого кола авторів українське питання отримувало на початку ХХ ст. найвагомніше з можливих – економічно-статистичне обґрунтування.

Науковці НТШ надавали великого значення бібліографічній справі. Спеціалізовані бібліографічні збірки та покажчики готували М.Комаров, Б.Грінченко, І.Франко, І.Левицький, І.Кревецький, В.Дорошенко. Час від часу вони публікували свої напрацювання, хоча це було досить складно. Так, приміром, М.Комаров звертався до М.Грушевського, щоб він надіслав йому списки своїх публікацій для бібліографічної обробки, оскільки всіх видань в Одесі не було. Велике зацікавлення напрацюваннями бібліографів Східної України мав І.Франко. Він опублікував рецензії на бібліографічні праці М.Комарова, Ю.Грінченка та ряд самостійних досліджень у *Записках НТШ*, зокрема *Причинок до галицько-руської бібліографії 1848-1849 рр.*, *До руської бібліографії XVIII в.*, *Бібліографічна рідкість*. І.Франко не обмежувався обліково-реєстраційним способом у складанні бібліографії, а звертав увагу на мову, правопис тексту видання і навіть на якість паперу та друкарські особливості – наявність віньеток, ілюстрацій, інколи подавав короткі виписки з текстів, а Я.Гординському, рукопис праці якого він рецензував, рекомендував вказувати у своєму *Причинку до бібліографії галицько-руських друків* бібліотеку, де можна знайти те чи інше видання [349, с. 403].

Українські бібліографічно-інформаційні ресурси інтенсивно зростали за рахунок бібліографічних відділів наукових збірників НТШ, УНТ, журналів *Киевская Старина*, *Украинская жизнь*, *ЛНВ*. Однак українській бібліографічній справі бракувало впорядкованості, програмного підходу та об'єднання зусиль саме фахівців інформаційно-бібліографічної галузі. Зростання української видавничої продукції, розширення географії публікаційного руху, відсутність національної бібліотеки, яка накопичувала б і вела бібліографічну та книгознавчу роботу, поставило на порядок денний питання про створення відповідної установи. Як єдина національна наукова інституція, НТШ змушене було взяти на себе роль національного бібліографічного центру з українознавства й тому постало питання про утворення нової комісії.

Ініціатива створення Бібліографічної комісії належала М.Грушевському. Зі студентських років він захоплювався бібліографією. Як учений, що проводив масштабні історичні дослідження України, її економіки та культури, редактор багатьох наукових видань, професор університету, він добре знав рівень та культуру російської, австрійської, польської бібліографії, стан і потреби національної бібліографічної справи. Її слабким місцем були безсистемність, випадковість, відтак і фрагментарна обізнаність науковців з наявними публікаціями.

М.Грушевський рекомендував до складу нової комісії З.Кузеля, І.Кревецького, І.Левицького, тобто дослідників, які мали фахово визнаний бібліографічний доробок. Так, З.Кузеля впродовж 1906–1907 рр. вів відділ слов'янської, з окремим зазначенням української бібліографії в австрійському спеціалізованому журналі *Zeitschrift für österreichische Bibliographie*, друкував бібліографію української літератури у виданні Краківської академії Наук *Rocznik Slawistyczny* [499, с. 90].

За участю заступників голів секцій НТШ на початку грудня 1909 р. відбулося перше засідання комісії. До її складу крім вищеназваних увійшли І.Франко, М.Комаров, В.Гнатюк, М.Грушевський, Д.Дорошенко, Ф.Колесса, М.Залізняк, В.Перетц, М.Возняк, І.Кокорудз, І.Раковський, С.Рудницький, І.Свенцицький, М.Сумцов, В.Щурат. Очолив комісію досвідчений галицький бібліограф І.О.Левицький, його заступниками були обрані В.Левицький та І.Кревецький [271. – 1909.–

Ч. 39. – С. 18; Ч. 40. – С. 4, 20]. Багаторічні бібліографічні напрацювання І.Левицького, які він з 80-х рр. друкував у москвофільському *Литературном сборнике*, доповнені 272 позиціями, склали перші три томи збірника праць комісії [629, с. 144].

У вересні 1910 р. для реєстрації українських друків Виділ заснував Бібліографічне бюро, яким керував Володимир Дорошенко [271. – 1910. – Ч. 44. – С. 1]. Деякі матеріали Бюро публікувалися у *ЛНВ* упродовж 1911–1912 рр. У 1913 р., коли почалися перебудови, пов'язані з відходом від керівництва М.Грушевського у товаристві, Бюро було ліквідовано, комісія ж, змінивши у 1934 р. назву на *Бібліологічна*, працювала до 1939 р.[61, арк. 2, 3, 8,18]. Вагомий внесок у суто бібліографічну справу зробили І.Левицький і В.Дорошенко. Останній виявив помилки і недоречності у російських бібліографічних виданнях, зокрема у покажчику Н.А.Рубакіна *Среди книг*, він звернув увагу на неточності покажчика статей *Кіевської старини* [271. – 1911. – Ч. 48. – С. 5.] Важливо зазначити, що російські бібліографи вже не могли ігнорувати українських видань. Той же Н.А.Рубакін у перевиданні першого тому своєї праці стосовно української літератури зазначав, що їй як одній із слов'янських варто відводити окреме місце і не подавати надалі в одному розділі з російською. На загал російські бібліографи були мало обізнані з українськими літературознавчими працями та бібліографічними виданнями [209, с. 134].

Українська бібліографія мала постати як інфраструктура української науки та складова (як окрема рубрика) слов'янської бібліографії, хоча до цього неприязно ставився навіть В.Ягич, свідченням чого була редагована ним *Енциклопедия словянской филологии*. Бібліографічна комісія запропонувала редактору *Известий* Другого відділу Російської АН відмежовувати у бібліографічних рубриках часопису українські видання від російських [271. – 1912. – Ч. 52. – С. 15]. У листі до Шахматова Грушевський з жалем констатував, що у бібліографічних покажчиках *Известий* “українські дисципліни звалені в одну кучу “русскую”, навіть без підтем”[338, с. 89]. Фактично йшлося про кодифікацію українознавства у межах слов'янознавства. Українські видання часто залишалися поза увагою не лише російських, а й чеських та польських науковців, які опрацьовували споріднену тема-

тику. Слов'язознавчі бібліографічні огляди також частіше ігнорували, ніж брали до уваги україномовні наукові видання [221, с. 7]. Певні зрушення відбулися у 1910–1913 рр. Бібліотека НТШ отримувала Краківське, Лейпцігське, Петербурзьке та Одеське бібліографічні видання, члени Бібліографічної комісії брали участь у з'їздах європейських бібліографів. 1914 р. В.Дорошенко опублікував в академічному *Обозрении трудов по славяноведению* огляд *Литература украиноведения за 1912 г.* Планам НТШ стосовно широкомасштабних бібліографічних проєктів перешкодила Перша світова війна.

У вересні 1908 р. І.Раковський запропонував утворити фізіографічну комісію, яка б сконцентрувалася на вивченні української території в аспектах антропогенезу, зоології, ботаніки, геології і географії. І.Раковський (голова НТШ у 30-х рр.), пропонуючи створити дану комісію, маніфестував особисті наукові зацікавлення. На той час він мав досвід антропологічних досліджень на території чотирьох галицьких повітів, які проводилися під керівництвом Ф.Вовка у вересні-жовтні 1903 р., стажувався також за кордоном. До її складу увійшли відомі вчені, які тяжіли до природничої тематики, – Ю.Медвецький, С.Рудницький, В.Левицький, Ф.Вовк, І.Верхратський, Р.Залозецький, В.Шухевич та ін. Через кілька років МПЛС обговорювала питання про важливість географічної тематики і необхідність звернення до міністерства освіти з метою отримання фінансової підтримки для досліджень С.Рудницького [271. – 1912. – Ч.51. – С. 15]. Географічні розробки мали принципове значення для з'ясування перебігу націотворчих процесів. Адже тривалий час визначальним критерієм ідентифікації української нації вважалася мова, а не територія, що певною мірою відображало рівень усвідомлення інтелігенцією політичних вимог, планка яких тривалий час не піднімалася вище культурно-національної автономії у рамках імперій.

Почавши у студентські роки з термінологічних студій в НТШ, С.Рудницький визначився з темою дослідження у галузі фізичної географії – вивчав морфологію стоку Дністра, згодом розширив тематику географічних праць. Питання про територіальне усамостійнення України не порушувалося. На основі географічних чинників він, щоправда в інших політичних реаліях, сформулював ідею державної са-

мостійності. Його двотомна праця *Коротка географія України* (1910, 1914 рр.) започаткувала новітнє географічне українознавство. Праці С.Рудницького писалися й видавалися багатьма мовами у Львові, Києві, Відні, Берліні, Санкт-Петербурзі напередодні, під час та після Першої світової війни, відкривали світові Україну як територіальну й етнічну окремішність. С.Рудницький сформулював геополітичну сутність України, наголосив, що "українська справа – це проблема нової великої національної держави Європи" [687, с. 19]. С.Рудницький своїми працями територіально-крайову, поземельну географію України перетворив на загальноукраїнську, окреслив цілісний географічний образ України, який з наукової сфери прямував у політичну практику. Дипломати УНР у 1918 р., виїжджаючи за кордон, мали при собі як аргумент перед західним світом книжку С.Рудницького *Ukraina Land und Volk* (1916 р.) У багатьох країнах і в різний час на тему великої вітчизни поети склали вірші, а географи укладали наукові праці, і хоча "практично на ці питання відповіли не географи чи поети, а генерали і дипломати,...початковий проект часто належав митцю чи вченому" [697, с. 77]. Україна у цьому ланцюжку формування свідомості не була винятком.

Наукові комісії НТШ у розглядуваний період були рухливим і досить гнучким елементом науково-організаційної структури товариства. На початку 1914 р. не працювали і були скасовані Правнична і Медична комісії, з'явилися нові – Статистична і Фізіографічна. Тодішні наукові комісії стали повнокровнішими. Кількість членів Археографічної зросла до 28 осіб. Комісія продовжувала працювати під керівництвом М.Грушевського. Заступником голови був І.Франко, секретарем – І.Джиджора. Статистична комісія, до складу президії якої входили В.Охримович, С.Дністрянський, В.Панейко, М.Залізник, нараховувала 25 членів. Етнографічна та Бібліографічна комісії мали по 22 члени. Президія першої складалася з В.Гнатюка (голова) Ф.Колесси (заступник голови), Є.Форостини (секретар): другої – В.Дорошенка (голова), В.Левицького (заступник голови), О.Назарієва (секретар). Склад Мовної комісії зріс до 24 членів. Її президію склали В.Щурат (голова), Ф.Колесса (заступник голови), І.Кревецький (секретар) [271. – 1914. – Ч. 57. – С. 29–30].

Комісії НТШ надали українським дослідженням більш ґрадуїованого – порівняно з роботою секцій – науково-дисциплінарного діапазону. Диференціація українознавства набувала академічного характеру. Принципово важливо, що гуманітарний комплекс доповнювався дослідженнями в галузі природничих і медичних наук. На основі кадрового потенціалу комісій та їх наукової спадщини у структурах Української академії наук відбувалася подальша формалізація цих дисциплін. М.Грушевський мав усі підстави зазначати у квітні 1929 р., що "...лікарська комісія, статистична комісія, правнична комісія, археографічна комісія – через посередництво київського товариства, приготували ґрунт для всебічної праці в сих ділянках. Учасники цієї роботи – десятки їх ще маємо приємність мати між собою – можуть бути горді: їм довелося поставити на рейки велике діло, яке не часто стрічається в людських досягненнях" [472, с. 6]

Галузево-дисциплінарні скріплення учених у форматі комісій створювали передумови для формування наукових шкіл. Як правило, у літературі найчастіше йдеться про львівську історичну школу М.Грушевського. При цьому наголошується роль викладацької діяльності вченого і меншою мірою – роль Археографічної комісії, яка завдяки науково-організаційним, фінансовим і видавничим важелям давала змогу реалізовуватися молодшому поколінню дослідників.

Щодо фольклористики (І.Франко, Ф.Колесса, В.Гнатюк), етнології, етнографії, антропології (Ф.Вовк, І.Франко, В.Шухевич, З.Кузеля, І.Раковський), етносоціальної статистики (С.Дністрянський), то тут теж були, хоча і не такі яскраві, як у галузі археографії, ознаки формування наукових шкіл. У комісіях НТШ, де спілкування було досить тісним, поряд з метрами працювали молоді адепти науки, закладалися перші камінці під фундамент наукових шкіл. Екстремальні умови, пов'язані з війною, а згодом погіршення умов для наукової праці посилили дезінтеграційні процеси у комісіях та й у НТШ загалом. Рання смерть – не без впливу воєнного лихоліття – С.Томашівського, І.Кревецького, І.Джиджори, заслання і смерть С.Рудницького, якого М.Скрипник запросив у Харків до академії наук, розсіяння науковців у еміграції – усе це зашкодило міжгенераційному скріпленню старшого й молодшого поколінь учених і розлогодило формуванню наукових шкіл, реалізації

можливостей самоорганізації і згуртування дослідників, які створюються спільністю наукових інтересів.

Результативність функціонування науково-галузових комісій НТШ у час головування М.Грушевського визначалася неприйняттям пропозицій перетворити їх на реферативні групи, які б працювали на політичні потреби поточного моменту, займалися б пропагандистською і просвітницькою діяльністю. На засадах саме такої ревізії їх функцій у 1917 р. вони були усунені від видавничої справи. У руслі критичної переоцінки практики М.Грушевського С.Томашівський, який тривалий час у Відділі НТШ відповідав за роботу друкарні, позбавив наукові комісії видавничих функцій, а натомість була утворена окрема Видавнича комісія. Проте її характер та повноваження реформатори чітко не визначили. Нове керівництво товариства визнавало, що "вона не має справді стислого наукового характеру, але при рухливості може мати значення для популяризації науки" [271.– 1918 – Ч. 60/62. – С. 14]. Хоча президію Видавничої комісії склали тодішні керівні особи в НТШ (С.Томашівський – голова, В.Щурат – заступник), на практиці цілком підтвердилися перестороги, висловлені під час обговорення цих нововведень. Так, К.Студинський, сподіваючись на повернення М.Грушевського, який у жовтні 1913 р. у гостро конфліктній ситуації склав із себе повноваження голови, просив без нього не проводити жодних реформ, які можуть стати "колодами у праці". О.Колесса висловив думку, що позбавлення наукових комісій зв'язку з видавництвом призведе до завмирання їх роботи. Не абсолютизуючи цих прогнозів, оскільки у міжвоєнний період діяльності НТШ змінилися не лише функції комісій, а й тотально погіршилися умови для науково-видавничої справи галицьких українців, дослідники усе-таки вважають, що позбавлення, наприклад, Етнографічної комісії видавничої діяльності звело її діяльність у 20-х рр. нанівець [642, с. 32]. І все ж потенціал секцій як наукових осередків зберігався. У післявоєнному Львові, коли в університеті були ліквідовані усі українські кафедри за винятком кафедри *руської мови*, наукові комісії НТШ стали для українських студентів свого роду факультетами. О.Пріцак згадував, що у молоді роки він одержав наукову підготовку з історії України у трьох історичних комісіях НТШ [617, с. 58].

Отже секції і комісії структурували внутрішню організацію НТШ, скріпили його членів корпоративними інтересами науки, стимулювали науково-дисциплінарне оформлення національних досліджень. Згуртування науковців у комісіях та секціях пом'якшувало проблему підготовки оригінальних наукових праць, яка була відчутною в НТШ на початку 90-х рр. XIX ст.

Завдяки діяльності секцій і комісій українські дослідження на початку XX ст. постали, з одного боку, як максимально можливий на той час цілісний комплекс українознавчих дисциплін, з другого – завдяки дослідженням членів МПЛС, Медичної, Статистичної і Фізіографічної комісій вийшли за межі "старого" українознавства з його винятково гуманітарним спрямуванням. Науковці НТШ переступили межі узвичаєної тематики офіційної у Росії та Австро-Угорщині політичної історії, статистики, мовознавства, літературознавства, економіки, які творили панівний науковий дискурс. Здолавши певний поріг, – а для різних галузей української науки він був неоднаковим і визначався професійно-кадровим колом дослідників, наявністю чи відсутністю наукових традицій, шкіл, обсягу публікацій та ін. – процес структурування української науки в НТШ набрав спонтанного й автономного – від суспільно-політичних цінностей, підстав і лозунгів – характеру. Недаремно І.Раковський, який очолював НТШ у 1934–1939 рр., зазначав, що до початку війни, тобто у час головування М.Грушевського, члени товариства мали змогу займатися виключно науковими питаннями, плекати *науку для науки* [623, с. 8].

Унаслідок діяльності секцій і комісій НТШ утворилася нова сукупність наукової інформації про Україну, її народ, історію, мову та культуру. Українознавчий сегмент наукових досліджень, як і внесок членів НТШ до скарбниці природничих наук могли стати надбанням загальнонаціонального культурного простору та ширших наукових сфер лише завдяки широкій видавничій діяльності та поширенню видань різними каналами.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НТШ: СТРУКТУРНІ, ГАЛУЗЕВІ ТА КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ

Видавнича діяльність наукових організацій є органічною складовою академічного життя й академічної культури. Вона надає науковим дослідженням форми, придатної для поширення нових ідей та концепцій, доводить їх до фахівців і широкого загалу. Публікаційна діяльність НТШ була винятково важливим засобом інституціоналізації української науки. Вона мала на меті запровадження української мови до наукової сфери, переведення українських наукових видань із стану епізодичності у русло непорушної й міцної традиції. З усієї сукупності різноманітних видань НТШ, які виходили до початку Першої світової війни, найвідомішими були його *Записки*.

4.1. Записки НТШ: започаткування та шлях до академічного стандарту

Ідея регулярного видання збірника наукових праць з'явилася у процесі перетворення *Товариства ім. Шевченка* з літературно-видавничого на наукове. Вихід першого тому планувався на жовтень 1890 р. і трактувався як підстава до легітимного затвердження інституції у статусі наукової. Щодо періодичності збірника, то Виділ проектував видавати його двічі на рік або щоквартально. Однак перший том вийшов лише на початку листопада 1892 р., другий – у червні 1893 р., третій – у липні 1894 р., п'ятий – листопаді того ж року. Редакторами (з першого до восьмого томів вони значились як упорядники) були голови НТШ, за винятком кількох томів, які редагував М.Грушевський до обрання його головою товариства у 1897 р. Редактором першого тому був історик Ю.Целевич, трьох наступних – О.Барвінський. З п'ятого по 116 томи *Записки* редагував М.Грушевський.

У літературі утвердилася думка, що фактичним редактором перших чотирьох томів, тобто тих, які вийшли до обрання редактором М.Грушевського, був О.Кониський [411, с. 57; 497, с. 26]. Ця теза без належного обґрунтування стала історіографічним штампом. Однак такої думки не висловлювали ні І.Кревецький, ні

М.Грушевський, ні М.Возняк, які присвятили кілька статей започаткуванню *Записок* з нагоди їх ювілеїв. Можливо, що вони не робили цього з огляду на етичний бік справи, не бажаючи применшити роботу офіційного редактора О.Барвінського. Щодо останнього, то він у своїх досить деталізованих спогадах майже не згадував про перипетії підготовки й виходу підготовлених ним томів *Записок*.

Водночас факти свідчать, що О.Кониський згідно з виробленою політикою стосовно авторського складу збірників, за якою ставка робилася на наукові сили Східної України, узяв на себе завдання залучити до співпраці у *Записках* маститих східноукраїнських учених. О.Кониський терпляче чекав наукових розвідок від тодішніх (за його лексику) "енералів" української науки – В.Антоновича, П.Житецького й К.Михальчука і навіть просив О.Барвінського притримати вихід *Записок* до подання ними статей [319, с. 370–371]. Не дочекавшись обіцяних киянами статей до першого тому, Кониський запросив до співпраці у науковому збірнику своїх друзів – Т.Рильського, І.Нечуя-Левицького, М.Комарова, М.Дикарева, І.Паначовного, які у науці були лише аматорами. Водночас О.Кониський рішуче робив ставку на молодшу генерацію науковців. Крім М.Грушевського він запрошував до участі у першому томі А.Кримського, рекомендуючи його О.Барвінському як перспективного автора. А.Кримський пізніше почав подавати статті до *Записок*, а на той час виступив рецензентом їх перших томів, опублікувавши в *Этнографическом обозрении* свої відгуки.

Авторський склад перших томів наукового збірника, започаткованого у Львові, виявився досить специфічним: з 10 авторів перших двох томів тільки двоє були галичанами – О.Колесса та О.Барвінський. До того ж за підписом останнього була подана лише інформація про розвиток товариства. Серед авторів не було жодного іменитого вченого. Цих фактів не обійшли увагою рецензенти перших томів *Записок* М.Драгоманов й А.Кримський.

У справі підготовки наукового збірника О.Кониський вів інтенсивне листування з Ю.Целевичем, О.Барвінським, Ом.Огоновським, Т.Рильським, М.Дикаревим. Збираючи потенційних авторів, він усіяко намагався пробудити у них інтерес до видань НТШ, стимулював їх докорами морального й патріотичного характеру,

приваблював можливістю гонорару. Чекаючи від М.Дикарева обіцяної статті до четвертого тому, О.Кониський повідомляв його про вірогідність виплати гонорару. Й далі цілком правильно, як виявилось пізніше, прогнозував майбутнє значення наукового збірника НТШ: "Усім нам треба що сили є і перш за все дбати про "Записки". Ви тільки зауважте, яка це важна річ! Вага її на всю прищлість! Отже куймо залізо, доки воно гаряче, і не берім на себе тяжкого гріха за легковаженне "Записок". Справи більш важної досі не було ще в наших руках" [319, с. 371]. О.Кониський обстоював ідею, що *Записки* повинні вміщувати матеріали, присвячені Т.Шевченку – патрону товариства. Невдоволений тодішніми російськомовними публікаціями життєписів Т.Шевченка, він почав сам готувати біографічний нарис про поета й видав його окремими частинами у I, IV, VIII, XI, XIII–XVI томах *Записок*. Інші матеріали своєї Шевченкіани публікував в них до смерті в 1900 р.

О.Кониський стежив за тим, щоб у *Записках* не друкувалися статті, які були вже опубліковані у російських виданнях, оскільки це були б переклади, а не оригінальні праці українською мовою, що мали скласти основу видавничої діяльності національної наукової інституції. Він також рішуче застерігав голову НТШ О.Барвінського від співробітництва з радикально налаштованим І.Франком та стримував від співпраці з М.Драгомановим, вважаючи, що "зовсім можна обійтися без ворожих нам геніїв" [319, с. 348]. Отже, О.Кониський брав на себе не лише організаційні, а й ідеологічні редакторські функції.

Попри те що підготовка видання першої збірки наукових праць товариства затягнулася на два роки, й ситуація набрала загрозливого характеру, серед учених гору брали не наукові, а позанаукові інтереси: антипатії, особисті амбіції, дріб'язкові непорозуміння. У цьому ж контексті можна розглядати й відмову М.Драгоманова вступити до НТШ. У лютому 1893 р. М.Драгоманов, перебуваючи у Софії, де він почав викладати у місцевому університеті, отримав текст нового статуту товариства і запрошення стати його членом. Однак М.Драгоманов рішуче відмовився. "З товариством Шевченка я скінчив... Головний резон – президентство Барвінського. Хто його зна куди вступиш з таким шефом," – писав він І.Франку, пояснюючи

свою позицію [332, с. 412]. Дане рішення М.Драгоманов приймав не без враження від факту провалу І.Франка під час його першої спроби вступити до НТШ.

Професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький пропонував врятувати ситуацію шляхом відмови від ідеї власного збірника і приєднатися до чернівецького видання *Руська школа* [332, с. 352]. Його пропозиція була рішуче відхилена, оскільки означала б, у разі її здійснення, визнання неспроможності товариства організувати наукову періодику. Цікаво, що у той же час І.Франко, якого не приймали до НТШ і не залучали до його видань, заснував власне науково-літературне видання *Життя і слово*, статті якого за інших обставин могли б прикрасити *Записки*.

Отже, О.Кониський, не належачи до категорії фахових учених й відповідно не примушений перестраховуватися від "неблагонадійності", як це було у випадку з університетськими професорами, виявився рішучим провідником реформи товариства, організатором автури статей до перших томів *Записок НТШ*. Можна сказати, що він урятував їх від стагнації у початковій і найбільш проблематичній стадії їх існування. Діяльність О.Кониського підтверджує тезу М.Грушевського, що "академічне гасло" серед українського громадянства поширювали не стільки вчені з академічними інтересами, скільки громадські діячі, для яких академія наук, реформа товариства, наукове видавництво були надзвичайно цінними агітаційними засобами в умовах громадської тиші й занепаду українського руху [483, с. 5]. Але ситуація, коли організаційно-наукові справи брали на себе переважно громадські діячі, таїла небезпеку для видання, що задумувалось як академічне. Як уже зазначалося, на авторському складі та науковій кондиції перших томів *Записок* негативно позначилася політично забарвлена гуртківщина, яка зумовила селекцію авторів за ознакою їх партійно-ідеологічної належності. На той час перспективи ведення регулярного наукового видання на галицькому ґрунті виглядали досить амбівалентними, врятувати його могли нові підходи і нові дійові особи.

Загалом справа організації наукових видань вимагала більшого професіоналізму і, відповідно, певного обмеження сфер діяльності окремих груп української інтелігенції. Це відчув тодішній голова товариства та редактор *Записок* О.Барвінський, який крім наукової, науково-організаційної, видавничої, педагогіч-

ної проводив також різноманітну політичну роботу й, зрештою, зробив вибір на користь останньої. З прибуттям М.Грушевського до Львова він передав йому редагування *Записок*, а згодом і головування у НТШ.

Отже у період тандема О.Барвінський – О.Кониський *Записки* виходили спорадично. Людей, обізнаних з науковими виданнями, це не задовольняло. В.Щурат, виступаючи у травні 1893 р. на загальних зборах, запропонував видавати *Записки* у форматі наукового щоквартальника, а для публікації етнографічних матеріалів заснувати окреме видання [177, с. 186]. Ця пропозиція збігалася з науково-видавничими ідеями І.Франка, тому можна вважати, що В.Щурат виніс їх на розсуд зборів НТШ. Підставою для цього припущення є тісне спілкування обох учених у 1892–1893 рр., коли вони, відвідуючи славистичний семінар Віденського університету, мешкали в одній кімнаті у Відні на Віплінгерштрассе, 26 [313, с. 276, 280]. Особисто внести свої пропозиції, не будучи у той час членом товариства, Франко не міг.

У червні 1893 р. МПЛС висловила міркування своїх членів щодо періодичності виходу *Записок* та їх змісту. Пропонувалося, по-перше, скоротити обсяг збірника і за рахунок цього випускати його частіше, по-друге, реферувати публікації науково-природничого характеру для іншомовних видань або надсилати їх відбитки редакціям спеціалізованих журналів Австро-Угорщини та інших країн [177, с. 186–187]. З огляду на те, що природничі знання оновлюються швидше, ніж гуманітарні, побажання МПЛС мали сенс. Йшлося фактично про прискорення обертів наукової інформації, енергійніше входження українських досліджень у європейський науковий простір. Ці побажання могли реалізуватися за умови рецепції й освоєння академічної видавничої традиції та розширення кола автури.

Прийнявши від О.Барвінського редагування *Записок* (на практиці це відбулося дещо раніше, ніж почалася робота над п'ятим томом, на якому вже значилося ім'я молодого історика як упорядника наукового збірника), М.Грушевський основну увагу приділив їх "правильному", за його лексикою, виданню, що означало, по-перше, регулярність виходу, по-друге, удосконалення структури збірника відповідно до академічних стандартів наукових видань.

У 1895 р. *Записки* вийшли тричі, а з 1896 р. вони виходили кожні два місяці. За цим стояла надзвичайно напружена праця редактора, яка не переривалася й у час його від'їзду зі Львова. Навесні 1895 р., перебуваючи у дні пасхальних свят у батьків у Владикавказі, М.Грушевський просив, щоб друкарня НТШ зі Львова надсилала йому коректуру статей до чергового тому *Записок*. Він також тримав зв'язок з друкарнею і під час літніх відпусток [333, с. 78].

Новий редактор віддавав багато сил, щоб створити резерв статей і розширити коло потенційних авторів, ознайомити їх з ще маловідомим у науковому світі виданням. М.Грушевський звертався з пропозиціями підготувати для *Записок* статті, рецензії або бібліографічні огляди передусім до університетської професури. Певні надії покладалися на співпрацю з професорами російської історії Новоросійського університету О.Маркевичем та І.Линниченком. Знайомство М.Грушевського з цими вченими відбулося на початку 90-х рр. XIX ст. Листування з одеськими кореспондентами (збереглися лише його окремі зразки [91;96;144]) свідчить про редакторську занепокоєність Грушевського й бажання пробудити у своїх адресатів інтерес до видань НТШ. Ділячись наприкінці грудня 1894 р. з І.Линниченком новинами наукового життя у Львові (йшлося про відкриття історично-археологічного музею, видання В.Мільковичем актів Ставропігії), М.Грушевський також повідомляв, що відомі адресату *Записки НТШ* у 1894 р. вийшли двічі, у наступному, 1895 р. повинні вийти тричі, а з 1896 р. мають перетворитися на регулярний тримісячник [96, арк. 1]. І.Линниченко був тоді приват-доцентом Московського університету, а невдовзі – в березні 1896 р. став екстраординарним професором Новоросійського університету. Однак він не пішов на співробітництво з НТШ, до українського руху ставився скептично, маніфестуючи свою позицію низкою лекцій і брошур [94, арк. 8; 95].

Також з надією на плідну співпрацю Грушевський пояснював Маркевичу перспективи *Записок* як головного видання НТШ. Спілкування двох учених поновилося влітку 1895 р. у Львові, де одесит зупинився, їдучи на відпочинок до Марієнбада. Згадуючи деталі цієї зустрічі, М.Грушевський зазначав: "... Я показав йому *Записки Тов. ім. Ш.*, що незадовго перед тим взяв у свою редакцію й саме перемі-

няв їх у науковий журнал, та заохочував до участі. Маркевич обіцяв і просив посилати йому *Записки*" [290, с. 6].

У 1896 р. Грушевський розпочав листування з професором Харківського університету М.Сумцовим. Отримавши кілька томів *Записок* учений здивувався, що вони продовжують виходити і, відповідаючи на пропозицію М.Грушевського надсилати свої розвідки, зазначав, що з радістю брав би участь у такому прекрасному виданні як *Записки*, але, "на жаль, вже давно не писав українською мовою та втратив й так невеликий навик" [37, арк. 2]. Уперше Сумцов подав свою статтю до *Записок*, що вийшли з присвятою І.Франку до сорокаліття його письменницької діяльності. Влітку 1909 р. проїздом із Західної Європи Сумцов був у Львові, проте бажана зустріч з львівськими ученими не відбулася – була відпускна пора.

Найактивнішим автором *Записок* із східноукраїнської професури був професор Київського університету св. Володимира В.Перетц. Він опублікував *Матеріали до історії української літературної мови* (1905, 1910), трактував на сторінках львівського часопису такі літературні форми, як думи, народні драми. Статтею меморіального характеру відгукнувся на смерть мовознавця П.Житецького.

Збирати автуру для *Записок* було нелегко. Недостатнє володіння українською мовою (про це зізнавалися у листах до М.Грушевського О.Маркевич, М.Сумцов та ін.), остереження від підозр у неблагонадійності стримувало університетську професуру підросійської України від співпраці у виданні, яке в Росії було заборонене для вільної циркуляції. Натомість спочатку результативнішими виявилися зв'язки з аматорами, початківцями у науці чи з тими вченими, які, вийшовши на пенсію, зберегли сили й інтерес до наукової праці. До даної категорії належали нотар і плодовитий український бібліограф, авторитетний громадський діяч М.Комаров та О.Маркевич у постуніверситетський період його життя. Останній за ввезення недозволеної літератури з-за кордону змушений був достроково оформити пенсію й залишити університет [230, с. 69–70]. Обидва стали членами НТШ [144, арк. 63]. Спількування М.Грушевського з ними насичене клопотами щодо підготовки статей і рецензій для *Записок*, інформативних матеріалів з життя півдня України для *ЛНВ*. [91, арк. 1–4; 144, арк. 60–63].

Нелегко просувалася справа консолідації на ґрунті наукових інтересів і західноукраїнської інтелігенції. В 1894 р. М.Грушевський покладався на участь у *Записках* С.Смаль-Стоцького. Останній обіцяв підготувати кілька рецензій, зокрема на праці польського славіста Я.Бодуена-де-Куртене, нові публікації з історії Буковини, інформував про спробу залучити до участі у *Записках* "пришлого нашого доцента", історика кафедри Східної Європи Чернівецького університету В.Мільковича [34, арк. 7, 13]. Однак широкого співробітництва не вийшло.

У листуванні з М.Біляшівським, який з 1893 р. обіймав у Варшаві посаду завідуючого архіву місцевої казенної палати, також йшлося про можливість підготовки матеріалів для *Записок*. Детально окреслюючи потенційному авторові їх структуру, М.Грушевський писав, що "вони складаються з відділу статей, наукової хроніки, бібліографічного (рецензії) й заміток (документи поодинокі, замітки наукові)." Знаючи про зацікавленість М.Біляшівського археологією, М.Грушевський пропонував йому готувати огляди російських археологічних видань з метою відстеження в них реакції на українські археологічні дослідження [334, с. 30] .

Як на практиці вирішувалася проблема автури, свідчать такі дані. У перших двадцяти томах *Записок* опубліковано 104 статті. Автором 36 був М.Грушевський, десяти – І.Франко, стільки ж належало О.Кониському [247]. Навіть не знаючи конкретних обставин і нюансів ставлення цих авторів до збірника НТШ, їх українознавчих вболівань, наведені дані, оскільки вони цілком співвідносні із загальною статистикою продуктивності авторів, що належать до так званої внутрішньої сітки певної інституції, цілком об'єктивно засвідчують, що *Записки* спочатку трималися на праці амбітних і зацікавлених осіб. По кілька статей опублікували молоді на той час автори: К.Студинський – 3, О.Колесса – 2, М.Кордуба – 2, С.Томашівський – 4. Згодом коло авторів титульного видання товариства розширювалося саме за рахунок початківців у науці, зокрема студентів, які публікували семінарські студії, набуті у Львівському та Віденському університетах, готували огляди наукової періодики й рецензії на монографічну літературу з галузей власної спеціалізації.

Упродовж 1900 р. у підготовці статей та хронікально-інформаційних матеріалів для *Записок* брало участь понад 40 авторів, 16 з яких були з-поза меж Австро-

Угорщини [271. – 1901. – Ч. 6. – С. 3]. Крім М.Грушевського й І.Франка у збірнику друкували свої розвідки О.Маркевич, А.Кримський, О.Грушевський, І.Каманін, В.Ястребов, В.Доманицький, І.Стешенко, В.Перетц, В.Гнатюк, К.Студинський, О.Колесса, П.Житецький, Ф.Вовк, І.Верхратський, І.Пулюй, С.Рудницький, М.Зубрицький, В.Щурат, В.Охримович, О.Маковей та ін. З молодшого покоління – М.Кордуба, І.Кревецький, І.Джиджора, Ф.Голійчук, І.Крип'якевич.

Перші 74 томи, що вийшли станом на 1907 р. включали приблизно 200 статей. З них 116 подані від ІФС, 75 – ФС й 9 – МПЛС [561, с. 70]. У 1897 р. МПЛС почала видавати власний збірник і відтоді праці її членів не друкувались у *Записках*. Після консультацій з В.Антоновичем та Ф.Вовком М.Грушевський здійснив давню пропозицію вчених, що працювали у галузі природознавства, математики та медицини. Відтак чільне видання товариства репрезентувало широку палітру українського наукового руху, серцевиною якого залишалася гуманітаристика. Його публікації свідчили про поглиблене опрацювання історії України, археології, історії української літератури та мистецтва. Різноманітність наукових інтересів дослідників сприяла розробці широкої історичної проблематики. Особливий інтерес українські історики на початку ХХ ст. мали до козаччини. З даної тематики в *Записках* вміщені праці М.Грушевського, І.Франка, С.Томашівського, О.Терлецького, В.Герасимчука, В.Доманицького, І.Джиджори, О.Целевича, В.Липинського та ін.

На сторінках *Записок* дістала відображення нова й модна на той час серед європейських дослідників історично-економічна проблематика. За рекомендацією М.Грушевського її розробляли його учні. З поміж них найуспішнішим був І.Джиджора. Його праця *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.*, в основі якої лежала докторська дисертація автора, до виходу в 1911 р. окремою книгою, публікувалася у кількох томах *Записок*. Історично-економічні дослідження публікували В.Будзиновський, С.Томашівський, І.Крип'якевич, Д.Омелянчич, Ю.Кміт та інші автори. На сторінках *Записок* велися гострі дискусії з економічно-статистичних питань. Усього в них до початку 40-х років було вміщено 14 ґрунтовних історично-економічних праць [463, с. 8; 506, с. 147].

Записки розвивали традицію дослідження національно-культурних, суспільно-політичних і релігійних відносин в Україні. Питання етнології та фольклору, української церковної архітектури висвітлювали Ф.Вовк, М.Сумцов, Ф.Колесса, І.Франко, В.Доманицький, В.Щербаківський, К.Широцький та ін. Інколи друкування статей культурно-національної тематики набувало характеру резонансної хвилі. Так, у травні 1906 р. Філологічна секція рекомендувала до друку у *Записках* статтю І.Франка *Польсько-руський вертеп*. Під дещо зміненою назвою вона публікувалась у кількох томах. Тему генези українського вертепу підхопив професор Київського університету св. Володимира В.Перетц. Він надіслав до *Записок* статтю *До історії вертепної драми*, у якій, зокрема, писав: "Недавно наукова література збагатилася новою серйозною працею по історії українського вертепу, ... яка дала цілком новий підхід до походження світських типів вертепної драми. Ми маємо на увазі нову працю І.Франка..." [605, с. 5]. Під час обговорення у ФС статті В.Перетца І.Франко відзначив новизну підходу В.Перетца, яка, на його думку, полягала у використанні методу порівняння різних іконографічних канонів Різдва. Базуючись на відмінностях російської й західноєвропейської іконографічних традицій сцени Різдва, автор доводив оригінальність українських вертепних композицій.

Два окремі томи *Записок* вийшли з доповідями, які готувалися членами НТШ для Археологічного (1899 р.) з'їзду в Києві, однак через дискримінацію української мови львів'яни не поїхали до Києва. Виділені кошти на поїздку були використані на друк двох томів *Записок* з невіголошеними у Києві доповідями.

Особливістю *Записок* періоду їх редагування М.Грушевським була публікація великих статей частинами, за принципом продовження. Крім біографічного нарису О.Кониського про Т.Шевченка, так друкувалися статті В.Доманицького, З.Кузелі, С.Томашівського, М.Грушевського, Ф.Колесси, О.Маковея. Праця І.Верхратського *Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів* друкувалася з перервами з 1899 р. по 1902 р., І.Франка *Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди* вміщена в п'яти томах, що вийшли у 1902–1905 рр. Його ж *Студії над українськими народними піснями* вийшли у чотирьох томах упродовж 1911–1912 рр. Статті О.Сушка *Предтеча унії* – у двох томах за 1903, 1904 рр., В.Гнатюка

Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності – також у двох (1902, 1903 рр.), С.Томашівського *Угорщина і Польща на початку XVIII ст.* – у двох (1908 р.). Отже, це була стійка тенденція, що виникла, напевно, не без впливу редакторської політики, спрямованої на збереження ритмічної тягlosti *Записок*. Томи, які вийшли після відходу М.Грушевського від редагування *Записок*, не містять жодної статті, друкованої у форматі продовження.

Важливою прикметою академічного характеру *Записок* є критично-бібліографічний відділ, який уперше з'явився у другому томі. Згодом він був структурований шляхом запровадження трьох рубрик, з яких *Наукова хроніка* призначалася для огляду публікацій періодики, *Бібліографія* – переважно вміщувала рецензії на монографічну літературу і *Miscellanea (Суміш)* призначалася для коротких повідомлень і заміток з наукового життя та друку невеликих за розміром історичних документів. З одинадцятого по шістдесят восьмий томи допоміжні рубрики *Записок* мали власну пагінацію, тобто окрему від статей нумерацію сторінок. Пояснювалося це звичною затримкою надходження матеріалів від авторів, негативні наслідки якої не перекривалися наявними можливостями оперативного друку, оскільки друкарня НТШ виконувала також замовлення міністерства культів і освіти на випуск підручників для українських шкіл і гімназій.

Матеріали допоміжних рубрик вражають широтою охоплення типів наукової продукції (монографії, статті, збірки документів, бібліографічні покажчики, довідники та ін.), форм наукового життя (конгреси, симпозіуми), які сприймалися й відтворювалися крізь призму інтересу до української та славістичної проблематики. Не дивно, що ведення цих відділів отримувало високу оцінку широкої наукової громадськості. Етнограф В.Ястребов писав М.Грушевському у травні 1895 р., що бібліографічний відділ у *Записках* укладений не лише повно і ретельно, а й з великим знанням справи [331, с. 55]. Чеський дослідник слов'янської старовини Л.Нідерле, ознайомившись з *Записками*, вважав своїм обов'язком висловити їх редакції щире захоплення за знамениту і багату в *Записках* наукову хроніку та бібліографію. "Нічого подібного не скоро з'явиться в іншому журналі", – констатував вчений у листопаді 1898 р.

[327, с. 43]. Оглядові матеріали відображали мозаїчну картину наукового друку в Європі, а часто й за її межами. Максимально можлива репрезентація досягалася постійним зростанням кола авторів, які опрацьовували монографічні новинки та періодику. Велике значення мало також те, що автори оглядів працювали в різних державах, столичних і провінційних наукових центрах. Їхня географія включала Львів, Відень, Чернівці, Краків, Перемишль, Варшаву, Москву, Санкт-Петербург, Київ, Одесу, Катеринослав та інші міста.

У Львові до налагодження товариством книгообміну з іншими науковими інституціями й зростання фондів бібліотеки за рахунок передплати періодики, спланованих закупівель, дарунків бібліографічно-рецензійна справа не була легкою. М.Грушевський, згадуючи в 20-х рр. початок роботи у Галичині, не забув, як "смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодики до української історії чи іншої української дисципліни" [293, с. 225]. Наприкінці 90-х рр. рецензувалися переважно монографічні новинки з власної бібліотеки М.Грушевського та дослідження польських учених. Огляди наукової періодики, рецензії на монографії готували І.Франко, М.Грушевський, І.Копач, О.Сушко, В.Гнатюк, І.Кревецький, І.Крип'якевич, М.Залізник та ін. Редактор *Записок*, перебуваючи у від'їзді, не раз просив І.Франка "пофорсувати рецензії" – свої та інших львівських авторів, радився з ним щодо публікацій, відгуки на які варто було б не відкладати, а вмістити у найближчому томі.

У Відні з 1895 по 1901 рр. матеріали готувалися М.Кордубою, з 1900 р. підключився З.Кузеля. Обидва після двох семестрів у Львівському університеті продовжували освіту у Віденському університеті. Там вони мали змогу користуватися багатими фондами університетської бібліотеки та бібліотеки слов'янського семінару й готувати огляди західноєвропейської літератури з широкого галузевого реєстру – від політичної історії до історії літератури й мистецтва, а також праць з історіософії, методології історії, археології, етнографії, антропології та ін. У Відні З.Кузеля спеціалізувався у галузі слов'янської філології, слухав лекції професора В.Ягича, був секретарем та бібліотекарем слов'янського семінару, отримав офіційний дозвіл на перекладацьку діяльність у галузі слов'янських мов. Він також цікавився історією

та етнографією, працював у придворному музеї під керівництвом професора, секретаря Австрійського краєзнавчого товариства М.Габерляндта [708, S. 213]. Тому він цілком мав підстави пропонувати М.Грушевському продовжити роботу в *Записках*, започатковану ще під час навчання у Львові. У листі з Відня З.Кузеля писав редактору видання: "бажав би взяти н[аукову] працю від Вас як Ваш бувший ученик." Далі просив зазначити, що саме реферувати. Радячись стосовно галузевих напрямів підготовки бібліографічних оглядів і видань, він писав, що слов'янознавчі новинки можна дістати у професора В.Ягича [31, арк. 6, 114, 115]. Укладаючи бібліографічні матеріали для *Записок*, Кузеля консультувався із С.Томашівським та іншими українськими дослідниками, які час від часу працювали у віденських бібліотеках і архівах. Він переглядав не лише німецькомовні етнографічні видання, а й угорські, болгарські та східномовного походження. Кузеля запевняв М.Грушевського, що має добрих дорадників у обробці іноземної наукової літератури: Стоїлова – для болгарських видань, Батістиду – для східних мов, Гольцмана – для німецькомовних. Зауважимо, З.Кузеля добре володів німецькою мовою. Принагідно зазначимо, що 29 грудня 1903 р. Грушевський листовно пропонував йому здійснити німецький переклад *Історії України-Руси*, однак той тактовно відмовився [31, арк. 5, 8–9, 68].

Рекомендуючи на засіданні ІФС 5 червня 1907 р. до публікації підготовлений З.Кузелею *Огляд археологічних часописів*, М.Грушевський зазначав, що він опрацював 50 річників німецьких, австрійських, італійських, французьких періодичних видань. На засіданні ІФС, що відбулося 12 липня того ж року, було рекомендовано ще один "Огляд етнографічної літератури в Західній Європі за 1905 рік", складений на основі географічної, історичної, літературознавчої й народознавчої періодики Австро-Угорщини, Швейцарії, Італії, Греції, Голландії, Бельгії, Франції і частково Англії. М.Грушевський зазначив, що Кузеля зібрав усе, що становить інтерес для етнографа, фольклориста або торкається України та слов'янщини [271. – 1907. – Ч. 30. – С. 13, 14]. З осені 1909 р. до початку війни Кузеля готував огляди філологічних й етнографічних видань уже в Чернівцях. Обсяг роботи не зменшувався. Влітку 1911 р. у листі до Грушевського він писав, що переглянув й опрацював майже 200 примірників періодики [31, арк. 92].

Більшу частину оглядів наукової періодики готували студенти М.Грушевського. Спроби дискредитувати "студентські рецензії", які мали місце, зокрема з боку М.Павлика у час опозиційної війни проти так званої "урядової" партії у НТШ – М.Грушевського, В.Гнатюка й І.Франка, ним же були дезавуйовані. М.Павлик, який певний час був коректором *Записок* і мав можливість спостерігати гарячі моменти редакційно-видавничого процесу, змушений був публічно визнати, що як редактор М.Грушевський докладав багато праці до рецензійно-бібліографічних матеріалів молодих авторів. І даремно він називав цю працю редактора сізіфовою, оскільки вона все-таки мала добрі тривалодіючі результати.

У Чернівцях наукову періодику для *Записок* опрацьовував О.Маковей. У квітні 1903 р. М.Грушевський просив його зробити огляд публікацій *Буковини*, про які варто було б згадати у "Науковій хроніці" *Записок*. Прохання не було випадковим, оскільки саме у 1902 р. було створено Українське історичне товариство у Чернівцях. Власного друкованого органу воно не мало, і про його діяльність регулярно повідомляла чернівецька газета *Буковина*.

У Києві огляди хроніки наукового життя готував О.Грушевський, згодом підключився С.Єфремов. Звертаючись до нього у 1902 р., М.Грушевський пояснював, що його брат Олександр обтяжений іншою роботою і не в змозі підготувати огляд російської наукової періодики за попередній рік [333, с. 143]. Рекомендуючи зреферувати найвагоміші наукові часописи під кутом зору наявності в них української тематики М.Грушевський акцентував увагу С.Єфремова на університетській періодиці, спеціально називав низку видань, які слід обов'язково переглянути. Контакти М.Грушевського з С.Єфремовим у даній справі прикметні тим, що свідчать про нетерпимість редактора видань НТШ до формалізму та поверховості навіть у такій, здавалося б, не першорядній справі у структурі наукового видання, як огляди, рецензії, бібліографічні добірки. Отримавши від С.Єфремова першу частину огляду, він зауважив: "Але чи не занадто узько берете Ви те, що "до нас належить"? Прошу поглянути в справоздання з попередніх років – як там бралось... В "Записках Юрьев[ського] унів[ерситета]", н[а]пр[иклад], друкувалася стаття про Бужинського, а Ви її не згадали. Прошу ласкаво се взяти під розвагу" [333, с. 143–144].

С.Єфремов налагодив контакти з іншими киянами, які працювали у даному напрямі, й до 1907 р. виконував у Києві роль ключової фігури у забезпеченні оглядів наукової періодики для *Записок* та *ЛНВ*. М.Грушевський нагадував йому, щоб він завчасно роздав завдання, просив розкривати, принаймні для редакції криптоніми деяких дописувачів, рекомендував залучити до реферування філологічних часописів літератора В.Прокоповича (С.Волоха) [333, 145, 155]. У 1904 р. просив організувати огляди церковно-духовних часописів. До цього журнали з даної категорії – *Труды Киевской духовной Академии* та *Епархиальные ведомости* – обробляли кам'янець-подільські краєзнавці Ю.Сіцінський і С.М.Іваницький-Василенко.

В Одесі, як уже зазначалося, М.Грушевський сподівався на широке співробітництво з О.Маркевичем та І.Линниченком, розраховуючи отримувати від них оригінальні наукові розвідки. Однак тривалого і різнобічного співробітництва не склалося. О.Маркевич надрукував у *Записках* тринадцять рецензій і повідомлень у розділі *Miscellanea* [290, с. 10]. Щодо І.Линниченка, то у даному виданні вдалося виявити лише один його матеріал, вміщений у тому самому розділі. Це німецькомовна *Записка Гендльовіка про банатських запорожців*, текст якої з передмовою М.Грушевського поданий без перекладу.

За посередництва О.Маркевича у *Записках* друкувався одесит Л.О.Чижиков. Він підготував огляд бібліографії праць про Г.Сковороду, поданий під зазначеним криптонімом [228]. М.Грушевський цікавився у Маркевича, хто за ним "ховається", до того ж і прізвище невідомого автора він вважав за псевдонім. Іншим разом редактор збірника повідомляв, що том з надрукованими матеріалами Л.Чижика відправлений на адресу О.Маркевича [91, арк. 3, 4]. Восени 1900 р. через О.Маркевича М.Грушевський просив, щоб Чижик підготував детальний бібліографічний показник до російськомовної україніки. Для прояснення ставлення редактора до бібліографічної роботи цінними є його настанови. Він рекомендував складати бібліографічний опис з поданням короткого змісту кожної публікації, спрямованої як *pro* так і *contra* щодо української культурної спадщини. Радив не пропускати дрібних публікацій [91, арк. 4]. Принцип суцільності у підготовці бібліографічних оглядів звучав як рекомендація не одному досліднику, який брався за такого роду роботу.

Науковими, бібліографічними, видавничими аспектами пронизане листування М.Грушевського з М.Комаровим – укладачем виданого у Львові російсько-українського словника. Особливо інтенсивним воно було до 1905 р. Однак найбільше з одеських кореспондентів М.Грушевського *Записками* цікавився О.Маркевич. Він стежив за їх виходом, ділився з редактором видання деякими міркуваннями, коментував й уточнював окремі деталі опублікованих статей, зокрема присвячених Т.Шевченку [290, с. 12].

У 1909 р. М.Грушевський запропонував готувати рецензії й огляди юридичної та історичної літератури істориком М.Слабченку. У відповідь той зазначив, що готовий узятися за цю справу, оскільки слідкує за публікаціями двох російських, одного українського (ймовірно, малася на увазі *Часопись правнича*, Львів), польського, німецьких і французьких юридичних журналів [33, арк. 9]. Безумовно, участь названих одеських науковців у *Записках* та інших виданнях НТШ завдячує широкій програмі М.Грушевського із залучення до співпраці учених з усієї України. Однак варто зазначити, що за кілька десятиліть до М.Грушевського представники різних напрямів галицько-русинського політикуму прагнули підтримувати контакти з одеською інтелігенцією, виявляли інтерес до місцевої преси. Так, О.Барвінський просив редактора *Одесского вестника* П.Зеленого надсилати газету для *Руської бесіди* – товариства, яке діяло у Тернополі, "щоб тутешні русини знали, що діється у нашому суспільстві" [98, арк. 4–5]. Його брат Володимир Барвінський – тодішній редактор львівського *Діла* – в листопаді 1881 р. пропонував надсилати до Одеси кореспонденції з Галичини. "У нас буває багато що такого, про що б варто дати знати широкому світу", – мотивував він свою пропозицію [97, арк. 173].

М.Павлик надіслав у цю ж газету кореспонденцію про українське віче у Львові. Її супроводжувала записка на ім'я редактора такого змісту: "Колись, у 1878 р., пробував я написати до Вашої газети по-українськи, але з тим Вам був клопіт з перекладом, тепер, як бачите, пробую писати по-російськи і посилаю справоздання з українського віча. Коли воно буде надруковане у газеті, то готовий і далі дописувати Вам про найважливіші заяви тутешнього українського народу і т.п." [97, арк. 27, 30]. У квітні 1890 р. О.Барвінський писав М.Комарову: "Ремствуєте, що не точно

доходить до Вас "Правда", а інші й зовсім її не мають... Тепер Мих. Петр.[Драгоманов] друкує вельми погані спомини про Качалу..." [143, арк. 20]. Член НТШ Олександр Борковський, який певний час був редактором львівської *Зорі*, повідомляв про політичну диференціацію галицької журналістики, просив у 1896 р. М.Комарова дати рукопис повісті Д.Мордовця *Дві доли* для друку в *Зорі*, оскільки її тека була порожня [143, арк. 72]. Отже, одеський вектор кореспондентських ініціатив і зацікавлень М.Грушевського, хоча й був іншого формату, свідчив про взаємотяжіння двох осередків української культури урбаністичного типу, якими були Львів та Одеса на межі XIX–XX ст. ст. У національно-культурній поліфонії Одеси відчутним був голос українського мистецького й інтелектуального життя. Там діяла українська громада, жили М.Комаров, О.Маркевич, І.Липа, М.Вороний. Їхня наукова й громадська діяльність робила місто південним центром українського життя. У місті часто бували В.Антонович, М.Лисенко, майже щороку приїздила Л.Українка. Певні плани щодо Одеси мав І.Франко, який відвідав місто, листувався з М.Комаровим стосовно своїх шансів дістати підтримку у справі приват-доцентства в університетах Східної України.

Труднощі підготовки рецензій для наукового збірника мали різноманітне походження. До цензурних перешкод додавалися негативні наслідки віддаленості й нетривкості контактів між рецензентом і замовником рецензії. Узагальнюючи труднощі даної роботи, О.Маркевич влучно назвав їх психологічними. "Хто був редактором журналу, – зазначив у 1903 р. М.Грушевський, – знає, в чім полягає психологічна трудність, згадана Маркевичем. Але я нею не зражався..." [290, с. 9]. Подальше зростання й удосконалення критично-бібліографічного відділу *Записок* цілком підтверджувало витривалість їх редактора щодо перипетій видавничої справи, яка зав'язана на автономній праці авторів. Зосередивши увагу на титульному органі НТШ, Грушевський з 560 своїх рецензій на наукові видання, що вийшли у 1894–1914 рр., 534 опублікував у *Записках* (додаток Д). У 1897–1898 рр. *Записки* вмістили аналітичні огляди й рецензії 270 наукових монографій й 116 періодичних видань [476, с. 366]. Відділ "Наукової хроніки" 74-го тому *Записок* подав огляд 53-х російських, польських, німецьких, угорських періодичних видань за 1905 р., відділ

"Бібліографія" – рецензії й короткі реферативні перекази змісту 24 українських, російських, французьких, німецьких, польських праць з історії літератури, фольклору й етнографії [225, с. 366]. Безумовно, дана категорія публікацій *Записок* мала інформативний, критично-аналітичний та полемічний характер. Матеріали бібліографічного відділу знайомили зі станом європейської науки, мобілізували дослідників на новаторське дослідження української історії, демографії, економіки, статистики. Панорама європейської науки в її національно-мовних формах була інтелектуальним подразником для учених, стимулювала розвиток української наукової думки.

Особлива увага приділялася масиву польських і російських наукових видань. Кожна публікація, що бодай побіжно торкалася української тематики, отримувала оцінку на сторінках *Записок* та інших видань НТШ. Польська історіографія на той час була досить плідною й багато робила для орієнтації свого читача в українському питанні. Під цим прагматичним кутом писалася й інтерпретувалася значна частина історичних публікацій як професійних істориків так й аматорів. Історик і редактор видань Краківської академії наук Станіслав Смолька у передмові до книги Александра Яблоновського *Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej* (1912 р.) зазначав, що у ній поляк знайде все, що повинен знати про Україну, українське питання, його минувшину й сучасний стан [217, с. 190]. Кілька рецензій на монографію Яблоновського опублікував М.Залізник. Він більше полемізував з тезами автора передмови до книги А.Яблоновського – С. Смолькою, ніж власне з автором монографії. І це не дивно, оскільки С.Смолька – визнаний ерудит краківської історичної школи, тодішній глава польських медієвістів, до Першої світової війни мав у Галичині славу українофоба. Й саме тези, що випливали з його позиції намагалися спростувати українські рецензенти. "Ми не бажаємо стверджувати, що п. Яблоновський у своїй дійсно цінній і цікавій праці свідомо препарував історичні факти на догоду пануючій у польському суспільстві офіційній теорії стосовно українського народу, як такого, що не здатний до самостійного життя й таким життям ніколи не жив", – писав М.Залізник [216, с. 94]. Однак він протестував проти ігнорування польським істориком поняття *Україна-Русь*, трактування україн-

ських земель у суто територіальному аспекті як "невизначений і неорганічний предмет", який у кращому разі іменували *Полудневою Руссю*. "Історія українського народу стає органічною цілістю – вів дискусію М.Залізняк, – коли в основу дослідів кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи" [217, с. 197]. Далі він зазначав, що саме цим підходом, уже апробованим багатьма істориками Європи, користувався М.Грушевський, готуючи *Історію України-Руси*.

З метою нейтралізації одіозних стереотипів, яких інколи не цуралися й автори університетських видань і видань Краківської академії наук, українські рецензенти розвивали методологічні, джерелознавчі, бібліографічні аспекти, ставили питання про етику наукового дослідження, неприпустимість низькопробного потурання смакам салонної публіки. Так, рецензуючи книгу Ж.Гльогера *Історична географія давньої Польщі*, що вийшла у Кракові другим, виправленим виданням у 1903 р., М.Грушевський зауважив, що у ній, як і в першому виданні, вміщений так званий "портрет" Б.Хмельницького, на якому він зображений з осячними вухами й козячими рогами за підписом В.Гондіюса. Авторська анотація повідомляла, що книга містить 63 автентичні рисунки, й у недостатньо обізнаного читача могло виникнути враження, що він має справу з автентичною гравюрою голландського художника, яка, до речі, стала основою іконографії Б.Хмельницького на першій п'ятигривневій купюрі. М.Грушевський зазначав про недопустимість уміщення в книзі наукового характеру потворних фальсифікацій, тим більше, що "польська наука начебто вийшла за межі вузькоглядності й застінковості" [199, с. 56].

У нотатках на працю бібліографічного характеру польських істориків Г.Савчинського та Л.Фінкеля М.Грушевський зробив кілька критичних зауважень. Перше стосувалося того, що укладачі подали літературу до історії українських, білоруських і литовських земель не лише "у тих справах, які безпосередньо в'яжуться з польською історією, але взагалі", тобто охопили періоди перед входженням цих земель до Польщі та після втрати їх нею. Неправомірне розширення хронології знижувало науковий рівень видання. Недоцільним вважав рецензент "переписування руських титулів польськими буквами", [203, с. 33–34]. тобто передачу назв книг польською транскрипцією, що часто практикували польські видавці академіч-

ної літератури. Отже, йшлося про дотримання принципу наукової коректності. Керуючись цим же принципом, М.Грушевський не раз делікатно нагадував польським дослідникам про існування праць українських істориків, які вони здебільшого схильні були ігнорувати або трактувати у політизованому ключі. Реферування й рецензування польської наукової продукції здійснювали крім названих рецензентів І.Франко, Б.Януш, С.Томашівський, І.Крип'якевич, І.Кревецький та ін. З 1892 по 1913 р. М.Грушевський лише у *Записках НТШ* вмістив понад 50 рецензій і оглядів новинок польської наукової літератури [580, с. 45].

Російські видання також досить ретельно аналізувалися на сторінках *Записок*. Не оминалися значимі фігури російської історіографії, зокрема В.Ключевський і представники його школи. Згрупувавши російські видання, спільною рисою яких є те, що вони були власне університетськими курсами "староруської історії", М.Грушевський відзначив, що українську народність їх автори лишають за межами "русской" історії й додавав: "Може зрештою се й ліпше!" [200, с. 5]. Усім цим працям притаманне ігнорування наукової літератури, виданої українською мовою, що у випадку з книгою, редагваною М.В.Довнар-Запольським – київським професором, вихованцем місцевої історіографічної школи, було, на думку рецензента, дивним. Тим більше, що статті багатьох київських авторів збірки містили сліди їх обізнаності з українськими науковими публікаціями й використання цих публікацій під час підготовки власних статей, однак вони залишили їх за межами показчиків використаної літератури [200, с. 8]. Отже, конструкція міжісторіографічних російських та українських стосунків майже збігалася з відповідними польсько-українськими стосунками. Вона відображала (у модальності науки) боротьбу української інтелігенції за історично-культурну ідентичність українського народу.

Не можна обійти увагою й такого характерного для *Записок НТШ* моменту, як надання своїх сторінок українським дослідникам з метою з'ясування дискусійних питань національної історіографії. Показовою у даному плані була дискусія між М.П.Василенком та М.Є.Слабченком у 1912–1913 рр. [192; 252.....]. Вона розгорнулася навколо інтерпретації відносин між Україною та Росією після 1654 р. М.Слабченко – на той час, випускник Новоросійського університету – своє бачення

проблеми виклав у двох працях: *Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк* (1909 р.) та *Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.* (1911 р.), які вийшли в Одесі. "Мені, як свідомому українцеві, важко починати свою наукову кар'єру з ренегатства", – писав він М.Грушевському, обґрунтовуючи свій намір опублікувати свою першу працю, українською мовою у *Записок НТШ* або *Часописі правничій* [33, арк. 10–11]. Досліджуючи політичний і судовий устрій Гетьманщини, М.Слабченко стверджував, що Гетьманщина була республікою з елементами представницької демократії, а відносини між Україною і Росією трактував як васальні, за яких Україна у визначальних сферах політичної діяльності мала самостійність. З даними положеннями категорично не погодився М.Василенко, який, за лексику його листування з редактором *Записок НТШ*, почав "розкручувати" праці М.Слабченка [18, арк. 6, 12, 33, 40, 61-зв]. У рецензії, вміщеній у *Записках*, висновки одеського дослідника він назвав необґрунтованими й фантастичними, а його методи – помилковими і не придатними для застосування в історичних дослідженнях [191, с. 115, 116]. Відповідь М.Слабченка М.Василенку також опублікована *Записками НТШ*. Захищаючись від звинувачень у ненауковості, він зробив огляд вироблених дослідниками різних теорій щодо природи стосунків України з Росією, називав теорію підданства, органічну теорію, теорію персональної унії та ін. "Жодна з них не може вважатися правильною. Я висунув теорію васалітету" [252, с. 69]. Автор розвідок зазначав, що він спирається на погляди відомих істориків О.Лазаревського, І.Линниченка, В.М'якотіна, В.Липинського, А.Яблоновського, Д.Багалія, М.Грушевського, авторитет яких у науці був незаперечним. Аргументація М.Слабченка не була сприйнята М.Василенком. Він продовжував уперто відмовляти його працям у науковості [192, с. 86]. Не торкаючись змісту і суті дискусії (сучасні історики стверджують, що погляди М.Слабченка були набагато ближчі до істини, ніж М.Василенка, [442, с. 10; 569, с. 8]) і навіть, попри те що за різко негативною критикою Василенка праць Слабченка, можливо, крилися складні непорозуміння познакадемічного характеру, "розкрутка" праць Слабченка на сторінках *Записок НТШ* створювала ситуацію тягlosti в галузі української істо-

ріографії, демонструвала певні зрушення у застосуванні різних, зокрема юридичних, підходів до висвітлення проблем української історії.

Отже, матеріали відділів "Наукової хроніки" були досить різноманітними й функціонально багатовекторними, демонстрували зацікавлення українськими вченими різними пластами наукової думки. Не випадково вони здобули репутацію вагомих та об'єктивних оглядів публікацій з українознавства і славістики. На думку чеського вченого Ї.Полівки, значення *Записок* виявлялося насамперед у науковій хроніці та бібліографії [233, с. 449]. Високу оцінку змісту і стилю ведення наукової хроніки у *Записках* дали Д.Дорошенко, Д.Багалій, О.Пріцак.

М.Грушевський дбав, щоб розміри окремих розділів *Записок* були пропорційними. З 1906 р., коли обсяг їх був збільшений від 12 до 15 друкованих аркушів, рубрика "Miscellanea" займала найчастіше 20 стор., а "Наукова хроніка" та "Бібліографія" – по 40-50 стор. Отже, структурно-об'ємна композиція складалася досить гармонійно, хоча може здатися, що, власне, статті могли займати більше місця. Могли б, якби більшими авторськими силами оперувала українська наука. За конкретних обставин доцільнішим вважалося збирати й обробляти спеціалізовану наукову інформацію, ширше інформувати український науковий загал.

У 1901–1903 рр. доля *Записок* як титульного видання підпала під загрозу планів дезінтеграційного спрямування. Виник проект їх поділу на три видання, які формувалися б окремими секціями. Для кожної секції планувалося по два томи *Записок* на рік. МПІС та ФС приступили до обговорення кандидатур редакторів проєктованих видань, а ФС встигла вибрати редактором О.Колессу, оскільки І.Франко в умовах організаційної кризи склав із себе повноваження голови секції. Постановку питання про поділ *Записок* можна було б трактувати як спробу більш точного науково-галузевого розмежування видань товариства. Однак не менш сильним важелем було бажання обмежити монополію М.Грушевського в НТШ. "Багато людей охотиться до праці, але хотіли б мати більшу інгеренцію в наукових виданнях. Інгеренцію ж ту осягнуть, коли стануть редакторами окремих органів", – так мотивувалася необхідність поділу *Записок* на зборах секцій [271. – 1902. – Ч. 10. – С. 14.]. Редакторська праця в НТШ набула привабливого іміджу під впливом успіхів

М.Грушевського як редактора *Записок*. Тому ті, хто конкурував з ним у науково-адміністративній сфері (на той час – найбільше С.Дністрянський), обрали шлях боротьби з ним в його найсильнішому "доміні" – *Записках НТШ*.

Достатніх сил для ведення окремих фахових журналів, на які б перетворилися поділені *Записки*, не було, й ця обставина вплинула на тверезо мислячих людей тодішнього Виділу, який більшістю голосів (дев'ять проти двох) висловився 16 лютого 1902 р. за збереження цілісності *Записок*. Він врахував також, що реально питання стояло про заснування окремих видань для ФС та ІФ, оскільки МПЛС з 1897 р. видавала спеціалізований збірник, і вести ще додаткове періодичне видання не була у змозі через відчутний брак автури й оригінальних (не друкованих в іншомовних виданнях) статей. Окрім *Записок* товариство вело ще понад десять спеціалізованих видань, що також, враховуючи напружений бюджет НТШ, знижувало шанси втілення проекту М.Павлика та Дністрянського. І хоча він з ініціативи О.Колесси ще раз дебатувався на загальних зборах у березні 1903 р., тобто після рішення Виділу, йому не судилося зібрати достатньої кількості прихильників.

Обстоювання М.Грушевським "неподільності" *Записок* як чільного органу товариства цілком відповідало інтересам інституції. Видання вже було добре відоме у науковому світі. Попри те що *Записки* не мали вільного обігу у Росії, і окремі особи могли отримувати їх лише за окремим, кожного разу спеціально оформленим дозволом міністерства внутрішніх справ, наукові товариства, редакції академічних видань отримували їх без цензури і сформували повні комплекти даного видання. Так, завідувач Етнографічного музею Слобідської України проф. М.Сумцов і консерватор музею А.Білецький, звертаючись до НТШ з проханням надіслати етнографічні й інші видання, зазначали, що музей має перші 75 томів "Записок" товариства і просить надіслати решту томів [53, арк. 9]. *Записки НТШ* отримували Російська академія наук, учені архівні комісії, деякі краєзнавчі товариства.

Упродовж 1904 р., що був десятим роком редагування *Записок* М.Грушевським, у шести їх книгах опубліковано 33 статті й розвідки, 150 рецензій, огляди 60 номерів наукових журналів. У підготовці цих публікацій брав участь 41 автор, з

яких 14 надрукувалися в *Записках* уперше, 15 – вчені з-поза меж Австро-Угорщини. У товаристві окремо вівся алфавітний показчик авторів цього видання [509, с. 131].

З 1906 р. *Записки* почали виходити у збільшеному форматі – на кожний збірник відводилося не 12, а 15 друкованих аркушів. Тираж зріс із 600 до 800 примірників [53, арк. 9; 271. – 1907. – Ч. 31. – С. 2]. "Розширили ми "Записки", а статті напливають, нівроку так сильно, що прийдеться іще раз розширити", – ділився приємними новинами Михайло Сергійович із С.Єфремовим [333, с. 156]. Отже, дефіцит авторів, відчутний у перші роки по реформі у товаристві, був подоланий. У *Записках* не цуралися вміщувати свої статті представники інших національних культур – чех Ї.Полівка, росіянин О.Шахматов, швед А.Єнсен та ін.

Безперечно, *Записки* трималися на їх редакторів, зібраний та здебільшого і підготовлений ним молодій автурі. Не дивно, що як тільки М.Грушевський, носій певної організаційної культури, в якій, на думку багатьох, хто з ним спілкувався, переважали бюрократичні риси, відійшов від редагування *Записок*, вони втратили регулярність виходу. 10 грудня 1913 р. на засіданні президії прозвучала інформація про вихід у світ 116-го тому – останнього, який редагував видатний історик. За редакцією М.Грушевського *Записки* вийшли з 5 по 98-й і з 101 по 116-й том включно. Як *Ювілейний збірник* на пошану К.Студинського у післявоєнний час вийшли 99 і 100-й томи, зарезервовані у свій час М.Грушевським для інших цілей. Вони мали вийти як показчики статей і матеріалів, опублікованих у попередніх томах.

З червня 1914 р. на засіданні Виділу йшлося про поділ *Записок* на два видання. Ініціатором даного проекту була ФС, її підтримала цього разу також ІФС [271. – 1914. – Ч. 58/59. – С. 8]. За кілька місяців до даного рубіжного моменту в історії видання М. Грушевський листом від 24 жовтня 1913 р. сповістив про складання функцій голови товариства та редактора *Записок* [271. – 1913. – Ч. 56. – С. 5, 7]. Відповідальним редактором був призначений учений секретар НТШ В.Гнатюк. Однак його редакторство зазначено лише на 121-му томі (1914 р.). Новий редактор продовжував підготовку тому збірника, присвяченого І.Франку, який не вийшов, як планувалося й, власне, зазначено на книжці у 1913 р., а з'явився лише у 1916 р. без вказування редакторства. Так само без зазначення редакторства *Записки* виходили

аж до 133-го тому (1922 р.) включно. Редакторські клопоти В.Гнатюка нагадували проблеми, які свого часу розв'язували О.Барвінський, О.Кониський, М.Грушевський. Його турбувала шевченківська тематика у зв'язку з ювілеєм поета й випуском відповідного тому *Записок*. В.Гнатюк просив Ф.Вовка, який працював у Петербурзі, допомогти з автурою статей про Т.Шевченка, особливо цікавився протоколами допиту кирило-мефодіївців, програмними документами братства, що у той час залишалися неопублікованими.

Як колись М.Грушевський, новий редактор зондував в університетських центрах імовірність залучення до *Записок* професури з російських університетів, які виявляли інтерес до української тематики, та їхніх учнів. "...Було б добре, якби ми мали з різних університетських міст запевнених співробітників бодай 2–3 і то таких, що дадуть певно, щороку хоч по статті (розуміється за гонорар): якби не було українців, то можуть бути інші: вони писали б по-російськи, а ми тут перекладали." [337, с. 153]. Звичайно, ця робота йшла на новому відтинку спіралі українського наукового руху та його інституцій. На той час крім НТШ у Львові, яке вже мало прихильників у науковому світі, у Києві вже певний час діяло Українське наукове товариство, яке також розгорнуло науково-видавничу діяльність.

Керівництво НТШ мало намір врівноважити переважно історичну тематику *Записок* часів М.Грушевського зростанням питомої ваги статей, присвячених мовознавству, етнографії загалом та українській зокрема. Мали відбутися зміни також у структурі часопису. У листі, з яким В.Гнатюк звертався до науковців з пропозицією надсилати праці для публікації, зазначалося: "З початком 1914 р. перейшли "Записки Наукового товариства імені Шевченка", які виходять від 1892 р. і містять розвідки й матеріали з поля філософії, історії, язикознавства, етнографії й інших споріднених наук, у двадцять третій рік свого існування. При тій нагоді заведено в них таку зміну, що огляди, рецензії й бібліографію перенесено до окремого видання, яке буде виходити поодинокими випусками щороку під назвою "Огляд праць і видань про Україну" [153, с. 279]. Залучення нових сил до співпраці пов'язувалось із з'їздом українських учених, ініціатором якого виступило НТШ. Однак війна зашкодила потенційно багатому на можливості новому етапу розвитку української науки.

Нерегулярність виходу *Записок* після відходу М.Грушевського від обов'язків редактора пов'язана не лише з послабленням внутрішньо діючих організаційних механізмів, які він замикав на собі як редактор і голова НТШ, а й з політичними пертурбаціями, коли вчені відволіклися від наукових досліджень на політику й, сідаючи за письмовий стіл, віддавали перевагу публіцистиці, а їх старше покоління – ще й спогадам. У так званий міжвоєнний період *Записки* виходили нерегулярно, без критично-бібліографічних відділів, не друкували показчиків статей, погіршилось їх технічне оформлення. Рецензуючи 151-й том, що вийшов після трирічної перерви у 1931 р., С.Наріжний зауважував щодо його зовнішнього вигляду: “Добре було б, коли б *Записки* повернулися до свого колишнього одягу, який вони мали ще за життя М.Грушевського, і не міняли його, як це роблять тепер з кожною книжкою. Така зміна не відповідає ні природі, ні практиці наукових органів” [234, с. 566]. Через переважно незалежні від українських учених політичні обставини, які склалися, важко було вести українське академічне видання у тодішньому Львові. Однак важливо, що власні національні зразки у цій справі українська наука вже мала й про них пам'ятали.

Окреслення двадцяти двохрічного відтинку і історії *Записок НТШ* дає можливість зробити наступні висновки. Труднощі становлення *Записок* показують, що вони зовсім не були “приречені” на феноменальний успіх як наукове видання. Навпаки, проблема з автурою, яка б беззастережно бралася до співробітництва в *Записках*, робила їх перспективи неясними й змушувала навіть О.Барвінського сумніватися в успішному ході справи. Успіх дався зусиллями нового редактора чільного видання НТШ М.Грушевського, який, будучи позбавленим політичних упереджень, практично зламав опір старших колег – О.Кониського й О.Барвінського в питанні залучення до співпраці І.Франка. У процесі тісного спілкування двох учених, взаємопідтримки ідей і проектів одного й другого *Записки* були досягнуті й реалізовані як строге академічне видання. Досвід штурмової наукової роботи, набутий молодим М.Грушевським під час підготовки до друку своєї дисертації в Києві, доповнювався багатим досвідом видавничої діяльності І.Франка, багажем його знань й авторською участю в європейських періодичних виданнях.

Тогочасні *Записки НТШ* – суто наукове видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру. З науково-галузевого аспекту їх можна кваліфікувати як видання переважно гуманітарне а з 1897 р. – виключно гуманітарного напрямку. Щодо видавничого формату, то попри їх "збірникову" назву, вони були за періодичністю виходу та структурною рубрикацією науковим журналом. *Записки* у час їх редагування М.Грушевським мали багаті відділи наукової хроніки та бібліографії, які поставили їх в один ряд з виданнями реномованих наукових товариств у Центральній і Східній Європі, й були належним чином оцінені, зокрема спеціалістами у галузі славістики. Опублікований *Записками* масив рецензій, бібліографічних і дискусійних матеріалів сприймався сучасниками переважно як оперативна рефлексія новітньої української науки. На сьогодні видання є вагомим реалітетом, що має особливу пізнавальну й наукознавчу цінність.

4.2. Спеціалізовані періодичні та серійні видання НТШ

Усі три секції Наукового Товариства ім. Шевченка за результатами своїх досліджень видавали окремі збірники. Секції гуманітарного спрямування мали до того ж власні серійні видання. *Збірник історично-філософської секції* почав виходити у 1898 р. До початку Першої світової війни у ньому суцільно друкувалася *Історія України-Руси*, й лише один – п'ятий том, що вийшов у 1902 р., був укладений з матеріалів, зібраних М.Зубрицьким, І.Франком, Ю.Кмітом, І.Кобелецьким, І.Є.Левицьким. На цьому факті варто зупинитися, оскільки він, по-перше, не висвітлений у літературі, по-друге, виходить за межі бібліографічних мірок, з якими підходять дослідники до видань НТШ. Матеріали друкувалися мовами оригіналів – польською, старослов'янською, німецькою – й були ретельно прокоментовані видавцями. Том заповнював паузу, що виникла у підготовці М.Грушевським чергового тому монументальної праці й тягнулася з 1900 р. до 1903 р., коли під обкладинкою 6-7 тому *Збірника Історично-Філософської секції* вийшов четвертий том *Історії України-Руси*. Як зазначає М.Грушевський у *Автобіографії* від 1906 р., четвертий том був написаний упродовж 1901 р., але він запланував видати його разом з п'ятим, робота над яким затягнулася через ускладнення у внутрішньому житті в НТШ. За-

галом випуск у світ цілком оригінальної *Історії України-Руси* на шпальтах *Збірника ІФС* свідчить про сприяння автора утвердженню наукового статусу товариства. До того ж М.Грушевський певний час вважав, що під грифом *Збірника ІФС* його праця здобуде ширші можливості для проникнення у Росію. І все ж варто зауважити, що майже суцільне заповнення *Збірника ІФС* працею одного автора мало вимушений характер. М.Грушевський практично рятував критичну ситуацію у ІФС, зумовлену браком у секції оригінальних досліджень – їх вистачало лише на заповнення *Записок НТШ*. У цьому контексті цілком безпідставними видаються звинувачення голови НТШ у використанні фондів товариства в особистих цілях [385, с. 10–12].

У 1898 р. розпочато видання *Збірника філологічної секції*. На відміну від *Збірника історично-філософської секції*, він мало містив оригінальних наукових досліджень попри те що членами ФС були такі учені, як К.Студинський, С.Смаль-Стоцький, О.Колесса, І.Франко. З 15-ти томів (2 з них – спарені), що вийшли до Першої світової війни, чотири містили праці М.Драгоманова про українську народну словесність і письменство, один – його листування 70-х рр. ХІХ ст. з М.Бучинським. Драгоманівська спадщина впорядковувалася й готувалася до друку М.Павликом. Два томи *Збірника ФС*, редаговані К.Студинським, – кореспонденція Я.Головацького. За редакцією М.Возняка вийшли твори М.Шашкевича. Авторськими розвідками членів секції були публікації О.Кониського *Тарас Шевченко-Грушевський, хроніка його життя* і діалектологічні праці І.Верхратського. Ремарка В.Дорошенка, що збірники ІФС та ФС містили праці, що своїми розмірами не могли друкуватися у *Записках НТШ*, справедлива лише для *Збірника історично-філософської секції*, який друкував *Історію України-Руси* М.Грушевського [500, с. 27].

У 1897 р. засновано *Збірник МПЛС*, який упродовж свого існування зазнавав науково-галузевої диференціації. У 1897–1901рр. його томи виходили двома випусками, один з яких друкував праці з математики і природознавства і редагувався природознавцем І.Верхратським та математиком В.Левицьким, інший містив праці з медицини і редагувався Є.Озаркевичем. Останнього вийшло шість випусків, кожний з яких сягав 90–100 сторінок. Видання мало науково-академічну структуру і складалося з трьох розділів: оригінальні статті, інформаційно-реферативні матеріа-

ли та термінологія. У цих випусках було опубліковано 24 статті науково-медичного змісту. Ще чотири статті аналогічного характеру були надруковані в інших випусках *МПЛС*. [680, с. 4]. Авторами статей найчастіше були І.Горбачеський, Є.Кобринський (Прага), М.Долинський (Краків), О.Дакура, В.Янович (Відень).

У бібліографічній частині *Лікарського збірника* було надруковано 344 реферати з польських, французьких і німецьких медичних видань та різних інформацій про з'їзди і конгреси лікарів [680, с. 6]. Більшість із них вийшла з-під пера Є.Озаркевича. Ця низка оглядових матеріалів вважається сучасними фахівцями першим українським медичним реферативним виданням [451, с. 317]. Відділ термінології подавав медичні терміни німецькою, українською мовами та латиною.

Лікарський збірник був першою систематичною презентацією фахових праць з медицини, друкованих українською мовою. Варто уточнити, що першою фаховою медичною публікацією, що вийшла українською мовою, була стаття у *Записках НТШ* (1893 р.) киянина О.Черняхівського, проте вона залишається маловідомою, оскільки вийшла не у спеціально-фаховому виданні.

Медичний збірник, попри короткий свій вік, отримав схвальну оцінку чеських фахівців. У квітні 1901 р. на з'їзді природознавців у Празі він був відзначений як видання, гідне для наслідування сербами, болгарами і словенцями, які на той час ще не мали національних фахових медичних видань. Щоправда, на засіданнях термінологічної комісії мали місце і заперечення доцільності українського термінотворення, висловлено побажання, щоб українські природознавці гуртувалися з великоросами у цих питаннях. Є.Озаркевич, протестуючи проти таких пропозицій, заявив, що братиме участь у подальших нарадах лише після того, як президія термінологічної комісії з'їзду відкине зазначену рекомендацію, що і було зроблено.

Є.Озаркевич пропонував, щоб збірник з метою ширшої циркуляції у світі друкувався двома мовами – крім української ще і німецькою, однак у НТШ на даний проект не вистачало коштів. Можливо, це і стало однією з причин надто вузького кола автури *Лікарського збірника*, і він припинив вихід у 1902 р. Українських медиків у наукових центрах було надто мало, чим і пояснюється те, що серед авторів збірника було всього п'ять українських лікарів-науковців, які могли вести нау-

кові дослідження працюючи в університетських клініках і наукових центрах. У 1901 р. у Львові було лише дев'ять лікарів українців. Усі вони були зайняті приватною практикою і для занять наукою не мали ні бази, ні часу [451, с. 317].

Не вдалося налагодити співробітництво і з лікарями Східної України, хоча Є.Озаркевич відправив туди 20 адресних запрошень. Одесит І.Липа був членом Лікарської комісії, однак він не міг вести науково-дослідну роботу, оскільки не мав доступу до лабораторій, ведення експериментів, тому виступав більше як публіцист, нариси якого друкувалися у *ЛНВ*. Зв'язок з НТШ він підтримував переважно через В.Гнатюка, який інформував його про стан справ у товаристві, запрошував на річні збори [100, арк. 1].

Редакційний портфель збірника вичерпався й, констатуючи цей факт, І.Горбачевський зазначав, що годі чекати поповнення статей із царини природознавства та медицини за відсутності українського університету у Львові [19, арк. 50]. У травні 1909 р. згідно з 26 параграфом статуту НТШ Лікарська комісія прийняла рішення про самоліквідацію. Виділ його затвердив, оскільки сенс існування кожної комісії вбачався у тому, щоб вона готувала і видавала збірники наукових праць. Є.Озаркевич був великим ентузіастом національної медичної справи і заснував у Львові *Народну лічницю* – медичний заклад, призначений для задоволення потреб мешканців краю, та видавав *Лікарський вісник*, розрахований на ширше, ніж спеціалізовані наукові збірники, коло читачів. До 1914 р. вийшло його 12 випусків.

З 1907 р. до редагування *Збірника МПЛС* залучався С.Рудницький. Секція укомплектувала свій *Збірник* так, щоб виділити в окремий випуск статті географічної тематики. З метою посилення академічного характеру *Збірника* у ньому з 1909 р. запроваджено відділ рецензій. Аналіз 25 томів усіх галузевих випусків *Збірника МПЛС* свідчить, що найбільше у ньому було опубліковано статей з математики, друге місце за кількістю статей належало медичній галузі, третє – природознавчій, четверте – фізиці. Напрацювання в галузі наукової термінології були затребувані і використані у 1920-х роках ВУАН.

Крім наукових збірників секції гуманітарного характеру мали серійні видання. 5 червня 1901 р. ФС ухвалила видавати *Українсько-руську бібліотеку*, яка мала створити базу для ведення спеціалізованих літературно-критичних досліджень. До Першої світової війни у ній вийшли біографії і твори Ю.Федьковича та Т.Шевченка. Укладачами й редакторами серії були І.Франко, О.Колесса, О.Маковей. Вони здійснили перше повне видання творів Ю.Федьковича у п'яти томах. Окремим томом вийшла підготовлена О.Маковеем біографія письменника. Видання здійснювалося за сприяння Чернівецького товариства *Руська бесіда*, львівської *Просвіти*, С.Смаль-Стоцького, К.Горбаля, О.Барвінського, Ю.Романчука, О.Стефановича. У передмові до першого тому І.Франко висловив їм та іншим діячам національно-культурного руху подяку за сприяння у роботі. У грудні 1905 р. ФС вирішила видати у цій серії твори Т.Шевченка [271. – 1905. – Ч. 4.– С. 15]. У червні 1906 р. Виділ ухвалив пропозицію ФС, поклавши відповідальність за випуск *Кобзаря* на Франка, оскільки він найбільше був ознайомлений з попередніми виданнями творів Т.Шевченка та дослідженнями М.Драгоманова, О.Барвінського, Ф.Вовка, Ом.Огоновського, О.Кониського, присвяченими творчості поета. Підготовка двотомного *Кобзаря* відбувалася за сприяння В.Доманицького, який паралельно видавав *Кобзаря* у Петербурзі. Обмін думками і пошуки сприяли високій якості двох видавничих проєктів, які символізували спільну працю українських учених.

ІФС видавала серію *Руської історичної бібліотеки* та *Часопись правничу*. Ці два масштабні видання були започатковані й велися (перше – О.Барвінським, друге – К.Левицьким) ще до перетворення товариства на наукове. *Руську історичну бібліотеку* почав видавати з 1886 р. у Тернополі О.Барвінський. З його переїздом до Львова її видання тривало на новому місці. *Руська історична бібліотека* традиційно характеризується як переважно видавничий проєкт популярного призначення. Варто наголосити, що його концепція розроблялася за участю В.Антоновича й включала такі ідеї, як відтворення цілісної історії України, уточнення назви українського народу з урахуванням проблеми української ідентичності у польсько-українському та російсько-українському контекстах. Саме

В.Антонович запропонував вживати терміни *Україна-Русь*, *українсько-руський народ*, а О.Барвінський апробував їх у видавничій практиці, і вже згодом цю ж термінологію використав М.Грушевський.

Логіка творення на галицькому ґрунті національної науки вимагала використання у друці української мови. Російськомовні монографії М.Костомарова, В.Антоновича, І.Линниченка та інших істориків почали видавати українською мовою. Перекладачів, здатних осилити історичні наукові тексти, було небагато. До того ж мала вироблятися українська історична лексика, шліфуватися наукова термінологія, або, як її називав О.Барвінський, згадуючи цю роботу, "історична словня" [277, с. 368]. Зразків для цієї роботи практично не було, оскільки галицькі історики у ХІХ ст. вживали у наукових працях німецьку або польську мови, деякі публікації виходили так званим язичієм.

За задумом фундаторів *Руської історичної бібліотеки* серія подавала виклад історії української державності від найдавніших часів. Вона реалізовувала ще одну ідею, найбільшим промотором якої у Галичині певний час був О.Барвінський, а згодом М.Грушевський, – саме ідею історично інтегрованого сприйняття України. *Бібліотека* включила українські переклади монографій В.Антоновича, Д.Багалія, О.Єфименко, Ф.Леонтовича, М.Владимирського-Буданова, М.Костомарова, Д.Іловайського, М.Смирнова, М.Дашкевича. Монографії останніх двох істориків стосувалися історії Галицької Русі й увійшли разом із працею львівського історика І.Шараневича до одного тому. У 1899 р. вийшла праця одеського історика, професора Новоросійського університету І.Линниченка *Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV вв.* Переклад з російської виконав М.Павлик. Д.Багалій визнав, що завдяки реалізації проекту *Руської історичної бібліотеки* в Галичині змогли ознайомитися з працями київської історичної документальної школи, з якими тут були майже не обізнані.

З 1894 р. *Руська історична бібліотека* взята під егіду НТШ, а точніше, його ІФС. О.Барвінський редагував її до 1897 р. У лютому того ж року він на загальних зборах НТШ, які обрали М.Грушевського головою товариства, відмовився від редакторських обов'язків серії, і вони були покладені на М.Грушевського, який

згодом видав ще дев'ять томів. На відміну від попередніх, вони вийшли з автентичним науковим апаратом та бібліографічним оснащенням. У 1897–1904 рр. у серії вийшли праці, присвячені церковним відносинам у XIV–XV ст., народним рухам в Україні, у зокрема Коліївщині та ін. Отже, видання складалося з перекладів та передруків й практично впорядкувало тодішній золотий фонд української історіографії. *Історична бібліотека* утворила вагомий підмурівок для подальших наукових досліджень у Галичині загальноукраїнської історичної проблематики, демонструвала галицькій науковій громадськості зрілі стандарти історіографічної практики, перейшла межу тематичної регіональності й фрагментарності, притаманних українським історичним науковим публікаціям. Вказані риси були подолані не на рівні історіографічного синтезу й виходу праць відповідного рівня, а переважно за формою, тобто перевиданням низки праць у форматі одного видавничого проекту.

З виходом у 1904 р. 24-го тому *Історичної бібліотеки* серія була завершена. Натомість ІФС заснувала нову серію видань [271. –1903. – Ч. 15. – С. 17]. Нею став *Українсько-руський архів* (1906–1921 рр.). Він призначався для публікації оригінальних рукописів й матеріалів, нагромаджених у бібліотеках Оссолінських та НТШ, документів архівного походження. До початку Першої світової війни було випущено 10 томів, які включали документи й матеріали, зібрані та, відповідно, редаговані І.Свенцицьким, І.Франком, М.Тершаківцем, С.Томашівським, І.Кревецьким, М.Возняком. У 1914 р. вийшов 10-й том, який містив матеріали до історії української пісні. Отже, науково-галузевий аспект публікацій *Українсько-руського архіву* був досить різноманітним. Окрім загальноісторичних друкувалися матеріали до історії українського шкільництва, описи рукописів колекції А.Петрушевича, матеріали до культурного руху в Галичині. Цікавою виявилася збірка матеріалів до історії так званої азбучної війни в Галичині 1859 р., впорядкованої І.Франком. Йдеться про спробу здійснити проект секретаря міністерства культів і освіти Й.Іречека та славіста Ф.Мікльошича, за яким кириличне українське письмо мало бути замінено чеським варіантом латинки. Проте, діяльність спеціально створеного комітету під керівництвом тодішнього губернатора Галичини А.Голуховського була зірвана одним із русинських членів комітету Куземським. Відтак нові конституційні повіви в Авс-

трії не сприяли поверненню до цієї справи. Декрет міністерства віросповідань та освіти від 24 березня 1861 р. закріпив право русинів розвивати свою мову і літературу. Науково-галузева неоднорідність *Українсько-руського архіву* зумовлювала наявність кількох редакторів, які дотримувалися у підборі матеріалів критерію оригінальності їх походження.

Під егіду НТШ була взята *Часопись правнича*, яку започаткували Кость Левицький, Антон Горбачевський та Євген Олесницький у квітні 1889 р. У літературі зустрічаються різні дати цього переходу. Називаються роки від 1892 до 1894. Сам же К.Левицький у списку своїх наукових праць, складеному для зарахування його у дійсні члени НТШ, зазначав, що передав часопис товариству в 1891 р. Отримавши підзаголовок *Розвідки правничі секції історично-філософичної НТШ*, журнал почав виходити в 1894 р. як один із друкованих органів ІФС. Це важливо зазначити, оскільки у літературі зустрічається помилкове твердження про те, що видання було начебто органом Правничої комісії [411].

Авторський кістяк видання складали юристи К.Левицький (адвокат, депутат Віденського парламенту та місцевого сейму), С.Дністрянський (професор цивільного права Львівського університету), П.Стебельський (професор кримінального права Львівського університету), М.Зобків (доцент цивільного права Загребського університету), юрист за фахом, журналіст В.Панейко та ін. Основний масив публікацій присвячувався коментуванню різних галузей австрійського права й законодавства. Деякі автори переходили межу традиційної для Австро-Угорщини правової тематики й зверталися до її українських, ясна річ, історичних аспектів. К.Левицький спеціальну статтю присвятив *Руській правді*. У 1895 р. він переклав і вперше в Галичині видав цю пам'ятку давньоруського права українською мовою.

Друкувалися габілітаційні (на здобуття права викладання в університеті) праці М.Зобкова (1898 р.), С.Дністрянського (1899 р.). Кілька публікацій були присвячені статусу української мови у Львівському університеті, зокрема Б.Рожанського *Руська мова на правничім відділі Львівського університету* (1895 р.), С.Дністрянського *Права руської мови у Львівському університеті* (1901 р.). Розроблялася українська юридична термінологія.

У 1900 р. це видання було перетворене на *Часопись правничу і економічну*, що мала підзаголовок *Правничі і економічні розвідки Історично-філософичної секції НТШ*, тобто видання декларувалося органом ІФС, а не правничої комісії, яка на цей час уже формально існувала. У 1900 р. вона мала п'ять засідань і 25 жовтня прийняла рішення про зазначену вище зміну назви видання. Редактором журналу, який мав виходити двічі на рік, було затверджено професора цивільного права Львівського університету С.Дністрянського. Однак дотриматися регулярного його видання не вдалося. Впродовж 1900-1906 рр. номінально вийшло дев'ять томів і один у 1912 р. Реально вийшло сім книг з нумерацією у десять томів. Щодо юридичних видань і загалом діяльності галицьких юристів – у літературі існують дві тенденції, одна з яких є глорифікаційною, й інша – критичною. Остання представлена публікаціями Я.Падоха – члена львівського НТШ у 30-ті рр. та голови НТШ у США у 1977–1990 рр. На його думку, С.Дністрянський поперехово поставився до розробки української правничої термінології, а висунутий ним проект її комплексної розробки був надто незугарним [603, с. 83].

М.Грушевський, як референт наукових видань у Відділі НТШ, вважав, що для публікації матеріалів інформативного й, так би мовити, прикладного характеру правники можуть організувати окреме видання, а періодика НТШ повинна мати академічний характер. Тому з 1911 р. *Товариство українсько-руських правників* почало видавати *Правничий вісник*. Щодо економічної тематики, то поєднання її в одному виданні з юридичною здійснювалося аналогічно до тодішньої університетської традиції, за якою економічні кафедри створювалися в межах юридичних факультетів. Однак деклароване новою назвою журналу розширення його науково-галузевої проблематики у бік економіки не було здійснено. За 12 років на сторінках журналу опубліковано лише три економічні розвідки, авторами яких були І.Франко, К.Кульчицький, В.Панейко.

Науково-галузеву спеціалізацію видань НТШ поглиблювали друковані органи комісій. До Першої світової війни власні видання мали всі комісії, за винятком Мовної та Фізіографічної. Напрацювання Мовної комісії, завданням якої була розробка спільно з представниками інших комісій наукової термінології, друкувалися

як термінологічні словники у відповідних галузевих збірниках. Особливо це стосувалося *Збірника МПЛС*, який мав спеціальний *Термінологічний відділ*. Мовна комісія розробляла концепцію академічного словника української мови та кількох малих словників. Справа посувалася нелегко й не була завершена. Фізіографічна не встигла видати свій збірник до початку війни.

Товариство мало два видання народознавчого характеру, одне з яких – *Етнографічний збірник* – почало виходити з 1895 р., тобто за три роки до організаційного оформлення відповідної комісії. Перші томи редагував М.Грушевський. Будучи первантаженим, він у березні 1896 р. звернувся з проханням до Ф.Вовка укласти самостійно один з томів *Етнографічного збірника*. Вовк же на підставі знайомства з французькими антропологічними виданнями запропонував чіткіше означити науково-галузеву спеціалізацію народознавчого збірника НТШ. Між ученими зав'язалася дискусія з проблем науково-дисциплінарних розмежувань у тогочасному народознавстві. Не торкаючись цих аспектів дискусії, оскільки вони висвітлені у працях фахових етнографів [334; 642; 676; 677], зазначимо, що її результатом було заснування ще одного періодичного органу Етнографічної комісії – *Матеріалів до українсько-руської етнології*, перший том яких вийшов наприкінці 1898 р. Для становлення збірника надзвичайно багато крім Ф.Вовка зробив І.Франко, пізніше деякі томи редагував В.Гнатюк.

Ф.Вовк погодився, щоб новий збірник мав назву *Матеріалів*, однак він вважав що два видання мають різнитися предметно-дисциплінарною спрямованістю, а не жанрами публікацій (під матеріалами у редакційно-видавничій практиці малися на увазі так звані *сирі, необроблені джерела*), і тому пропонував вміщати у *Матеріалах* лише етнологічні праці, а фольклорні – в *Етнографічному збірнику*. Цю ідею підтримав В.Гнатюк. Він писав 9 жовтня 1897 р. у Париж Вовку, що в етнологічному збірнику знаходяться дві статті, які відповідно до їх змісту краще вмістити у етнографічному, "щоб не стиралася різниця між двома збірниками." [337, с. 9].

Ідея концентрації етнологічних праць в одному виданні не завжди схвально сприймалася у Львові. Вовк рішуче противився намірам М.Грушевського вмістити статтю М.Кордуби про волинські писанки у *Записках НТШ*. Майже два роки у їх

листуванні присутня ця тема. Розбіжності між ученими провокувалися на ґрунті різного бачення видавничих проєктів. Грушевський як редактор титульного видання НТШ – *Записок*, вважав, що всі оригінальні авторські студії насамперед мають виходити у світ на їх шпальтах, а так звані "сирі" матеріали – в органах наукових комісій. З позицій повноважень голови НТШ і зокрема відповідальності за збереження фінансування видань, а воно узалежнювалося від усталеної періодичності їх виходу, просив Вовка не зволікати з підготовкою наступного тому *Матеріалів*. Вовк же намагався, щоб редаговане ним видання за обсягом та змістом відповідало академічним стандартам і не було, за його висловом, за "міркою для "несовершеннолітніх" [334, с.158]. Отже, кожен з них мав рацію, але ці непорозуміння призвели до емоційно напружених відносин і зрештою – тимчасового припинення листування вчених. Свого паризького кореспондента М.Грушевський переорієнтував на І.Франка, який тоді був головою Етнографічної комісії.

Загалом співпраця між Ф.Вовком і М.Грушевським, попри їх взаємороздратування і невдоволення один одним (Ф.Вовк як редактор і автор працював повільніше, ніж того хотів М.Грушевський), була дуже корисною для вироблення стилістики видань НТШ, надання їм чіткішої спеціалізації, що забезпечувало їх адекватну циркуляцію у науковому світі. Згодом їх відносини набрали інших – синхронніших у плані особистих наукових інтересів – обертів. Завдяки Ф.Вовкові М.Грушевський отримав запрошення на один семестр до Паризької школи соціальних наук для викладання історії України, а Ф.Вовк у 1904 р. завдяки М.Грушевському читав лекції з антропології на літніх курсах у Львові, проводив антропологічні дослідження у Галичині та на Буковині.

Відмітна риса Ф.Вовка як редактора – прагнення до тематичного охоплення дослідженнями двох частин України. Так, перший том *Матеріалів* відкривався його статтею *Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві*. Додатком до неї був поданий матеріал *Палеографічні знахідки на Кирилівській ул. у Києві*. За його ж авторством вийшла стаття про українське рибальство у Добруджі. Інші автори досліджували кушнірство в Галичині, гончарство на Чернігівщині, весільні обряди Полтавщини та ін. Завершувався збірник дослідженням М.Кордуби *Писанки на Га-*

лицькій Волині [583, с. 228]. Різноманітною регіональною тематикою позначені також інші томи, редаговані Ф.Вовком. Справжньою прикрасою *Матеріялів* стала праця В.Шухевича *Гуцульщина*, чотири частини якої почергово друкувалися у них. П'яту завершальну частину, автор не дав до НТШ, а надрукував у 1908 р. коштом Т.Дідушицького. З позицій авторських амбіцій В.Шухевич після виходу першої частини своєї праці був проти, щоб його праця друкувалася під титулом *Матеріялів* і наполягав на виданні її окремою книжкою. У листі до В.Гнатюка – секретаря Відділу НТШ – він писав: "Дивина видається мені і другим людям, що річ таку об'ємисту, вичерпуючу до крайности товариство назвало "матеріалами". У цьому він вбачав заниження планки наукової вартості його праці і можливу перешкоду для її розпродажу [414, с. 20]. Однак попри всі побоювання автора, *Гуцульщини* мала широкого читача й до того ж була високо оцінена спеціалістами – Б.Грінченком, М.Сумцовим, О.Маковеєм, В.Щуратом, М.Лисенком, Ф.Колессою, Ф.Вовком. Останній сприяв появі рецензії на третю частину *Гуцульщини* у французькій науковій періодиці. Позитивну оцінку дав праці В.Шухевича чернівецький дослідник, автор виданої у Відні 1894 р. першої монографії про гуцулів Р.Ф.Кайндль, український переклад якої вийшов у наш час [534]. Окрім етнографічних *Матеріяли* друкували археологічні, антропологічні, історичні і фольклорні праці, програми і методичні розробки польових досліджень.

Археографічна комісія, генеза створення якої зумовила причетність її до двох секцій, мала, відповідно, дві серії видань: *Жерела до історії України-Руси* (1895–1924) і *Пам'ятки українсько-руської мови та літератури* (1896–1930). Праці членів комісії в архівах надавався характер "систематичної акції" [271. – 1904. – Ч. 20. – С. 9]. Видавничі плани постійно уточнювалися та розширялися. У 1908 р. була затверджена заявка О.Грушевського про видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини, у 1909 р. прийнята пропозиція В.Липинського щодо видання тому матеріалів з історії української шляхти та її участі у війні Б.Хмельницького. М.Возняк у липні 1912 р. запропонував видати корпус української духовної поезії.

Навіть враховуючи, що увесь план видань *Жерел* не був завершений – зарезервованими лишилися 9–11, 13–15, 17–21 томи, – опубліковані комплекси матері-

алів і документів надзвичайно цінні широким ареалом свого походження та зберігання. Вони представляли архіви та рукописні відділи бібліотек Львова, Відня, Варшави, Кракова, Ватикану, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова та інших міст. Публікація документів з різних національних архівосховищ вимагала надзвичайно копіткої праці. Приміром, М.Кордубі у процесі підготовки його колекції довелося опрацювати матеріали, писані латинською, німецькою, італійською, французькою, польською і російською мовами [29, арк. 131; 78, арк. 101, 102].

Археографічна комісія НТШ позиціонувалася як національна археографічна установа і в цьому плані автономізувалася від археографічної практики москвофілів і поляків. Ділячись з І.Линниченком, який інтенсивно досліджував у час роботи над дисертацією галицькі архіви, власними археографічними планами М.Грушевський писав йому у грудні 1894 р., що має намір вмістити колекцію люстарцій 1564 р. Руського воєводства у першому томі проекрованої серії джерел до історії України-Руси, стосовно решти новин наукового життя Львова додавав, що вийшов новий том актів Ставропігії, виданий В.Мільковичем [96, арк. 2]. До початку археографічної роботи М.Грушевського у Львові русинами було видано лише два томи документів, підготовлених А.Петрушевичем та І.Шараневичем – істориками москвофільської орієнтації. Третім було згадане у листі видання В.Мільковича.

Археографічна робота товариства здійснювалася у гостро конкурентному середовищі. Польські історики ревниво ставилися до археографічних проєктів М.Грушевського. Як уже зазначалося, секретар Краківської академії, історик С.Смолька, дізнавшись про обговорення у М.Бобжинського (польський історик, професор Львівського університету, очолював Шкільну Раду Галичини, певний час був намісником краю) видання товариством галицьких актів, настійливо пропонував М.Грушевському зустрітися в один з його приїздів до Львова [35, арк. 4]. Щоб одержати фінансову підтримку від міністерства культів і освіти для видання *Жерел*, НТШ пояснювало, що єдина у Східній Галичині серія *Akta grodzkie i ziemskie* обмежується майже виключно XV століттям, а археографічна серія НТШ охоплюватиме наступні століття історії Галичини [612, с. 275].

Підготовка М.Грушевським до друку перших томів *Жерел до історії України-Руси*, які включали описи державних маєтків на Волині середини XVII ст., зацікавила історика А.Яблоновського, котрий разом з С.-А.Павінським видавав фундаментальну серію *Źrudia dziejowe (Історичні джерела)*. "Тут часто справляється Яблоновський про те, що Ви будете друкувати. Боїться, щоб не зійшлися його і Ваші видання. Дав мені реєстрик того, що у них в "Źrudjach" уже надруковано, що вийде скоро в світ", – писав Грушевському з Варшави у січні 1897 р. М.Біляшівський [334, с. 49]. Керуючи архівом Варшавської казенної палати, він надав голові Археографічної комісії відомості про наявні в архіві матеріали до історії України, організував їх копіювання і звіряв з оригіналами тексти надісланих зі Львова версток.

Питання пріоритетності у науці завжди є поважним стимулом і не залишають байдужим жодну інституцію чи вченого. Певно, не без цих мотивів обійшлося у справі порушення Д.Багалієм питання про участь Харківського історико-філологічного товариства у підготовці до друку актів з історії Гетьманщини [271. – 1908. – Ч. 36. – С. 20]. Д.Багалій просив, щоб НТШ офіційно звернулося до харків'ян й запросило до реалізації археографічного проекту з внутрішньої історії Гетьманщини. Це прохання припадає на час тривалого опрацювання фондів Історичного архіву при Харківському університеті І.Джиджорою в час його другого приїзду до Харкова у 1908 р. Львівському археографу у Харкові протегував Д.Багалій, у пошуковій роботі допомагали знавці документального масиву Є.М.Іванов та В.Барвінський [457, с. 83]. Однак це не означало, що господарі архіву могли усунутися від реалізації видання документів до історії Гетьманщини. На жаль, ідея спільного проекту не була реалізована. Натомість вдалося реалізувати спільний проект НТШ з УНТ та працівником Чернігівської археографічної комісії В.Модзалевським видання Щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича (1696–1770), який він вів протягом 1717–1767 рр. Ця пам'ятка – одне з високо оцінюваних фахівцями джерел до української історії XVIII ст. В.С.Іконников в останньому томі свого *Опыта русской историографии*, в основу якого були покладені його лекції для студентів Київського університету (неопублікований рукопис цього тому праці зберігається у Санкт-Петербур-

зькому філіалі Російської Академії наук), зазначав, що деяка частина записів Я.А.Марковича втрачена, але й те, що залишилося має для дослідників непересічну вагу [446, с. 142, 143]. Потреба в новій (на додаток до вже існуючих московської 1859 р. – за редакцією Олександра Марковича та київської – за редакцією Олександра Лазаревського, здійсненої ним упродовж 1893, 1895 та 1897 рр.) публікації Щоденника Я.Марковича зумовлювалася низкою обставин. По-перше, попередні публікації були не повними. Видання О.Марковича, обіймаючи хронологічно весь Щоденник, передавало його текст вибірково. Тритомне видання, здійснене О.Лазаревським, текстуально було повнішим, але воно включало лише першу частину Щоденника. Автограф зберігався у родинному архіві нащадків і був малодоступним для дослідників.

Необхідність у новому виданні відчувалася українськими дослідниками Гетьманщини, коло яких розширювалося, зокрема за рахунок галицьких істориків. Питання про нове видання щоденника ініціювалося УНТ, кілька разів воно обговорювалося в Археографічній комісії НТШ у Львові. За дорученням цих інституцій М.Василенко увійшов у контакт з власником рукопису та отримав згоду на його публікацію. Оригінал був переданий В.Модзалевському для редакційного опрацювання. У грудні 1911 р. на загальних зборах УНТ М.Василенко доповідав про хід справи з виданням Щоденника Я.Марковича. Було прийнято рішення про передачу його для друку Археографічній комісії НТШ [129, арк. 34]. На засіданнях останньої М.Грушевський інформував про хід справи, яка набирала затяжного характеру [271. – 1912. – Ч. 52 – С. 15].

Чи не найважливіша роль у реалізації проекту належала В.Модзалевському. На той час він обіймав посаду правителя справ (вченого секретаря) Чернігівської губернської комісії, мав досвід роботи з родинними архівами, виробив власну методику передачі історичних текстів. Окрім того, він був членом УНТ і НТШ, входив до складу Археографічної комісії останнього, і без його участі даний видавничий проект не був би здійсненим. Оцінюючи внесок у справу чернігівця, Археографічна комісія НТШ у передмові до публікації Щоденника Якова Марковича зазначала, що "всю видавничу роботу прийняв на себе член Комісії д. В.Модзалевський" [152, с.

5]. М.Грушевський і М.Василенко, певно, також працювали над текстами Щоденника при підготовці його до друку та обмінювалися думками з приводу методики В.Модзалевського. Листування вчених засвідчує, що вони помічали неточності, допущені чернігівським археографом, і виправляли їх [18, арк. 44, 65]. З метою першочергового надання можливості дослідникам вповні користуватися історичною пам'яткою видавці спочатку надрукували другу частину Щоденника, яка охоплює 1735–1740 рр. і не публікувалася О.Лазаревським. Отже, завдяки співпраці представників різних наукових інституцій було ліквідовано одну з прогалин української археографії. Загалом у діяльності Археографічної комісії НТШ переважали тенденції до скріплення наукових сил і зведення до спільного знаменника здобутків науково-публікаційної праці. Грушевський мав намір перевидати акти Ставропігії, літописні зводи і літературні пам'ятки, оскільки більшість із них стала бібліографічною рідкістю.

Високою едиційною культурою позначені також *Пам'ятки українсько-руської мови і літератури*. Серія була запропонована І.Франком, і йому вдалося домогтися окремої субсидії від міністерства освіти для її друку [141, арк. 11]. У паперах І.Франка зберігаються чернетки, підготовлених ним кількох офіційних листів до міністерства освіти. Інформуючи міністерство про видавничі плани Археографічної комісії, він від імені НТШ зазначав, що його здійснення важливе не лише для української, а й для загальноєвропейської науки [612, с. 275]. П'ять томів серії склали апокрифи та легенди, зібрані з українських рукописів. Вони були упорядковані і підготовлені до друку І.Франком. До кожного тому він написав передмову, подав ґрунтовні примітки й археографічні коментарі. Збірки зацікавили філологів, етнографів, фольклористів підросійської України. Так, М.Сумцов, дякуючи Франкові за надіслані видання НТШ, особливо відзначав "чудовий збірник апокрифів" і висловив намір перекласти дещо з нього російською мовою, написати замітку для місцевої преси про видавничу діяльність НТШ [132–134]. Два томи серії, упорядковані К.Студинським та В.Перетцем, містили пам'ятки богословсько-полемічної літератури. План видань включав підготовку окремих томів В.Гнатюком, В.Доманицьким, О.Колессою, М.Павликом, І.Шпитковським. М.Возняк готував до

друку твори К.Саковича, К.Студинський – рукописи М.Смотрицького. Схвалена була пропозиція Д.Багалія, який був членом Археографічної комісії НТШ, відвести один том даної серії під раніше ніде не друковані твори Г.Сковороди [271. – 1910. – Ч. 43. – С. 9]. Докторант М.Грушевського І.Джиджора, перебуваючи навесні 1910 р. у Харкові, писав звітти своєму професорові, що текст обсягом до 30 аркушів з переднім словом Багалія готовий для друку [20, арк. 240]. Однак видати все задумане не вдалося. Від роботи над серією *Пам'яток* через хворобу відійшов І.Франко. У післявоєнний час вийшов лише один (і він став останнім) том серії – восьмий. У ньому зібрані зразки української драматичної літератури XVII–XVIII ст. Розрив у часі з попереднім становив 18 років. За час головування М.Грушевського Археографічна комісія розглянула 57 планів видань документів і літературних пам'яток [535, с. 175].

Авторами перших україномовних публікацій з економічної тематики були Іван Франко і Тадей Рильський. Т.Рильський – заможний землевласник, який цікавився політичною економією. Частина його основної праці була надрукована під назвою *Студії над основами розкладу багатства у Записках НТШ*. Ця публікація містила докладний аналіз теорії вартості. Він, як і І.Франко, котрий готував підручник з політичної економії, зрозумілий "для гімназистів, а то й для селян", мав намір підготувати український підручник з економічної теорії. Але задуми обох авторів не були здійснені.

І.Франко, як відомо, не був ні професійним економістом, ні чиновником статистичної служби і не вів, як приміром, Т.Рильський, власного маєтку, але завдяки гуманістичному світогляду, мав намір прислужитися трудовому народу своїми економічними розвідками. Його авторство в економічній галузі реалізовувалося швидше як просвітницька функція, ніж наукова. Він старанно знайомив українську аудиторію з надбаннями європейської економічної думки і, зокрема, з працями одного з керівників соціально-економічного семінару Віденського університету Л.Мізеса, опублікувавши рецензію на його праці. Статті І.Франка статистичного змісту мають публіцистично-політичне забарвлення. Мотиви народоловства руха-

ли творчістю й таких українських економістів-непрофесіоналів, як В.Навроцький, С.Подолинський, групи статистиків-практиків від П.Чубинського до О.Русова.

Статистична комісія лише через кілька років почала видавати свій збірник. Доповіді С.Дністрянського *Національна статистика*, М.Лозинського *Статистика зарібків і страйків*, І.Франка *Потреби аграрної статистики*, які першими заслуховувалися у комісії, надруковані у серпневій книжці *ЛНВ* за 1906 р., а також вийшли окремою збіркою під назвою *З Статистичної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка*. З 1909 р. Статистична комісія почала випускати *Студії з поля суспільних наук і статистики*. Спочатку їх редагував М.Грушевський, а з третього тому – В.Охримович. Вийшло п'ять томів цього видання, з них три – до 1914 р.

Проблема розробки синтетичної української демографічної статистики гостро постала з початком підготовки у 1909 р. енциклопедичного видання *Український народ в его прошлом и настоящем*. Саме тоді на комісію покладається завдання перейти від публіцистичних праць, присвячених стану національної статистики, та реферування праць з європейської статистичної практики до ретельнішого наукового опрацювання проблеми. Проте на сторінках *Студій* не вдалося повноцінно висвітлювати статистичну й особливо статистично-економічну тематику. Причини цього намагалися з'ясувати різні оглядачі. М.Порш, приміром, вбачав їх у загальній байдужості українських учених до економічно-статистичної галузі науки [229, с. 587]. Але навряд чи його спостереження дає вичерпне пояснення ситуації. Більшу рацію мав В.Садовський, який у бібліографічній замітці стосовно третього тому *Студій* констатував, що негативний вплив на рівень розробки економічної україністики мала відсутність "школи, спільної колективної роботи – усього, що при даних умовах може бути подолано виключно за умови наявності того вищого учбового й наукового закладу, яким є національний університет" [250, с. 143]. Відсутність українського університету негативно позначалася на стані та напрямках розвитку усього дисциплінарного комплексу української науки, але ситуацію у галузі економічно-статистичних досліджень погіршувала відсутність на той час у Львівському університеті фахової підготовки статистиків, хоча курс статистики та інші економічні дисципліни викладалися на факультеті права.

Отже, комплекс наукових видань, які виходили до Першої світової війни в НТШ, був досить складним і розгалуженим. Крім *Записок* товариство видавало 11 найменувань періодичних і серійних видань та збірників наукових праць. Проте, ці дані не повністю відображають науково-дослідну роботу товариства. По-перше, не все з напрацювань членів НТШ було опубліковано. Так, Мовна комісія готувала великий академічний словник української мови та кілька малих словників [271. – 1902. – Ч. 9. – С. 10]. Справа посувалася нелегко і не була доведена до кінця. Не були реалізовані також плани участі товариства у філологічній енциклопедії слов'язнавства, видання якої планувалося Філологічним відділом Російській Академії Наук. Готуючись до міжнародного славістичного з'їзду у Петербурзі, який, однак, у зв'язку з початком російсько-японської війни не відбувся, НТШ утворило комісію у складі М.Грушевського, І.Франка, О.Колесси, К.Студинського, І.Верхратського, на яку покладалося завдання розробити план участі товариства в енциклопедичному проєкті [271. – 1904. – Ч. 18. – С. 10].

По-друге, деякі видання членів НТШ вийшли під іншим грифом. Йдеться, зокрема, про українську протоенциклопедію. Хоча саме Галичина розглядалася українською інтелігенцією як зручне місце для видання української енциклопедії. М.Міхновський у 1899 р. опублікував у галицькій пресі програму такого видання, однак ідея у довоєнний час не була реалізована. Своєрідною українською протоенциклопедією можна вважати два томи видання *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Перший том вийшов у 1914 р. і мав історіографічний характер і містив оглядову працю М.Грушевського *История украинского народа* та наукознавчу – *Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинноведения*. Другий том вийшов у 1916 р. і включав географічні, статистичні, етнологічні і правознавчі нариси членів НТШ. Амбівалентність видання (у національному сенсі) полягала в іонаціональній мові друку. За умови існування україномовного видання аналогічного характеру, дана обставина була б лише плюсом.

За пропозицією С.Томашівського наукові праці членів НТШ, опубліковані у виданнях товариства, з 1901 р. вважалися його власністю. Після рекомендації до друку автори не могли публікувати їх упродовж трьох років іншими мовами без

спеціального дозволу секцій. Важко сказати, наскільки це стало правилом для всіх членів товариства. Однак деякі випадки дії цієї норми вдалося виявити. Так, Виділ НТШ дозволив Ю.Гірняку зробити короткий автореферат з його праці, що вже вийшла у *Збірнику МПЛС* і надрукувати його у німецькому виданні з посиланням на оригінал праці [271. – 1908. – Ч. 34. – С. 1]. Рівнозначно ж Виділ застерігав членів товариства від подання статей, які є перекладами раніше опублікованих ними праць в інших виданнях. У квітні 1905 р. Виділ НТШ застеріг на майбутнє членів МПЛС від друку у *Збірнику* секції статей, які є перекладами раніше опублікованих ними праць у іншомовних виданнях. Були названі статті І.Пулюя та В.Левицького, вміщені у десятому томі *Збірника МПЛС*. Даючи до видань товариства свої праці, автори зобов'язувалися впродовж 10-ти років не друкувати її знову у оригіналі чи у перекладі без дозволу Виділу [168, с. 2; 169, с. 2]. Авторам праць, поданих не українською мовою, редакція рекомендувала здійснити переклад. С.Витвицькому, який подав розвідку юридичного характеру німецькою мовою, було запропоновано доопрацювати її та перекласти українською мовою. Аналогічні рекомендації було зроблено Яворському, який надіслав свою розвідку російською мовою. Статті І.Горбачевського Є.Озаркевич інколи сам перекладав для редагованого ним *Лікарського збірника*.

Публікаційна продуктивність товариства була високою. Уже в 1894–1899 рр. було видано 64 томи наукових праць, загальним обсягом 230 друкованих аркушів [475, с. 197]. Тираж різних видань коливався у 1912 р. від 300 до 1000 примірників [271. – 1912. – Ч. 52. – С. 4]. Видавничий процес мав мобілізаційний характер. Поруч із видавничо-творчими планами товариства стимулюючий вплив мав також прес загрози зменшення фінансових субсидій від уряду та місцевих органів влади, обсяг яких на кожен наступний рік формувався залежно від суми витрат на видавництво і залежав від обсягу видань у даному році. Кожен том *Етнологічного збірника*, видання якого субсидувалося через сейм, представлявся з метою одержання подальшої субвенції не лише відповідному відділу місцевої виконавчої влади, а й віденському міністерству культів і освіти. М.Грушевський як голова товариства змушений був квапити голів секцій та комісій, редакторів видань, окремих авторів,

вимагаючи дотримуватися встановлених строків і планів підготовки статей і бібліографічних матеріалів. Практично все його листування просякнуте цими клопотами, про це ж не раз ішлося на засіданнях секцій, комісій товариства.

Видавнича діяльність у сфері науки неможлива без сторонньої допомоги – з боку держави чи приватних спонсорів. Значні витрати йшли на друк ілюстративних матеріалів до розвідок Етнографічної комісії. На цю справу кошти збиралися в Україні, зокрема серед членів одеської громади [144, арк. 65]. Восени 1903 р. І.Франку у час перебування у Відні вдалося зацікавити програмою Етнографічної експедиції на Бойківщину Австрійське народознавче товариство, і воно виділило на потреби друку її результатів невелику субсидію. У 1907 р. НТШ одержало від міністерства культів і освіти 2 тис. *кор.* для серії *Українсько-руська бібліотека*.

Оскільки окремою статтею у державний бюджет субвенції для НТШ не були вписані, на чому не раз офіційно наполягало його керівництво, кошти могли затримуватися. У 1903 р. частина крайової субвенції з незалежних від товариства обставин ледве не була втрачена. Компенсація здійснювалася як кількаразова допомога впродовж трьох років [52, арк. 4-зв]. Починаючи з 1894 р., товариство отримувало субвенції від місцевої адміністрації, а з 1895 р. від міністерства культів і освіти Австро-Угорщини. Упродовж 12 років річна державна дотація зросла у три рази й становила 6 тис., а місцева – у п'ять й сягала 12 тис. *корон.* [52, арк. 5]. Ці кошти становили третину його бюджету, проте, важливим є факт одержання щорічних субсидій. Фінансове сприяння товариству з боку уряду та крайової адміністрації є одним із показників інтегрованості даної інституції у соціокультурні, владно-офіційні структури держави, співмірності відносин з іншими науковими установами країни.

Отже, НТШ у час головування в ньому М.Грушевського вело потужну видавничу діяльність. З 1892 р. до початку світової війни воно видало 423 томи наукових збірників, серійних і фахово-спеціалізованих видань. Секції мали власні збірники та окремі серії видань. Наукові комісії, за винятком Мовної і Фізіографічної (видавала свій збірник у 20-х рр. ХХ ст.), також мали друковані органи. Товариство відмовилося від друку пресових органів партій та видання під своєю егідою *ЛНВ* і всі свої ресурси зосередило на випуску праць наукового характеру. Українознавство по-

стало як сукупність галузей науково-аналітичного знання. Був зроблений ще один крок: опрацьовуючи медичну, математичну і фізичну проблематику, науковці НТШ вивели українську науку за межі традиційної сфери українознавчої гуманітаристики і започаткували національне наукове книговидання.

Видавнича діяльність НТШ відіграла важливу роль в інституціоналізації української науки: рівнозначно як у сенсі когнітивному, так й соціальному, оскільки вона "матеріалізувала" дослідження вчених, робила їх доступними для поширення й використання іншими науковцями, просувала імена українських вчених у широкий, немислимий без комунікацій, світ науки.

4.3. Інтеграція НТШ у науково-інформаційний простір

Інституціональні процеси у науці загалом, й особливо, як це має місце у випадку даного дослідження, у її національно означених ділянках, залежать від залучення вчених та їх асоціацій до різноманітних форм комунікативних відносин, багатоваріантність яких можна редукувати до наступних дуальностей: особисті і формально-офіційні, усні та письмові, професійно-спеціалізовані і розраховані на широкий суспільний резонанс.

Аналіз кореспонденції, що надходила до Львівського товариства з наукових і освітніх центрів п'яти континентів світу, дозволяє цілком погодитися з припущенням О.Купчинського про те, що зв'язки НТШ з іншими науковими інституціями варті окремого монографічного дослідження [568, с. 23]. Ми ж зупинимось лише на деяких аспектах цього важливого напрямку діяльності НТШ, який поруч з такими опанованими товариством формами наукового життя як, конгреси, з'їзди, публікація науково-інформаційних матеріалів російською і західноєвропейськими мовами, спеціалізована книжкова торгівля, сприяли обігу українських наукових видань.

Зазвичай обмін виданнями між науковими інституціями є технічною справою, яку виконують працівники їх видавництв чи бібліотек. Для НТШ як новоствореної наукової установи справа виявилася не з легких. Українці не мали національної бібліотеки ні в Галичині, ні в Наддніпрянській Україні. Можна вважати, що вона почала формуватися у НТШ. Поширення видань НТШ у Росії інтенсифікував

М.Грушевський. Спочатку він використовував свої особисті контакти з істориками – професорами Київського університету та його випускниками. У 1895 р. після дворічної перерви він поновив листування з професором кафедри російської історії В.С.Іконниковим. Надіславши йому деякі видання львівського товариства, він просив навзамін *Университетские известия*, головним редактором яких Іконников був з 1873 р. Отримавши наприкінці 1894 р. листа від І.Линниченка з пропозицією співробітничати у щойно створених *Археологических известиях* – виданні Московського Археологічного товариства, М.Грушевський відразу запропонував йому встановити обмін згаданого видання на *Записки НТШ* [96, арк. 1]. У 1896 р. до справи налагодження обміну виданнями НТШ з російськими науковими установами підключився В.Антонович [324, с. 161]. Він мав широкі зв'язки у науковому світі, підтримував особисті контакти з керівниками численних загальноросійських і регіональних товариств наукового характеру та губернських учених архівних комісій. Скориставшись одержаним від В.Антоновича списком їх адрес, бібліотека НТШ в обмін на томи *Записок* збагатилася науковими виданнями Київського університету, Київської та Петербурзької археографічних комісій, Одеського і Казанського історичних товариств та інших наукових установ [519, с. 182].

Приватні особи, особливо ті, що не мали наукових ступенів або професорської посади, могли отримувати видання НТШ лише за спеціальним дозволом т.зв. *Окремого цензора з іноземної цензури*, заклади яких розміщувалися у Петербурзі, Києві й Одесі, або *Київського комітету у справах друку*, повноважного в українських адміністративних одиницях. Деталі процедури прояснюють наступні факти. Влітку 1895 р. Л.В.Падалка звернувся до *Головного управління друку* по дозвіл на отримання зі Львова *Записок НТШ*. Прохання він мотивував тим, що досліджує історію Південної Русі, має низку наукових публікацій. Досліднику дозволили отримувати без попереднього цензурного перегляду *Записки* та інші періодичні видання НТШ, але процедуру запиту він мав повторювати щорічно [1, арк. 2, 4].

Кілька примірників видань НТШ, надісланих М.Грушевським М.Біляшівському у Варшаву, було повернуто назад відправнику. Водночас відправлені для нього примірники на адресу професора російської історії Варшавського університе-

ту І.П.Філевича були отримані адресатом [334, с. 43, 47]. О.Кониський раз від разу нагадував М.Грушевському, щоб йому надсилали видання НТШ на адресу В.Антоновича або через товариство Нестора Літописця. Так доводилося нейтралізувати дію механізму перлюстрації приватної кореспонденції, фільтрації й вилучення "шкідливої" літератури й зрештою звуження кола поширення українських видань.

На цьому ґрунті траплялися і випадки драматичного характеру. Професор Новоросійського університету Маркевич просив Грушевського надіслати йому "львівські серйозні історичні видання". Перерахувавши, що саме йому треба, він зазначив: "Хоч усі отсі книжки є в бібліотеках *Историко-филологического общества* і *Общества Истории и древностей*, але я великий книголюб і хотів би мати свій примірник" [290, с. 8]. Отримуючи їх, він, певно, був на контролі у відповідних охоронних структурах. Вважається, що саме тому до нього прискіпливо поставився російський митний контроль під час перетину австрійсько-російського кордону у Волочиську, коли він повертався через Львів з Німеччини. Інцидент із вилученням у Маркевича забороненої літератури завершився звільненням його з університету.

Вільного й позацензурного ходу наукові видання з австрійської Галичини до Росії, як на це сподівалися фундатори НТШ (приміром О.Кониський, оцінюючи перспективи *Записок* у Росії, вважав, що російська цензура їх пропустить, оскільки зміст публікацій "зовсім об'єктивний, розважний і до сучасної політики зовсім байдужий" [319, с. 346]), не мали. У 1900–1914 рр. документально зафіксовані численні факти свавілля цензурних та митних органів, які ще більше звужували можливості обігу українських наукових видань. Без пояснень затримувалася й не допускалася місцевою цензурою партія видань НТШ, призначена для науково-освітніх установ Казані. М.Василенко в листопаді 1913 р. не зміг отримати 112-й том *Записок*, у якому було надруковано його дослідження, через те що працівник київської митниці класифікував пакунок як посылку, а не бандероль (дана форма не обкладалася митом) і вимагав сплати високого мита [55, арк. 15; 57, арк. 80].

В інтенсифікації книгообміну і поширенні видань НТШ у наукових центрах Європи неабияку роль відіграли особисті зв'язки у світі науки І.Франка, В.Гнатюка,

Ф.Вовка. Завдяки систематичним публікаціям у виданнях НТШ їх імена стали своєрідними маркерами спеціалізованих українознавчих досліджень і сприяли встановленню контактів на ґрунті інтересу до її величності книги з ученими географічно найвіддаленіших від Львова наукових центрів. Так, В.Перетц, вельми зацікавлений працями І.Франка, ще у перший петербурзький (допрофесорський) період своєї наукової кар'єри без посередників і рекомендацій розпочав з галицьким вченим листування. У такий спосіб він сподівався отримати томи *Записок*, у яких друкувалася праця І.Франка *Святий Климент у Корсуні* [132, арк. 439, 461]. Згодом, коли В.Перетц переїхав до Києва й став працювати в університеті св. Володимира, їхні наукові контакти зміцнилися, а видання НТШ використовувалися в організованому київським професором філологічному семінарі.

На ґрунті взаємних наукових інтересів розпочалося тривале листування В.Гнатюка з чеським фольклористом Ї.Полівкою, який високо оцінив *Етнографічні матеріали з Угорської Русі* В.Гнатюка, називаючи їх найкращою слов'янською етнографічною працею останніх років. Згодом В.Гнатюк підтримував тісні контакти і з учнем Ї.Полівки Ї.Гораком, якому у 1911 р. надіслав низку своїх праць. Плідними й взаємокорисними для двох сторін були контакти В.Гнатюка з чеським істориком Л.Нідерле, директором Народознавчого Чехословацького музею у Празі А.Черні та іншими вченими.

Ще на початку листування вчених Ї.Полівка дав В.Гнатюку як ученому секретарю НТШ кілька корисних порад щодо визначення пріоритетів у встановленні книгообміну з іншими науковими інституціями. Насамперед він зазначав, що, надсилаючи збірники до університетських бібліотек Праги, не варто розраховувати на отримання від них видань наукового характеру, оскільки вони систематично публікують тільки реєстри професорів та тематику їхніх лекційних курсів. Водночас, оскільки бібліотеки чеського та німецького університетів Праги мають зали наукової періодики, якими може користуватися не лише професура і студентство, але й широка громадськість, вчений вважав за доцільне підтримувати зв'язки саме із бібліотеками. "Наукові товариства, – далі продовжував він, – котрим ви посилаєте свої публікації, замикають їх до своїх шаф і позичають їх тільки тоді, коли їх вимага-

ють" [153, с. 75]. Схожим був доступ до книжкових фондів академій наук: ними користувалися переважно їх члени. Через В.Гнатюка Етнографічна комісія НТШ встановила зв'язок також з представниками фінської школи фольклористики, які мали жвавий інтерес до рукописних колекцій українських народних пісень і відповідних публікацій НТШ. Широке коло наукових контактів мав також Ф.Вовк. Він, як уже зазначалося, займався етнографічними виданнями й багато зробив для виокремлення етнологічних досліджень членів НТШ в окремий спеціалізований науковий збірник. Щоправда, спроби М.Грушевського поширювати через Ф. Вовка *Записки НТШ* у Франції, Бельгії та інших західноєвропейських країнах не мали успіху. Ф.Вовк зазначав, що на адекватний книгообмін можна розраховувати за умови збігу наукових інтересів, тому, сподіваючись на встановлення тривких зв'язків, приміром, з численними народознавчими науковими товариствами Європи та Америки, доречно надсилати їм відповідні спеціалізовані видання [334, с. 137–138]. Варто зазначити, що за його посередництвом у 1897 р. було встановлено книгообмін із численними французькими, бельгійськими народознавчими товариствами, академіями наук південнослов'янських народів. У березні 1899 р. НТШ за сприяння Ф.Вовка одержало згоду на обмін виданнями з американськими етнологами та антропологами зі Смітсонівського Інституту й Національного музею у Вашингтоні. Вчений секретар Музею Юрій Адлер у листопаді 1899 р., повідомляючи НТШ про отримання першого тому *Матеріалів до етнології українсько-руської*, писав, що етнологічні публікації товариства використовуються Музеєм і висловив сподівання на продовження книгообміну [54, арк. 4–5, 9].

Діючи відповідно до етики наукового світу, норми якої дозволяють молодшим науковим інституціям звертатися до аналогічних старших з пропозицією про встановлення кореспондентських зв'язків, НТШ у 1900 р. самостійно встановило їх з низкою наукових інституцій Європи та інших континентів, зокрема з Національним музеєм Коста-Рики, Австралійським музеєм у Сіднеї та ін.

У 1899 р. НТШ вело книгообмін майже зі ста науковими інституціями та редакціями, а в січні-серпні 1900 р. до списку розсилки видань додалося ще 38 солідних адресатів [271. – 1900. – Ч. 1. – С. 18; Ч. 3. – С. 12–13]. Відповідаючи

О.Кониському у травні 1897 р. на питання, чи веде товариство обмін з західноєвропейськими науковими установами, М.Грушевський дещо роздратовано констатував: "...хочете аби стояло про обмін з Парижем – там ми ні з ким не обмінюємось – з Берліном ні з ким – з Римом – ні з ким, в Відні лише з Ягичовим архівом." [333, с. 64]. Через кілька років, як бачимо, картина інформаційно-наукових комунікацій НТШ суттєво змінилася. Пізніше кореспондентські зв'язки були встановлені з Гарвардським, Колорадським, Каліфорнійським (Берклі) університетами США [68, арк.2 –4, 10, 18].

Не буде перебільшенням сказати, що майже щодня надходили листи від наукових товариств, видавництв, бібліотек, книгарень із проханнями встановити обмін виданнями або надіслати відсутні примірники для повного укомплектування видань НТШ [64, арк. 2– 30; 65, арк. 2–12; 66, арк. 2 – 102]. Так, від менеджера наукового видавництва Університету Берклі у 1910 р. надійшла заявка на попередні томи дев'яти видань НТШ, зокрема на перші десять випусків секційних збірників, 1-9 томи *Матеріалів української етнології*, 25 томів *Етнографічного збірника*, 24 томи *Руської історичної бібліотеки* [68, арк. 10]. Науково-інформаційними виданнями НТШ обмінювалося також з Бібліотекою Конгресу США та Міжнародним бюро видавництв у Вашингтоні, фольклорними й етнографічними збірками – з Гарвардським університетом.

Обмін міжконтинентального характеру НТШ вело через посередництво Бюро міжнародних книжкових обмінів у Парижі, Центральної цісарсько-королівської статистичної комісії у Відні, Служби вільного книжкового обміну при Смітсонівському інституті у Вашингтоні [54, арк. 5]. Використання цих міжнародних каналів спрощувало пересилку видань, зменшувало поштові витрати та ризик пропажі книг.

Велика увага приділялася ознайомленню з науковою діяльністю НТШ німецькомовного наукового світу. До Першої світової війни німецька мова мала статус мови європейської науки. Вона гарантувала інтеграцію у європейське наукове поле результатів наукових досліджень інших країн та народів, сприяла знайомству широкого загалу з доробками відомих на національних теренах дослідників – І. Фрэнкка, І.Горбачевського, І.Пулюя, С.Дністрянського, С.Рудницького, С.Томашівського.

кого, які часто друкувалися у німецьких фахових виданнях Австро-Угорщини, а праці І.Франка з'являлися також і в німецькомовній пресі США.

Про видання НТШ кілька років поспіль інформував німецькомовного читача талановитий історик Раймунд Фрідріх Кайндль – випускник Чернівецького університету, в якому він згодом зайняв кафедру австрійської історії, а в 1912–1913 рр. був його ректором. Наукову діяльність Р.Ф.Кайндль починав як автор численних краєзнавчих і етнологічних досліджень, присвячених гуцулам та русинам Буковини. Упродовж 1895–1900 рр. він регулярно публікував у різноманітних віденських, берлінських та чернівецьких німецькомовних виданнях (літературного, історичного, географічного і науково-популярного спрямування) повідомлення про вихід чергових томів *Записок НТШ* та замітки реферативного або рецензійного характеру на народознавчі видання. У 1900 р. Р.Ф.Кайндль одержав від редакції *Historisch-Literaturblatt* (Берн, Швейцарія) замовлення підготувати оглядову рецензію на видання НТШ. У зв'язку з цим він інформував М.Грушевського, що для повної ілюстрації видавничої діяльності товариства крім наявних у нього томів *Записок НТШ* та етнографічних збірників йому потрібні два томи *Історії України-Руси*, випуски серій *Історична бібліотека*, *Джерела до історії України-Руси* та *Хроніки НТШ* [341, с. 347].

М.Грушевський позитивно сприйняв поради В.Ягича щодо посередницької ролі німецькомовних видань для взаємоінформування славістів [328, с. 284, 285]. Опубліковану у російському *Журнале Министерства народного просвещения* статтю про діяльність НТШ, яка за своїм резонансом, як стверджує В.Масненко, перевершила суто академічну *Звичайну схему "русскої" історії* [581, с. 135], він розмістив також у славістичному журналі *Archiv für slavische Philologie*. Важливу інформаційно-трансляційну функцію виконував німецькомовний варіант *Хроніки НТШ*. У цьому ж контексті варто розглядати підготовку М.Грушевським після наукової подорожі до Західної Європи німецькомовної версії першого тому *Історії України-Руси*. Ця робота, так само як і *Очерки истории украинского народа* мали інформувати світ про Україну. Упродовж 1903–1905 рр. у Відні група українських депутатів і журналістів видавала журнал *Ruthenische Revue*, який мав інформативно-

культурологічний характер і ставив за мету сприяти розбудові контактів між українцями та іншими європейськими народами [186, S.1–2]. Значна увага на його сторінках приділялася висвітленню діяльності українських спілок і товариств, зокрема НТШ. У журналі друкувалися дослідження С.Томашівського, А.Кримського, І.Кревецького, І.Франка та ін. М.Грушевський, попри те що він, як й І.Франко, скептично ставився до даного видання, на прохання Р.Сембратовича усе ж опублікував у ньому дві статті [32, арк. 3, 4–6, 9]. Предметом першої – *Ein interessanter Jahrestag* – були події національної історії, яким виповнювалося у січні 1904 р. 250 років. Ішлося про складання Б.Хмельницьким присяги на вірність російському цареві та березневі статті [712, S. 11]. Щодо публікації *Aus der Geschichte des ukrainischen Volkes*, то це був фрагмент з вищезгаданого *Очерка*. Редактор часопису Р.Сембратович представляв М.Грушевського західноєвропейському читачу як відомого слов'янського історика, автора *Історії українського народу* – праці, яка щойно з'явилася і люб'язно надана автором у розпорядження *Ruthenische Revue* [711, S. 219]. Діапазон розповсюдження даного журналу включав понад 150 редакцій європейських періодичних видань, завдяки чому з основними проблемами української історії, рівнем і результатами їх дослідження знайомилася чимала кількість політиків, науковців та журналістів Європи.

У 1909 р. Етнографічна комісія прийняла рішення надалі у всіх томах своїх збірників подавати анотації опублікованих статей німецькою мовою, що мало б зацікавити тематикою українського народознавства ширші кола іноземних науковців. З цією ж метою НТШ увійшло до *Folkloristen Forscherbund* (Союз фольклористів), де НТШ представляли В.Гнатюк і З.Кузеля.

Принципове значення для НТШ мало поширення його наукових видань у Російській імперії. Упродовж 1904 р. обмін виданнями вівся із 22 російськими науковими товариствами історичного, краєзнавчого, географічного, археологічного, природознавчого спрямування, 8 університетами – Київським, Одеським, Харківським, Московським, Петербурзьким, Дерптським, Казанським, Варшавським та двома інститутами – Історико-філологічним ім. кн. Безбородька у Ніжині й Лазаревським Східним у Москві, вченими архівними комісіями, статистичними комітетами, гу-

бернськими земськими управами та ін. Від Петербурзької Академії наук НТШ отримувало 5 назв видань, з Віденської – також 5, Краківської – 19 [507, с. 241]. Отже, НТШ досить швидко включилося у систему наукових корпоративних зчеплень, які маніфестували його як установу суто академічного характеру, що давало підстави українським депутатам Віденського парламенту вимагати підвищення субсидій на видавничу діяльність та перетворення його на Українську академію наук.

Однак обмін, що здійснювався шляхом використання суто організаційних наукових каналів, не забезпечував широкої та вільної циркуляції українських видань. На прохання про допуск у вільний продаж у Росії першого тому *Історії України-Руси*, який вийшов у 1898 р., М.Грушевський отримав негативну відповідь. За кілька років, згадуючи цей факт, він з гіркотою, зрозумілою будь-якому вченому, констатував, що у наукових російських і польських колах книга замовчувалася [293, с. 230]. Певне, остерігаючись цензурних заборон, до 1906 р. жоден з істориків-фахівців у Росії не дав оцінки твору М.Грушевського. У *Кіевской Старине* рецензії В.Доманицького (більшою мірою літературознавця, ніж історика) з'явилися з великим запізненням – у 1902 та 1903 рр.[207; 208]. Відзначаючи появу рецензії автор огляду матеріалів *Кіевской Старини* для *Записок НТШ* відзначив, що “доволі довго прийшлося на то ждати, коли зважимо, що I том сеї епохальної для нас праці вийшов ще 1898 р.” [204, с. 12].

Очевидно, певну роль зіграла недоступність для іншого кола рецензентів мови друку оригіналу. У вересні 1902 р. Грушевський писав Вовку: “Свою ”Історію” я хотів би бачити в перекладі на якусь світову мову. Не тільки тому, що не хотів би, аби деструктори моєї роботи занапали її в українським виданню (з українців навіть ніхто рецензії дати не спромігся! А як стогнали за “українською історією”), але також і тому, що се причинилося б й до популяризації нашої національної ідеї...” [334, с. 167]. На німецькомовний переклад першого тому *України-Руси* прихильні рецензії опублікували польський славіст А.Брікнер (1905, 1906 рр.) та чеський історик К.Кадлець (1909 р.). Значно оперативніше з'явилися рецензії на російськомовний *Очерк истории украинского народа* (Санкт-Петербург, 1904 р.) та його німецькомовний аналог, що вийшов 1906 р. у Лейпцигу. На останнє видання

рецензії опублікували німецькі історики Р.Штюбе (Мюнхен, 1907 р.) та Л.К.Гьотс (Берлін, 1908 р), румунський історик Н.Йорга (Лейпциг, 1907р.). Після Першої світової війни на багатотомну працю українського історика з'явилася низка рецензій, огляд яких здійснив канадський професор Ф.Сисин [644]. Окрес польської грушевськяни кінця ХІХ – початку ХХ ст. запропонував В.Тельвак [663].

Певні надії на вільний доступ видань НТШ у Росію пов'язувалися з так званою "епохою довіри" П.Святополка-Мірського – російського міністра внутрішніх справ, за якого пропонувалося переглянути функціонування російської цензури й дозволити друк на "малоросійском наречии" популярних загальноосвітніх видань. Урядовці змушені були визнати, що тривала заборона українського друкованого слова призвела до зниження культурного рівня населення малоросійських губерній. Головне управління у справах друку (колишній його голова князь Шаховской) було схильне дозволити друк видань не лише культурно-освітнього і релігійного характеру, а й наукового. Проблема потрапила на сторінки столичної та провінційної преси. До її обговорення підключилася національно свідома українська інтелігенція. Зокрема одеський тижневик *Южные записки* вмістив статтю М.Славінського, підготовлену на основі серії публікацій *ЛНВ* про одіозність заборони друків українською мовою. З Полтави до Петербурга була послана делегація. Жевріла надія, що у зв'язку з 250-річчям Переяславської ради уряд пом'якшить культурну політику. Примітно, що *Очерк истории украинского народа* Грушевського без проблем вийшов 1904 р. у Петербурзі.

В Україні наприкінці 1904 р. серед видавців ширилася думка про ймовірність цілковитого скасування заборонних актів на друковане українське слово. Цього сподівалися й у Галичині. "Нова книжка – нові часи" – під такою виразною назвою було опубліковано рецензію С.Томашівського на працю М.Грушевського *Очерк истории украинского народа*. Цікавим видається те, що рецензент наголосив суто наукові аспекти популярного, розрахованого на широку читацьку аудиторію, видання. До того ж С.Томашівський значну увагу приділив іншій – академічного характеру – праці професора *Исторії України-Руси* [254].

Атмосфера очікування зрушень у сфері офіційно-цензурних обмежень українських видань визначалася не наближенням революційних подій 1905 р. у Росії, як про цей й досі недоладно і фактично у телеологічному дусі йдеться у найновіших виданнях, а цілком мотивованими у цивілізованому суспільстві сподіваннями отримати традиційний *подарунок до ювілею*. Саме під ювілей М.Грушевський звернувся з листом до П.Святополка-Мірського про вільний допуск видань НТШ у Росію. Не отримавши відповіді, він написав другого, різкого за тоном листа, опротестовуючи дискримінаційну політику уряду щодо української культури. Наприкінці 1904 р. заборона на поширення *Історії України-Руси* була знята. Інформуючи про це загальні збори НТШ, М.Грушевський висловив припущення, що певну "імунізацію" його праці могла створити видана російською мовою коротка історія України, тобто *Очерк истории украинского народа*, що з'явився в продажу влітку 1904 р. Проте інші видання НТШ залишалися забороненими в Росії.

Добре відомо, що навіть після висновків і рекомендацій Петербурзької Академії наук дискримінаційні укази щодо мови не було скасовано. Вони втратили чинність лише восени 1905 р. Однак російський уряд подбав, щоб і надалі не допускати друковану в Галичині українську книгу до імперії. З березня 1906 р. набрала чинності нова митна угода між Росією та Австро-Угорщиною, за якою українські видання в разі ввезення до Росії обкладалися вдвічі більшим митом, ніж раніше. Транспортування великих партій галицьких видань до Росії стало ще проблематичнішим. На бандеролі не поширювалося подвійне мито, але ця форма пересилки не могла забезпечити транспортування великих обсягів книжкової продукції. Окрім того, нарахування високого мита на українські видання тягнуло за собою підвищення роздрібних цін, що також ставало на перешкоді розповсюдженню української книги у Росії. За подвійною ціною, зазначав М.Грушевський, книжку може купити хтось з любителів, але широкого обігу вона не набуде [357, с. 380].

Міністерство фінансів Росії, до якого НТШ навесні 1906 р. звернулося по роз'яснення щодо високої ставки мита на галицькі українські видання, відповіло, що вони зараховуються до *руськихъ*, тобто російськомовних видань, друкованих за кордоном, на які мито в інтересах протекціоністської політики має бути високим.

Українські видання прирівнювалися до російських і відповідно обкладалися вищим митом, ніж видання будь-якого іншомовного походження. Так, на друковані в Австро-Угорщині видання, приміром, польською мовою не поширювалася дія нових митних тарифів, встановлених на наступні 10 років. Формально угода начебто мала захистити видавничу справу у Росії в конкуренції з закордонними російськомовними виданнями. Проте, проблема не була суто фінансовою чи виробничо-видавничою, вона мала виразний культурно-дискримінаційний характер. Так між українськими землями постав окрім цензурного ще й митний кордон.

Угода мала таємний характер, тому прояснення її підстав, а відтак і шансів скасування забрало багато часу та сил і тривало кілька років. За дорученням М.Грушевського у Петербурзі справою опротестування правомірності збору підвищеного мита з українських книг опікувався адвокат М.Дубяга. Він оперував декларацією НТШ. Позитивних результатів не було. У протистоянні з російською бюрократією керівництво НТШ вирішило збільшити кількість інституцій, які б представляли інтереси української культури. Текст нової декларації з проханням скасувати високе ввізне мито окрім представників НТШ підписали керівники *Просвіти*, педагогічного українського товариства та *Видавничої спілки* [271. – 1910. – Ч. 41. – С. 4]. Проте, як і раніше, позитивної відповіді отримано не було. У 1909 р. М.Грушевський почав діяти через Товариство слов'янської культури у Москві, у якому була українська секція. Однак воно, не маючи важелів впливу, обмежилося обіцяркою підняти це питання у російській пресі [13, арк. 30]. Вимога скасувати мито на закордонні українські видання була включена до програмних вимог партії кадетів, яких Товариство українських поступовців підтримувало у виборчій кампанії до Четвертої Державної Думи 1912 р. [182].

Усі заходи щодо врегулювання митних тарифів залишилися без позитивних результатів. З метою розширення інформації у Росії про видання НТШ було вирішено давати огляди їх змісту у пресі. Досить обережно це робила *Кіевская старина*, більш інтенсивно справу повів *ЛНВ*, редакція якого з 1907 р. запрацювала у Києві. У 1907 р. *ЛНВ* інформував читачів про вихід періодичних та інших видань НТШ, передусім його *Записок*, праці М.Грушевського *Історія України-Руси* з ано-

тованим змістом шести томів. Згодом аналогічні повідомлення друкували *Украинская жизнь* (Москва), *Записки Українського наукового товариства* (Київ).

Можна припустити, що звужений характер обігу видань НТШ зумовив незначну обізнаність з ними навіть представників ліберальної російської громадськості. Як показало анкетування, проведене у 1912–1914 рр. редакцією *Украинской жизни*, з діяльністю НТШ і його виданнями були знайомі одиниці. Водночас більшість із тих, що відповіли на питання анкети, а серед них були вчені, пов'язані з Україною родинними зв'язками (М.І.Туган-Барановський, Є.М.Трубецкой, Ф.Корш та ін.), висловили щире зацікавлення і симпатію до української культури та науки, розвитку національної системи освіти усіх ступенів.

У межах науково-галузових інтересів і дисциплінарної спеціалізації видання НТШ користувалися адекватно високим попитом, що насамперед стосувалося етнографічної та природничої проблематики. Так, директор Музею антропології та етнології ім. Петра Великого при Петербурзькій Академії наук В.Радлов 5 травня 1904 р. у листі до НТШ просив надіслати томи *Матеріалів українсько-руської етнології з Гуцульщиною* В.Шухевича, російський історичний музей (Москва) з вдячністю сповіщав про одержання очікуваних видань [53, арк. 2, 4]. Повний комплект цього ж видання просили надіслати науково-дослідні й культурно-освітні заклади Європи та Америки. У 1909 р. НТШ отримало в обмін на видання Математично-природописно-лікарської секції російські спеціалізовані часописи *Хирургия*, *Вестник общественной гигиены*, *Судебная и практическая медицина*, *Биологическая лаборатория* (Санкт-Петербург), *Записки Русского Технического общества*, праці Харківського математичного товариства [271. – 1909. – Ч. 38. – С. 46].

Розширювалося коло природничих товариств, що бажали мати видання НТШ. У 1912 р. ініціативу виявило *Товариство природодослідників* Київського університету св. Володимира, *Товариство дослідників Волині* (Житомир), *Хорватське природознавче товариство* (Загреб), бібліотека Військово-медичної Академії (Петербург) [271. – 1912. – Ч. 52. – С. 26]. У 1913 р. збірник наукових праць МПЛС розсилався 71 науковій установі світу [Підраховано за: 271. – 1914. – Ч. 57. – С. 34 – 45]. Серед них були товариства університетського, науково-галузевого, регіональ-

ного, національного форматів. Окремо варто відзначити інтерес до видань НТШ природничого напрямку українських студентських громад навчальних закладів Варшави, Кракова, Петербурга, Вільно. З виходом наприкінці 1912 р. видань Бібліографічної комісії НТШ в обмін з Львівським НТШ вступило одеське *Бібліографічне товариство*, яке до 1917 р. було єдиним в усій Східній Україні.

Про рівень інтеграції НТШ у світовий науково-видавничий рух свідчать наступні дані. У 1910 р. НТШ здійснювало обмін з 23, у 1911 – із 26, академіями наук, зокрема з Російською (Санкт-Петербург), Польською (Краків), Хорватською (Загреб), Сербською (Белград), Болгарською (Софія), Французькою (Париж), кількома італійськими, німецькими [69, арк. 2 – 21]. Упродовж 1911 р. НТШ вело взаємообмін з 235, у 1913 – 236 науковими товариствами, університетами, бібліотеками та редакціями наукових часописів чотирьох частин світу – Європи, Азії, Австралії та Америки [Підраховано за: 271. – 1911. – Ч. 45. – С. 53; 1918. – Ч. 60/62. – С. 147-158]. До структурних підрозділів НТШ надходили праці друковані 23 мовами з найрізноманітніших галузей знань [271. – 1912. – Ч. 49. – С. 59].

Завдяки книгообміну кількісно та якісно зростали фонди бібліотеки НТШ. Щорічно через цей канал НТШ отримувало 1,5-2 тис. томів, випусків та окремих відбитків наукових й інформаційних видань. Деякі багатопрофільні наукові установи надсилали всі свої видання, приміром, Каліфорнійський університет надсилав *Бюлетень*, *Хроніку* і десять серійних видань. Більшість західних університетів надсилали лише інформаційні видання.

Загалом бібліотека НТШ мала унікальну за діапазоном інформаційну базу стосовно світового наукового книговидавництва. Вона включала 198 друкованих каталогів наукової літератури, випущених у 1900–1914 рр. видавництвами, книгарнями, зокрема антикварними, різноманітними книжковими виставками. Були каталоги видавництва "Slavia" (Загреб), високо оцінені спеціалістами Франкфуртські, британські бібліографічні видання [62, арк. 3, 14, 31, 54]. Завдяки масиву одержуваних видань НТШ ознайомлювалося з транснаціональною культурою наукового книговидавництва. У 1901 р. за пропозицією Віденської Академії наук бібліотека НТШ вступила до Міжнародної спілки бібліотек академій наук і наукових това-

риств, що значно полегшувало механізм ведення міжнародного книгообміну для української Галичини та сприяло інтеграції української науки у світову.

Просування концептуальних поглядів, ідей та наукових розробок учених НТШ відбувалося шляхом участі у конференціях, наукових з'їздах, наукових збірниках інших наукових закладів. Вони брали участь у міжнародних наукових конгресах, організованих у 1900 р. в межах роботи Всесвітньої виставки у Парижі, з'їздах польських, чеських, сербських медиків, запрошувалися на російські археологічні з'їзди, міжнародні конгреси антропологів та археологів, американістів. Так, наприклад, у XVI Міжнародному з'їзді американістів (Відень, 1908 р.) брав участь З.Кузеля. Найчастіше наукові дослідження і здобутки НТШ репрезентували на міжнародних форумах Ф.Вовк, І.Горбачевський, І.Пуллой, Є.Озаркевич, С.Смаль-Стоцький, В.Гнатюк, М.Кордуба, З.Кузеля.

Вільному поширенню наукових видань сприяли спеціалізовані книгарні НТШ. Право на утримання власної книгарні у Львові було застережено вже першим статутом НТШ (1892 р.). І того ж року магістрат Львова надав кошти для її відкриття, але вони були використані для розширення приміщень друкарні, закупівлі нового обладнання і облаштування офісу НТШ [177, с. 181]. Коштів на крамницю й далі бракувало, тому її відкриття відкладалося. До 1905 р. придбати видання можна було в офісі товариства або зі складу друкарні. Оголошення про наявні книги з'являлися у пресі та *ЛНВ*.

У 1905 р. книгарня НТШ була відкрита у центрі міста, на площі Ринок. За результатами конкурсу її управителем став уродженець Буковини Август Дermalь, який мав досвід роботи у великій віденській книгарні і тому легко встановив зв'язки львівської книгарні НТШ з найбільшими книжковими фірмами Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, Франції [271.– 1906. – Ч. 25. – С. 4.]. У 1906–1914 рр. вона була, за свідченням сучасників, зокрема І.Крип'якевича, найкращою академічною книгарнею всієї України [565, с. 28].

У 1908 р. мешканець Чернівців, член НТШ, філолог І.Приймак запропонував відкрити філію книгарні НТШ в адміністративному центрі Буковини [17, арк. 49-50; 271. – 1908. – Ч. 35. – С. 5]. У місті не було жодної спеціалізованої книгарні, яка

продавала б українську книжку. Безперечно, крім національно-культурних мотивів ініціатором рухів підприємницький інтерес, що не маловажно в такій справі, й певно, забезпечило б її успіх. Однак книгарню НТШ у Чернівцях не було відкрито. Відмову місцева адміністрація мотивувала тим, що статут НТШ не передбачав відкриття книгарень у інших містах, крім Львова. Звернення Виділу НТШ з цього питання до віденських урядових структур залишилося без відповіді.

Відділи книгарні НТШ діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Катеринодарі. 10 квітня 1907 р. М.Грушевський отримав повноваження Виділу НТШ розпочати клопотання щодо відкриття книгарні НТШ у Києві й отримав на це аванс [271.–1907. – Ч. 30. – С. 4]. Справа полегшувалася тим, що з 1899 р. тут діяв книжковий магазин видавництва "Вік" та *Кіевской старини*. З 1910 р. на правах філії київської книгарні почала працювати книгарня НТШ у Харкові. Однак особливістю книгарень у Східній Україні було те, що вони не могли відкрито функціонувати як заклади львівського НТШ і з відома Виділу були оформлені як власність приватних осіб – Ф.Красицького та І.Безкровного.

Українські книгарні продовжували працювати в Києві та Харкові навіть тоді, коли революція 1905–1907 рр. пішла на спад і почалася видавнича криза. Попит на наукову книжку та пресу почав падати, їх витісняла бульварна преса, брошури містичного та порнографічного характеру [360]. Це скорочувало можливості й без того слабкого українського сектору книжкового ринку. М.Грушевський неодноразово зазначав, що книжка, а надто наукова, продається вельми повільно; тираж деяких наукових видань повністю реалізовувався впродовж 8–10 років.

Книгарні потребували постійного фінансового авансування. Спроби опозиції звинуватити М.Грушевського у тому, що він начебто використовував київську та катеринославську книгарні у власних інтересах, видаються безпідставними. За роботу книгарень у Виділі відповідали Д.Лук'янович і М.Мочульський. Другий як референт книгарень НТШ у 1912 р. перебував у Києві та Харкові з ревізіями. Питання про книгарні НТШ є недостатньо вивченим, особливо це стосується катеринославської і катеринодарської. Відомо, що наприкінці 1911 р. П.Лавров та Д.Дорошенко, який тоді мешкав у Катеринославі, вели пошуки відповідного приміщення.

Д.Дорошенко радив М.Грушевському скористатися нагодою та придбати магазин, що належав Лозинській. Він повідомляв М.Грушевському, що магазин розташовано в центрі міста і вже зарекомендував себе як "певний український пункт", оскільки не цурався української книжки. Крім того, тут велася передплата на українські журнали, розповсюджувалися квитки на українські концерти, розміщувалася контора *Дніпрових хвиль* [325, с. 512].

Ентешівські книгарні поживлявали національно-культурний рух українців, сприяли інтелектуальному єднанню української нації, зміцнювали національне наукове співтовариство. І.Крип'якевич згадував, що у львівській книгарні можна було дістати всі видання наддніпрянських авторів [565, с. 28], тоді як книгарні Києва та Харкова робили ставку на галицькі видання.

Книгарні Львова й Києва у 1907 р. пропонували 42 назви книг і брошур, автором яких був М.Грушевський [238]. За спостереженням І.Джиджори, який був причетний до відкриття книгарень у Києві та Харкові і перебував у тривалих відрядженнях від НТШ в архівах Харкова, ці міста стали центрами українського національно-культурного життя. Він, зокрема, писав М.Грушевському, що українська інтелігенція Харкова не обминає увагою книгарню, радив збільшити обсяг постачання галицьких наукових видань, оскільки попит на них не цілком задовольняється [20, арк. 226, 237]. У Харкові магазин працював як бездефіцитна установа, а прибуток за перший рік існування становив 674 крб. [271, – 1911. – Ч. 45. – С. 4]. Видання НТШ продавалися також в українській книгарні Санкт-Петербурга, відкритій у 1912 р. [257]. Це була перша українська книгарня за межами етнічних українських земель. Книгарні підтримували кореспондентський зв'язок з НТШ [67, с. 6, 21].

НТШ використовувало будь-яку можливість популяризації та поширення власних наукових видань. Так, у 1910–1911 рр. в Одесі місцевий відділ Російського Технічного товариства разом з іншими товариствами організував промислово-господарську виставку, яка проектувалася як міжнародна, з особливим наголосом на здобутках слов'янських народів – сербів, чорногорців, чехів, болгар. Були запрошені й українські господарські та культурно-освітні товариства Галичини. НТШ ді-

стало запрошення від одеського *Товариства єднання слов'ян* й одразу підтримало ідею утворення у Львові Бюро комітету Одеської виставки, яке опікувалося відбором і транспортуванням експонатів з Галичини [53, арк. 6; 271. – 1909. – Ч. 40. – С. 3]. НТШ у якості експонатів представило комплект своїх видань, однак він з невідомих причин не потрапив до Одеси.

Видання НТШ експонувалися на Всеросійській виставці у Києві 1913 р., для якої голова Бібліографічного бюро В.Дорошенко згідно з процедурою організації виставки підготував брошуру. Вона містила нарис історії товариства, відгуки науковців про його діяльність і призначалася для вільного розповсюдження серед організаторів та відвідувачів виставки [120, арк.1; 121, арк. 1]. Отже, НТШ відкривало себе й свою діяльність, використовуючи усі доступні форми.

Одним з найважливіших критеріїв оцінки ефективності впливу наукових досліджень на суспільні настрої є характер та інтенсивність рецензій на них. Зрозуміло, що цілком подолати радикальний негативізм стосовно наукової продукції НТШ у Росії не вдалося, оскільки він зумовлювався політичними мотивами, живився упередженнями, фобіями та стереотипами проросійської професури українських університетів, зразки яких сягали "погодінських" часів. Пізніше їх актуалізаторами були Т.Флоринський, І.Линниченко й інші "малороси". Доброзичливо налаштовані публіцисти, частина російського наукового істеблішменту вважали, що українські наукові видання здійснюються лише заради збереження мови й не мають наукової ваги. "Звичайно, дуже великої кількості робіт від українських вчених не слід вимагати, адже у них є своє насущне завдання – розвивати українську науку в українських же формах", – стверджував, анонімний автор, схований за криптонімом "Вол.Я." [447, с. 60]. М.Грушевський, заперечуючи цю поширену тезу, наголошував, що наукові публікації українською мовою не переслідують "местно-языкову цель", мета їх, передусім, наукова [15, арк. 163]. Цю думку він усебічно обґрунтовував в одному з листів до О.Шахматова, чернетки якого збереглися в особистому архіві Грушевського. Часом інформація російських публіцистичних журналів про науковий рух у Галичині супроводжувалася скептичними коментарями щодо доцільності використання української мови у статусі наукової. Приміром, пе-

тербурзький *Сын Отечества* у замітці про діяльність НТШ висловив сумнів з приводу того, хто вивчатиме українську мову, щоб ознайомитися з українською наукою, коли ця справа не вельми добре стоїть з російською?

Підсумовуючи аналіз процесу організації системи інформування наукової спільноти з результатами наукової діяльності членів НТШ, можна зробити наступні висновки. По-перше, сталість наукових структур, а отже, й усієї науки, уможливується лише тоді, коли проблематика наукових досліджень резонує з потребами суспільства. Кожна культура виробляє фільтри, крізь які люди бачать себе та світ. Цими фільтрами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була сукупність ідей, концепцій, стереотипних аналогій, що формували єдину потужну культурну систему, до якої нелегко було вписатися недержавним націям. За цих умов значення видавничої та інформаційної діяльності НТШ полягає саме в тому, що, дотримуючись нормативних процедур, притаманних науковій сфері, спираючись на "острівки впорядкованості", якими у науці є історично сформовані національні та міжнародні інституції, воно опанувало комунікативні можливості, використало найрізноманітніші форми та напрями для поширення інформації про мету і результати своєї діяльності. Той факт, що контакти між ученими і науковими закладами встановлювалися й підживлювалися подібністю інтересів, безперечно, виступав вагомим сприятливим чинником, допомагав долати атмосферу замовчування, мовні бар'єри, дискримінаційні митні тарифи та інші перешкоди. По-друге, використовуючи інфраструктуру світової науки, НТШ цілком повноцінно й адекватно своїм видавничим можливостям інтегрувалося у тогочасну мережу світових наукових комунікацій. По-третє, міжнародний науковий книгообмін став важливою складовою формування національного статусу українських наукових досліджень. Через розгалужену комунікаційну систему НТШ дало своєрідний міжнародний паспорт українству у широкий інтелектуальний і політичний світ. Попри те що на політичній карті Європи Україна на той час ще не була окреслена, у топові науки завдяки діяльності НТШ вона була присутня і відкрита для сприйняття.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У КИЄВІ (УНТ)

Політична демократизація 1905–1907 рр. відкривала можливість соціокультурної *п'ємонтизації* Києва. Громадянські свободи, й особливо свобода, слова, друку, організацій відновлювали "тяжіння українських земель до своїх природних – географічно та створених історично центрів" [365, с. 444]. Українська інтелігенція своїм найближчим завданням вважала "підтягування" політичних і культурних прав українців у Росії бодай до того мінімуму, який вони мали в Австро-Угорщині. Вирівнювання правового поля у перспективі сприяло б ширшій рецепції галицького досвіду національно-культурної самоорганізації.

Політичне збурення 1905 р. дало поштовх самоорганізації українських учених, структурувало українське наукове співтовариства шляхом утворення у Києві УНТ, у розгортанні діяльності якого принципову роль відіграв М.Грушевський. Непростий перебіг цих процесів у підросійській Україні – предмет подальшого аналізу. Особливої уваги потребує з'ясування питання, хто ініціював утворення УНТ, як відбувалося формування його керівних органів та складу редакції друкованого органу, завдяки чому у постреволюційний столипінський період з усіх українських товариств утрималося лише УНТ. Особлива увага буде приділена порівняльній характеристиці УНТ і НТШ, їх структурної будови, чисельного складу, видавничої практики.

5.1. Ідея створення та концепція діяльності УНТ

Українське наукове товариство у Києві – саме так була остаточно сформульована й офіційно закріплена назва новоутвореної національної інституції, зареєстрованої Київським губернським "по делам об обществах Присутствием" 9 грудня 1906 р. за номером 41 [2, арк. 22; 10, арк. 1]. Воно проіснувало до 1921 р., коли його члени, бібліотечні і музейні фонди та співробітники увійшли до складу Української академії наук.

УНТ розпочинало діяльність як національна інституція не на порожньому місці. Ідея створення наукової асоціації у Києві, яка б відповідала потребам учених у спілкуванні та активнішому розв'язанні проблем розвитку української науки, плелася кількома поколіннями національної інтелігенції. У другій половині XIX ст. М.Костомаров і П.Куліш, працюючи у петербурзьких архівах, обговорювали необхідність встановлення тісніших контактів між усіма, хто займався розробкою питань української історії, і можливість утворення з цією метою спілки українських вчених. О.Грушевський, який спеціально досліджував тодішнє спілкування Куліша і Костомарова, зазначав, що вони дійшли думки про "спілку українських вчених", про необхідність утворення "українського наукового товариства." [484, с. 24].

Тож робилися енергійні й інколи результативні спроби об'єднати зусилля українських науковців в одну організацію з метою всебічного дослідження України. Надзвичайно плідним для української науки був час функціонування у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Київські вчені високо цінували науково-організаційні можливості Відділу і, намагаючись зберегти дану структуру від політичних інсинуацій, запевняли імперський офіціоз, що в умовах зростання промислової й інтелектуальної діяльності лише постійно діюча наукова установа здатна опрацьовувати для потреб держави великі масиви матеріалів про стан економіки, народного побуту, етнографії та статистики краю [286, с. 48]. Проте вивчення Південно-Західного краю – так за тодішньою адміністративною лексикою іменувалася територія Правобережної України – запроваджувало, принаймні у науковий обіг, такі поняття як *українські губернії*, *український етнографічний тип*, *українська мова* замість *малорусское наречие* та ін. Демонстрація "особливої української науки" не в останню чергу стала причиною закриття у 1876 р. Відділу Російського географічного товариства у Києві. Це була відчутна втрата у справі системного дослідження України і формування незакомплексованого на підозрах у сепаратизмі українознавства.

Після закриття Відділу естафету розвитку української культури перебрало на себе коло вчених, які гуртувалися навколо журналу *Киевская старина* (1882–1906), заснованого на кошти В.Симиренка і В.Тарнавського. Редакторами журналу були

Ф. Лебединцев (1882–1887), О.Лашкевич (1888–1889), Є.Кивлицький (1889–1892), В.Науменко (1893–1906). Журнал перебував під наглядом київського цензора та місцевого генерал-губернатора. Дозвіл на друк україномовних публікацій до 1898 р. давався головним цензорським управлінням у Санкт-Петербурзі. На особливому контролі були матеріали про національний рух у підавстрійських землях. Аж до початку 90-х рр. окремими приписами заборонялося редакції передплачувати та розповсюджувати галицькі видання, зокрема серію *Руської історичної бібліотеки*. Це пояснює, чому галицька та буковинська інформація навіть бібліографічного характеру потрапляла на сторінки київського журналу через "інші руки" – переддруковувалася з московської і петербурзької періодики з відповідним посиланням. Цим редакція убезпечувала журнал від загрози ліквідації, і він виходив упродовж чверті століття.

Через заборони на використання української мови в інтелектуально високих сферах культури часопис виходив російською мовою. Поступка була зроблена лише стосовно белетристики. Наукові статті і розвідки, бібліографічна інформація, біографічні та інші матеріали друкувалися російською мовою. Журнал дотримувалася високих стандартів видавничої культури XIX століття. Сучасники ставили його в один ряд з кращими журналами Європи. Розділи та рубрики у ньому організовувалися за науково-галузевим принципом і мали назви: *археологія, історія та історичні матеріали, географія та етнографія, історія літератури* та ін.

Українофільські переконання авторів мали помітний вплив на журнал, тому не випадковими є промовисті оцінки його ролі в українському науковому русі. На думку Д.Дорошенка, він став "справжнім історико-філологічним факультетом українознавства" [501, с. 45]. М.Грушевський хоча й критично оцінював стан журналу в останні роки його існування, усе ж визнавав, що "гурток *Кіевской Старини* був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною у своєму роді." [480, с. 38]. Цілком природно, що з настанням демократичних свобод інтелектуали, які гуртувалися навколо *Кіевской старини*, після критично оцінених спроб надати журналу публіцистичного характеру зрештою висунули восени 1906 р. новий проект. Він передбачав, по-перше, перетворення *Кіевской старини* на суто на-

укове видання з одночасним перейменування її на *Україну*. По-друге, утворення у Києві "Українського наукового товариства", яке мало забезпечити стабільний вихід нового часопису. Отже, висхідним моментом усіх трансформаційних заходів громадців була організація наукового видання, а утворення наукового товариства – завданням другорядного, підсобного характеру. Таке бачення не в останню чергу спровокувало хоча й не тривалий, однак, болісний конфлікт.

Д.Дорошенко, який певний час був секретарем УНТ, у спогадах констатував, що ідея заснування в Києві Українського наукового товариства належала В.Науменку. "Думка йшла від Науменка. Він читав проект статуту на засіданні редакції "України". Тоді ж був намічений склад членів товариства." [297, с. 128]. Проте активної участі у новоствореному товаристві Науменко не брав. На думку мемуариста, його знеохотило те, що він не потрапив навіть у члени Ради. Чому так сталося, Д.Дорошенко не пояснює, тому цей епізод потребує уточнення.

На перших зборах товариства у квітні 1907 р. В.П.Науменко був обраний товаришем (заступником) голови УНТ М.Грушевського й увійшов до складу Тимчасового бюро товариства. На наступних зборах 30 грудня 1907 р. було утворено структуру постійного характеру – Раду УНТ, до якої В.Науменко дійсно не увійшов. Не було його і серед новообраних співголів [262, с. 151; 482, 5].

Питання про те, чому були проігноровані ініціативи і попередні напрацювання В.Науменка та його кола, буде предметом подальшого аналізу. Викладене ж спростовує схеми тих публікацій, автори яких вибудовують канву обставин початку діяльності УНТ таким чином, що складається враження, начебто УНТ у Києві було утворене М.Грушевським або створювалося "під нього". Це спрощений підхід, який не відповідає фактам. Вочевидь, М.Грушевський не впливав на окреслення стилю діяльності УНТ у початковій стадії його формування й вироблення статуту, однак, ставши головою товариства, він суттєво трансформував концепцію товариства й, витримавши опір київських (за його виразом – "українофілів й українознавців"), домогся створення у Києві структурно розвинутої у науково-дисциплінарному аспекті наукової асоціації.

Статут УНТ був поданий на затвердження за підписами В.Антоновича, І.Луцицького, П.Житецького та В.Науменка. Імена цих учених багато-що дають для розуміння стану національного наукового руху на початку ХХ ст. у підросійській Україні з його тяжінням до історії та філології та відсутністю відтворення наукових кадрів. Усі перелічені науковці були вихованцями історико-філологічного факультету Київського університету. На час створення УНТ В.Антонович, І.Луцицький, П.Житецький були відомими вченими. Приміром, І.Луцицький з 1907 р. працював у Петербурзькому університеті, був членом-кореспондентом Російської академії наук, окрім дослідження історії Франції XVIII ст. він розробляв питання української археографії, опублікував 32 праці з історії українських аграрних відносин, фінансового управління, козацтва. Щодо ролі В.Антоновича у створенні українських наукових інституцій, то вона висвітлена в одній з публікацій за підсумками академічних читань, присвячених пам'яті видатного вченого й громадського діяча [510].

Свобода друку та спілок, оголошена у жовтні 1905 р., сприяла вільному існуванню й функціонуванню національно-культурних товариств. Тогочасна українська публіцистика була переповнена гострою критикою українофільства за тактику "ляканої ворони". Взаємні звинувачення різних груп інтелігенції зводилися до пошуків винних у зволіканні з розбудовою українських національних організацій. Може здатися, що різка критика мала підстави – з 42 створених тоді у Києві товариств культурно-освітнього характеру УНТ було зафіксоване у реєстраційній книзі за № 41. Водночас варто зазначити, що воно було утворене одночасно з виникненням інших національних товариств наукового характеру. Так, у 1907 р. у підросійському Королівстві Польському за зразком Польської академії наук у Кракові виникло Варшавське наукове товариство (ВНТ). Воно почало опікуватися деякими культурними закладами Варшави, зокрема Музеєм промисловості і рільництва та низкою розрізнених науково-дослідних установ [525, с. 493]. На противагу наріканням українських публіцистів 1907–1910 рр. про начебто тотальну втрату українською інтелігенцією можливостей для розв'язання культурно-національних проблем, варто наголосити, що УНТ було засновано як національне і втрималося як таке у час пореволюційної реакції та, на відміну від інших новоутворених громадських

об'єднань та тодішніх українських часописів, більшість з яких існувала по кілька місяців, втрималося навіть у час світової війни.

Отже, ідея утворення Українського наукового товариства визріла, по-перше, в атмосфері демократичних зрушень у Росії, що ще раз, вже на іншому ґрунті, засвідчує роль політичної компоненти для перебігу інституціональних процесів у науці. По-друге, її генерували представники того ж кола українофілів, які на початку 90-х рр. XIX ст. побачили у підавстрійській Галичині можливість фундації Української академії наук. Вироблений ними у 1906 р. статут УНТ був поміркованим.

Початок діяльності УНТ можна порівняти зі станом в НТШ у 1890–1892 рр., коли ідея науки, набираючи у його надрах практичних обертів, зустрілася із противагами та гальмівними чинниками. Проте труднощі і тертя у Києві виникли на іншому ґрунті, ніж свого часу у Львові. Серед українознавців українофільського гатунку були так звані *українці російської культури*, які не мали досвіду використання української мови у сфері науки, сподівалися на поступки авторам російськомовних статей і матеріалів, як це мало місце у *Киевской старине* та *Україні* 1907 р. видання.

Концепція діяльності УНТ формулювалася кілька разів, і з різних позицій. Засади УНТ були викладені фундаторами в його статуті, який декларував мету діяльності товариства, обумовлював принципи членства, застерігав від можливості організаційно-наукової структуризації шляхом створення секцій і комісій. Засновники УНТ вважали за необхідне застерегти право жінок бути його членами, що й було зазначено у пункті про членство. Важливим в умовах політичної нестабільності було те, що статут проголошував УНТ юридичною особою. Це створювало підстави для врегулювання фінансово-майнових аспектів його діяльності, отримання матеріальної допомоги з боку громадськості та ін. Однак реалізувати повною мірою можливості УНТ як юридичної особи не вдалося. 27 жовтня 1907 р. генерал-губернаторська адміністрація відмовила товариству у праві купівлі нерухомості, тож воно не змогло розв'язати проблему власного приміщення, хоча й відкрило фонд збирання коштів на зведення свого будинку. До початку Першої світової війни товариство користувалося кількома приміщеннями: по вул. Великій Підвальній, 36 та Володимирській, 42, де діяв Український клуб, у якому влаштовувалися публічні

(розширенні) засідання, як правило, по середах, або у неділю [287, с. 26]. Після закриття Українського клубу, приміщення утримували навіпіл з *ЛНВ*. У березні 1915 р. власті після винесення вироку М.Грушевському заявили, що офіційно *ЛНВ* не володіє приміщеннями. Загальні збори доручили Раді УНТ шукати нове приміщення, а документи і папери фінансового характеру покласти у банк [129, арк.59, 74]. Згодом (навесні 1919 р.) секції, комісії, Рада УНТ та музейні фонди, впорядковані О.Янатою, розмістилися у будинку на Трьохсвятительській, 23, який Симиренки заповіли товариству [122, арк.. 1–9; 486, с. 184].

Якщо статут НТШ в разі припинення діяльності товариства спадкоємицею майна призначав львівську *Просвіту*, то УНТ в Києві надійних тилів у соціокультурному та правовому плані не мало, тому статут (§ 49) зазначав, що долю майна у разі закриття товариства визначають його загальні збори. З огляду на нетривкість демократичних свобод у Росії й непевність становища українських культурних інституцій тиловою структурою у "війні" української інтелігенції із заборонними санкціями царизму розглядалося НТШ. Приміром, коли до М.Грушевського звернувся М.Лобач-Жученко з наміром заповісти хутір під Нальчиком з могилою Марка Вовчка "якомусь українському просвітньому товариству" і на випадок згоди зробити це на користь УНТ, – він йому радив: "У заповіті варто зазначити, що Ви заповідаєте майно "Українському Науковому Товариству у м. Києві", а буде чи не буде воно існувати у момент відкриття спадщини, то Науковому товариству ім. Шевченка у Львові – це про запас, на випадок раптового закриття" [333, с. 274].

Статут УНТ порівняно зі статутами НТШ справляє враження менш виразного за стилем формулювання основних завдань і напрямів діяльності. Елементи академічності у його параграфах розлого не виписані. До того ж безпідставним є посилання у деяких сучасних публікаціях на § 13 статуту УНТ, який начебто містив положення про перетворення його на академію наук. Статут УНТ був опублікований у Києві російською та українською мовами, окремі витяги з нього були вміщені у першій книзі *Записок УНТ*, і в жодній публікації така перспектива товариства не зазначена. Інша річ, що на зборах УНТ 16 квітня 1919 р. ботанік О.А.Яната запро-

понував переформулювати §13 так, щоб надати УНТ статусу "вільної наукової академії", на противагу УАН [600, с. 7].

Затверджений у грудні 1906 р. статут УНТ надалі не змінювався. Найближчою метою діяльності товариства він проголошував підтримку зв'язку між ученими, які причетні до різних галузей науки, створення умов для обговорення членами товариства проблем, які вони вивчають. Впадає в око, що фундатори висували на перший план задоволення потреб у спілкуванні учених. Загалом статут наголошує не на організації досліджень і визначенні їх науково-галузевих пріоритетів, а на застереженні права скликати приватні та публічні засідання, влаштовувати публічні диспути, виступати з лекціями. Певно, відштовхуючись від цих статутних положень, автори деяких публікацій наголошують саме на популяризаторському боці діяльності київського товариства.

Різниця між концепцією, запропонованою М.Грушевським, і статутом полягала у відсутності розлого виписаної академічності УНТ. "Українофільський" статут УНТ лише в загальних рисах визначав мету й напрями діяльності товариства. Його основні положення текстуально використані у статуті іншої національної асоціації – *Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві*, головою якого був меценат і письменник В.Леонтович, а скарбником – український меценат, цукрозаводчик В.Симиренко. Стосовно до УНТ воно мало відігравати водночас дві функції – бути бар'єром, що організаційно відмежовує науку від аматорства, і з'єднувальною ланкою між УНТ і ширшими колами української інтелігенції, а також акумулювати, за можливості кошти для його потреб.

Окрім "сприяння розробці науки" УНТ проголошувало своєю метою "популяризацію українською (малоросійською) мовою різноманітних галузей науки". Таке формулювання цілей не акцентувало академічні аспекти товариства і урівнювало дві сторони діяльності товариства – наукову і популяризаторську. Популяризаторські завдання реалізовувалися у формі організації лекцій і загалом широко висвітлені у науковій літературі. У публікаціях загального характеру, або лише деякими аспектами причетних до діяльності УНТ, мета його діяльності у Києві визначається як популяризація наукових досліджень рідною мовою [552; 553].

Підсумовуючи характеристику положень статуту УНТ, які визначали його завдання, можна зробити висновок, що він найперше віддзеркалював нагальні потреби української інтелігенції у широких легальних зібраннях, публічних дискусіях, інших відкритих формах вияву наукових і культурних інтересів українства. Недаремно М.Грушевський по збігу 20-ти років після утворення УНТ зазначав, що за проектом ініціативної групи інтелігенції "з кругів старої Громади" воно "мало об'єднати київських Українців з українознавцями і українофілами..." [470, с. 7].

Викладена у статуті УНТ концепція діяльності товариства корегувалася у напрямі відходу від українофільської – національно невиразної – *малоросійщини*. У мовному аспекті це означало необхідність припинення практики двомовності видань, а в науково-організаційному – розширення науково-галузевого спектра досліджень й інституційного відмежування від загальноросійських наукових установ.

На перших зборах (29 квітня 1907 р.) була започаткована внутрішня – без зміни статуту – переорієнтація засад УНТ з врахуванням досвіду організації національної науки в Австро-Угорщині. М.Грушевський згодом не раз згадував про ті збори, на яких М.В.Лисенко – хоча він і був представником старої Громади – "виразно пішов проти В.П.Науменка і І.В.Лучицького", які обстоювали лінію *Киевской старини* – лінію застарілого українофільства. Головою УНТ на загальних зборах 29 квітня 1907 р. таємним голосуванням був обраний М.Грушевський (балотувався також І.В.Лучицький), секретарем – І.М.Стешенко, що і вирішило, за пізнішою оцінкою Грушевського – зміну напряму нового товариства і постановня його як "чисто української організації" [198, с. 215]. Збори ухвалили рішення про те, що засідання, виступи та діловодство в УНТ мають вестися українською мовою. Вона поширювалася також на сферу адміністративного та наукового спілкування в УНТ.

Вплив особистісного фактора при обранні голови УНТ був надзвичайно вагомим. М.Грушевський на той час мав досвід роботи у такій відносно новій для української культури сфері, як організація у межах певної інституції програмних науково-академічних досліджень. Уже понад десять років він жив у Львові, проте з початком революції у Росії його інтерес до політичного життя у підросійській Україні значно зріс. Це засвідчує тодішня його публіцистика, перенесення у 1907 р.

редакції *ЛНВ* до Києва, часті наїзди до Петербурга та Москви. З багатьох можливостей і проектів найперше Грушевського хвилювало, як дати поштовх розвитку у Наддніпрянській Україні культурним надбанням українства, здобутим в останню чверть століття на галицькій ґрунті. "Деякі підстави національного розвою створені працею останніх літ у Галичині – їх можна присвоїти, – писав він. "Але поза тим зостається багато такого, що мусить бути зроблене самими Українцями [східними], і не буде, не може бути зроблене ніким іншим за них" [364, с. 10]. У плані забезпечення ефекту спадкоємності науково-організаційних структур української науки альтернативи кандидатурі М.Грушевського на головування в УНТ. До того ж він добре орієнтувався у соціокультурній ситуації в Україні, мав перевірені практикою погляди на засоби та форми розв'язання інституційних проблем української науки.

Однак орієнтація УНТ на НТШ не робила його копією останнього. УНТ мало ряд суттєвих відмінностей і особливостей, не властивих НТШ, про що йтиметься далі. Не варто, на нашу думку, "затінити" УНТ діяльністю НТШ, як це має місце у деяких публікаціях, особливо загального характеру. Інколи УНТ трактують як установу, "паралельну" до НТШ. Цей термін, запозичений з лексики часу створення товариства у Києві, сьогодні, по-перше, не відображає адекватно ваги УНТ в інституційних процесах української науки початку ХХ ст., по-друге, не розкриває непрості сузіз'язі двох товариств – львівського та київського.

Після виходу низки праць, присвячених УНТ, та проведення додаткових досліджень воно вже не сприймається як маленький "сателіт" НТШ. Українське наукове товариство, осідком якого офіційно був визначений Київ, мало у своєму складі науковців, зокрема, з Галичини (І.Джиджора, О.Колесса, В.Охримович, К.Студинський, С.Томашівський, М.Возняк, М.Мочульський, В.Дорошенко, В.Герасимчук, О.Роздольський, В.Левицький) та Буковини (С.Смаль-Стоцький, З.Кузеля). Вже з огляду лише на цю обставину воно не може розглядатися як регіональне наукове товариство Східної України. Зрідка вектор контактів двох товариств набирав іншого напрямку. НТШ разом з УНТ й завдяки йому брало участь у виставках друкованої продукції, які проводилися у Росії, про що вже йшлося вище. Отже,

про паралельність двох наукових інституцій можна говорити лише як про одночасність їх існування, спорідненість їх цілей та завдань.

М.Грушевський не лише виклав у рефераті, виступах на зборах та редакторських вступах до видань УНТ своє бачення його завдань, а і на практиці "з властивою йому енергією одразу пустив машину в рух, об'єднав і старих, і молодих наукових діячів, в тому числі й кількох визначних російських вчених [297, с. 129]. Так само, як у перші роки свого головування у Історично-філософській секції НТШ, а згодом і в товаристві загалом, він розгорнув широке листування, залучаючи таким чином до співпраці в УНТ науковців. Під його впливом ближче до українських наукових видань стали М.Сумцов, В.Данилевич, О.Новицький.

У перші ж роки існування УНТ до нього вступили професори та доценти університетів й інших навчальних закладів, зокрема Ф.Вовк, М.Грушевський, О.Колесса, І.Лучицький, В.Перетц, М.Петров, Г.Павлуцький, В.Данилевич, М.Сумцов, О.Русов, О.Грушевський, С.Томашівський, С.Смаль-Стоцький та ін. Через них УНТ підтримувало зв'язок з університетським середовищем як Росії, так і Австро-Угорщини, намагалося залучати до українського наукового руху студентську молодь, привернути її увагу до відповідної тематики. УНТ постійно зростало кількісно. Якщо на час свого заснування воно нараховувало 21, то у 1910 р. – 85 членів, у 1911 р. – 87. На початку 1913 р. товариство мало 98 членів, з них 70 – кияни, 11 – вступили у 1912 р. [267, с. 158]. Поряд з представниками старшого українофільського покоління, яке вже не відіграло провідної ролі, серед членів УНТ була представлена нова генерація талановитих дослідників: І.Джиджора, В.Доманицький, С.Томашівський, З.Кузеля, О.Грушевський.

Товариство зростало також за рахунок іменитих учених. У 1913 р. членами УНТ стали член Нобелівського інституту шведський славіст Альфред Єнсен (приїздив до України, брав участь в Археологічному з'їзді в Чернігові), російський мовознавець, академік Олексій Шахматов, академік Федір Корш, російсько-польський славіст Ян Бодуен-де-Куртене, французький історик Шарль Сеньобос [129, арк. 59, 62, 67]. Членами УНТ до війни стали О.С.Лаппо-Данилевський і О.Є.Пресняков – відомі російські історики, які дотримувалися ліберальних поглядів, чеський історик

Кароль Кадлець, німецький історик з Бонна К.Л.Гець. У квітні 1914 р. до товариства вступив В.Вернадський, на що варто звернути увагу, оскільки у науковій літературі його діяльність в українських наукових структурах відносять до пізнішого часу, пов'язуючи її початок з участю у створенні Української академії наук у 1918 р.

Літературну та мистецьку сфери до Першої світової війни представляли письменниці О.Косач, Л.Українка, О.Кобилянська, Л.Старицька-Черняхівська, поет О.Олесь (О.Кандиба), мистецтвознавці Г.Павлуцький, В.Щербаківський, художник А.Сластьон [129, арк. 67; 263, 163–164]. Членами УНТ були також поціновувачі науки і мистецтва, української видавничої справи (П.Я.Стебницький, граф Михайло Тишкевич, барони Ф.Р. та О.М. Штейнгелі, М.Дробиш та ін). Дехто з них заснував спеціальні фонди для виплати товариством премій та гонорарів дослідникам або заповідав певні суми, цінні папери, відсотки з прибутків від маєтностей.

Найбільшою за всю свою історію кількістю членів УНТ поповнилося у 1913 р., впродовж якого було прийнято 65 нових членів, причому 50 з них стали членами впродовж жовтня-грудня. Згорнувши після відомих подій свою діяльність у НТШ, М.Грушевський інтенсифікував науково-організаційну роботу в Києві. Починаючи з жовтня, він щомісяця проводив загальні збори товариства, на яких окрім прийому нових членів вирішувалися важливі питання щодо придбання постійного приміщення для УНТ, розширення видавничої діяльності за рахунок заснування журналу *Україна*, вирішення фінансових питань шляхом звернення як до адміністративних інстанцій, так і української громади.

Цікавим є питання, за рахунок кого зростав кількісний склад товариства, який наприкінці 1913 р. сягав 156 осіб. Киян та позамісцевих було порівну – по 78 осіб [272, с. 147]. 20 членів постійно проживали і працювали у Санкт-Петербурзі, 3 – у Варшаві, 8 – у Москві, по 3 – у Катеринославі та Одесі, по одному – у Парижі, Стокгольмі, Сімферополі, Казані, Томську та інших містах. Географія адрес членів УНТ включала 33 населені пункти. У 1914 р. УНТ налічувало 180, а в 1916 р., коли йому виповнилося десять років, 171 особу. Вступ до УНТ відомих вчених свідчив про визнання його європейською академічною корпорацією і зокрема високий рейтинг М.Грушевського у російських та західноєвропейських наукових сферах.

З огляду на сказане можна стверджувати, що центр (у географічному сенсі) української науки почав переміщатися зі Львова до Києва не у 1918 р., коли тут була утворена Українська академія наук, а з осені 1913 р., коли М.Грушевський, склавши із себе функції голови НТШ у Львові, сконцентрувався на зміцненні УНТ як осередку національної науки. Однак ця тенденція з різних причин, й насамперед через кардинальну зміну політичної ситуації, не була закріплена у подальшому і, змінивши свій зміст та основних промоторів, набула інших організаційних форм і науково-галузевих пріоритетів, про що детальніше йтиметься далі.

Від самого утворення УНТ намагалося вберегти власну організаційну автономність, утвердитися як самодостатня інституція. Зв'язки з іншими науковими товариствами встановлювалися переважно на рівні особистого членства у різноманітних товариствах та вчених архівних комісіях. Більшість членів УНТ входила до *Товариства Нестора Літописця*, вчених архівних комісій. Одночасна діяльність у кількох наукових інституціях була характерна для В.Антоновича, М.Василенка, І.Каманіна, О.Левицького, В.Модзалевського, Д.Дорошенка та ін. Особливо тісні стосунки УНТ підтримувало з НТШ у Львові шляхом індивідуального членства, та на рівні організаційних, редакторських, видавничих справ, взаємопідтримки у здійсненні різних проектів.

Досить плідними були відносини УНТ з *Українським історичним товариством*, яке діяло з червня 1902 р. у Чернівцях – адміністративному центрі Буковинського коронного краю Австро-Угорщини. Його членами були професори та студенти Чернівецького університету, викладачі гімназій. На час заснування воно налічувало близько 30 осіб. Найбільших зусиль до організації товариства доклав доцент кафедри історії Східної Європи Чернівецького університету В.Мількович, який був його першим головою. Своїм завданням чернівецька асоціація українських істориків вважала проведення наукових досліджень у галузі історії, демографії, етнографії [516, с. 74–75]. За успіхи у галузі епіграфіки та церковної архітектури В.Мількович був обраний до Центральної комісії по збереженню пам'ятників мистецтва й історії (Відень) [104, арк. 2]. Пізніше товариство очолювали С.Смаль-Стоцький, З.Кузеля. С.Смаль-Стоцький та інші буковинські дослідники друкувалися у журналі *Україна*.

Науково-організаційна політика М.Грушевського у Росії була багатовекторною. По-перше, він намагався максимально концентрувати українські наукові сили в УНТ, не допустити їх переключення на працю в інших наукових установах і товариствах. По-друге, не втрачав найменших шансів щодо утворення осередків національних досліджень у російських столичних центах – Петербурзі та Москві, де навчалося багато української молоді, а на викладацьких посадах час від часу з'являлися приват-доценти з українознавчими курсами.

Стосовно першого напряму слід зауважити, що дбаючи про розширення кола дослідників, які працюють в одній предметно-об'єктній парадигмі (йдеться про систематизоване вивчення України, її історії, мови, географії, економіки), він залучав до УНТ нових членів. Практично на кожному засіданні Ради товариства рекомендувалися нові члени. Однак розширювати коло автури у Києві за рахунок початківців йому було чи не важче, ніж у Львові, де він мав університетську кафедру, та й чимало інших членів НТШ було зв'язано з університетом. У Києві ситуація була інша. Молодих українознавців було обмаль, старше покоління відходило від активної праці, тому доводилося переорієнтовувати красзнавців, які працювали у вчених архівних комісіях, як це було, приміром, з Д.Дорошенком, відтягувати від інституцій загальноросійського спрямування. Так, М.Грушевський рекомендував своєму братові Олександрові в один з його приїздів до Києва з Одеси, де він викладав в університеті, забрати реферат з Товариства Нестора Літописця і виступити з ним на засіданні в УНТ. Час від часу голова УНТ докоряв М.Біляшівському, з яким був у приятельських стосунках, за те, що він надто захоплювався проектами польського або російського формату й палко віддавався роботі в офіційних установах. У 1911 р. у відповідь на зволікання Біляшівського з підготовкою статті для видань УНТ (у зв'язку із зайнятістю разом із В.Щербаківським у Київському художньо-промисловому музеї, за той "дихнути не мав часу") М.Грушевський кинув йому репліку: "якщо не маєте часу дихать по-українськи, то дихайте здорові по-російськи"! [334, с. 88].

УНТ подібно до НТШ принципово не брало участі в Археологічних з'їздах, які проводилися під патронатом графині П.Уварової і 1899 р. влаштовувалися у мі-

стах України – Києві, Харкові, Чернігові, Катеринославі. Окремі члени НТШ та УНТ отримували запрошення і брали участь у з'їздах, однак не як репрезентанти українських наукових інституцій. Мотиви неучасті мали політичний, а не науковий характер. Навіть отримавши офіційне запрошення на Чернігівський з'їзд, УНТ та НТШ вирішили не брати у ньому участі, а готувати з'їзд українських істориків, який однак не відбувся. УНТ ухилялося також від контактів з іншими товариствами й цілком автономізувало лекційну діяльність. У грудні 1910 р. *Товариство шанувальників соціальних знань*, яке діяло в Києві з 1909 р., запропонувало УНТ брати спільну участь у відзначенні 50-ї річниці відміни кріпацтва у Росії. За статутом радіус дії названого товариства охоплював Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії. У якості мети воно декларувало розвиток і поширення знань з основ суспільних наук – права, історії, історії літератури, етнографії та методології цих наук [2, арк. 74]. Товариство було утворене професором університету св. Володимира М.Довнар-Запольським. Його членами були І.Сташевський, П.Смирнов, І.Кореневський, Є.Ківліцький, А.Дахнович, В.Іконников, Л.Добровольський, М.Василенко. Декотрі з них були також членами УНТ. Однак Рада УНТ відмовилася від організації спільних акцій, мотивуючи своє рішення браком сил та запланованим у себе аналогічним засіданням [123, арк. 1; 129, арк. 26].

Отже, схоже на те, що М.Грушевський проводив політику "блискучої ізоляції" українських наукових товариств. На тому етапі інституційних процесів в українській науці такий підхід найбільше відповідав її потребам утвердження і розвитку. Головний сенс полягав у тому, щоб виокремити українські дослідження з інонаціональних пластів науки, вивести їх зі стану спорадичності, галузевої аморфності, домогтися визнання за ними з боку наукового співтовариства статусу самостійних академічних дисциплін. Проте затягування ізоляціоністської політики загрожувало послабленням позицій українських наукових об'єднань, що і виявилось у час крутих політичних поворотів 1918–1920-х рр. в Україні та Центральній Європі. Різка зміна ситуації на культурно-політичному кону поруч із згортанням організаційних форм наукового життя призвели до послаблення позицій НТШ й УНТ у науковому співтоваристві. Два національні товариства не витримували конкуренції з іншими

формами організації науки і втрачали свої академічні перспективи на українських теренах. Прикметною у цьому плані є подібність вражень від українських наукових установ 20-30 рр. ХХ ст., які вони справляли на різних і далеких один від одного учених – В.Вернадського і В.Кубійовича. Обидва, хоча й різною мірою, були небайдужими до національної культури, мови, науки. У своєму щоденнику В.Вернадський відзначив невиразність уявлень М.Грушевського про сучасний тип академії наук та провінційність науково-організаційних поглядів інших представників УНТ, з якими він спілкувався [285, с. 6].

Цілком незалежно від В.Вернадського виклав свої враження про НТШ 20-х рр. ХХ ст. В.Кубійович, який у 1920-х рр, будучи викладачем Краківського університету, часто відвідував Львів, з 1930 р. став членом НТШ та очолив його Географічну комісію. "Звичайно, – згадував про той час В.Кубійович, – я порівнював українських науковців з польськими (у Кракові). При всій моїй любові до української науки і НТШ мене разив деякий провінціалізм її носіїв. Вони жили відокремлено від неукраїнських наукових установ: не підтримували зв'язків з польським науковим світом (а деякі можливості були), перерви зазнали зв'язки з сильним культурним центром у Відні, не брало участі НТШ в міжнародних з'їздах тощо" [566, с. 101]. Ці оцінки відображали зниження конкурентоспроможності іміджу і НТШ і УНТ після світової війни. Двом товариствам довелося діяти у ситуації невизнання та нехтування їх досвідом, результатами праці і практикою.

Іншим напрямом науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Росії було створення центрів українознавства у Петербурзі та Москві. Певні надії пов'язувалися з московським *Товариством слов'янської культури*, яке почало діяти 28 березня 1908 р. під керівництвом академіка Ф.Корша. До нього увійшли ліберали, які відмежовувалися від принципів старого консервативного слов'янофільства і прихильно ставилися до українського руху, – В.Вернадський, А.Кримський, О.Шахматов, М.Карєєв. Товариство видавало свої *Известия*, брало участь у Першому з'їзді російських слов'янських товариств (Петербург, 1909 р.).

У грудні 1910 р. Ф.Корш повідомив М.Грушевського, що за його пропозицією у товаристві створено українську секцію й розпочато роботу з організації у

Москві передплати українських видань [30, арк. 7, 8]. Секцію очолив С.Хвостов. До президії крім нього ввійшли А.Кримський, М.Грушевський, М.Янчук, О.Новицький. Членами секції були Б.Кістяківський, С.Петлюра (секретар), І.Алчевський, О.Саліковський та ін. На них покладалося ініціювання українознавчих гуртків у закладах освіти, дослідження історичних пам'яток і бібліотечних фондів у Москві з огляду на потреби української науки і культури, підтримка зв'язку з інтелектуальним життям в Україні.

Однак українська секція виявилася неорганізованою, працювала кволо, і зрештою її члени перестали ходити на загальні збори товариства, посилаючись на те, що кількісно їх переважають поляки. Розстановка сил нагадує ситуацію, що склалася у *Слов'янському клубі* Кракова (1901–1914 рр.), метою діяльності якого оголошувалося польсько-українське порозуміння на підставі ідей слов'янської єдності. Якщо на початках з редакцією журналу товариства *Swiat sioviacski* (*Слов'янський світ*) співпрацювали українські діячі культури, то з часом їхні імена зникають зі сторінок часопису.

Наприкінці 1911 р. зусиллями О.Новицького в українській секції було організовано підсекцію науки у складі Ф.Корша, Б.Кістяківського, О.Саліковського, О.Новицького (голова), С.Хвостова, М.Янчука, М.Філянського, С.Петлюри (секретар). На її базі планувалося утворити *Українське наукове товариство у Москві*, статут якого розроблявся Новицьким. Проте задум залишився без реалізації, оскільки у листопаді 1912 р. навіть підсекція науки припинила існування – її члени жодного разу не зібралися на засідання. О.Новицький писав М.Грушевському: "Коли працювати на самоті, то й підсекції не треба – можна й без неї дослати свої праці до Києва або Львова" [427, с. 476]. Справді вдалою справою української громади у Москві виявилось заснування журналу *Украинская жизнь*. Рішення про його видання було прийнято у квітні 1911 р. *Товариством слов'янської культури*.

Не лише брак достатньої кількості орієнтованих на національні інтереси науковців завадив створенню у Москві українського наукового центру. Вагомішою виявилася відсутність тут особи пасіонарного типу з організаційними здібностями та авторитетом у сфері науки, подібно до випадку трансформації УНТ у Києві, очолю-

ваного М.Грушевським до його арешту і висилки з України. Інші українські інституції, засновані на хвилі демократичного піднесення у пореволюційні роки, припинили своє існування через відсутність коштів, недостатню наполегливість їх керівництва або через заборону російським урядом, як це сталося з українськими клубами у Києві та Катеринославі.

Отже, лише по двадцяти роках після формулювання національною інтелігенцією ідеї української академії наук і початку реформування з метою її утілення Товариства ім. Шевченка у підавстрійському Львові представники того ж кола кийівської Громади ініціювали створення Українського наукового товариства у Києві – місті, де впродовж десятків років діяло багато інших наукових товариств та наукових закладів. Ідея утворення національної наукової організації у Києві була спонтанною й мала, так би мовити, місцеве інтелектуальне та культурне підложжя, проте втілювалася вона зі значною компонентою національного досвіду організації наукових досліджень в Австро-Угорщині. Розгортаючи діяльність УНТ, М.Грушевський удосконалив і конкретизував первісний проект громадівців, більш впевнено і рішуче використав можливості, які відкривала нова політична ситуація у Росії для впровадження національної мови до сфери наукового видавництва, застосував досвід організації наукових досліджень, набутий в НТШ. Нова для східноукраїнських учених модель організації наукових досліджень в УНТ дала змогу вести їх на засадах програмової комплексності та науково-галузевої структурованості.

5.2. Науково-галузева диференціація досліджень в УНТ: діяльність секцій і комісій

Автори офіційного статуту новоствореного товариства обмежилися вкрай загальним формулюванням мети його діяльності. Нагадаємо, що згідно з пунктом № 2 воно мало "сприяти розробці і популяризації українською (малоросійською) мовою різних галузей науки". Галузі науки не означалися і в п'ятому пункті, у якому йшлося про створення наукових секцій і комісій. У статуті УНТ не використовувалися поняття *українська наука* або *українознавство*. Національні параметри науки визначалися лише щодо мови друку та усних виступів, на рівні предмета науково-

галузевих досліджень – як-от історії, етнографії, географії – вони не фіксувалися. Натомість у вже згаданому рефераті (травень 1907 р.) М.Грушевський назвав науково-галузеві напрями діяльності товариства й виклав свої міркування щодо утворення секцій і комісій.

Вчений не відкидав тези про те, що наукова діяльність членів УНТ може охоплювати найрізноманітніші галузі науки, але найперше їхні зусилля він скеровував в українознавчу сферу. Йшлося про організацію трьох секцій: історичної, філологічної та математично-природознавчої. Визнавалася доцільність утворення двох наукових комісій – етнографічної і мовної. Завданням етнографічної були фольклорні та етнологічні студії, тому вона проектувалася при двох секціях – історичній та філологічній. З огляду на дебатування у пресі та Думі питання про автономію М.Василенко запропонував утворити економічно-правничу комісію.

Невелика кількість членів – фундаторів УНТ (21 особа) – ускладнювала процес утворення секцій та комісій. До початку їх функціонування наукові засідання товариства ініціювала Рада, проте і після утворення секцій вона організовувала спільні так звані прилюдні (відкриті для сторонніх відвідувачів) зібрання секцій, на яких заслуховувалися і дискутувалися наукові доповіді членів секцій (додатки Е, Ж). Так само на загальні збори членів УНТ, які проводилися значно частіше, ніж у НТШ, виносилися наукові доповіді та реферативні повідомлення, що не практикувалося в НТШ за рідкісними винятками, як-от збори на честь ювілею Т.Шевченка, на яких С.Томашівський виступив з аналітичною доповіддю, присвяченою патронів товариства.

Секції та комісії формувалися за принципом наукової спеціалізації. У жовтні 1907 р. утворилася Філологічна, а в листопаді – Історична і Природничо-лікарська секції. Остання за рішенням Ради у грудні 1911 р. поділена на Медичну і Природничо-технічну [129, арк. 32]. На факті організаційного оформлення у Києві національного осередку наукових досліджень природничого напрямку варто особливо наголосити, оскільки літературі, принаймні присвяченій НТШ, й досі зустрічаються помилкові твердження, ніби природничі дослідження до утворення Академії наук у Києві репрезентувала виключно МПЛС НТШ [699, с. 231].

Формування секцій підтвердило науково-організаційну тяглість УНТ і створило передумови для дисциплінарного виокремлення української історії, філології, статистики, медицини та інших галузей із синкретичного українознавства в його переважно красназавчо-етнографічному спрямуванні, з одного боку, та з комплексу суто російського сегмента науки, з іншого. Останній був представлений професорсько-викладацькою корпорацією університетів.

Філологічна секція працювала з часу свого утворення до 1914 р. під керівництвом професора університету св. Володимира В.Перетца, який у Києві був "варягом". Випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету, він деякий час працював приват-доцентом у столиці, а після захисту докторської дисертації у 1903 р. перебрався до Києва й зайняв в університеті кафедру російської мови і словесності. В.Перетц мав широке коло наукових та громадських зацікавлень. Він був членом НТШ, співзасновником УНТ, підтримував листування з багатьма вченими. Українців він відносив до "одного з слов'янських народів, якого славісти несправедливо виключили з поля своїх наукових інтересів". На першому засіданні секції, до якої входили Є.Тимченко, Б.Грінченко, В.Доманицький, П.Житецький, А.Лобода, С.Маслов, К.Михальчук, М.Петров, І.Стешенко, він запропонував програму літературознавчих і мовознавчих досліджень, публікації добірок драматичних творів, поезій і пісенного фольклору. Особливого значення він надавав вивченню історії мови, організації польових досліджень в Україні з метою дослідження української діалектології.

Спершу В.Перетца вразило, що у Києві студентська молодь не дуже цікавиться українознавчими дослідженнями. На засіданні секції він згадував, що лекції з історії української літератури, оголошені ним у час приват-доцентства у Петербурзькому університеті, не відбулися за браком слухачів. У Київському університеті інтерес до вивчення української літератури виявив, за його словами, дуже невеликий гурт [607, с. 16]. У листі до І.Франка він з подивом писав, що у кількасоттисячному Києві він має лише 70–75 студентів [132, арк. 626]. Не заперечуючи впливу політичних обставин, які денаціоналізували українську інтелігенцію, робили безперспективною та непопулярною українську тематику, учений підкреслю-

вав необхідність організації систематичного опрацювання слов'янознавчих видань, опанування оригінального джерельного матеріалу, поглиблення методології українознавчих студій. Для фахового зростання, – цілком слушно зауважував він, – "не досить одного глибокого й щирого замилювання до всього рідного, – треба ще мати деякі технічні способи наукового досліджу, уміння критично важити джерела і підручники, треба виробити певну наукову дисципліну розуму." [607, с. 17]. Проблема поповнення Філологічної секції новими дослідниками за рахунок початкуючих науковців була дуже актуальною, адже старше покоління мовознавців та літературознавців відходило від активної праці, не залишаючи після себе учнів. 1911 р. помер П.Житецький, у квітні 1914 р. – К.Михальчук.

Велике значення для залучення молоді до наукової праці через УНТ мав філологічний семінар В.Перетца, учасники якого поповнили ФС. Якщо з 1907 по 1910 р. уключно число членів секції трималося у межах 10, то з 1911 по 1914 р. воно сягнуло 15 за рахунок вихованців В.Перетца (додатки Е, Ж). Серед них були визначні українські філологи А.Лобода, Є.Тимченко, О.Дорошкевич, С.Маслов, М.Гудзій, А.Сущицький, П.Филипович, С.Щеглова, О.Грузинський. У 1923 р. А.Лободу було рекомендовано у члени-кореспонденти Російської академії наук.

Отже, працюючи у Києві, В.Перетц створив наукову школу порівняльно-історичного літературознавства, текстології, техніки філологічного аналізу й наукового видання літературних джерел. У важкі 20-ті – першій половині 30-х рр. учений зберіг інтерес до давньоруської й української літератур, завершив і опублікував нарис історії української літератури до XIX ст., видав знамените *Слово о полку Игореве*.

Дослідники різних поколінь оцінюють професора В.Перетца як безпристрасного вченого, фундатора наукової школи, яка збагатила вивчення слов'янських літератур епохи середньовіччя, проте у багатьох працях, присвячених вченому, зовсім не згадується його тривала діяльність в УНТ, як і той факт, що він з ярликом "фашиста", керівника "Російської національної партії" був засуджений на заслання, де помер у 1935 р. Завдяки його учням В.П.Адріановій-Перетц, І.П.Єр'оміну та М.К.Гудзію вивчення давньоруської літератури не припинилося і в умовах посилення ідеологічних гонінь й досягло значних результатів.

На засіданнях Філологічної секції дискутувалися питання про правописні форми в українській мові, унормування граматичної термінології, стан і місце української мови серед інших слов'янських мов, визначалися напрями підготовки тлумачного словника та ін. [265, с. 111; 266, с. 123]. Плідними були розробки літературної проблематики, яку на засіданнях товариства та сторінках наукового часопису, крім В.Перетца, презентували І.Франко, О.Шахматов, М.Сумцов, Т.Сушицький, М.Петров, В.Розов, О.Грузинський, О.Назаревський, С.Гаєвський, І.Огієнко та ін.

Організаційно Історична секція УНТ почала формуватися у другій половині вересня 1907 р. На першому зібранні головою був обраний Г.Г.Павлуцький, заступником (*товаришем* – за лексикую хроніки УНТ) – В.Щербина, секретарями – А.Яковлєв та І. Джиджори [129, арк. 4; 482, с. 13]. У листопаді головою секції став М.Грушевський, заступником залишився В.Щербина. Наприкінці 1908 р. секція нарахувала 13 науковців. Окрім названих членів президії до неї входили К.Антонович, А.Берло, М.Біляшівський, О.Грушевський, В.Данилевич, І.Каманін, О.Левицький, Г.Павлуцький, Я.Шульгин. Склад Історичної секції, як й інших, формувався за принципом активного ядра, на яке можна було покластися у поточній практично-організаційній та науковій роботі. Дійсними членами УНТ наприкінці 1908 р. були також М.Василенко, Ф.Вовк, В.Модзалевський, С.Томашівський, але до складу секції вони не входили, оскільки мешкали в інших містах або за кордоном. Згодом секція не набагато зросла кількісно. За нашими підрахунками, у 1910–1912 рр. вона складалася з 17 членів. Упродовж 1907–1911 рр. Історична секція провела 15 засідань, на яких вирішувалися питання організаційного характеру, заслуховувалися наукові доповіді, реферувалися статті, пропоновані для друку у *Записках УНТ*, та доповіді істориків, які мали намір вступити до товариства (додаток Е). Значна частина наукових доповідей членів Історичної секції виносилася на загальні зібрання товариства. З 20 доповідей, прочитаних на загальних зібраннях 1908 р., 12 було зроблено членами Історичної секції, у 1910 р. – 8 з 11 [264, с. 154; 266, с. 122].

На час, коли М.Грушевський розпочинав діяльність в УНТ, його теоретично-історичні та методологічні погляди зазнавали еволюції, що не могло не позначитися на формулюванні напрямів студій, тематиці доповідей, характері дискусій.

Науково-галузеві напрями досліджень істориків М.Грушевський окреслив на других за чергою загальних зборах УНТ у травні 1907 р. За його задумом, Історична секція УНТ створювалася "для історії з помічними науками, археології, етнології, історії штуки, права, економіки – взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т.д." [482, с. 9]. Як бачимо, заявлений діапазон історичних досліджень був по-академічному широким. Він передбачав проведення досліджень не лише у галузі історії України, а й основних розділів світової історії.

У цій стислій формулі цілком явно простежуються щонайменше два наміри. Перший – включити історію України до загальноісторичного контексту, другий – залучити до товариства фахівців із західноєвропейської історії. Така декларація формально відкривала вступ до УНТ тим історикам, які українською проблематикою спеціально не займалися. З іншого боку, вона засвідчувала практичне зацікавлення М.Грушевського всесвітньою історією, яке невдовзі мало результатом написання *Всесвітньої історії в короткім огляді* – праці оксиденталістського характеру. Її перша частина була готова до друку в час перебування автора на засланні у Казані. Однак лише у 1917–1920 рр. нова праця виходила частинами у Києві і як підручник рекомендувалася для українських шкіл.

Наведений фрагмент свідчить також про відхід від звичного акцентування етнографії у комплексі українознавства, яка, за висловом М.Грушевського, до кінця ХІХ ст. залишалася "бойовою наукою" [479, с. 63]. Замість етнографії тут йдеться про етнологію. Річ не лише у тім, що на початку ХХ ст. в Україні спостерігався відносний спад інтересу до етнографічних досліджень. З метою їх стимулювання і координації етнографічна комісія все ж була утворена в УНТ у 1912 р. Річ у тому, що етнографія під впливом проникнення в її дослідницьку лабораторію соціологічних ідей та обумовлених ними дещо інших конструкцій наукового пошуку перебувала у стані трансформації і дисциплінарних диференціацій. Запровадження терміна *ет-*

нологія можна оцінювати також як результат контактів М.Грушевського з Ф.Вовком і паризьких студій останнього.

Загалом на початку ХХ ст. українська гуманітаристика звільнялася від про-світницького сентименталізму, залишаючи задоволення традиційного етнографічного інтересу придворному імператорському музею у Петербурзі. Водночас чіткішою стає її науково-галузева диференційованість, а термін *українознавство* вживається у надетнографічному сенсі.

Поряд з подальшим розвитком археографії та палеографії формуються нові спеціальні історичні дисципліни – українська генеалогія і геральдика (В.Модзалевський), іконографія (М.Петров), бібліографія (М.Комаров, В.Дорошенко, І.Левицький) та ін. Скріплення цього підмурку мало значення для розвитку національної історіографії. Вказані пласти спеціального історичного знання, як правило, не набирали популярних форм і широкого вжитку у позанауковому середовищі, а слугували розвитку української історіографії, яка, спираючись на класичні засади розуміння науки й наукового пошуку, набувала тяглості, концепційної цілісності й довершеності.

Водночас національна історіографія не була "замкненою у башті зі слонові кості". Вона реагувала на нові інтелектуальні течії, які модифікували позитивістське світосприйняття. Зміни у настроях європейської інтелектуальної еліти коливалися від помірному невдоволення логічним раціоналізмом і "правильною" класичністю до нестримної критики дійсності та моди на анархію (перші групи українських есерів, про свою належність до яких заявить М.Грушевський у 1917 р., з'явилися в Україні у 1906 р.). Напередодні Першої світової війни і низки революцій у Європі наймолодшою й найпопулярнішою з наук була психологія. Спроектвана на історичну і соціальну проблематику, вона опосередковано відновлювала цінність романтизму у всьому спектрі гуманітарних наук і суспільних інтенцій. Рециркулювання романтизму накладало відбиток на вибір тематики, актуалізувало культурологічну проблематику, звернення істориків до аналізу літературних пам'яток.

Інтелектуальна ситуація у європейській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. (проаналізована сучасним дослідником С.Стельмахом зі спробою проєкції на кор-

порацію істориків в Україні [657]) ускладнювалася критикою філософами та соціологами історизму як принципу наукового пізнання, який від епохи Просвітництва брав на себе функцію вихідного методологічного концепту у суспільствознавстві. "Історичні школи" існували в усіх галузях гуманітарного знання континентальної Європи. У політичній економії, правознавстві, філології їх представляли по три покоління вчених. Поширення некласичної історіософії (метод "звернення до переживання" В.Дільтея, принцип "віднесення до цінностей" Г.Рікєрта), з одного боку, та захоплення соціологічним (генералізуючим) методом – з іншого, змістили акценти історіографічного дискурсу.

Наслідком виклику, кинутого професійній корпорації істориків філософами-неокантіанцями та соціологами відносно науковості історії, була низка праць, автори яких понині залишаються знаковими постаттями у національних історіографіях – наприклад, Ш.Сеньобос у Франції, Л. фон Ранке та І.Дройзен у Німеччині. Доведення легітимності історіографічної практики у сенсі наукової діяльності супроводжувалося зміцненням позицій історичних дисциплін в університетах. Утворювалися нові кафедри та інститути (Німеччина, Австро-Угорщина) історії, видавалися нові підручники і курси лекцій (переважно з національної історії або методики історичних досліджень) для студентів-істориків. Зміцнивши дисциплінарну самостійність, професійні історики опинилися у річищі процесів, які звільнили історіографію від диктату філософії історії та обов'язкової орієнтації на схеми природознавців. Більшість з них скористалася новим розмежуванням природознавчих (номотетичних) та історичних (ідеографічних) наук, запропонованим неокантіанцями В.Віндельбандом і Г.Рікєртом. Утвердження ними тези про унікальність та неповторюваність історичних подій дало нову підставу для емпірії як живої і доречної тканини історіографії.

На кону тодішніх дискусій про те, чи можлива взагалі і в який саме спосіб можлива історична наука, неординарною є постать К.Лампрехта – новатора й майже дисидента в історичній науці [Див: 511; 512. с. 24–25; 657, с. 298–199]. Він автор багатьох праць, зокрема п'ятитомної *Німецької історії* (1891–1900), перші три томи якої були перекладені російською мовою й вийшли друком у 1894–1896 рр. під на-

звою *История германского народа*. Питання суспільного устрою, духовного життя, культури загалом визнавалися істориком рівноважними, якщо не більш важливими порівняно з політичними аспектами [573, с. 5]. У своїх працях він наголошував на культурній значимості історичних фактів. Погляди Лампрехта, позначені позитивізмом, натуралізмом і соціально-психологічним підходом, під час методологічної дискусії 1890-х рр. стали предметом різкої критики з боку учнів Л.фон Ранке, прибічників традиційної політичної історії та неокантіанців, які вважали, що йому не вдалося впоратися з їх методологією.

Нині К.Лампрехт трактується як один із предтеч "соціальної історії". Вважається, що його порівняльний підхід до національних культур з меншим розумінням сприймався тоді в Німеччині, ніж, наприклад, у США, де він мав послідовників серед істориків Колумбійського університету. Будучи з 1902 р. радником відділу Фонду Карнегі, К.Лампрехт ініціював дослідження впливу різних національних культур на формування американської нації. У рамках всесвітньої виставки у Сент-Луїсі німецький історик був запрошений читати лекції, які у 1905 р. вийшли під промовистою назвою *Що таке історія? П'ять лекцій з сучасної наукової історії*. У 1914 р. К.Лампрехт у статусі гостьового професора мав читати лекції в університеті штату Вісконсін, але у зв'язку з початком війни та смертю вченого 10 травня 1915 р. німецько-американський діалог припинився [717, S. 49]. Після Другої світової війни К.Лампрехт у Європі та США сприймався як одіозна постать – на зразок плодового у плані публікацій німецького економіста В.Зомбарта, якого цитують здебільшого в негативному контексті. Причиною цього були консервативна політична орієнтація К.Лампрехта, членство у Паннімецькому союзі, обстоювання зовнішньої культурної експансії Німеччини.

Цей екскурс у методологію історичної науки (свідомо однобічний) є необхідним з огляду на таке: (1) дискусію навколо теоретично-методологічних поглядів М.Грушевського не можна вважати завершеною; (2) з усіх західноєвропейських істориків М.Грушевський мав чи не найінтенсивніші контакти з К.Лампрехтом. Обидва писали багатотомні національні історії, мали інтерес до культурно-соціологічного напрямку і міждисциплінарних досліджень загалом.

Беззастережно відносячи М.Грушевського до позитивістів, деякі дослідники кваліфікували погляди вченого як архаїчні, оскільки під позитивізмом М.Грушевського розуміли той, який він, успадкувавши від свого університетського професора В.Антоновича, сповідував начебто усе своє творче життя. Таке враження посилюється тим, що М.Грушевський утримувався від публічної критики В.Антоновича. Так, І.Джиджора у бібліографічному огляді праць, присвячених В.Антоновичу, стосовно статті М.Грушевського *Володимир Антонович, провідні ідеї його творчості* зауважив: "На нашу думку в сій з кожного погляду вичерпуючій характеристиці все таки бракує ще одного, що думаю не виходило б поза рамки теми, а власне насільки ті ідеї Антоновича, проявлені ним практично (чи в науковій, чи то в громадянській діяльності) відповідали сучасній українській справі" [206, с. 180].

Інші історики, переважно з діаспори, називали М.Грушевського еkleктиком, але цей термін мало що може пояснити в поглядах на історичну науку та її методи такої цілісної особистості, якою був М.Грушевський. До того ж слово *еклектика* коннотується з професійною нерафінованістю, й у випадку з М.Грушевським цей термін справедливо відкидається [521, с. 317; 523, с. 118]. Проте варто зауважити, що під еkleктизмом у російському академічному середовищі інколи розуміли успадковані випускниками історико-філологічних факультетів "технологічні" навички дослідницької роботи, які, однак, залишали простір для методологічних інновацій.

До кінця не проясненим у сучасній науковій літературі залишається значення виїзду М.Грушевського за кордон навесні 1903 р. для його студіювання української історії. В.Тельвак слідом за Л.Зашкільняком відкидають значення цієї поїздки для історичного світогляду ученого [648, с. 38]. Однак, на нашу думку, контакти і знайомства, винесені з поїздки додають матеріалу для підтвердження тези про те, що "фундаментальні праці М.С.Грушевського з історії України були на рівні світової історіографії" [648, с. 38].

Не вдаючись у подробиці свого перебування у Парижі, Лондоні, Берліні та Лейпцигу, М.Грушевський в *Автобіографії* від 1906 р. відзначає, що за кордоном він зав'язав певні контакти, проте жодного прізвища не називає [292, с. 209]. В одному з листів до Ф.Вовка зазначає, що у Лондоні зустрічався з Кальдероном [334, с.

187]. (Георг Кальдерон – англійський славіст, з яким Грушевський листувався у 1902–1904 рр.). Є певні підстави вважати особисте знайомство М.Грушевського з німецьким істориком К.Лампрехтом найбільш перспективним. Принаймні саме до нього, після того, як І.Горбачевський у Празькому університеті не зміг поладити справу, історик дає рекомендаційного листа М.Залізняка з проханням посприяти зарахуванню його бодай на один семестр до Лейпцизького університету. Після ув'язнення за участь в університетських заворушеннях Львівський університет став для М.Залізняка недоступним, до того ж як громадянина Росії його зобов'язали покинути Австро-Угорщину. У Лейпцигу М.Залізняк записався, як він інформував М.Грушевського, на курс лекцій зі світової історії, історії культури, філософії професора В.Вундта. Він відвідав також заснований К.Лампрехтом Саксонський інститут загальної історії і культури, був з візитом у нього вдома [22, арк. 97, 115, 118]. Ці свідчення хоча й мають етюдний характер, але на їх основі можна стверджувати, що М.Грушевський мав реальні контакти із західноєвропейськими вченими, а його науково-організаційна діяльність була вкорінена в мережу особистих стосунків.

Крім того, закордонне відрядження М.Грушевського не могло не викликати бажання ближче ознайомитися з публікаціями інших колег, зробити зміст історіософських та методологічних дискусій надбаннями українського наукового співтовариства. Саме у 1903 р. за пропозицією М.Грушевського І.Копач підготував огляд іноземної літератури, зокрема видань Лейпцизького Бібліографічного інституту, прорецензував книгу *Теорія й методологія історії* (1902 р.) німецького історика Е.Мейєра. Позначена неопозитивістським трактуванням всесвітньої історії і уведенням поняття *культурного комплексу* книга привернула увагу істориків різних національних історіографій, які заговорили про “повноту” національних культур. Вона на кілька десятиліть визначила структуру культурологічних досліджень у Європі й США. Л.Кребер на неї посилався у працях початку 50-х рр. ХХ ст. [560].

На оглядах закордонної історично-методологічної та соціологічної літератури спеціалізувався М.Залізняк, який, посилаючись на свій підвищений інтерес до видань з теорії та методології історії, охоче прийняв пропозицію вчителя працювати у даному напрямі [22, арк. 20]. Бібліографічні нотатки, рецензії та огляди нау-

кового життя друкувалися М.Залізнякам у *Записках НТШ* та *ЛНВ*. З огляду національних аспектів він зreferував проблематику, що обговорювалася на Міжнародному соціологічному конгресі у Парижі в 1909 р., опублікував український переклад книги французького вченого А.Оляра *Від монархії до республіки*, у 1910 р. у Львові вийшов його переклад праці Е.Дюркгейма *Соціологія й соціальні науки*. У 1912 р. М.Залізник працював над перекладом *Історії нової філософії* В.Віндельбанда, про що листовно сповіщав М.Грушевського [22, арк. 33, 162]. Книгу опубліковано у 1914 р. українською мовою в Києві.

Переклади українською мовою деяких названих праць, рецензії або бібліографічні замітки на них виходили раніше, ніж російською. Водночас варто зазначити, що масив перекладних видань російською мовою з історії, філософії, соціології був дуже багатим на знакові імена, епохи та й російські видання методологічного характеру залишалися у полі зору українських істориків. У 1905 р. М.Грушевський ініціював видання українського перекладу книги російського історика М.Карєєва *Філософія культурної і соціальної історії нових часів (1300-1800)*, зі змістом якої ширше коло читачів ознайомив І.Кревецький заміткою у *ЛНВ*. З М.Карєєвим, праці якого входили ще до лектури Грушевського-студента, український історик мав тісні стосунки, зокрема у 1904 р. він радився з ним стосовно вибору видавництва для друку своїх праць у Росії, щодо зарубіжної бібліографії Французької революції, питань науково-видавничого характеру [25, арк. 20, 23, 26, 27]. У 1924 р. М.Грушевський опублікував рецензії на праці В.Вундта, Е.Дюркгейма, Л.Леві-Брюля. При науково-дослідній кафедрі ВУАН діяла секція методології і соціологічного обґрунтування історії та розгалужена система установ з дослідження культури, які мали потребу в зарубіжній науковій періодиці.

Питання методологічних засад М.Грушевського є складним, і відповідь на нього виходить за межі окреслення безпосередніх контактів чи ознайомлення вченого з новітніми публікаціями. Проте саме в зазначеному контексті з'ясовується, що доповіді членів Історичної секції УНТ і характер їх обговорення позначені новою тематичною кон'юнктурою. Найбільший інтерес в УНТ мали до соціокультурних феноменів української історії, їх антропологічно-порівняльного трактування.

Успіх у киян мали доповіді М.Грушевського *Княжий староруський побут в сучаснім обіході, Княжі діадери і гуцульські чільця, Байда Вишневецький в поезії та історії, Сучасна польська вірша про Дмитра Вишневецького* та ін. Грушевський наполягав на соціологічній обробці звичних тем української історії та культури. Обговорення реферату Б.Грінченка, присвяченого аналізу пісні про Дорошенка і Сагайдачного, відбувалося на двох зібраннях. І.Каманін виступив з альтернативною доповіддю *Ще про пісню про П. Конашевича Сагайдачного*. У дискусії брали участь М.Грушевський, О.Косач, М.Лисенко, О.Левицький, О.Мишуга, В.Перетц та ін. М.Грушевський заохочував членів УНТ до тематики, яку можна віднести до так званої нової історії. На засіданні секції у вересні 1908 р. Г.Берло виступила з доповіддю *Відносини пана і хлопа в кріпацьких часах на підставі деяких літературно-народних матеріалів*, Л.Добровольський дослідив один з варіантів пісні ХУІІІ ст. про земляні роботи (1911 р.). В обговоренні особливо наголошувалися питання контекстуальної достовірності текстів, поняття народного та індивідуального авторства, інші традиційно джерелознавчі аспекти [262, с. 155–156]. Водночас сама тематика доповідей і дискусій в УНТ кореспондується з новими віяннями в історичній науці. Нахил до соціального психологізму відчутний у працях М.Грушевського, присвячених так званій Остряниновій еміграції, яку вчений трактує як епізод "приноровлення" українців до московської влади та ласки. Два дослідження ученого з життя українсько-російського прикордоння надруковані у *Записках УНТ* та в *Україні* за 1914 р. Отже, якщо в лоні Історично-філософської секції НТШ учні М.Грушевського культивували – не без впливу потреб української політики у Галичині – зацікавленість державницькими аспектами української історії, то у межах УНТ спостерігається інтерес (не без впливу наявної джерельної бази) до культурологічної тематики. М.Грушевський, дотримуючись позитивістської методології у трактуванні об'єкта і предмета історичної науки, віддавав належне як історіософії неокантіанців й зокрема їхній тезі, що історія як наука можлива як історія культури, так і привабливості сцієнтизму соціології, зокрема її номотетичної дослідницької стратегії. Інтерес до соціології більшою мірою реалізований ученим у 1920-ті роки.

За обсягом видань, тематикою й колом автури діяльність Історичної секції УНТ до початку Першої світової війни не співмірна з тодішніми здобутками відповідної секції НТШ. Менша кількість публікацій Історичної секції київського товариства не може бути пояснена конкуренцією з боку Наукового товариства ім. Шевченка, як це часом стверджується [703, с. 24]. Навряд чи між УНТ й НТШ існувала конкуренція у справжньому розумінні цього поняття. Те, що в *Записках УНТ* до Першої світової війни галицькі історики майже не друкувалися, було наслідком інших чинників. УНТ й НТШ радше доповнювали одне одного, ніж конкурували між собою. Приміром, прийнятий у травні 1907 р. дійсним членом УНТ галицький історик І.Джиджора досліджував економічну політику російського уряду стосовно України. Результатом його тривалих пошуків у російських архівах та бібліотеках стала праця *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.* Однак вона публікувалася спочатку не в київських *Записках УНТ*, а у кількох томах *Записок НТШ*. Окремою книгою праця вийшла у Львові 1911 р. А в 1930 р., вже після передчасної смерті І.Джиджори, М.Грушевський включив її до збірки *Україна в першій половині XVIII віку: розвідки і замітки*, виданої у Києві. Питання, чому дослідження І.Джиджори спершу друкувалося не в Києві, де воно могло розраховувати на більшу увідповідненість, пояснюється тим, що автор, отримуючи від НТШ кошти на відрядження до архівів, мав перед товариством відповідні зобов'язання щодо друку праці. До того ж, як громадянин Австро-Угорщини, він мав намір здобувати науковий ступінь у Львівському університеті, де монографія і була захищена ним як докторська дисертація.

На вибір видавництва для публікації досліджень членами УНТ впливали не лише організаційно-наукові мотиви. Певну вагу мали також позанаукові чинники. Так, член УНТ з січня 1908 р. В.Модзалевський, обіймаючи посаду секретаря зібрання Чернігівського дворянства, вважав ризиком вміщувати статті у *Записках УНТ*, й він погодився бути лише *негласним* співробітником, тобто друкуватися під псевдонімами в *Україні*. Мотиви й причини такого рішення він відверто окреслив у листі до М.Василенка. "Мені було дуже неприємно писати М.С.Грушевському останнього листа стосовно співробітництва в "Україні", – зауважував він і продов-

жував: "лестно було перебувати у числі її співробітників, оскільки я б отримав можливість своєю працею допомагати проясненню минулого нашого краю. Але, при моєму службовому становищу, зробити це відкрито не можливо. Скажу Вам відверто, що тут, серед дворянства, "Грушевський", "Україна" – жупели, і якщо б моє ім'я, як співробітника цього журналу, потрапило б комусь з дворян, то мене б провалили на виборах у травні обов'язково. А цього місця я кидати не хочу. Воно для мене зручне у багатьох відношеннях." [592, с. 18]. Офіційна служба сприяла підготовці й виданню В.Модзалевським *Малоросійського родословника* (1908–1914 рр.) та *Малоросійського гербовника* (1914 р.) – оригінальних і цінних праць.

Конкуренцію історикам УНТ складала російська історична наука. Її інституції, концепції та представники в Україні мали офіційне схвалення і підтримку. Багато сил їй віддавали вчені – українці за походженням. Деякі з університетських професорів хоч і заявляли у 1905–1907 рр. про підтримку українознавчих досліджень, але, як зазначав С.Петлюра у 1912 р., "не зустрінеш імен цих професорів серед діячів українських наукових товариств і видавництв. Вони, як і раніше, свої знання і сили віддають на користь російської культури, російської науки." [387, с. 16]. Між двома полюсами – офіціозом історичної науки в Україні, представленим університетською професурою, й істориками УНТ була низка товариств та установ краєзнавчого характеру. Між ними й УНТ вівся обмін друкованими працями, існувало цілком толерантне, базоване на професійних інтересах, спілкування. Деякі з членів цих інституцій, частково з історико-філологічних товариств при університетах також були членами УНТ, але більшість потенційних членів, які могли увійти до національної асоціації учених у 1907–1914 рр., перебувала за її межами. Проте поновлена Історична секція УНТ при ВУАН у липні 1930 р. налічувала 32 дійсних члена, 7 членів бюро і 2 члени ревізійної комісії. До неї належали французькі вчені Ш.Сеньобос, Ш.Ріве (1928), А.Мазон (1929) [649, с. 113]. Саме як голова Історичної секції УНТ М.Грушевський мав намір представляти українських істориків на міжнародному історичному конгресі в Осло.

При Історичній секції діяла Статистично-економічна комісія. Її перше засідання відбулося 28 вересня 1908 р., на якому головою був обраний О.Русов (керу-

вав роботою комісії до смерті у 1915 р.), секретарем – В.Кошовий, згодом його змінив О.Волошин. Своїм основним завданням комісія вбачала вивчення матеріалів загальнодержавних переписів населення з окремим виділенням спеціального об'єкта дослідження – українського народу. О.Русов не раз наголошував, що "предметом статистичних дослідів комісії нашого Наукового товариства буде український народ." [641, с. 97, 104]. Особлива увага зверталася на об'єктивне обчислення кількості українців у Росії, їх соціально-демографічну структуру, основні види господарської діяльності. До речі, саме О.Русову належить перше обчислення кількості інтелігенції (у 183 тис.) в Україні.

Комісія об'єднувала невелику кількість дослідників, які були досить продуктивними у плані ідей, публікацій і пропозицій. М.Стасюк ще під час навчання у Петербурзькому гірничому інституті цікавився можливістю публікувати свої студії у виданнях НТШ та УНТ. Він вивчав розвиток промисловості й торгівлі в Україні, переселення українців до Сибіру, кооперативний рух на Катеринославщині. Пропонував утворити кооперативну комісію в УНТ [36, арк. 5, 10].

Старше, громадівське, покоління економістів було представлено статистиками О.Русовим та В.І.Василенком. О.Русов на той час мав досвід організації статистичних обстежень. В Україні він працював земським статистиком на Чернігівщині, Черкащині, Херсонщині, Одещині, згодом викладав статистику у Київському комерційному інституті (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. – 3.3.). В.І.Василенко – службовець кредитного банку в Полтаві – був засновником місцевого товариства любителів дослідження Полтавщини, членом Полтавської вченої архівної комісії, одним з редакторів її видань, листувався з Комаровим [144, арк. 14; 167, с. 7]. Як і Русов, він брав участь у діяльності Київського відділу Російського географічного товариства. "Я один з дійсних членів Юго-Западного Отдела Императорского географического общества, – писав він Грушевському, маючи намір стати членом УНТ, – довелося бути в гуртку піонерів полтавської статистики, а також першим дослідити кустарні сільські промисли на рідній Полтавщині" [17, арк. 52]. У грудні 1908 р. за рекомендацією М.Грушевського

В.Василенко був прийнятий до УНТ, а в 1910 р. – увійшов до статистично-економічної комісії [129, арк. 12; 266, с. 125].

Завдяки організації Статистично-економічної комісії змінюється характер інтересу українських науковців до циклу економічних наук, помітнішою є переорієнтація на українознавчі аспекти економічного життя. Найцікавішою виявилася дискусія навколо характеру економічного розвитку України, яку започаткував на сторінках *Записок УНТ* М.Стасюк. Застерігаючи публіцистів, зокрема М.Гехтера, від невиправданого оптимізму щодо української економічної ситуації, він писав: "Ще раз підкреслюю свою думку, оперту на факти, що Україна не є "житницею Великої Росії, "складом м'яса, і хліба" і т.п., а лише вигідний і головний ринок для продуктів обробляючої промисловости [Росії]." [652, с. 120]. Економічні взаємовідносини України з Королівством Польським мали, на його думку, аналогічний характер. М.Стасюк доводив, що колоніальний визиск України йде переважно у прихованій, ніж у явній формі. Однак критики тоді не сприйняли його підходів і вдалися до найсуворіших оцінок – звинувачень у ненауковості використаних автором методів. В.Садовський, приміром, оцінював публікації М.Стасюка як тенденційні, позбавлені шансів подальшого наукового використання. Він закликав "не будувати теорій," а досліджувати "сирі матеріали." [251, с. 216]. Отже, дослідники нової генерації прагнули оновлення методів наукового пошуку, йшли шляхом урізноманітнення підходів до українознавчої тематики, що не завжди позитивно сприймалося старшим поколінням науковців, яке у більшій мірі сповідувало дослідницьку культуру старого позитивізму.

Статистично-економічна комісія аналізувала не тільки економічну і демографічну статистику, а й статистику україномовної книжки та преси [263, с. 161]. Цей новий на той час напрям практикувався у Віденському статистичному семінарі, тематика якого включала також аналіз україномовних видань у Австро-Угорщині. Цікаво, що у 1909 р. М.Вебер склав програму соціологічних досліджень газетної справи, яку він розглядав як компонент об'єктивної своєрідності сучасної європейської культури [433, с. 8]. Влітку 1910 р. О.Русов та його дружина Софія брали участь у Брюссельському міжнародному конгресі друку [539, с. 50].

Статистично-економічна комісія УНТ зверталася до бібліографії економічних праць, її члени готували огляди нових видань у даній галузі, вели спеціальні бібліографічні рубрики в наукових і науково-літературних виданнях. Без цього не могло рухатися наукове пізнання, здійснюватися поступ в українських студіях. Зведення офіційної статистики давали хоча і не повний, але конкретний матеріал для обґрунтування українських вимог щодо організації освіти та порушення інших критичних проблем українського суспільства. Аналізуючи один із російських статистичних довідників, М.Порш помітив, що він не містить даних щодо отриманих прибутків з восьми українських губерній. Щодо прибутків міст, то вони повсюдно у 1900 р. були меншими за видатки. Видатки міст, у свою чергу, були пов'язані з утриманням адміністрації, суду й поліції і були втричі більшими від видатків на народну освіту. В окремих губерніях спостерігався різкий контраст. Приміром, міста Волині на бюрократичний апарат витратили 361 тис. *крб.*, а на освіту – лише 23 тис. *крб.* [248, с. 187].

Українські дослідники в галузі економіки мали певну суму ідей і активно вводили їх у науковий дискурс початку ХХ ст. Їх зусиллями українське питання діставало найвагомніше за тодішньою ментальністю обґрунтування – економічно-статистичне. Статистично-економічна комісія УНТ, на відміну від аналогічної комісії у структурі НТШ, не мала власного періодичного видання. Праці її членів та інших авторів, котрі розробляли економічну україніку, друкувалися у *Записках УНТ*, *Украинском вестнике*, *Рідному краї*, *Громадській думці*, *ЛНВ* та львівських *Студіях з поля суспільних наук і статистики*.

Окреслюючи перспективу наукових пошуків, керівництво УНТ наголошувало на необхідності гуманітарних досліджень. У 1910 р. у Раді товариства кілька разів розглядалося питання про потребу заснування етнографічної, бібліографічної, мистецтвознавчої комісій [129, арк. 23-зв; 334, с. 84]. З них було створено лише етнографічну. Незавершеним до початку війни залишився процес утворення бібліографічної комісії, до складу якої повинні були увійти фахівці від кожної секції. За дорученням М.Грушевського для неї аналогічна комісія НТШ почала готувати інструкції з укладення національної бібліографії [129, арк. 23-зв; 271. – 1910. – Ч. 43.–

С. 9]. У червні 1913 р. оформилася Мовна комісія під головуванням К.Михальчука, проте вона не встигла розгорнути діяльність. Тоді ж йшлося про необхідність заснування в УНТ археографічної комісії.

Від самого початку діяльності УНТ у ньому були представлені фахівці науково-природничих дисциплін і медицини. У 1911 р. Природознавча секція поділилася на дві: Медичну (діяла під керівництвом головного лікаря Київського військового госпіталю М.Галіна) і Природничо-технічну, яку очолив П.Холодний [683, с. 43]. Членами Медичної секції були фізіологи С.Кобзаренко та А.Каковський, невропатолог М.Шмигельський, окуліст М.Кос, приват-доцент Київського університету, гістолог С.Черняхівський, анатоми С.Лукаsevич, М.Вашетко, гігієністи А.Корчак-Чепурківський і Ф.Лук'янов. На відміну від Лікарської комісії НТШ, Медична секція УНТ мала більшу кількість членів, залучених до навчально-педагогічного процесу вищої школи. Крім О.Черняхівського приват-доцентом кафедри гігієни Київського університету з 1903 р. був О.Корчак-Чепурківський. Він читав курс епідеміології і медичної статистики та курс соціальної гігієни, у Київському політехнічному інституті викладав курс промислової гігієни, а в Київському комерційному інституті – основ соціальної гігієни та громадської медицини [451, с. 12]. Медична секція репрезентувала широке коло спеціалістів, які на громадських засадах брали участь у медичному обслуговуванні населення Києва, входили до Товариства швидкої медичної допомоги.

З другої половини ХІХ ст. в Україні діяли десятки природознавчих, математичних і науково-технічних товариств. Їх діяльність не була безпроблемною, однак, вони були добре організовані, отримували субсидії, мали науково-інформаційні видання і вищий, ніж УНТ, ступінь довіри влади. Від членства в УНТ можна було чекати лише неприємностей, тож більшість природознавців утримувалася від вступу до наукового товариства з національними цілями, тим паче, що воно не мало експериментально-лабораторної бази. Тому існував помітний перепад у кількості вчених-природознавців в Україні та їх кількості в УНТ. Проте коли М.Василенко і В.Вернадський ініціювали проект заснування у Києві академії наук, проігнорувати УНТ і його структури природознавці не могли. Саме через контакти з ними проліг

шлях до заснування академії наук у Києві. У квітні 1918 р. з ініціативи геологів були скликані розширені збори Природничо-технічної секції УНТ за участю вчених, які не входили до цього товариства. У центрі їх уваги була підготовка з'їзду природознавців, також відбувся поділ секції на дві – Технічну і Природничу [630, с. 38]. Навесні 1921 р. Природнича секція першою увійшла до Української академії наук і УНТ як цілісне об'єднання секцій перестало існувати.

Не вдаючись у деталі перебігу подій, результатом яких стало утворення Академії наук у Києві не через організаційно-структурне посередництво УНТ, а з ініціативи урядових структур (до того ж, як висловився С.Єфремов, процесом керував мінералог [В.Вернадський], хоча українська наука розвивалася під знаком філології [649, с. 46]) зазначимо, що навіть катастрофічно мінливий політичний контекст не здатен перекрити напругу української академічної ситуації. Вона відображала драму ідей, концепцій і цінностей науки в різних її виявах і аспектах – науково-галузевому, організаційному, державно-політичному та особистісному. Зустріч В.Вернадського з М.Грушевським 8 червня 1918 р. з приводу запрошення Михайла Сергійовича до роботи у підготовчій державній комісії з вироблення статуту академії варто трактувати не лише як зустріч з відомим істориком, недавнім головою Центральної Ради, а передусім як з головою УНТ та довголітнім головою НТШ – двох національних асоціацій учених і тому ймовірним кандидатом на президента академії. Крім М.Грушевського до участі в комісії з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук спершу були запрошені офіційні представники від НТШ та УНТ, особисто М.Сумцов, Ф.Вовк, В.Модзалевський. Нарешті після низки змін до комісії увійшли як офіційні представники УНТ Г.Павлуцький, Є.Тимченко, П.Тутківський. В.Вернадським був залучений А.Кримський – також член УНТ.

З початком війни діяльність гуманітарних секцій, які склали ядро УНТ, загальмувалася. Філологічної – у зв'язку з від'їздом з Києва В.Перетца у 1914 р., а Історичної – через заслання М.Грушевського. Засідання секцій і комісій УНТ поновилося восени 1917 р., а в наступному році їхня діяльність активізувалася у зв'язку

з переїздом в Україну ряду вчених з Москви та Петрограда й дискусіями навколо фундації в Києві Української академії наук.

Отже, в УНТ до переломних подій 1917 р. діяли чотири секції та дві комісії – Статистично-економічна і Етнографічна. У червні 1913 р. на засіданні Ради було оголошено про утворення Мовної комісії під головуванням К. Михальчука [129, арк. 52]. Однак вона не встигла розгорнути роботу. В УНТ так, як і в НТШ, переважав гуманітарний комплекс дисциплін, що зумовлювалося національно-політичними аспіраціями української інтелігенції та наявністю відповідних наукових кадрів. В УНТ збиралися рукописні та археологічні пам'ятки, предмети мистецтва, поповнювалися музейні збірки, максимально концентрувалися національні інтелектуальні сили. Перевагу гуманітарного напрямку не варто перебільшувати й нехтувати тим, що в УНТ, так само як і в НТШ, від самого заснування наукових асоціацій діяли природознавчі секції, а отже, здійснювався вихід за межі традиційного українознавства. Термінологічні проблеми, відсутність педагогічного і широкого науково-дослідного процесу українською мовою в даних галузях, неможливість забезпечити коштами належне просування цих досліджень – усе це в сукупності стало причиною запізнілої українізації соціальних аспектів даних галузей науки.

Отже, УНТ не було зібранням учених, які мали тимчасові спільні інтереси та ситуативні вподобання. Його діяльність будувалася за принципом наукової спеціалізації, що сприяло збагаченню українознавчого корпусу знань, їх науково-дисциплінарній диференціації, виходу за традиційні межі гуманітарних наук й емансипації української науки від загальноімперських наукових структур. Спираючись на факт існування УНТ, українські політики маніфестували ідею створення у Києві Української академії наук, зокрема цю вимогу формулювала *Українська платформа*, надрукована 22 травня 1912 р. у зв'язку з виборами до IV Державної Думи.

5.3. Науково-видавничча діяльність УНТ

Становлення науково-дисциплінарної періодики в Росії йшло із затримкою. Гуманітарні науки, публіцистика та белетристика у видавничій практиці співіснува-

ли невіддільно – у формі так званих товстих журналів і як однорідна сфера літературної діяльності. В Україні виданням такого типу була *Киевская Старина*. Видання історичних товариств та вчених губернських комісій мали специфічний краєзнавчий характер. Спроби заснування фахової періодики сприймалися урядовими інстанціями без ентузіазму. Лише у 1913 р., по тринадцяти роках відтоді, як 1900 р. М.І.Карєєв і А.Е.Ландау подали "прошение" на заснування журналу *История*, було дано дозвіл на видання *Научного Исторического журнала*. Причини відмови видань маскувалися стандартним формулюванням: "несприятливий відгук."

Видання історичного змісту в Україні мали відомчий характер і започатковувалися згідно з практично-політичною перспективою. Класичним зразком таких проєктів вважається видавнича практика Київської Археографічної комісії. Іншу форму (і тлумачний реєстр) мали видання історично-філологічних товариств, що діяли при університетах, проте і їх редактори перебували у лещатах не лише цензури, а й самоцензури. На цьому тлі виразніше окреслюється науково-видавнича практика УНТ.

Упродовж усього 1907 р. в УНТ тривала дискусія навколо питання, яким має бути друкований орган товариства. Частина членів УНТ очікувала офіційного оголошення двомісячника за назвою *Україна*, який видавався В.Науменком, органом товариства. Журнал, назва якого мала саме таке написання, виходив впродовж восьми місяців, не маючи статусу друкованого органу УНТ. М.Грушевський та його прибічники вважали, що реально існуючий "науковий та літературно-публіцистичний щомісячник", як себе ідентифікувала *Україна* 1907 р. видання, хоча і мав імпульсавантуру, науковий відділ, достатню кількість передплатників і добре фінансове забезпечення (з метою його стабілізації скасували малотиражну *Нову громаду*, редаговану Б.Грінченком), не може бути визнаний титульним виданням УНТ.

27 жовтня 1907 р. питання про титульне видання товариства з кулуарів було винесене на обговорення загальними зборами. Оскільки голови УНТ М.Грушевського у Києві на той час не було, вирішили передати питання на розгляд Ради УНТ [262, с.151]. М.Грушевський рішуче відхилив пропозицію взяти *Україну*, під егіду наукового товариства, однак 11 листопада 1907 р. Рада УНТ слухала питання про

"перевід до УНТ журналу *Україна* і скликання у цій справі екстрених зборів". М.Грушевський утримався від голосування при винесенні позитивного рішення з цього питання [129, арк. 3]. До кінця року Рада товариства кілька разів поверталася до питання про друкований орган, його назву, періодичність виходу і фінансове забезпечення [508, с. 36].

М.Грушевський вважав, що журнал В.Науменка не має чіткої редакційної політики, хибує на двомовність і за структурою не є витриманим науковим виданням. Роль додаткового тиску зіграла публікація в 1907 р. у *ЛНВ* негативних відгуків на перші три книги *України*. І.Франко не побачив у них "ніде хоч троха якоїсь сміливішої синтези, свіжої думки, нових обсервацій, що не були б повторенням чужих спостережень або чужих теорій". Не на користь журналу було порівняння рецензентом його з популярністю праць М.Грушевського, які розходилися десятитисячними примірниками [261, с. 507]. В.Науменко змушений був відмовитися від свого проекту. У 10-ій книзі *України* було вміщено офіційну заяву редакції, яка, пояснюючи причини припинення виходу, наголошувала на тому, що з утворенням УНТ у Києві весь тягар, "який лежав на плечах поодиноких людей, мусить перейти на плечі суспільства" [239, с. 3]. Отже, фактично йдеться про те, що утримуване останнім часом на кошти редактора В.Науменка українське видання з утворенням УНТ може мати як вагомішу авторську підтримку, особливо дослідників-краєзнавців з провінції, так і ширший попит у наукових колах. Редакція повідомляла читачів, що передає справу "українським науковим силам" і, використовуючи латинську формулу, бажала: "Хай зробить ліпше той, хто може!" [239, с. 3]. Протистояння М.Грушевського і В.Науменка варто розглядати, навіть знаючи, що між ними здавна не було взаємосимпатії, у контексті проблем назрілої диференціації українських видань і відповідної селекції їх редакцій, розмежування, зрештою, літературно-публіцистичної та наукової періодики або заснування поряд з першою другої. Це і було найпершою справою УНТ. Між тим, В.Науменко у останній книзі (12) знову звернувся до передплатників, і роз'яснив їм, що справу видання *наукового журналу* "візьме на себе спеціальна наукова інституція – Київське наукове українське товариство"[240, с. 3–4].

Отже перетворення *України* – спадкоємиці *Кієвской старины* на титульне видання УНТ не відбулося, і тому поширене у літературі твердження, що цей журнал виходив під егідою УНТ, слід визнати некоректним. М.Грушевський відмовився від використання привабливої для широкої публіки назви Науменкового журналу. Прихильники її ще не раз забирали голос у цій справі. У січні 1908 р., вже після, здавалося б, вирішеної справи, О.П.Косач (О.Пчілка) на засіданні Ради УНТ наполягала, щоб друкований орган УНТ прибрав назву *Україна*. Цілком зрозумілою є популярність в інтелігентських колах такої назви часопису. Про давнє бажання гуртка *Кієвской старины* розпочати нове видання під такою назвою свідчить інформація у пресі з посиланням на петербурзького *Сына отечества* (лютий 1900 р.) про те, що житель Челябінська А.Коваленко подавав до МВС заяву на дозвіл видавати у Києві журнал під назвою “Україна” з метою висвітлення літературних справ та питань місцевого самоуправління, однак його прохання було тоді відхилено.

М.Грушевський рішуче не погоджувався з думкою громадівців, мотивуючи свою позицію тим, що така назва зобов’яже обмежуватися лише українською тематикою і звузить наукову проблематику товариства [129, арк. 5]. За статутом воно мало розробляти різноманітні галузі науки, віддаючи пріоритет українознавству. М.Грушевський послідовно обстоював академічну концепцію видавничої діяльності новоствореного товариства, і його бачення перспектив УНТ дещо відрізнялося від київських видавничих кіл. Він не раз відчував, що інколи був "поперечним чоловіком" для київських діячів, оскільки "заколював згоду в сімействі, мир і тишину." [291. – Ч. 2. – С. 114].

Титульним виданням УНТ стали *Записки Українського Наукового Товариства у Києві*. Їх редакцію у складі М.Грушевського, В.Перетца та Г.Павлуцького обрав новий склад Ради, серед членів якої не було В.Науменка. Склад редакції *Записок* змінювався час від часу залежно від змісту їх чергової книги. Перші двоє були постійними редакторами видання, оскільки очолювали основні секції. Після виходу першої книги з редакції вибув Г.Павлуцький. Починаючи з третьої книги (1909 р.) третім членом редакції став К.Михальчук, з сьомої (1910 р.) – М.Василенко.

Позиція М.Грушевського щодо титульного видання УНТ зумовлювалася не забаганками чи лише особистим протистоянням із В.Науменком, як про це може скластися враження від деяких пасажів згадуваної статі П.Усенка ("координував удари", "інтрига 1907 р. проти незалежного київського часопису") [671, с. 108]. Усе це, можливо, мало місце, проте, на нашу думку, усе що робив М.Грушевський на початку діяльності УНТ задля реалізації його сутнісних функцій, більше сприймалося київським гуртком, як спрямоване проти його очільників і звичних форм діяльності, ніж було насправді. Потенційний академічний формат новоутвореного товариства у Києві вимагав від його керівництва орієнтації на академічну періодику, зразки якої на той час вже були засвоєні на українському ґрунті Науковим товариством ім. Шевченка у Львові.

Організація класичного академічного видання передбачала оновлення авттури, ширше залучення вчених з університетських сфер, відповідного високопрофесійного складу редакції та технічного персоналу. Над вирішенням цих завдань працював голова УНТ М.Грушевський. До початку війни організацією української видавничої справи у Києві займалися П.Сірий (Лавров), Д.Дорошенко, якого запросили з Катеринослава, і певний час львів'яни І.Джиджора та І.Кревецький. Останній більшою мірою працював у київській редакції *ЛНВ*.

Перша книга *Записок УНТ* обсягом 10 друкованих аркушів вийшла у світ у травні 1908 р. Ця подія стала справжньою віхою в історії національної науки та видавничої справи, оскільки видання вийшло повністю українською мовою, без традиційних російськомовних "вкраплень", тобто відбувся розрив зі звичною у Російській імперії практикою двомовності українських друків інтелектуального характеру, якої припускалася й *Україна* В.Науменка. У зв'язку з цим можна нагадати аналогічну обов'язкову двомовність українського театру в Росії. У контексті мовної політики монархії в Україні цілком адекватною є оцінка М.Грушевським започаткування *Записок УНТ* як великої національної справи.

Спочатку *Записки УНТ* були органом усіх трьох секцій товариства, а з третьої книги – лише Історичної та Філологічної. Усього вийшло 13 книг *Записок УНТ*, хоча підготовлені товариством і видані у 1915 р. у Москві два *Українські наукові*

збірники (один з присвятою Т.Шевченку, інший – К.Михальчуку) фактично були також книгами *Записок УНТ*. Через арешт і заслання М.Грушевський був позбавлений права видавати *Записки УНТ*, тому підготовлені книги вийшли без зазначення назви і редакторів. Крім того, у Києві з початком війни друк українських видань, зокрема газети *Рада*, повністю припинився.

Повернувшись з еміграції, М.Грушевський відновив у 1924 р. видання *Записок УНТ*, хоча саме товариство з 1921 р. не існувало, увійшовши до Української академії наук. Цим і пояснюється подвійне підпорядкування і складна двоступенева назва відновленого видання: *Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН під ред. голови секції акад. М.Грушевського*. Підкреслюючи такою назвою свій пріоритет в організаційній сфері української науки, М.Грушевський прагнув дистанціюватися від тодішнього керівництва Академії наук, з яким мав напружені стосунки.

Від самого початку за структурою *Записки УНТ* були радше науковим збірником, ніж науковим виданням журнального типу. На відміну від *Записок НТШ*, кийівські *Записки* не подавали панорами наукового життя так широко, як львівське видання, не всі книги мали рубрики бібліографії та рецензій. У розділі хроніки друкувалася інформація про збори товариства, засідання Ради, склад секцій і комісій, тематику наукових доповідей, тобто висвітлювалося внутрішнє життя товариства. За структурою цей розділ був аналогом *Хроніки НТШ* – окремого щоквартального видання, яке НТШ у Львові випускало двома мовами – українською і німецькою.

Записки УНТ друкували праці, апробовані як доповіді у секціях, комісіях та прилюдних зібраннях, а також матеріали археографічного характеру. Загалом науково-видавнича діяльність УНТ мала порівняно з аналогічною діяльністю НТШ відчутно редукований характер.

Для інституціональних процесів у національній науці принципове значення мав унормований український правопис. Тим часом видавнича діяльність УНТ розпочиналася на фоні правописного конфлікту, причиною якого була відсутність конвенційності у питаннях правопису. Ця давня проблема час від часу давалася взнаки у середовищі науковців. Так, Ф.Вовк рішуче протестував проти деяких галицьких

правописних норм, яких дотримувалося НТШ. Через незгоду з правописом львівської *Українсько-руської видавничої спілки* інших можливостей для публікації шукали А.Кримський, І.Нечуй-Левицький та ін. Останній у жовтні 1904 р., прояснюючи можливості друку свого твору в Одесі, писав М.Комарову, що *Видавнича спілка*, до якої він звертався, відмовилася друкувати його повість повною фонетикою, як він того бажав, дивувався непоступливому деспотизму *Спілки* у правописних питаннях, що і змусило його звернутися до одеситів [146, арк. 5]. Тому не дивно, що з уведенням у практику українського друку в підросійській Україні елементів галицького правопису Нечуй-Левицький опублікував у перших трьох книгах *України* свою "дисертацію" на тему *Сьогочасна часописна мова на Україні*. Вважається, що це дало привід М.Грушевському замовити І.Франку різкі рецензії на ці випуски Науменкової *України*. М.Грушевський вважав, що до уніфікації правопису слід іти шляхом обопільних поступок, а не дратуватися кожною правописною відміною. Розвиток єдиної літературної, зокрема наукової, мови потребував цілеспрямованої політики й наполегливих, але делікатних зусиль з боку осіб та організацій, які б мислили у панукраїнських категоріях. І тих, і інших було обмаль.

Складовою уніфікації правопису була проблема наукової термінології. Ідеологія М.Грушевського і тут відзначалася цілковито практичним підходом. Визнаючи, що вироблена на галицькому ґрунті "наукова й шкільна термінологія" – за його ж оцінкою, "нашвидкоруч й не завжди вміло" – потребує доопрацювання, він був проти того, щоб її цілком відкинути і розпочати творення паралельної у Східній Україні, де ця галузь в офіційних наукових установах взагалі не розвивалася. Це означало б, на його думку, "копати новий рів між двома частинами української землі, і без того роз'єднаної всякими сторонніми впливами." Й далі закликав "єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися – це повинно бути у всім нашим гаслом" [369, с. 38]. Розуміючи делікатність філологічних аспектів проблеми, неможливість їх моментального вирішення, М.Грушевський у низці публікацій у *Раді* закликав, скористатися сприятливим моментом у підросійській Україні та закріпити лексичні і термінологічні напрацювання НТШ. Шліфування ж правопису, літературної мови та наукової термінології вважав за доцільне залишити наступним

поколінням. "Сей труд і клопіт можемо їм полишити, а тепер орудуємо тими культурними знаряддями, які маємо, тою мовою чи термінологією, яка досі виробилася. Не маймо претензії творити для віків, а ліпше пильнуймо свого обов'язку перед хвилиною, перед її вимогами, щоб чесно сповнити його" [369, с. 39]. Учений відкидав глузування тих, хто "сидів під грушею й чекав поки вона впаде йому в рот", нічого не роблячи навіть тоді, коли, в Росії з'явилися реальні можливості друкування наукових видань українською мовою. Фактично йшлося про сприйняття східноукраїнською інтелігенцією термінологічного доробку західноукраїнських учених, досвіду науково-видавничої діяльності НТШ. Примітно, що М.Грушевський шукав консенсусу у правописному питанні. Одночасно він реанімував діяльність Мовної комісії НТШ, яка була утворена ще у 1899 р., однак з 1903 р. не працювала регулярно. М.Грушевський звернувся до професора кафедри української мови і літератури К.Студинського з проханням взяти діяльну участь у її реорганізації: "Комісія язикова не функціонувала вже кілька літ. Тим часом тепер є актуальна потреба в ній. В таких обставинах обов'язок падає на мене: поспробувати її привести до життя." [329, с. 7]. У червні 1907 р. комісія відновила свою діяльність, доручивши опрацювання правопису О.Колесі, З.Кузелі і М.Пачовському [141, арк. 65; 271. – 1907. – Ч. 32. – С. 15]. У розпорядженні цієї робочої групи були матеріали мовознавців Петербурзької академії наук, отримані від УНТ, однак вона не погодилася з їхніми рекомендаціями. [271. – 1908. – Ч. 34. – С. 15]. Результати обговорення питання у Львові відображено у замітці М.Пачовського, вміщеній ним у четвертій книзі *України*, що виходила за редакцією В.Науменка.

Загалом українські мовознавці написали ще не одну "дисертацію" на зразок дослідження І.Нечуя-Левицького. Грушевський же аналізував мовну ситуацію як політик (насамперед у сенсі наукової політики), а не як філолог, узагальнити всі ці міркування могло лише, на його думку, міністерство освіти, якого Україна звісно, не мала. Репліки М.Грушевського у бік української інтелігенції (серія статей у *Раді*, які у 1907 р. вийшли збіркою *Про українську мову й українську справу*) мали критично-директивний присмак, що, можливо, ще більше загострювало протистояння на філологічно-правописній ниві. Не випадково у цей час погіршуються стосунки

Грушевського з С.Єфремовим, І.Нечуєм-Левицьким, Б.Грінченком, які не підтримували його тодішніх мовно-термінологічних і правописних симпатій і прагнули впорядковувати мовні правила за принципом найбільшої відповідності східноукраїнському типу мовлення. Дехто з сучасних публіцистів явно перебільшує вину М.Грушевського у час його президентства перед старим і хворим тоді І.Нечуєм-Левицьким, звинувачуючи історика у злопам'ятстві та невдячності за підтримку, яку письменник надав свого часу йому як белетристу-початківцю.

Різні підходи до українського правопису суперечили ідеї соборності, зберігали розірваність і фрагментарність українських культурно-історичних процесів. Окрім іншого, за позицією Грушевського у справі мови, безперечно, стояла ще потреба подолання ідеології *малоросійщини*, притаманної українофільству з його схильністю до поступок рафінованим формам та ідеям панівної російської мови, тематики і стилістики книговидання.

У 1909 р. УНТ вирішило збільшити формат своїх *Записок* і спеціалізувати видання у відповідності до науково-галузевого профілю секцій. До початку війни було видано по три томи *Збірника природничо-технічної секції* (1911, 1912, 1915 рр.) і *Збірника медичної секції* (1910, 1912, 1913 рр.). Підготовка публікацій стримувалася нерозробленістю медичної термінології в українській мові. З усіх медиків УНТ до початку видання наукового медичного збірника у Києві лише О.Черняхівський мав публікації українською мовою. Крім згадуваної студії, опублікованої у другому томі *Записок НТШ* (1893 р.), він був автором великого допису, присвяченого УІ Пироговському з'їзду лікарів у Києві, надрукованого у збірнику наукових праць МПЛС НТШ. Цінні поради київській реакції медичного збірника дав М.Кос. У рецензії, призначеній для друку у *ЛНВ* він, зокрема, радив не подавати цитат іноземними мовами, не зазначати науково-педагогічних титулів при іменах авторів, "оскільки важлива якість праці, а не соціальне становище автора" [84. арк. 79–82].

Крім статей і розвідок спеціалізовані збірники друкували словники української наукової термінології. Це був вагомий внесок асоціації українських дослідників, високо оцінений пізніше, у 20-30-х рр, коли розгорнулася українізація освіти. "Працюючи в галузі дисциплін, які до останнього часу вважалися заповідними для

української науки, обидві секції практично розв'язали питання: чи можлива "націоналізація" таких наук, як медицина, природознавство? І якщо раніше теоретично можна було стверджувати, що у такому ж сенсі, як існують російська, польська, чеська медицина чи природознавство, може існувати й українська медицина й інші науки, то зараз сама постановка таких питань робиться зайвою", – зазначав Д.Дорошенко. І далі він зауважив, що, звернувши увагу на відмінності української природи й умов життя населення, українські природодослідники і лікарі обрали найвірніший шлях у своїй роботі й тим самим виявили велику тактовність [501, с. 52–53].

У виданнях УНТ вагоме місце належало публікації джерельної історичної спадщини. Київське товариство не мало спеціальних серій на зразок ентшівських *Жерел до історії України-Руси*. Не було тут і археографічної комісії, хоча у 1913 р. М.Грушевський планував її утворити [546, с. 78]. Археографічні публікації УНТ не мали систематичного характеру і обмежувалися пам'ятками давнього українського письменства, актами, епістолярними зразками. Частина цих матеріалів публікувалася у формі додатків до статей. У *Записках УНТ* та у відновленій *Україні* археографічні матеріали і дослідження опублікували М.Василенко, І.Каманін, В.Модзалевський, М.Грушевський, В.Данилевич, А.Яковлів, М.Возняк, Д.Дорошенко, П. Стебницький та ін. Досить результативним було співробітництво археографів УНТ і НТШ, результатом чого стало видання щоденника Я.Марковича. Проте навряд чи можна погодитися з думкою С.М.Кіржаєва, що публікацію *Дневника Я. Марковича* слід віднести на рахунок видань УНТ, адже цей документ вийшов друком у *Жерелах до історії України-Руси*. До того ж таке трактування затінює внутрішньодисциплінарне співробітництво українських археографів, факт кооперації двох національних наукових інституцій.

Невдовзі для українського друкованого слова настали складні часи: почали набирати чинності всілякі "окремі роз'яснення", та "уточнені положення", які обмежували свободу друку. У лютому 1909 р. київським цензором став професор славистики Київського університету Т.Флоринський, відомий своїми антиукраїнськими виступами в дусі російського панславізму. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. у різко негативному дусі він прокоментував початок науково-видавничої діяльності НТШ, про-

рокуючи її цілковитий провал. Його прогнози щодо львівської асоціації не справдилися – так само, як не вдалося цілком заборонити український друк у підросійській Україні. "За п'ять років, від 1905 по 1910 р., так багато змінилося. Київ... став уже на українські ноги", і це особливо виявилось в книговидавничій справі – зазначав В.Щербаківський, повернувшись зі Львова до Києва [700, с. 35].

Міністр внутрішніх справ П.Столипін регулярними циркулярами вимагав від генерал-губернаторів посилити контроль за діяльністю товариств, створених на основі *Тимчасових правил про товариства і союзи*. У січні 1910 р. в черговому листі губернаторам на тему обмеження діяльності товариств він застерігав від реєстрації нових "каких бы то ни было инородческих обществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей" [345, с. 668]. Ще у 1908 р. в Україні згідно зі спеціальною постановою Сенату були закриті українські *Прогресисти*. За всіма культурно-освітніми товариствами посилювався поліцейський нагляд. Служби київського поліцмейстера, шукаючи приводу для ліквідації деяких з них, заново переглядали їх статuti. У листопаді 1912 р. був оформлений запит на статут УНТ [2, арк. 6–7]. Прикметно, що список діючих освітніх товариств (їх загальна кількість зменшилася із 42 у 1907 до 24 у 1912 р.), складений функціонерами київського охоронного відділу, починався з УНТ. За ним йшло *Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва* [2, арк. 3–4, 6].

В атмосфері відкритого переслідування українського національного руху УНТ втрималося і продовжувало діяти, завдячуючи своєму аполітичному статусу та обережній громадській діяльності. У цих умовах М.Грушевський розпочав підготовку видання нового наукового журналу під назвою *Україна*. З цією метою у червні 1913 р. була утворена Мовна комісія під керівництвом К.Михальчука та І.Огієнка, яка почала опрацьовувати словникові матеріали, отримані з Петербурга від Академії наук [129, арк. 52, 55]. Для постійної роботи у редакції журналу з Катеринослава був запрошений Д.Дорошенко, який ще у 1906 р. добре зарекомендував себе, допомагаючи видавати у Петербурзі *Украинский вестник*. М.Грушевський почав добір автури для *України*, роблячи ставку на авторитетні імена. Співредакторами були запрошені Ф.Корш, О.Шахматов, О.Левицький. Він попросив

М.Сумцова взяти участь у новому журналі через написання "розвідок, рецензій, звісток до хроніки про діяльність місцевих наукових товариств та інституцій Харкова і Слобідщини." [330, с. 7]. У лютому 1914 р. запропонував А.Кримському підготувати статтю для нового журналу [131]. З львів'ян до співробітництва в *Україні* був запрошений І.Джиджора, у зв'язку з чим він мав намір поїхати до Москви для додаткового опрацювання джерел [20, арк. 344]. Невдовзі редакція отримала статті, матеріали та рецензії від І.Франка, К.Широцького, В.Перетца, В.Модзалевського, М.Кореневського, О.Шахматова. Очікувалися статті з питань правопису від К.Михальчука і С.Смаль-Стоцького та інші матеріали [325, с. 515]. С.Смаль-Стоцький обіцяв статтю "Правописні непорозуміння" [34, арк. 16]. О.Шахматов критикував праці Смаль-Стоцького і Гартнера з граматики української мови [338, с. 27, 38].

Щодо гатунку нового видання, то М.Грушевський дав у київській *Раді* анонс запланованого журналу, коментуючи який, *Украинская жизнь* зазначала, що "товариству вдалося привернути до участі у журналі російських академіків, професорів, доцентів і непатентованих представників науки, не кажучи вже про українських вчених і дослідників". За цілковитої науковості – до того ж з розділами хроніки наукового життя, бібліографії і критики – журнал мав бути доступним і для ширшого, ніж коло науковців, читача, стати за словами, Грушевського "настільною книгою для студента, вчителя й будь якого інтелігента, який не цурається інтересу до минулого і сучасності." [237, с. 115]. Проте, на нашу думку, характер нового журналу остаточно визначився, коли Грушевський, відмовившись від головування в НТШ, мав намір з вересня 1914 р. залишити кафедру у Львівському університеті й оформити пенсію, на яку мав право, відпрацювавши там 20 років, та цілком зосередитися на науковій праці у Києві, передусім в УНТ. У зв'язку з тим, що нове керівництво НТШ за відсутності М.Грушевського вирішило здійснити давно плановану реформу *Записок НТШ* і перетворити його з наукового часопису, що мав обширні відділи наукової хроніки і бібліографії, на збірник наукових статей і розвідок, М.Грушевський утвердився у думці про доречність розпочати в Києві наукове видання журнального типу під назвою *Україна*. Наведені факти дозволяють коригувати поширену в історіографії традиційну оцінку *України* як видання з популяриза-

торськими завданнями. М.Грушевський мав інше уявлення про проектоване видання. Журнал мав зміцнити позиції української науки у Східній Україні і планувався в суто академічному форматі. Крім того, УНТ мало намір поширювати його також у Галичині та Буковині як загальнонаціональне наукове видання. За змістом опублікованих у 1914 р. матеріалів у структурі журналу можна виокремити статті, матеріали і замітки та рецензії. Про наростання соборницьких тенденцій в українському інтелектуальному просторі свідчить бажання закріпити назву “Україна” у періодиці. У березні 1914 р. почала видаватися газети під такою назвою у Чернівцях. Перші її числа висвітлювали святкування ювілею Т.Шевченка у краї, обрання нових дійсних членів НТШ з Буковини, новини політичного життя.

Початок війни і запровадження військової цензури ускладнили редакційні плани УНТ. У Києві український друк був практично заборонений. На початку 1915 р. київська цензура вимагала від редакторів українських видань вживати загальноросійський (“*ярижний*”, як його називав С.Єфремов) правопис, згода на який означала б здачу відвойованих позицій. У 1917–1919 рр. після падіння монархії вийшли чотири книги журналу. Участь у їх підготовці разом з М.Грушевським брав його брат О.Грушевський, який до 1918 р. був приват-доцентом кафедри російської історії Петербурзького університету, О.Левицький та М.Мочульський. Пізніше М.Грушевський згадував, що “організаційна енергія у величезній масі мусіла йти на поборення всяких технічних дефектів і нев’язок...далеко більше, ніж на чисто редакційну чи наукову роботу.” [194, с. 190]. Через матеріально-технічну та фінансову розруху журнал перестав друкуватися. М.Грушевський відновив його вихід у 1924 р. як орган Історичної секції ВУАН.

За перше десятиліття свого існування УНТ випустило 29 книг обсягом 350 др. арк. Порівняно з НТШ видавнича діяльність УНТ є значно скромнішою. Іншими були соціокультурні та фінансові можливості. УНТ, на відміну від НТШ, не отримувало жодної допомоги з боку офіційних інстанцій. Спроби одержувати кошти по лінії земств виявилися марними. Відомо, що друк *Записок* розпочався коштом В.Симиренка. До речі, в УНТ, як і в НТШ, авторам сплачувався, хоча й невеликий, гонорар, що є одним з показників професіоналізації наукової діяльності.

М.Грушевський умів навертати до справи людей та кошти, що відзначали його колеги. Така думка склалася у Д.Дорошенка на основі спостережень за зростанням діяльності УНТ. І це цілком підтверджується матеріалами протоколів Ради, де зафіксовано численні факти дарувань – від дрібних готівкових до великих сум за дарчими і духівницями, причому кошти надходили від осіб різного соціального стану, з різних міст України [452]. Іноді вони мали цільове призначення. Так, у 1914 р. на кошти В.Ю.Лозинського було видано *Український етнографічний збірник* [129, арк. 66]. Члени УНТ практикували "власне оподаткування" на користь розвитку науково-видавничої справи [130, арк. 1–4]. Перед війною на балансі УНТ було 6 тис. 528 руб. і кілька заповітів на майно [130, арк. 70]. Нотаріально оформлені фінансові документи товариства на початку війни разом з іншими документами було здано на збереження до одного з київських банків. Матеріальний стан УНТ свідчив, що між національною наукою, її інституціями й українською спільністю почав складатися ширший контакт.

Навіть з огляду на короткий час діяльності, УНТ мало значну за обсягом, хоча й меншу, ніж НТШ, комунікативну систему. Його видання надсилалися до 45 наукових установ, зокрема до Сербської (Белград), Румунської (Бухарест), Російської (Петербург) академій наук, наукових товариств Відня, Базеля, Варшави, Вільно. Тому не дивно, що представництво від УНТ було запрошено для участі у нарадах Комітету з організації чергового Міжнародного історичного з'їзду, який мав відбутися у Петербурзі у 1918 р., але війна перешкодила його скликанню.

Серед адресатів УНТ, які мали обмінні контакти, були вчені архівні комісії – Катеринославська, Таврійська (Сімферополь), Оренбурзька та Імператорська археографічна комісія у Петербурзі [129, арк. 42]. На ґрунті взаємного інтересу до термінологічних напрацювань був встановлений обмін із Кримським товариством натуралістів. У квітні 1909 р. Рада ухвалила надсилати *Записки УНТ* Чернівецькому та Львівському університетам [129, арк. 16]. У бібліотеці Чернівецького університету комплект *Записок УНТ* зберігся до наших днів. Відразу було встановлено обмін виданнями з Київським Комерційним інститутом. 26 лютого 1908 р. його директор М.В.Довнар-Запольський та завідувач бібліотекою інституту М.Тарасевич зверну-

лися до редакції *Записок УНТ* із пропозицією встановити обмін на інститутські *Известия* та надіслати всі томи видань УНТ за попередні роки [125 – 127]. Надходили також запити на видання УНТ від Віденської академії наук [124, арк. 1].

Видання УНТ надходили до НТШ, навзамін у Львові ухвалили надіслати всі видання НТШ попередніх років до УНТ [271. – 1908. – Ч. 34. – С. 2]. Видання київського товариства розповсюджувалися також через українські книгарні у Львові, Києві, Харкові, відправлялися на комісію до *Української книгарні* Полтави та в інші міста. Медичний і технічний збірники були на полицях книгарень Одеси, зокрема була досягнута домовленість про їх реалізацію у книгарні *Дело* [129, арк. 43]. В українських книгарнях проводилася також передплата на видання УНТ.

Перебуваючи у засланні, М.Грушевський цікавився долею товарної книжкової маси, оскільки частина накладу надходила до книгарень на реалізацію безпосередньо з друкарень з метою погашення їх кредитів. З початком війни та розрухи книжковий ринок звужився, а тим часом друкарні вимагали сплати боргів. Ці проблеми у 1914 р. були однією з тем інтенсивного листування М.Грушевського з С.Єфремовим [333, с. 174]. Багато продукції було невідворотно втрачено, тому у 20–30-х рр. довоєнні видання УНТ належали до найбільш рідкісних, і знайти їх можна було у продажу, за словами Грушевського, лише в антикварів [321].

Отже, задекларувавши себе науковою асоціацією, УНТ відмовилося від спокуси починати видавничу діяльність з видання, у підзаголовку якого зазначалося, що крім наукового воно є ще літературно-публіцистичним щомісячним журналом. М.Грушевському та нечисленним на той час його прихильникам удалося переконати тих, хто мав кошти і меценатствував українській культурі, виділити їх на ведення наукових досліджень і випуск видань наукового характеру українською мовою. Для задоволення науково-популярних потреб українського інтелігентного читача існували й інші журнали – *ЛНВ*, *Украинская жизнь*, *Українська хата*.

Сповідуючи академічні принципи видавничої практики, в основі яких здавна лежать критерії оригінальності, наукової вартості і компетентності, УНТ входило у міжнародний науковий простір, налагоджувало обмін виданнями з відповідними установами у Росії та за її межами.

Отже, УНТ за своїм складом, організаційною будовою та змістом діяльності виходило за межі традиційного зібрання інтелігентів, яких єднали і надихали патріотичні почуття, любов і повага до рідної мови та культури. Наукові секції, комісії, редакційні комітети та видання товариства клали початок новим науково-дисциплінарним напрямам, які розвивалися у контексті тодішніх культурологічних та історіософських пошуків. Київська асоціація вчених розширила проблематику українознавчих досліджень.

Україномовний друк наукових видань порушив форми та стилістику традиційних варіантів місцевих (регіональних) студій, формував новий обсяг наукової інформації та соціальний простір її циркуляції. УНТ – це спроба протиставити інституціональній потузі одержавлених наукових осередків в Україні національний академічний проект. Утім його потенційна вартість і перспектива розкриваються у контексті загальноукраїнських, з'єднуючих націю і культуру тенденцій.

Застосована М.Грушевським НТШ-івська по суті концепція діяльності УНТ, передбачала тісну співпрацю з львівським товариством, опертя на його видавничу практику, досвід галузевих студій та міжнародних контактів у сфері науки. Академічні параметри УНТ викристалізувалися завдяки діяльності М.Грушевського й зокрема його блискучому організаторському таланту. Навряд чи ще комусь іншому з-поміж тогочасних українських інтелектуалів Києва вдалося б налагодити функціонування національної наукової інституції й утримувати її діяльність у науково-організаційних параметрах, увідповіднених національним цілям. Можна цілком погодитися з метафорою Я.Дашкевича, що Київ і Львів як центри української науки діяли на основі персональної унії [492, с. 56].

Київське товариство за структурою, критеріями дійсного членства, принципами видавничої діяльності відповідало академічним стандартам наукової діяльності. Жодне з численних наукових товариств, які діяли в Україні на початку ХХ ст., – а серед них були і такі, що мали давню історію, авторитет і престиж у науковому світі, – за найсприятливіших у подальшому обставин не могло претендувати на роль засновника академії наук. Пріоритет концептуального та практично-організаційного опрацювання академічної ідеї у Києві належить М.Грушевському. У берез-

ні 1917 р. з його ініціативи загальні збори УНТ сформували комісію з розробки проекту утворення на базі товариства академії наук.

УНТ маніфестувало й стверджувало постулат повноти національної культури, увінчаної здобутками у науковій сфері. Його члени внесли вагому частку у практичну розбудову інституціональної системи національної науки в Україні. Бібліотечні та музейні фонди, приміщення УНТ стали надбанням Української академії наук, а його члени брали активну участь в українізації вищої освіти у 1917–1924 рр.

РОЗДІЛ 6

УКРАЇНОЗНАВЧІ КАФЕДРИ І НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УНІВЕРСИ- ТЕТАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

У двох імперіях, до складу яких входили українські етнічні території, вищі навчальні заклади не були привілеєм виключно столиць. У так званих *гінтерландах* Австро-Угорської та *околицях* Російської імперії діяли університети, засновувалися політехнічні інститути. У територіальних межах сучасної України існувало п'ять університетів. З них три – у частині підросійської України (Харків, Київ, Одеса) і два – у підавстрійській (Львів і Чернівці).

Підготовка наукових кадрів і присвоєння науково-педагогічних кваліфікацій у Росії – за винятком деяких особливостей – була аналогічною західноєвропейській. В обох випадках шлях до професорства лежав через приват-доцентуру. Гумбольдтівський імператив науки передбачав захист двох дисертацій: першої, докторської, відтак другої (*Habilitationsschrift*), яка давала право читати лекції (*veniae legendi*), обіймати посаду доцента, згодом професора. Сенс габілітації – поетапного процесу іспитів, читання пробних лекцій, співбесід, наукових дискусій за певною тематикою – уведення претендента в образ (габітус) людини науки.

За усіх відмінностей у деталях підготовки наукових кадрів у різних країнах Європи беззастережно визнавалося, що людину науки може карбувати лише університет. В умовах, коли наука трактувалася як вищий прояв національної культури, а національний момент університетського дискурсу дедалі ширше проникав у політичну риторичку, університети таких мультинаціональних держав, як Австро-Угорщина й Росія, стають місцем маніфестації національних культур і потреб їх розвитку. Чехи і поляки в межах Австро-Угорщини мали свої університети, проте перші претендували на створення ще одного (для словаків у Брно), а другі перебували у гострому конфлікті з українцями, обстоюючи польський характер Львівського університету. В Одесі, Харкові, Києві на хвилі національного відродження студенти вимагали запровадження української мови викладання та створення низки українських кафедр.

6.1. Українські кафедри у Львівському та Чернівецькому університетах

Важливу роль у продукуванні наукових знань, кадрів науки й формуванні нових дисциплін відіграє університетська кафедра. Західноєвропейська традиція під кафедрою розуміє посаду ординарного (штатного) професора, який проводить наукові дослідження у певній галузі науки й веде основний лекційний курс із тієї чи іншої навчальної дисципліни. Фактично кафедра в австрійських, як і у дореволюційних російських, університетах ототожнювалася з особою ординарного професора. Екстраординарні (позаштатні) професори вели, як правило, курси, які деталізували основну навчальну дисципліну. До категорії позаштатних викладачів факультету належали приват-доценти, статус яких був перехідним. В університетах Північної Америки, де ведуться українознавчі студії, кафедра і нині передбачає одну університетську посаду, фінансове утримання якої може забезпечуватися як із бюджетних коштів університету, так і спеціально утворених фондів або за змішаним типом, як це мало місце у випадку українознавчих кафедр Гарвардського університету, деяких університетів Канади [578, с. 268].

У австрійських університетах, за аналогією до німецьких, окрім кафедр утворювалися інститути. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. при філософських факультетах діяли Інститути політичної історії, Східноєвропейської історії, Інститути культури. Національні (як і будь-які інші) кафедри в університетах утворювалися шляхом призначення міністерством освіти штатного професора, який читав курси і вів дослідження у певній галузі національної науки, найчастіше – мови та літератури або історії. Практичне вивчення національної мови проводив лектор, призначення якого не передбачало наявності наукового ступеня. Коли йдеться про українські кафедри, варто розрізняти україномовні (випадок, коли національною мовою велося викладання предметів, зміст яких не був узагалі або лише частково був українознавчим, якими, приміром, були українські кафедри юридичного та теологічного факультетів Львівського університету) та власне українознавчі, які за мовою викладання й змістом дисципліни були національними. Ця обставина, а також те, що деякі оголошені міністерством кафедри не заповнювалися, зумовлює розбіжності у літературі щодо кількості українських кафедр. Напередодні Першої світової війни їх

кількість у Львівському університеті коливалася у межах 10-ти, із яких по три були на правничому й богословському факультетах і чотири на філософському. Кафедри категорії світських дисциплін очолювали професори М.Грушевський, О.Колесса, К.Студинський, С. Рудницький, Томашівський, С.Дністрянський, П.Стебельський.

Чернівецький університет, на відміну від Львівського, не був двомовним. Викладання у ньому велось німецькою мовою. Лише на теологічному факультеті низка дисциплін практичного богослов'я викладалася румунською та українською (точніше, язичієм). З самого початку у Чернівецькому університеті поруч із кафедрою румунської філології діяла кафедра української мови та літератури. Перша українська кафедра була відкрита у Львівському університеті 1849 р. Кафедра польської мови й літератури діяла тут з 1817 р. Не торкаючись питання про дату створення Львівського університету, навколо якої і нині точаться дискусії, зазначимо, що після кількох перетворень навчального закладу, здійснених Йосифом II та Францом I, у 1817 р., був відновлений його університетський статус. Під іменем імператора Франца I Львівський університет проіснував до краху імперії

Львівський університет мав офіційний статус німецькомовного до весни 1871 р. У 1870 р. 46 предметів викладалися німецькою, 13 – польською, 7 – українською (на теологічному факультеті) і 13 – латиною, У квітні 1871 р. імператорським рескриптом були скасовані всі обмеження на викладання крайовими мовами. Поповнення професорсько-викладацького складу мало відбуватися виключно за рахунок претендентів, які володіли однією з крайових мов – українською або польською на рівні здатності вести навчальний процес. Відкриваючи перспективу національної двомовності, рішення відповідало основному закону про права громадян Австро-Угорщини, однак невдовзі воно призвело до полонізації університету. Уже у 1874 р. викладання 59 предметів велось польською, 13 – латиною, 11 – німецькою і тільки 8 – українською мовою, здебільшого на теологічному факультеті [381, с. 126]. Полонізація Львівського університету викликала невдоволення не лише галицьких русинів, а й німецької та румунської громад Буковини, що стало одним із чинників на користь заснування у 1875 р. університету у Чернівцях. Буковинський ландтаг, звертаючись до уряду, констатував, що край через полонізацію галицьких навчальних

закладів цілковито ізольований від університетської освіти і своїх абітурієнтів (400 випускників гімназій) змушений відправляти до Відня, Праги, Граца, Інсбруку, інших, віддалених університетських міст. Ці мотиви поруч з іншими – особливе акцентування суто німецького характеру майбутнього університету, заснування якого Відень намагався компенсувати втрату німецьких позицій у Львівському університеті в зв'язку з його утраквізацією, та наближення століття з часу приєднання Буковини до Австрії – сприяли тому, що уряд з-поміж інших міст-претендентів віддав перевагу Чернівцям.

Так само як втримати німецькомовний статус Чернівецького Відень намагався зберегти польсько-українську двомовність Львівського університету, який був виключений з реєстру німецькомовних. Однак українці у Львівському закладі не витримували конкуренції з поляками. Зауважимо, що польська суспільність у 70–80-х рр. XIX ст. у національному русі з-поміж іншого зробила ставку на систему національної освіти. Тоді сформувався поняття "нового поляка": нескореного, діяльного, освіченого. Галицькі поляки зі значно більшими, ніж українці результатами скористалися з автономії краю, суттєво посилили свої позиції у навчальних закладах. Тому не дивно, що у 1906 р. у Львівському університеті польською мовою викладалося 185 предметів, українською 19, латинською 14 і 5 – німецькою.

Одним з перших почав читати лекції польською мовою професор кафедри загальної історії К.Ліске, який у 1871 р. змінив на цій посаді професора Г.Цайсберга у зв'язку з переводом останнього до Віденського університету. Швидка полонізація Львівського університету за рахунок заповнення кафедр поляками, що мали відповідну наукову кваліфікацію, крок за кроком деформувала польсько-український утраквізм у вищому навчальному закладі класичного типу. Цьому процесу сприяло введення (за розпорядженням імператора від 27 січня 1879 р.) польської мови як мови внутрішнього урядування в університеті замість німецької. За українцями зберігалося право звертатися із заявами й отримувати відповіді українською мовою, допускалися також україномовні формуляри в університетському діловодстві. Проте ці поступки не були елементами академічного утраквізму, а підпиралися загальними конституційними правами, які українці мали і поза університетом.

Затяжним виявився процес створення українських кафедр на юридичному факультеті, хоча Відень був зацікавлений у підготовці національних кадрів для правничої сфери. Ще 1862 р. міністерство освіти виділило для факультету дві екстраординарні кафедри (австрійського цивільного та карного права) з українською мовою викладання. Вони мали готувати кадри урядовців, суддів, адвокатів, які, володіючи українською мовою, забезпечували б потреби державного урядування у краї. Проте керівництво університету не готувало професорські кадри на ці кафедри, вакансії заміщалися лише приват-доцентами або суплентами – помічниками польського професора. Так, у 1872 р. доктор Ол.Огоновський був призначений суплентом (заступником) по кафедрі австрійського приватного права. У 1881–1882 рр., коли він номінувався на посаду ординарного професора цивільного права з українською мовою викладання, адміністрація університету запропонувала міністерству освіти за рахунок фондів, виділених для двох українських кафедр, утворити одну – цивільного права – без зазначення мови викладання і призначити на неї Ол.Огоновського. Міністерство не пішло на редукцію україномовних юридичних кафедр і не поступилося умовою, згідно з якою викладання на них має вестися українською мовою. Одночасно воно підвищило статус цих двох кафедр. У 1882 р. одну з них зайняв Ол.Огоновський (він, як і його брат професор Ом.Огоновський, був народовцем, фундатором *Просвіти* та НТШ), суплентом (помічником) другої у 1885 р. став П.Стебельський. З 1892 р. останній був обраний екстраординарним професором тієї ж кафедри. Отже, заповнення двох кафедр з українською мовою викладання затягнулося на три десятиліття.

Після смерті у 1891 р. Ол.Огоновського сенат університету вісім років гальмував заповнення вакантної кафедри. Логічними були сподівання, що її займе М.Зобків, який після закінчення Віденського університету у 1892 р. отримав стипендію від міністерства для підготовки до доцентури. Проте заява М.Зобківа була відхилена факультетом із мотивацією формального характеру: у Львівському університеті викладання малоросійською мовою (*klein-russisch*), як він написав у заяві, не ведеться, а лише німецькою, польською та руською (*ruthenisch*) [271. – 1900. – Ч. 1.– С. 56]. Заяву претендент переписав, але факультет висунув інші мотиви, за якими

стояло небажання допустити українця на факультет. Не допомогло навіть заступництво міністерства освіти і тому Зобків габілітувався у Загребському університеті, де викладав юриспруденцію хорватською мовою. Цю ж кафедру мав намір зайняти К.Левицький. Юридичний факультет відхилив його габілітаційну розвідку. Полагати справу узявся О.Барвінський. У 1892 р. він заручився підтримкою кандидатури К.Левицького з боку намісника Галичини К.Бадені та куратора секції у міністерстві освіти Е.Рітнера. Однак в університеті К.Левицький повівся нетактовно. Він необачно висловився, що коли факультет "навіть би й противився його габілітації, то правительство само покличе його на доцентуру". Нехтування К.Левицьким усталених правил академічного життя налаштувало проти нього професуру, й вона доклала максимум зусиль, щоб не допустити його на факультет [73, арк. 39].

З подачі О.Барвінського кандидатура М.Зобківа вдруге була запропонована юридичному факультету. Цього разу він мав підтримку галицької адміністрації та Крайової шкільної ради, але академічний сенат юридичного факультету відхилив його кандидатуру, поставивши під сумнів кваліфікацію претендента. Не вплинули навіть позитивні рецензії на його працю, надіслані міністерством освіти. Університет дав дозвіл читати лекції по вакантній кафедрі поляку за походженням А.Долінському, який щойно проходив габілітацію на польській кафедрі. Протести у парламенті та студентський бойкот змусили його відмовитися від посади. Міністерство не затвердило його габілітацію і рекомендувало віддати кафедру українцеві [268, с. 135]. У 1899 р. кафедра цивільного права була надана С.Дністрянському. Одночасно він зайняв кафедру австрійського цивільного права з українською мовою викладання. Курси лекцій професорів юридичного факультету С.Дністрянського і П.Стебельського видавалися українською мовою [494; 653; 655]. Вони багато зробили для унормування україномовної правничої термінології – справи, започаткованої ще Іваном Головацьким, який з 1850 р. редагував віденський урядовий вісник для австрійських українців. В окремій брошурі С.Дністрянський обґрунтував права української мови у Львівському університеті, переклав і видав українською мовою цивільний кодекс [495].

Тривалий час у Львівському університеті не було жодної української кафедри історичного профілю. Ідея утворення кафедри української історії час від часу обговорювалася у Галичині. У 1862 р., коли з посади професора Санкт-Петербурзького університету був звільнений М.Костомаров, галицькі народівці міркували над тим, чи не можна було б запросити його до Львівського університету [276, с. 157; 685, с. 133]. Проте на той час вони ще не мали потрібних важелів та достатньої аргументації, щоб відкрито вийти з цією пропозицією на віденську політичну сцену. Спроба сформулювати вимоги відкриття кафедри руської історії у Галицькому сеймі припадає на 1869 р. і пов'язана з перебуванням на посаді віце-маршалка Галицького сейму Ю.Лаврівського, який підтримував цю ідею. На початку 1890-х рр., коли процедура відкриття кафедри історії України вже була розпочата, на прохання О.Барвінського професор кафедри української мови та літератури Ом.Огоновський зібрав і уточняв деякі факти з історії студентського руху за створення українських кафедр у Львівському університеті. 27 червня 1891 р. він писав О.Барвінському, що 20 листопада 1880 р. до сенату університету була подана петиція за підписом 76 студентів "про виєднанє кафедри руської гісторії". Не заперечуючи у принципі проти такої кафедри, сенат не дав згоди на її відкриття, мотивуючи своє рішення дивними аргументами – відсутністю пропозицій щодо відкриття кафедри польської історії. Філософський факультет не відкидав тоді можливості утворення кафедри "руської історії", але також зауважив, що одночасно з нею мусить бути відкрита кафедра історії Польщі. До того ж відзначалося, що бракує спеціаліста, здатного зайняти кафедру історії Русі. Зрештою, у липні 1881 р. українські студенти отримали відповідь, що сенат не у змозі задовольнити їх петицію [541, с. 65]. Натомість справа кафедри польської історії була позитивно вирішена. У жовтні питання про її відкриття обговорювалося у Крайовому сеймі, а в лютому 1883 р. вона вже була відкрита. До 1907 р. її очолював професор Т.Войцеховський – дослідник польського середньовіччя, згодом – С.Закшевський, який у 1910 р. започаткував в університеті науковий семінар польської історії епохи середньовіччя [532, с. 10].

Ідея створення кафедри історії України-Руси трактувалася в університеті як політично небезпечна і методично зайва, оскільки вважалося, що українську істо-

рію можна висвітлювати як складову історії середньовічної Польщі. Потрібні були надто вагомим важелі, щоб справа вийшла за межі розмов, мрій, спорадичних ініціатив окремих осіб. Вона дійсно потребувала політичних зацікавлень і процедур урядового рівня. Лише після того, як у Віденському парламенті з'явилися депутати, які переймалися статусом української історії в університеті, справа зрушилася з місця. Найважливішою фігурою у розв'язанні питання про кафедру історії України був О.Барвінський, обрання якого послом до віденського парламенту дало змогу на державному рівні ставити кафедральне питання. Вимога відкриття кафедри історії України увійшла до пакета пропозицій, які українофільська сторона (О.Барвінський, Ю.Романчук, К.Телішевський) вручила галицькому намісникові К.Бадені на початку 1891 р. Крім намісника розв'язанню питання сприяли міністр внутрішніх справ Е.Таффе, міністр закордонних справ Г.Кальноккі, голова Шкільної ради М.Бобжинський, міністр освіти П.Гауч та інші урядовці.

Найпершим, що підлягало узгодженню, була назва кафедри. В українській історіографії утвердилася думка, що у Львові була відкрита кафедра історії України. Такою її фактично зробив М.Грушевський, а офіційно вона фігурувала як *друга кафедра всесвітньої історії зі спеціальним викладом історії Східної Європи*. Друга – тому що одна кафедра всесвітньої історії вже була в університеті. Урядові кола у Відні не затвердили назву *кафедра історії України*. Міністр освіти П.Гауч, відкидаючи її, заявив, що фактично такої наукової дисципліни немає. У березні 1892 р. міністерство освіти подало на підпис імператору документ, у якому зазначалося: "На основі фахової оцінки трудно, зокрема в останньому часі, задовольнити бажання українських послів у справі відкриття у Львівському університеті кафедри історії українського народу, оскільки виключення українського населення Польщі з історії Польщі в даних обставинах не має наукової підстави і могло б викликати шкідливий для краю і для монархії конфлікт між польським і українським населенням" [151, с. 83]. Відень рахувався з польськими стереотипами й, водночас, не бажав негативної реакції з боку Росії, уряд якої утворення кафедри української історії міг розглядати як виклик. Спочатку нова кафедра окреслювалася як *друга кафедра*

всесвітньої історії. Про уточнення її завдань щодо історії Східної Європи йшлося в іншому документі, поданому на підпис цісарю 11 квітня 1894 р.

До засвоєних українською історіографією сюжетів, пов'язаних з назвою львівської кафедри, варто додати ще один. Річ у тому, що остаточно сформульована назва нової кафедри – *всесвітньої історії зі спеціальним викладом історії Східної Європи*, або *історії Східної Європи* не була абсолютною новизною для університетів Австро-Угорщини. Предмет під схожою назвою вперше у Дунайській імперії почав викладатися істориком К.Іречеком у 1884 р. в Празькому університеті. У 1893 р. учений у якості професора східноєвропейської історії був переведений до Віденського університету для відкриття відповідної кафедри у столиці. Аналогічна кафедра у Львові була другою (жовтень 1894 р.), третьою – кафедра у Чернівецькому університеті, очолювана професором В.Мільковичем. У 1906 р. чеський університет у Празі отримав в особі професора Я.Бідло екстраординарного професора з цього фаху. Усього в університетах Австро-Угорщини було утворено шість кафедр під такою або схожою назвою [713, S. 59] Зрозуміло, що кожна з них у практичній роботі акцентувала відповідний національний аспект. 1907 р. у Віденському університеті діяв Інститут східноєвропейської історії, очолюваний до 1918 р. К.Іречеком, якого історики Австро-Угорщини вважали Нестором східноєвропейської історії. Важливе значення у справі інституціоналізації української історії мала особа професора, кандидатуру якого остаточно затверджував імператор. У поданні імператору про відкриття другої звичайної кафедри загальної історії, датованому 30 березня 1892 р., міністерство освіти зазначало, що не може відкрити кафедру історії українського народу, однак наголосувало, що нова історична кафедра має бути зайнята українцем, і для викладання предмета українською мовою цілком відповідатиме декрету від 4 липня 1871 р.

Українські політики робили ставку виключно на В.Антоновича. Крім нього пропонувалася кандидатура професора Краківського університету, історика А.Левицького (1841–1899). "Обидва вони українці та відомі автори праць з історії європейського Сходу", – зазначалося у документі [151, с. 83]. Хто і на якому етапі процедури вніс кандидатуру А.Левицького невідомо. У львівських колах знали, що

він негативно ставився до серії *Руської історичної бібліотеки* В.Барвінського, оцінюючи окремі книги серії як шкідливий для польсько-українських стосунків акт [277, с. 373]. В українофільських колах Києва серед кандидатур називалися Д.Багалій і Н.Молчановський. Стосовно останнього В.Антонович писав до Львова, що він є автором історії Подільської землі і кандидатурою цілком відповідною [498, с. 438]. З галичан фігурували Ю.Целевич, В.Мількович і О.Чоловський. Останній завідував львівським архівом. На розгляд професорської колегії філософського факультету кандидатів представляли професори-українці І.Шараневич та Ом.Огоновський. Народовець за політичними симпатіями Ом.Огоновський представив В.Антоновича, М.Грушевського і Ю.Целевича. Професор І.Шараневич, якого вважали москвофілом, запропонував кандидатуру В.Мільковича. Після раптової смерті Ю.Целевича у 1892 р. залишилося три претенденти.

Професорська колегія, розпочинаючи у червні 1893 р. розгляд справ кандидатів, констатувала, що вона цілком розуміє культурне й наукове значення нової кафедри і віддасть перевагу тому, хто має вагоміший науковий доробок у вигляді публікацій, спроможний знайомити студентів з науковою літературою з історії Східної Європи і трактувати історію у дусі цінностей Заходу. В.Антонович був реномованим фахівцем, тим не менше згідно зі встановленою процедурою сім поданих ним на розгляд публікацій підлягали науковій експертизі. М.Грушевський представив три публікації, В.Мількович – дванадцять [714, S. 179]. Останній навчався на теологічному факультеті Львівського й філософському Чернівецького університетів. Науковий ступінь доктора філософії здобув у Віденському університеті 1884 р., спеціалізуючись у галузі слов'янської філології. Після трьох років навчання в Інституті австрійських історичних досліджень Віденського університету одержав міністерську стипендію для підготовки дисертації, досліджував історію Країни, з науково-освітньою метою здійснив подорож до Італії та Німеччини [235, с. 226]. Результати досліджень публікував переважно німецькою мовою. Українською вийшла лише одна його праця. З 1889 р. він готувався до габілітації на доцента австрійської історії у Львівському університеті. Мільковичу протегував професор кафедри австрійської історії І.Шараневич, який був його тестем.

М.Грушевський подав на розгляд факультету три праці: *Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк*; *Волынский вопрос в гг. 1097 – 1102 та Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI столетия*. Комісія констатувала, що невелика кількість публікацій претендента пояснюється його молодим віком. Вона відзначила добру обізнаність М.Грушевського з російськими історичними джерелами, науковою літературою, самостійний характер його досліджень, проте зауважила, що претендент недостатньо володіє історичним методом, базованим на критиці джерел. У зв'язку з цим не випадковим видається те, що першу лекцію у Львівському університеті, присвячену княжому періоду історії України-Руси, М.Грушевський завершив уточненнями методологічного характеру. "Я пройшов у свій час філологічну школу і твердо засвоїв принцип – *nemini credere (на слово не вірю)*...Наука це неперервний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, той здоровий, плідний скепсис, що веде за собою роботу синтетичну" [471, с. 74]. У середовищі львівських гуманітаріїв відповідником позитивістського ідеалу точності й документальності були принципи філологічно-історичного методу. Зрештою і комісія, і тодішній ректор університету, спеціаліст у галузі середньовічної історії Польщі Т.Войцеховський визнали, що вирішальним фактором при обранні М.Грушевського був його високий фаховий рівень.

За результатами оцінки наукового доробку І.Шараневич на перше місце поставив В.Антоновича, на друге – В.Мільковича і на третє – М.Грушевського. Ом.Огоновський перше місце також віддав В.Антоновичу, друге – М.Грушевському, третє – В.Мільковичу. За підсумками голосування членів колегії філософського факультету претендентами на посаду професора залишилися В.Антонович і М.Грушевський, які були атестовані як зрілі науковці.

Стосовно В.Мільковича зазначалося, що за результатами оцінки його публікацій він не може ставитися у ряд з двома іншими кандидатами. З усіх публікацій претендента комісія лише одну (*Студії критичні над історією русько-польською. Ч.1.1340-1387*), що вийшла українською мовою у Ставропігійному інституті, віднесла до наукової компетенції створюваної кафедри [714, S. 181]. Відзначивши

здібність В.Мільковича до наукової роботи, члени колегії вважали, що останнє дослідження виконане нашвидкуруч і, можливо, з метою обійняти викладацьку посаду в університеті, проте воно може бути оцінене щонайвище як вступна праця до габілітації. Такими були міркування професорської колегії станом на 7.06. 1893 р.

Тим часом В.Антонович, якому залишалося небагато часу до виходу на пенсію, відмовився від переїзду до Львова і повідомив про своє рішення Ом.Огоновського. Дослідники окреслюють цілий реєстр різнорівневих причин, через які В.Антонович відмовився прийняти кафедру у Львові, тому ми не будемо зупинятися на них спеціально [554, с. 78]. О.Барвінський навіть їздив до Києва і вів переговори з В.Антоновичем і О.Кониським, обмірковуючи можливі варіанти виходу з несподіваної кризи. Його завдання після відмови В.Антоновича значно ускладнювалися – доводилося вирішувати низку нових питань, пов'язаних з тим, що М.Грушевський, який залишався єдиною можливою кандидатурою на кафедру, був лише магістром і не мав наукового ступеня, який давав би цілковите право зайняти посаду ординарного професора. Під час переговорів про своє працевлаштування у Львові, М.Грушевський за порадою В.Антоновича ставив дві умови: зняття питання про зміну віросповідання й забезпечення йому професорства. І.Белею, який за дорученням О.Барвінського мав з Грушевським бесіду в Києві, він сказав, що на доцентуру не погоджується, оскільки орієнтовно у січні-лютому має намір захистити дисертацію, яка в Австрії відкриває шлях до професорської посади [348, с. 93]. Справа відкладатися більше не могла, М.Грушевський без розширеної процедури габілітації, за поданням міністерства освіти у квітні 1894 р. був призначений імператором ординарним професором кафедри всесвітньої історії з 1 жовтня 1894 р. У травні він захистив магістерську дисертацію в Києві, а 12 жовтня прочитав першу (інавгураційну) лекцію у Львівському університеті.

Заснування кафедри всесвітньої історії з українською мовою викладання, безумовно, було важливим культурним і політичним здобутком, однак її специфічні навчальні та наукові можливості були обмеженими. О.Пріцак зазначав, що М.Грушевський не мав своєї власної кафедри, а входив організаційно до кафедри всесвітньої історії, якою до 1918 р. керував професор Броніслав Дембінський і,

відповідно, вів семінар із всесвітньої історії [390, с. 151]. Цілком зрозумілим видається роздратування М.Грушевського перебільшенням галицькою пресою ваги його посади в університеті. У червні 1898 р. він опублікував у *Ділі* замітку *Як мене спроваджено до Львова*, у якій, оцінюючи статус і можливості своєї кафедри, писав: "Я викладаю предмет не заведений в програму іспитів, отже нікому не обов'язковий, при іспитах не питаю, взагалі маю всі шанси против себе, і коли при тім всім сеї кафедри слідно в нашім науковім розвою, то се вже тільки моя особиста заслуга" [157, с. 152]. Ці ж мотиви звучали у його автобіографіях. Треба також уточнити, що в університеті М.Грушевський не мав семінару як спеціальної форми навчального процесу, а лише лекції та *історичні вправи* – заняття практичного характеру, що обумовлювалося формальним статусом його кафедри. І.Крип'якевич, згадуючи лекції багатьох професорів, щодо лекцій М.Грушевського записав: "Лекції його були малоінтересні. Він відчитував частини своєї *Історії України-Руси*, які готовив до друку, не приготівляючи їх спеціально для викладу, так, що матеріал був сухий і не прозорий...Але дуже цінний був його семінар ("історичні вправи", як це звалось офіційно, бо справжнього семінара Гр[ушевсько]му не дозволено" [302, с. 89].

Відомо, що перша (інавгураційна) лекція М.Грушевського зібрала велику кількість студентів та представників громадськості. Проте охочих обрати фах історика серед української молоді Львівського університету тоді було небагато. Студенти-теологи мали інтерес до української історії, проте відвідувати лекції М.Грушевського, як й інші заняття світського характеру, могли лише за дозволом декана. Існуючі для них обмеження щодо відвідування лекцій з історії України були зняті у 1897 р. Аудиторія М.Грушевського складалася з невеликих груп студентів, але він умів заохотити їх до наукової праці. У зимовому семестрі 1897/98 навчального року серед слухачів пролекцій (історичні вправи) були В.Гнатюк, С.Рудницький, Д.Коренець. Лекційний *Курс історії Руси XII-XIII віку* відвідували Д.Домбровський, Ю.Левицький, І.Камінський, І.Карпович, О.Мартинівич, В.Терлецький, М.Терлецький, М.Туркевич, П.Патрило, М.Панасюк, С.Рудницький, С.Томашівський та ін. У 1900 р. лекції з розділу *Боротьба за Галичину і Волинь у XIV віці* слухали 22 студенти [11, арк. 194– 197, 210– 211].

Семінари і практичні заняття мали науково-пошуковий характер. За гумбольдтівським університетським типом особливе значення надавалося самостійній роботі студентів, розкриттю їхніх творчих здібностей, формуванню й відтворенню неперервної традиції дослідження проблемно-специфікованої тематики. Семінари з гуманітарних дисциплін створювалися й працювали за зразком науково-експериментальних лабораторій природничих кафедр. Особливу славу в Австро-Угорщині здобули історичні, слов'янські, правничі, статистичні семінари. На їх базі формувалися наукові напрями та школи. Утворення семінару ініціював професор, а остаточний дозвіл на його відкриття давало міністерство освіти, яке затверджувало керівника, статут семінару і виділяло додаткові кошти на його функціонування. За ведення семінару професор отримував додаткову платню. Відповідно до своїх інтересів студенти обирали той чи інший семінар, відвідання якого було платним. Кожен семінар мав власну, незалежну від університетської, науково-галузеву бібліотеку і утримував з числа студентів свого бібліотекаря. Кращі семінарські студії рекомендувалися до друку та нагороджувалися грошовими преміями з каси семінару. Деякі семінари, наприклад, правничий у Віденському університеті, мали збірники наукових праць своїх слухачів. На основі семінару кафедри чеської історії Празького Карлового університету (професор Ярослав Голль) був започаткований *Чеський історичний часопис*, а кафедри польської історії Львівського університету (професор Л.Фінкель) публікувалася багатотомна бібліографія польської історії. У Львівському та Чернівецькому університетах наукові семінари традиційно мали професори української філології. Упродовж 1897–1914 рр. у Чернівецькому університеті діяв рутенський (український) семінар професора С.Смаль-Стоцького, члени якого по-семестрово студіювали літописи Нестора, Іпатіївський літопис, творчість І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича.

Грушевський реалізував історичний семінар на базі НТШ, у його Археографічній комісії. Водночас цілком зрозумілим є значення у цій справі університетської кафедри, завдяки якій він мав зв'язок зі студентами. Без неї процес формування наукової школи був би неможливим. Здібні й працьовиті студенти залучалися професором до підготовки видань корпусу матеріалів із національної історії, досліджу-

вали фонди архівів та бібліотек Львова, Кракова, Варшави, Риму, Москви, Петербурга, Харкова, Києва, Чернігова [271. – 1905. – Ч. 24. – С. 20]. Їхні самостійні розвідки публікувалися у виданнях НТШ, науковій періодиці Австро-Угорщини. У 1905 р. М.Грушевський зазначав, що можна похвалитися рядом праць молодих, вихованих і підтриманих товариством науковців [271. – 1905. – Ч. 22. – С. 5].

Студенти М.Грушевського не раз відзначали, що в особі професора української історії українська університетська молодь Галичини одержала "знаменитого практичного інструктора по методології, на яку давніша галиицько-українська історіографія не звертала майже ніякої уваги." Його лекції, наукові праці стали "підручниками, з яких молодша генерація українських істориків у Галичині присвоювала собі практичним способом наукові методи автора *Історії України-Руси* і його історіософічні погляди, які не лишилися позаду від найкращих взірців найновішої історіографії Європи" [561, с. 79].

М.Грушевський не залишив методологічних чи історіософських праць, проте, як свідчать численні спогади, він не уникав обговорення цих питань у спілкуванні зі студентами. М.Кордуба згадував, що коли він вступив до Львівського університету, серед польських студентів старших курсів у моді був скепсис щодо історії як науки й нехтування нею як менш вартісним предметом. Методологічна література, у яку поринув студент, шукаючи опори, доводила його до розпачу, відбирала віру у наукову серйозність галузі, яку він обрав за предмет своїх студій. Захоплений аргументацією Бокля, Гумпловича, Бурдо, він у студентському товаристві *Ватра* зробив доповідь під назвою *Чи слід вважати історію за науку*, яка була насичена цитатами з праць названих авторів. Несподівано, як згадував М.Кордуба, на засідання гуртка прийшов Грушевський і виступив у дискусії. "Замість знищити мене за репродукцію нахапаних без розбору і відповідного перетравлення теорій, – як я побоювався, [він] висловив вдоволення, що такі питання між нами обговорюються, (...) проаналізував вихідну точку матеріалістичного і позитивістичного світогляду та, признаючи за ними деяке усправедливлення, виказав односторонні перекорчення, на які дозволили собі Бурдо, Бокль і Гумпльович. Говорив довго, а головне, – вернув мені захитану віру у солідність історичної науки" [301, с. 796].

Аналогічно висловлювалися інші студенти львівського професора. Про його педагогічний такт В.Крип'якевич згадував, що він "одним жартівливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом" [565, с. 8].

Кафедра М.Грушевського мала офіційну назву всесвітньої історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи, що за обсягом перекривало історію України як навчальну дисципліну. Крім того, вона затіняла її лексично, що викликало певне розчарування українських політиків і сприймалося як недолік. Однак рамки кафедри історії Східної Європи дали змогу М.Грушевському трактувати українську історію у широкому історичному контексті. Те, що спочатку вважалося ущемленням інтересів української історичної науки, виявилось її позитивним шансом на практиці. Тематика лекційного курсу М.Грушевського формулювалася у парадигмі політичної та соціокультурної історії Східної Європи, велика увага приділялася питанням розвитку культури, джерелам та різним історіографічним традиціям. Тематичний і територіальний спектр виходив за межі суто української історії, яка, проте, залишалася ядром університетського курсу М.Грушевського.

Неодноразово робилися спроби звузити тематику кафедри, звівши її до історії України. У грудні 1898 р. НТШ направило міністерству освіти проект створення нових кафедр для задоволення потреб українських студентів, який окрім інших нововведень передбачав виокремлення кафедри М.Грушевського в кафедру руської (української) історії, оскільки існуюча – всесвітньої історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи, мала надто широкий предмет [359, с. 184]. Аналогічна пропозиція формулювалася у 1907 р., коли черговий раз загострилася боротьба українських студентів за національно-культурні та мовні права. Тоді українські парламентарі запропонували міністерству освіти план реорганізації й українізації кафедр австрійської історії та історії устрою Австрії. На проєктовані паралельні українські кафедри рекомендувалися М.Кордуба (кафедра історії устрою Австрії) і С.Томашівський (кафедра історії Австрії). Інформуючи М.Грушевського про намічені зміни, вони запропонували внести деякі поправки до депутатського плану і "домогатися створення кафедри загальної історії зокрема, а української знову зок-

рема", що більше відповідало науковим інтересам претендентів та й загалом перспективам утворення українського університету, який "без такої катедри (української історії. – Авт.) немислимий, як польський без польської, чеський без чеської історії" [29, арк. 102] . Отже, М.Кордуба і С.Томашівський вважали за доцільне поділити кафедру М.Грушевського на дві з організаційним виокремленням кафедри історії України. Реакція М.Грушевського на можливий поділ його кафедри із перспективою зайняття однієї з проєктованих нових кафедр С.Томашівським невідома, оскільки у 1907 р. до практичних кроків справа відкриття нових українських кафедр не дійшла. Міністерство вважало, що для них немає підготовлених кадрів, а місцева адміністрація вдалася до репресій проти українських студентів. Загалом міністерство освіти Австро-Угорщини, йдучи на зустріч потребам культурного розвитку численних народів, які населяли країну, не було схильне прямо афішувати національні історичні кафедри. Так, номінуючи у 1912 р. І.Ністора екстраординарним професором Чернівецького університету, міністерство освіти пішло на дивне нововведення: його кафедра отримала офіційну назву Південно-Східноєвропейської історії. Було добре відомо, що на І.Ністора покладалося завдання викладати німецькою мовою історію Румунії, однак це не повинно було прямо виявлятися у назві кафедри [713, S. 59]. Політичні мотиви змушували уряд Дунайської монархії бути обережним і виважувати найменші кроки в національно-освітній галузі. Враховуючи опір польської професури щонайменшим спробам українізації Львівського університету, трактування польськими істориками концепції М.Грушевського як суто політичної конструкції, позбавленої достатньої аргументації, ослаблювало шанси на перейменування кафедри найближчим часом.

Те, що кафедру зайняв саме М.Грушевський – ерудований та амбітний професор – мало вирішальне значення для виведення процесу інституціоналізації національної історії на новий етап. Він мав чітке уявлення про історіографічні орієнтири формування предмета історії України як науки і навчальної дисципліни, відзначався феноменальною працездатністю, науковою продуктивністю та організаторськими здібностями, що забезпечило формування новітньої (модерної) національної школи української історіографії.

Призначення М.Грушевського на університетську кафедру зародило сподівання інших українських науковців здобути кафедру у Львові. В.Антонович з О.Барвінським під час Археологічного з'їзду у Києві (1899 р.) обговорювали кандидатуру Ф.Вовка. У 1902 р. О.Барвінський, виступаючи у бюджетній комісії Віденського парламенту кілька разів наголошував на потребі збільшення кількості українських кафедр. Саме тоді Ф.Вовк запитував О.Барвінського, чи погодилося міністерство утворити кафедру слов'янської антропології й етнології, чи може він розраховувати бути призначеним екстраординарним професором восени 1902–1903 навчального року [346, с. 413]. На прохання Барвінського Ф.Вовк надіслав йому список своїх публікацій та *curriculum vitae*. Попри те, що виступи О.Барвінського у бюджетній комісії парламенту відбувалися на фоні студентських протестів проти дискримінації української мови, вони не мали позитивних наслідків. Реально кандидатура Ф.Вовка не розглядалася у Львівському університеті. Однак дебати навколо нової кафедри завершилися утворенням у 1903 р. кафедри класичної археології, яку зайняв Кароль Гадачек. Кафедра етнології у Львівському університеті була відкрита у 1910 р., а у 1913 вона отримала назву антропології та етнології. Її керівником до 1939 р. був видатний вчений Ян Чекановський [532, с. 13 (рим.паг.), 54]. Напередодні Першої світової війни на спеціалізованому антропологічно-етнологічному відділенні, яким він керував, навчалися В.Гребеняк, Б.Гнатевич і Я.Пастернак. Ф.Вовк наприкінці 1905 р. переїхав до Петербурга, де йому запропонували місце приват-доцента в університеті та Інституті Лесгафта.

Утворення кафедри М.Грушевського стало рубіжним у кількох вимірах. По-перше, українська інтелігенція й студентство почали оптимістичніше сприймати перспективи утворення українського університету, по-друге, українські наукові кола Східної України як цілком реальну справу стали розглядати можливість отримання у ньому викладацької посади. М.Міхновський, дізнавшись, що у Львівському університеті "є аж чотири порожні правничі кафедри, які мають право обсадити русини", цікавився умовами їх заповнення [342, с. 260]. Навіть О.Маркевич після втрати надії на повернення до університету, писав М.Грушевському, що обмірковує можливість читання лекцій українською мовою у

Львові [92, арк. 2; 290 с. 10]. Хоча українською мовою він не володів і його праці для видань НТШ перекладав із російської М.Павлик. П.Іванов скаржився М.Грушевському про проблеми з одержанням у Новоросійському університеті приват-доцентства та радився стосовно подальших дій [24, арк. 20, 29]. У 1895 р. Р.Заклинський зондував через М.Грушевського можливість влаштування Д.Яворницького в українську гімназію, якщо не у Львові, то бодай у Чернівцях [21, арк. 1]. На початку лютого 1900 р. Д.Яворницький особисто звернувся до М.Грушевського. Повідомляючи про перевидання першого тому своєї праці *История запорожских козаков* (на перше видання рецензію у *Записках НТШ* опублікував М.Кордуба) він з'ясовував можливість захисту своєї дисертації по козацтву у Львівському університеті і шанси працевлаштування у Галичині [320, с. 42].

На підтримку М.Грушевського сподівався В.Мількович, який мав намір наприкінці 1894 р. знову габілітуватися у Львові, та М.Зобків, який у червні 1895 р. вдруге подав документи до Львівського університету, щоб отримати доцентуру з австрійського права по вакантній кафедрі з українською мовою викладання [23, арк. 2–7]. Численні звертання до М.Грушевського не дивували його, оскільки, даючи згоду на переїзд до Львова, він сподівався, що за ним піде “ціла фаланга українців на Львівський університет, де для заснування українських кафедр бракує лише одного – наукових кадрів” [157, с. 151]. Однак так не сталося.

З професорством М.Грушевського у Львові пов'язувалася можливість навчання у Львові українських студентів, виключених із російських університетів. Усім зацікавленим М.Грушевський відповів заміткою у *ЛНВ*, в якій ішлося, що іноземці можуть бути прийняті лише за дозволом міністерства освіти Австро-Угорщини. Щодо житла й харчування, то у Львові вони коштують недорого, проте шансів знайти допоміжний заробіток у вигляді приватних уроків, як це роблять студенти у Росії, практично немає [202, с. 80].

На філософському факультеті Львівського факультету діяла кафедра руської (української) мови та літератури. Її першим завідуючим був Яків Головацький (1849–1867), після від'їзду якого до Росії кафедру зайняв Ом. Огоновський (1870–

1894). Його смерть у жовтні 1894 р. призвела до своєрідної кафедральної кризи, подібної тій, що мала місце на юридичному факультеті. Виявилося, що кадрів, підготовлених за всіма вимогами регламенту вищої школи і здатних посісти професорську кафедру україністики, у Галичині практично немає.

Як про найвідповіднішу кандидатуру йшлося про професора Чернівецького університету С.Смаль-Стоцького. Галичанин за походженням, він, був не від того, щоб перебраться з Чернівців до Львова. З цього приводу І.Франко зазначав, що він радий був би перейти до Львова, але лишиться у Чернівцях – не так з власної волі, як більше з волі уряду, котрому "він у Чернівцях потрібний як "агент нового курсу, а у Львові з того погляду був би лишній." [332, с. 487]. Судячи з листування С.Смаль-Стоцького з М.Грушевським, І.Франко правильно оцінив ситуацію. Кілька разів чернівецький професор цікавився у М.Грушевського справами навколо вакантної львівської кафедри, однак на початку 1895 р. він висловився наступним чином: "До справи обсади кафедри у Львові я втратив інтерес – най ся діє Божа воля. Жаль покидати Буковину. Очевидно, я все ще лічений [як кандидат], і в такому разі хотів би мати хоч ту сатисфакцію, що мене бодай запитали" [34, арк. 2, 7].

Об'єднаний національний провід у складі О.Барвінського, В.Антоновича та О.Кониського пропонував посаду професора кафедри української літератури професору Університету св. Володимира М.Дашкевичу. Заручившись згодою намісника К.Бадені та голови Крайової шкільної ради М.Бобжинського, О.Барвінський надав справі практичних обертів. Однак М.Дашкевич, посилаючись на проблеми з навчанням його синів – учнів старших класів гімназії, – що могли виникнути в разі переїзду до іншої країни, зрештою, відмовився від пропозиції.

О.Барвінський з подачі Б.Грінченка, В.Антоновича й О.Кониського почав сприяти випускнику історично-філософського факультету Московського університету А.Кримському, який спеціалізувався у галузі слов'янської філології. В українських наукових колах він здобув визнання завдяки завзятій участі у полеміці стосовно мовно-етнічної приналежності киян у домонгольську епоху. Необхідних для зайняття університетської кафедри наукових ступенів А.Кримський не мав, тому О.Кониський просив, щоб він отримав кафедру у Львові без габілітації, як це було у

випадку з М.Грушевським, але намісництво не погодилося на це. До того ж сам А.Кримський у своїх коливаннях між славістикою й арабістикою виявив більший інтерес та схильність до другої, скористався стипендією від Лазаревського інституту східних мов у Москві та виїхав до Бейрута.

Одночасно О.Кониський розробляв кандидатуру М.О.Дикарева – етнографа з Катеринодара. Листуючись з ним з приводу підготовки матеріалів для *Записок НТШ* і він побіжно заохочував його подати документи для заповнення вакантної кафедри української мови та історії літератури у Львові. О.Кониський просив М.Дикарева надіслати йому *curriculum vitae*, відомості про науковий ступінь і наукові публікації. Він писав, що справа на успіх має не більше як десять відсотків, але завтра її шанси можуть збільшитися [319, с. 378]. Однак варіант, за яким відбулося призначення М.Грушевського професором у даному разі виявився нездійсненим

Ом.Огоновський, на думку його сучасників, особливо не переймався підготовкою наукової зміни. З його учнів, що стали на шлях науки, найбільших успіхів досяг Александр Брікнер (Брюкнер) – визначний польський славіст, професор Берлінського університету, член Краківської й Петербурзької Академій наук та НТШ. У науковому спадку вченого понад 2 тис. праць з польського і слов'янського мовознавства, історії культури. У своїх дослідженнях він підкреслював взаємовпливи мов і культур різних народів [525, с. 425]. Студентом професора Ом.Огоновського у середині 70-х рр. був також І.Франко. Ще за життя Ом.Огоновського І.Франко почав здійснювати план здобуття приват-доцентури в галузі історії української літератури. Для цього, як виявилось, не вистачало деяких іспитів за університетський курс, що він зробив у Чернівецькому університеті.

Багата джерельна база, зокрема обширне листування І.Франка, засвідчує, що генераційне відтворення кадрів української науки на рубежі XIX–XX століть стало болючою проблемою не тільки через одну з причин відому під назвою "професорської короткозорості", за якою ховалася нехіть готувати собі зміну. Шлях у науку вимагав окрім бажань та талантів ще й коштів. Доцентська посада – проміжна ланка на шляху до професорства – давала явно недостатні кошти для утримання не те що сім'ї, а й однієї особи. Українські студенти на загал були вихідцями з сімей, матері-

альні можливості яких найчастіше обмежували спокусу наукової кар'єри. Проблема допомоги українським науковцям набула суспільного звучання, тому в НТШ був створений спеціальний доцентський фонд.

Справа з приват-доцентством І.Франка, яка тягнулася трохи більше двох років демонструє наскільки у боротьбі за кафедру може важити науковий доробок претендента, його політичний світогляд, мережа особистих стосунків, соціальний статус. Політичні упередження щодо І.Франка традиційно наголошувалися у радянському франкознавстві. І.Чорновіл трактує спроби І.Франка отримати кафедру як нелогічні, зважаючи на відсутність підтримки з боку українського політичного проводу. О.Барвінський і О.Кониський пам'ятали, що він був радикалом, і до того ж не могли забути його контактів з москвофілами. Негативне смислове навантаження мала сказана галицьким намісником у вічі І.Франку фраза, що нелегко впрост з редакції газети дістатися на університетську кафедру [686, с. 187].

Про перебіг справи І.Франко ділився своїми думками і передчуттями з В.Стефаником, М.Драгомановим, А.Чайковським, А.Кримським, М.Комаровим, Ф.Гржегоржем, Ф.Вовком. У квітні 1895 р. до останнього він писав: "З моєю доцентурою справа стоїть так, що я габілітувався, се значить – видержав *collocquium* і виголосив пробну лекцію, а тепер жду на затвердження мене на доцента з боку міністра освіти. В тій цілі я був у Відні, щоб хлопотати про се діло, був у міністра, а сей сказав мені, що се залежати буде від гал[ицького] намісника, се значить – в останній лінії від директора львівської поліції" [349, с. 38]. За поданням намісника К.Бадені, міністерство освіти не затвердило І.Франка на посаді приват-доцента. Отже, М.Драгоманов мав рацію, коли за дев'ять місяців до прийняття негативного рішення міністерством, іронічно коментуючи Франкову ситуацію: "Вам, думаю на його (Огоновського. – 3.3) офіційній кафедрі не сидіти. Хіба вже я, як буде в Росії конституція, ... і я буду в Києві куратором, то покличу Вас на кафедру в Київ" [332, с. 428]. На завершення додамо, що з боку професорських кіл ("поляки Вам прихильні" – повідомляв І.Франка М.Грушевський, який був членом факультетської габілітаційної комісії [333, с. 78]) і на рівні міністра освіти Рітнера, колишнього професора Львівського університету, І.Франко не мав перешкод. Йому бракувало у

справі доступу до викладацької діяльності політичної підтримки від національного табору та "довіри" від намісника. Якщо ставлення Кониського до І.Франка змінилося на краще, то О.Барвінського залишалося ворожим. По-новому окреслити політично-психологічні взаємовідносини І.Франка та О.Барвінського зробив спробу І.Чорновол [686]. Цілком погоджуючись з тим, що вони були раціоналістами та реалістами за сприйняттям світу, додамо, що обидва мали непідробний інтерес до науки, який, щоправда, реалізовувався у різних формах.

До епізоду з доцентством І.Франко не раз повертався у публіцистичній манері. Не обійшов він його у передмові до збірки *Образки галиційські*. У ній він зазначив, що "об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно, були б сталися мої виклади." [396, с. 25–26]. Складена ним програма з історії літератури, яку він розробив у 1894 р., готуючись до викладання, порівняння її з аналогічними програмами інших університетів свідчить про значну новизну підходів і формулювань Франка [184; 260]. Те, що письменник залишився за межами університетських аудиторій, завадило вивершенню школи академічного українського літературознавства, формуванню відповідної наукової школи.

Кафедра Огоновського була вакантною чотири роки. У 1898 р. її зайняв О.Колесса, а у 1900 р. тут почав працювати ще один професор – К.Студинський. Обидва користувалися підтримкою УНДП, а К.Студинському особисто протегував провідник угоди А.Вахнянин, який був його тестем. Міністерство освіти поетапно пропонувало створити для К.Студинського, який спеціалізувався у галузі давньоруської літератури, *кафедру руської мови і літератури зі спеціальною увагою до церковнослов'яниці* або *кафедру славістики з руською мовою викладання*. Філософський факультет доцільною визнав кафедру славістики, однак вказав на відсутність кандидатів серед українців. Міністерство освіти виділило дві доцентури для заповнення вакансій з української філології. За відсутності ординарного професора кафедри української мови і літератури у Львові О.Колесса та К.Студинський габілітувалися в інших університетах. О.Колесса здобув право на доцентуру у Чернівецькому університеті при патронажі професора С.Смаль-Стоцького, а К.Студинський – у

Краківському університеті, де йому допомагав професор історії української літератури Ю.Третяк (1841–1923). "Звичайно, що в тутешньому університеті і габлітацію, і відчит габлітаційний належало б подати польською мовою", – радив краківський професор К.Студинському [347, с. 36]. Габлітаційний виклад К.Студинського відбувся у жовтні 1896 р. і був присвячений творчості А.Метлинського. У січні 1897 р. він отримав підтвердження від міністерства освіти і як приват-доцент почав викладати у Краківському університеті, одночасно працюючи у краківських гімназіях. У 1900 р. він став екстраординарним професором кафедри української мови та літератури у Львівському університеті у частині вивчення старослов'янської мови.

Інколи гальмування процесу затвердження українських доцентів відкрито обґрунтовувалося політичними мотивами. Наприклад, сенат Львівського університету відкладав подання справи С.Томашівського на затвердження до міністерства освіти з суто сторонніх до справи обставин. Польська преса писала, що після університетських подій 1 липня 1910 р. (студентських заворушень) політичні інтереси вимагають, щоб не габлітувати русина Томашівського, тому він був затверджений доцентом кафедри історії Австрії аж у вересні 1911 р.

З кінця 90-х рр. XIX ст. українська сторона пропонувала відкривати паралельні кафедри математики, природничих і медичних наук. Особливо часто висувалася пропозиція заснувати кафедру хімії з розрахунку на переїзд з Праги професора І.Горбачевського (1854-1942). Питання кілька разів обговорювалося українськими депутатами з міністром освіти. І.Горбачевський розглядався як реальна кандидатура на ректора українського університету.

В НТШ готувалися молоді фахівці у галузі природничих наук. Блискуче склалася кар'єра у Львівському університеті С.Рудницького (з 1901 р. був обраний дійсним членом НТШ), який мав інтерес до історії, проте за порадою М.Грушевського розпочав географічні студії у Віденському та Берлінському університетах. У серпні 1908 р. міністерство освіти затвердило його габлітацію на філософському факультеті Львівського університету, де він зайняв посаду приват-доцента з обов'язком викладати загальну географію українською мовою. У 1913 р.

С.Рудницький почав читати окремий курс географії України [688, с. 39]. Вперше в історії вищої школи такий предмет був внесений до університетського навчального плану як окрема дисципліна. Це стало можливим завдяки науковим працям С.Рудницького, які на початку ХХ ст. видавалися багатьма мовами у Львові, Києві, Відні, Берліні, Санкт-Петербурзі. Вони відкривали світові Україну як територіальну й етнічну цілісність. За своїм українознавчим змістом наукова спадщина С.Рудницького співмірна з концептуальним внеском в історичну науку М.Грушевського. Вчений обґрунтував ідею державної самостійності України з огляду на географічні та геополітичні фактори. Ті, що близько знали С.Рудницького у Львові, помічали його відданість науці, навіть деяку ідеалістичність природи та політичну необережність. У 1926 р., отримавши від наркомату освіти радянського уряду запрошення, він переїхав з Праги до Харкова, де очолив Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Був обраний дійсним членом ВУАН, членом-кореспондентом Віденської академії наук і членом багатьох іноземних наукових товариств. У 1933 р. С.Рудницький був арештований й у 1937 страчений на Соловках. Інтерес до життя і наукової спадщини вченого був і залишається високим [336; 340; 687; 688].

У літературі наводиться різна кількість українських кафедр, що діяли у Львівському університеті в австрійські часи. Найбільш точними та комплексними даними, на нашу думку, оперує В.Благий. Він зазначає, що у 1907 р. їх було 7, (польських – 59), у 1914 – 8 (польських 80). Отже, за сім років поляки отримали 21 нову кафедру, а українці – тільки одну. Українські професори разом з доцентами забезпечували читання українською мовою 22-х предметів (265 читалися польською, 3 – німецькою і 20 – латиною [424, с. 214]. Отже, заснування українських кафедр у Львівському університеті інтенсивніше відбувалося у короткий період політики " нової ери", яка для кафедральних справ, як виявилось, мала пролонговану дію. Завдяки попереднім домовленостям на політичному рівні поміркованим консерваторам українського політикуму вдалося досягнути безперечного прориву у справі створення умов для організації національної освіти та досліджень у галузі української історії, мови, літератури, географії в університетському режимі.

Значно слабшими були позиції українців у Чернівецькому університеті, який створювався як суто німецький. Кафедри історичного профілю у ньому були утворені за традиційною схемою австрійських університетів, яка передбачала кафедру історії Австрії та кафедру загальної (всесвітньої) історії. У лютому 1895 р. приват-доцентом кафедри загальної історії Чернівецького університету став В.Мількович. З цього приводу С.Смаль-Стоцький зауважував, що рік його деканства на філософському факультеті був щасливим для русинів: у 1895 р. габілітувалося двоє русинів – історик В.Мількович та філолог О.Колесса [34, арк. 9].

Невдовзі серед істориків Чернівецького університету виник план відкрити кафедру історії Східної Європи з призначенням на неї професором В.Мільковича, кандидатуру якого, зважаючи на знання слов'янських мов та тематику його наукових публікацій, вважали цілком відповідною. Потреба у новій кафедрі офіційно обґрунтовувалася, по-перше, географічним розташуванням університету й, відповідно, необхідністю задоволення інтересу студентської молоді православного віросповідання до історичного минулого краю. По-друге, неможливістю організації "вивчення слов'янської та візантійської історії й культури" у межах кафедри всесвітньої історії. Шукаючи корпоративної підтримки цього проекту, факультет і особисто професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького університету Зігмунд Герцберг-Френкель та сам В.Мількович розпочали листування з професором кафедри історії Східної Європи Віденського університету, балканознавцем за фахом і чехом за походженням Костянтином Їречком (1854–1918), який мав авторитет провідного спеціаліста у галузі історії Східної Європи. З 1907 по 1918 р. він керував семінаром зі східноєвропейської історії, який до середини 30-х рр. ХХ ст. був одним з привабливих наукових осередків для науковців з Галичини, Буковини, південно-слов'янських теренів.

К.Їречек підтримав ідею утворення кафедри історії Східної Європи у Чернівецькому університеті та кандидатуру В.Мільковича, з яким був особисто знайомий. Він дав позитивну оцінку публікаціям В.Мільковича, зокрема з історії Крайни, Польщі та малоросійських земель, особливо відзначив видану В.Мільковичем археологічну збірку *Монументи Ставропігійного інституту*. Свій відгук віденський

професор завершив констатацією, що В.Мількович є здібним істориком [713, S. 56]. У 1898 р. В.Мількович безперешкодно отримав посаду екстраординарного професора кафедри історії Східної Європи, проте міністерство освіти з невідомих причин затвердило несприятливі для нього умови нарахування платні. В.Мількович політизував ситуацію, вважаючи її наслідком інтриг німців та євреїв з наміром зашкодити кар'єрному просуванню слов'ян, а у листі до міністерства освіти, прохаючи змінити умови оплати, відмежовувався від русофільства [101, арк. 1–2; 5–6]. В.Мількович запропонував К.Їречку разом видавати німецькою мовою історичний журнал *Istoria Sхідної Європи*. Зразком, на його думку міг бути *Archiv für slavische Philologie* – міжнародний славістичний журнал В.Ягича. К.Їречек висловив сумніви щодо реалістичності цього задуму і, посилаючись на зайнятість, відмовився від пропозиції. Таке видання було б цінним для інституціоналізації національних історіографічних шкіл слов'янських народів Австро-Угорщини та сприяло б підвищенню ваги відповідних кафедр.

З 1900 р. почалося просування В.Мільковича на посаду ординарного професора кафедри історії Східної Європи. З.Герцберг-Френкель знову просив К.Їречка конфіденційно висловитися про рівень нових публікацій В.Мільковича, щоб можна було порушити справу створення для нього ординаріату. Своє прохання З.Герцберг-Френкель мотивував тим, що йому бракує знання української мови, якою В.Мількович друкував частину праць, а професорові-славісту Ом. Калужняцькому – фахових знань, щоб оцінити професійні досягнення В.Мільковича. "Ми не хочемо ані надавати йому ординаріат, якщо він його не заслуговує, ані змушувати його чекати на пропозицію бодай годину довше, якщо він його заслуговує. Ми беззастережно керуємося об'єктивністю й справедливістю", – писав від імені факультету З.Герцберг-Френкель [713, S. 55]. Однак через те що після одержання екстраординаріату В.Мількович опублікував лише кілька статей у газетах, справа загальмувалася на кілька років. І лише у травні 1904 р. на підставі позитивного відгуку К.Їречка на коректурний відбиток праці В.Мільковича *Osteuropa*, що вийшла 1905 р. у збірнику *Weltgeschichte* за редакцією Г.Гельмольта, професорська колегія філософського факультету одноголосно прийняла рішення про призначення

В.Мільковича ординарним професором. У жовтні того ж року він був затверджений на цій посаді міністерством освіти. Отже, В.Мількович став третім, після К.Їречека і М.Грушевського, ординарним професором в університетах Австро-Угорщини, що викладали курс історії Східної Європи.

Посада ординарного професора давала підстави для відкриття історичного семінару. Тому В.Мількович кілька разів звертався до міністерства з пропозицією відкрити семінар з історії Східної Європи, проте воно не визнавало потреби у такому семінарі, мотивуючи відмову браком коштів і тим, що на факультеті діяв загальний історичний семінар, керівник якого мав забезпечувати методологічну підготовку усіх студентів-істориків [107, арк. 97]. Лекційний курс В.Мільковича складався з окремих розділів історії Галицько-Волинського князівства, Польщі, Росії, південних слов'ян, історії Молдови та Румунії. Структуруючи програму предмета він керувався звичним державним або регіонально-територіальним, а не етнічним принципом. Як науковець В.Мількович не був прихильником концепції історичної самобутності України. "Автор стоїть на общерусском становищі, – зазначав С.Томашівський у рецензії на одну з найбільших праць В.Мільковича, – у нього одна Russland, одні Russen на світі, чи це князь Святослав, чи Николай II" [253, с. 201]. Не погоджувався В.Мількович з трактуваннями М.Грушевського антів як про-тоукраїнців. Погляди В.Мільковича, побоювання ймовірного зменшення обсягу предмета, який він викладав, не дозволили йому рішуче обстоювати ідею відкриття кафедри історії України, яку почали висувати українські студенти. Його позиція була не зовсім щирою. У студентській аудиторії він підтримував ідею окремої української кафедри і семінару, а при прийнятті рішень на факультетському рівні та в адміністрації краю висловлював сумніви щодо "дидактичного і наукового поділу предмету історії Східної Європи".

Коли професорська колегія філософського факультету прийняла рішення про відкриття орієнтовно з жовтня 1910 р. кафедри історії Південно-Східної Європи з особливою увагою на румунську історію, а кафедру В.Мільковича визначила як кафедру історії Північно-Східної Європи, це викликало незадоволення українських студентів, й українських речників в адміністрації краю. Щоб заспокоїти студентів,

адміністрація краю запропонувала переформулювати назву кафедри В.Мільковича, додавши: "з особливою увагою до української історії." За згодою звернулися до В.Мільковича, та він відмовився від внесення такого уточнення [682, с. 57]. тже, розгалуження вивчення історії Східної Європи пішло за рахунок впровадження окремого викладання лише румунської історії. Вивчення ж української історії залишалося у компетенції В.Мільковича, який й у подальшому відмовлявся від акцентування у назві його кафедри історії України. З кінця 1908 р., коли почалися пошуки кандидатури на виділене міністерством освіти місце екстраординарного професора, який мав читати румунську історію, В.Мількович протегував І.Гергелю, однак останній не мав підтримки К.Іречека, який вважав його недостатньо продуктивним науковцем, таким, "який кожних 20 років пише одну наукову працю" [713, S. 58]. Зрештою посада дісталася І.Ністору – учню К.Іречека. Одночасно з організаційними заходами щодо відкриття кафедри румунської історії активізувався рух студентів-українців за утворення кафедри історії України. Так, на 21 червня 1908 р. українські студенти призначили віче, однак ректор відмовив надати аудиторію для його проведення, внаслідок чого воно було перенесене на тиждень пізніше [259]. Це спричинило хибне враження, що українська громадськість начебто пізніше, ніж румунська, почала висувати вимоги щодо викладання національної історії. Щоправда студенти румунського походження вимагали крім кафедри румунської історії ще заснування правничого факультету з румунською мовою викладання [210].

Українське віче відбулося за участю професорів С.Смаль-Стоцького та В.Мільковича. З промовою виступив студент М.Павлусевич, який зазначив, що існуюча кафедра історії Східної Європи, на відміну від однойменної кафедри у Львівському університеті, не задовольняє українських студентів оскільки не подає систематичного викладу української історії. Віче адресувало колегії філософського факультету петицію, у якій йшлося про потребу кафедри та окремого семінару з української історії, наголошувалося, що в разі створення в університеті кафедри румунської історії повинна бути утворена й кафедра історії України [197]. У жовтні 1908 р. українські студенти надіслали до міністерства освіти меморандум з вимогою створення окремої кафедри історії України та наукового семінару. Вони особ-

ливо наполягали на запровадженні викладання українською мовою, зазначали, що "відповісти вповні вимогам української академічної молоді зуміє лише визначний фаховий знавець української історії в українській мові" [682, с. 55]. Проте, як свідчить офіційне листування, деканат філософського факультету, сенат університету, крайовий президент Буковини цілковито відкидали можливість відступу від німецької мови викладання. Щодо перспектив викладання української історії (термін *ukrainische Geschichte* використовувався в офіційній лексиці міністерства освіти), то тут були різні думки в університеті та адміністрації краю. Принаймні крайове правління двічі – у травні 1909 та квітні 1910 р. – пропонувало міністерству освіти розширену назву кафедри В.Мільковича, тобто з вказівкою на особливу увагу до української історії. Може здатися, що для такого рішення справді бракувало підтримки з боку професора В.Мільковича, який твердив, що українська історія не може бути виокремлена з історії Росії та Польщі.

Після проміжних рішень ректор розв'язок справи передав на розгляд крайової управи. У відповідному документі йшлося про меморандуми українських та румунських студентів, наводилася частка румунських (майже 20 відсотків) та українських (14,5 відсотка) від новоприйнятих студентів, подавалася кількість студентів з означенням факультету та національності, які відвідували лекції В.Мільковича за два останні семестри (румунів було 7, українців – 21, поляків – 7, німців – 78), і зрештою робився висновок, що академічний сенат не у змозі прийняти будь-яке рішення з такого складного питання [107, арк. 31]. Міністерство освіти, одержавши дану інформацію, просило університет конкретніше визначитися зі своїм баченням як облаштування кафедр філософського факультету загалом, так і кафедри румунської історії зокрема. Водночас зауважувалося, що питання кафедри української історії "не має конкретики" [107, арк. 33].

Офіційне листування керівництва Чернівецького університету з місцевою адміністрацією та міністерством освіти з приводу заснування нових кафедр на базі предмета історії Східної Європи зайняло кілька років (І.Ністор протягом цього часу пройшов шлях від викладача Чернівецького реального ліцею до приват-доцента Віденського університету (1911 р.) та екстраординарного професора Чернівецького

університету восени 1912 р.), однак воно не привело до позитивного для українських студентів розв'язку. У Відні з обережністю поставилися до формулювання назви екстраординаріату І.Ністора й прибрали з неї вказівку на румунську історію, обмежившись номінацією нововведеного курсу як *Історії Південно-Східної Європи*. Геополітична термінологія маскувала добре відомий факт, що на Ністора, який захистив дисертацію на тему з історії Молдови, покладалося викладання історії Румунії. Цей випадок та ігнорування міністерством освіти ініціатив щодо "українського" наголосу в назві кафедри М.Грушевського прояснює, зокрема, як мотиви відмови В.Мільковича від аналогічних нововведень, так і кафедральну політику Відня у сегменті історичного знання загалом.

Викладання української мови та літератури у Чернівецькому університеті започаткував секретар університету К. фон Ганкевич, якого призначили суплентом з даного предмета. Наприкінці 1876 р. за пропозицією славіста Ф.Міклошича (1813–1891) професором кафедри у Чернівцях став Г.Онишкевич. Після його раптової смерті у 1883 р. посада професора кафедри залишалася два роки вакантною. Кандидатури львівських викладачів гімназій Є.Желіховської і І.Верхратського не влаштували Ф.Міклошича. Ф.Міклошич після кількох візитів до Відня С.Смаль-Стоцького – недавнього студента Г.Онишкевича – зупинився на його кандидатурі. За допомогою віденського професора та завдяки власній працьовитості С.Смаль-Стоцький швидко пройшов процедуру габлітації у Віденському університеті. Розробивши під керівництвом Ф.Міклошича лекційний курс, він у жовтні 1885 р. повернувся у Чернівці екстраординарним професором кафедри української мови та літератури [488, с. 43]. У липні 1897 р. міністерство освіти затвердило статут наукового семінару професора Смаль-Стоцького. Він передбачав усні доповіді та письмові розвідки студентів, премії студентам у розмірі 50 гульд., формування спеціалізованої бібліотеки. На заняття відводилося по 2-3 години на тиждень [106, арк. 141–142]. У розкладі зазначалося, що семінар вільний для відвідування і працює без сплати внесків студентами [188, S. 12]. Кошти на поповнення підручної бібліотеки не виділялися централізовано, а бралися із загальної суми, що виділялася на функціонування семінару. У 1900 р. бібліотека налічувала 127, а у 1905 р – 286 томів у т.

ч. видання НТШ, твори Кониського, Котляревського, Франка, Шевченка, Старицького, Тобілевича [108, арк. 5–8; 709, S. 106]. Лекції Смаль-Стоцького високо оцінювали І.Франко і О.Кобилянська, які мали нагоду слухати професора. І.Франко, ділячись з М.Драгомановим враженнями від лекцій С.Смаль-Стоцького, писав, що їм властивий "європейський метод науковий" [332, с. 339].

На початку ХХ ст. Чернівецький університет приваблював українські наукові сили перспективою працевлаштування. Із сподіванням на можливу габілітацію і здобуття приват-доцентства по кафедрі з історії Австрії, яку займав професор Р.Ф.Кайндль, до Чернівців з Відня перебрався М.Кордуба [29, арк. 89]. Однак план не був здійсненим, і М.Кордуба до початку світової війни працював у німецько-українській гімназії Чернівців. Філолог і етнограф З.Кузеля за розпорядженням міністерства освіти у 1909 р. переведений з університетської бібліотеки Відня, де він був практикантом, на штатну посаду до бібліотеки Чернівецького університету. З 1911–1912 навчального року він став лектором української мови і літератури з правом приймання іспитів на час відсутності професора С.Смаль-Стоцького, однак без оплати, оскільки Чернівецький університет недостатньо фінансувався.

Отже, долаючи труднощі процесу створення кафедр, який завжди передбачає наявність виразно розробленої наукової дисципліни, що, у свою чергу, можливе за умови тривалих наукових досліджень у відповідній галузі, кола кандидатів на професорські посади, підтримки з боку політичних та урядових структур, національно свідома інтелігенція напередодні Першої світової війни здійснила справжній прорив у такій традиційно корпоративній і консервативній сфері, як університетська освіта та особливо її науково-галузеві та навчальні структури. До звичного професійно-корпоративного егоїзму додавався ще національний. Проаналізовані події свідчать, що хоча створення українських кафедр в університетах Австро-Угорщини мало під собою законодавчу основу, справа вимагала системного співробітництва з урядом. Найтипівіший сценарій, за яким національна кафедра могла бути організована без зволікань, передбачав пряму ініціативу з боку сил, які діяли поза університетом – української громадськості та депутатів. Так було у 1848 р., коли кафедру

руської мови і літератури отримав Я.Головацький, і у 1892–1894 рр., коли вирішувалася справа кафедри історії України, яку зайняв М.Грушевський.

Відкриття й укомплектування українських кафедр професорсько-викладацьким складом у Львівському університеті, попри те що третину його студентів становили українці й потреба в українській національній освіті відчувалася дуже гостро, розтягувалося на десятиліття. Зростання українських кафедр, як і української репрезентації у викладацькому складі університету, не набуло характеру динамічного ряду. У 1900/1901 н. р. із 147 викладачів університету лише 9 були українцями, у 1913/1914 н. р. – 11 [424, с. 218]. Зростанню українського потенціалу в університеті десятки років чинила опір польська професорська корпорація. Розімкнути це зачароване коло могло заснування окремого українського університету.

6.2. Проект створення українського університету у Львові

Потреба в українському вищому навчальному закладі у контексті перебігу польсько-українських відносин була зафіксована ще в Гадяцькій угоді. У нових координатах кінця XIX – початку XX ст. заснування українського університету стало також у контексті польсько-українських стосунків. Кілька варіантів документа, що спільно розроблявся українцями й поляками та мав бути покладений в основу цісарського рескрипту про заснування українського університету, раз по раз відкидалися як неприйнятні для того чи іншого учасника процесу. Починаючи з 7 квітня 1912 р. тривали річні переговори українських і польських парламентарів з урядом щодо заснування українського університету. Українська сторона погодилася з планом, за яким він мав бути утворений не пізніше як через п'ять років, а існуючий Львівський університет мав до тих пір зберігати двомовний характер. Однак польська сторона не бажала, щоб український університет створювався у Львові і як можливий варіант пропонувала містечко Коломию.

Австрійський уряд трактував проблему в ширшому контексті, беручи до уваги зовнішньополітичні аспекти українського питання. У Відні опір польських політиків Східної Галичини був подоланий і справа про заснування українського університету була доведена до рівня попередніх домовленостей. Місто, в якому

розташується новий університет, мав остаточно визначити парламент тоді, коли розв'язання даного питання увійде в законодавчу фазу. Отже, ідея українського університету до початку війни у 1914 р. не отримала остаточного законодавчого оформлення і залишилася на рівні проекту.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. ідея відкриття українського університету стала популярною серед української молоді не лише Галичини, а й Наддніпрянської України. Відтоді вона послідовно отримувала морально-ідеологічну та фінансову підтримку усієї нації. Гарячим пропагандистом спільної боротьби за український університет у Львові був М.Міхновський. Програма заснованої ним у Києві навесні 1896 р. радикальної молодіжної організації *Молода Україна* включала пункт про утворення українського університету у Львові. Влітку 1897 р. разом з Б.Грінченком він склав відозву до українців в справі заснування українського університету, яка коштом *Молодої України* була надрукована у Чернівцях та переправлена на Наддніпрянщину [342, с. 258].

Суто політичні важелі просування університетського питання, якими були дебати у віденському парламенті і його комісіях, система парламентських комбінацій та взаємних поступок завдяки їхній продуктивності були вирішальними. Водночас чимале значення мав менш публічний бік університетської справи. Йдеться про сукупність питань наукового й науково-організаційного характеру. Відомо, що наука й науковці багато в чому самі формують характер сприйняття їхніх проблем політиками та громадськістю. У цьому плані багато зусиль доклало НТШ, українська професура Львівського університету, І.Пулюй та І.Горбачевський, які працювали за межами Галичини. С.Дністрянський, К.Левицький інші юристи готували офіційні документи в університетській справі, адресовані парламенту, уряду та цареві, дбаючи, щоб вони мали належний юридичний зміст і форму.

Прихильником відкриття українського університету був М.Грушевський. Контакти з професурою, спілкування зі студентами, політична атмосфера у Східній Галичині переконали його, що намагання відновити двомовність Львівського університету не мають перспективи. Його зброєю була насамперед публіцистика. *Добиваймося свого університету* – під такою назвою у 1897 р. М.Грушевський опуб-

лікував серію статей у газеті *Діло*. Мотивом для формулювання у пресі радикальних поглядів на університетську справу послужили також обов'язки, які він мав як голова Наукового товариства ім. Шевченка. Оскільки 1898 року очікувалося обіцяне урядом перетворення НТШ на українську академію наук, а питання національного університету й української академії наук були взаємопов'язаними, то цілком зрозумілою є актуалізація університетського питання.

Українські політики, від яких залежали університетські справи у вищих ешелонах влади (посли до Віденського парламенту О.Барвінський, Ю.Романчук), не були готові до такого сприйняття проблеми. Це й стало, поряд з іншими обставинами, зокрема відмежуванням М.Грушевського від "новоерівської" політики, однією з причин мінімалізації інтелектуальних та політичних контактів М.Грушевського спершу з О.Барвінським, а пізніше й з Ю.Романчуком.

Рубіжною подією в історії боротьби за український університет була сецесія (відхід, ухилення – *лат.*) 520 українських студентів з Львівського університету наприкінці листопада 1901 р. Це був протест проти обмежень вживання в університеті української мови. Студентська акція була підтримана багатолюдними вічами у Львові, Відні, Чернівцях, Дрогобичі, Калуші, Бережанах, Болехові, Бродах, Буську, Бучачі, Збаражі, Коломиї, Самборі, Снятині, Чорткові та інших галицьких містах. До австрійського парламенту надійшло більше тисячі петицій від українських громад, товариств та інших інституцій.

Незвична акція отримала безпрецедентно широке висвітлення в європейській пресі. Короткі хронікерські повідомлення містила й російська преса. Сецесія почалася як романтична подорож. Дирекція залізниць виділила додатковий поїзд на Відень, який на всіх станціях вітали представники національних організацій. Близько 200 українських студентів прийняв Віденський університет. Незначна частина сецесійників залишилася на навчання у Празі, де з нагоди приїзду львівських студентів за участю членів Слов'янського клубу відбувся вечір солідарності чехів та українців [246; 249]. Понад 200 львівських студентів прийняв Ягеллонський університет у Кракові (додаток 3). Сенат Чернівецького університету не задовольнив прохання частини студентів-сецесійників зарахувати їх на навчання. Керівництво уні-

верситету не змінило свого рішення після гострої критики на його адресу, що прозвучала у Буковинському ландтазі з боку українських депутатів й одержання запитів від міністерства освіти і культів з цього питання [103, арк. 1–2]. У Віденському парламенті це питання порушував депутат М.Василько [698, с. 19].

Дозволивши студентам-богословам брати участь у сецесії, А.Шептицький забезпечив їх утримання в інших австрійських університетах. У березні 1902 р., перебуваючи у Відні, він зустрівся із сецесійниками та передав імператорові Францу-Йосифу свій рескрипт, який наступного дня був опублікований у пресі. У віденському університеті серед сецесійників найбільше було теологів (додаток К). А.Шептицький висловив думку про доцільність офіційного повернення до двомовного статусу університету [220, с. 113; 404].

У публікаціях, предметом яких є студентський рух у Галичині, склалася схема стислого висвітлення сецесії – традиційно наголошується теза про спонтанність її виникнення. На нашу думку, вона була результатом погоджених дій практично всього галицько-українського політикуму. Сецесія як форма протесту була рідкісним явищем в історії університетів Європи. Вона мала місце у XV–XVI ст. Зокрема, під час гуситських воєн у 1409 р. німецькі студенти покинули Празький університет. Подібна акція відбулася у Краківському університеті в XVI ст. Для XIX–XX ст. така форма студентського руху була нетиповою, оскільки студентство європейських країн мало можливість використовувати інші форми тиску для досягнення своїх цілей. Однак з'ясовуємо, що у низці форм протестних акцій українців проти польського домінування на початку XX ст. сецесії не були рідкісним явищем. Їх з метою посилення свого впливу активно використовували українські політики. Першою була сецесія українських послів з Галицького сейму в липні 1901 р., другою – виборців у кількох повітах під час сеймових виборів у серпні 1901 р. й нарешті – українських студентів з Львівського університету у грудні того самого року. Сюди ж можна віднести двотижневий бойкот українськими депутатами Буковинського ландтагу в липні 1902 р. й особливо широковідомий галицький аграрний страйк літа 1902 р. Отже, сецесію студентів з університету не можна ставити поза тогочасну політичну практику українства і

наполягати на її виключно стихійному характері. Тим більше, що в ній брало участь практично все українське студентство. Москвофіли, які зазвичай відмежовувалися від акцій народовців, а також студенти-теологи, яким факультет забороняв без спеціального дозволу брати участь навіть у студентських вічах, цього разу діяли разом. Без сумніву, це була спланована, хоча й емоційно насичена, акція з елементами спонтанності.

Варто наголосити, що М.Грушевський не був інспіратором студентських виступів, як стверджувала польська преса та адміністрація університету і як досі вважають польські дослідники, спираючись на дані тогочасної галицько-польської періодики. Дехто із сучасних польських істориків продовжує називати М.Грушевського полонофобом. Львівський історик І.Чорновол відкидає таку характеристику, проте зазначає, що і симпатиком поляків М.Грушевський також не був [273, с. 621]. Він перебував у нерівному протистоянні з польською адміністрацією та професурою, які не визнавали прав української мови. Трагування відомого інциденту, що мав місце між деканом К.Твардовським та М.Грушевським на факультетському засіданні 11 липня 1901 р., коли, не погоджуючись з проханням декана виступати польською мовою, М.Грушевський покинув зал засідань ("грюкнув дверима" – у викладі польської преси) й масовою сецесією українських студентів у грудні 1901 р. у причинно-наслідковому форматі, що має місце й в українській історіографії, також створює враження, що відповідальність за сецесію мав би нести М.Грушевський. Розширення кола джерел свідчить, що М.Грушевський не був прихильником сецесії і навіть намагався заспокоїти студентів. К.Студинський, спростовуючи інсинуації проти М.Грушевського, писав у Відень депутатові О.Барвінському 5 грудня 1901 р., що "поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публічно, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижerti Грушевського" [624, с.161]. Тоді йшлося навіть про можливість його звільнення з університету.

У цей же час зменшилися можливості М.Грушевського як голови НТШ впливати на перебіг університетської справи, оскільки він під тиском опозиції ще

12 липня 1901 р. зрікся посад у товаристві й до лютого 1902 р. не брав участі у засіданнях Виділу. 17 листопада 1902 р. без його безпосередньої участі спільне засідання секцій НТШ ухвалило текст *Меморандуму* до австрійського парламенту про необхідність заснування українського університету, а на 25 листопада був призначений від'їзд делегації від НТШ до Відня на аудієнцію з урядом [271. – 1901. – Ч. 8. – С. 3, 7]. Особливі повноваження покладалися на професора Чернівецького університету С.Смаль-Стоцького й професора Празького університету І.Горбачевського, тому дата від'їзду погоджувалася з ними [58, арк. 48, 50]. Решта членів делегації були депутатами Віденського парламенту й перебували у столиці. Роль основного дискусанта на прийомі у міністра освіти взяв на себе І.Горбачевський [51, арк. 8–9; 187, S. 149].

Меморандум від НТШ до міністерства освіти розроблявся без участі М.Грушевського, хоча він і числився останнім у списку членів спеціально утвореної комісії для його складання [271. – 1901. – Ч. 8. – С. 7]. Документ, датований 26 січня 1902 р., підписали заступник голови Виділу НТШ С.Громницький, заступник голови Історично-філософичної секції С.Дністрянський, від Філологічної секції підпис поставив О.Колесса, Математично-природописно-лікарської – Євген Озаркевич [383, с. 5; 185, S. 124 – 125]. Тенденція на відсторонення, а то й усунення його від справи українського університету в подальшому спостерігалася неодноразово. У 1907 р. під час чергового підйому боротьби за університет парламентський *Український клуб* склав для подання міністерству освіти проект кафедр українського університету. У переліку кафедр і кандидатур на них не було не лише прізвища професора М.Грушевського, але і кафедри історії України [29, арк. 102]. Не випадковим виглядає той факт, що у 1921 р. Грушевський не був включений до складу професорської корпорації Українського вільного університету, який почав діяти у Празі. Ректором УВУ став обраний С.Дністрянський, проректором О.Колесса [Див: [668]]. На кафедру історії України був запрошений Д.Дорошенко.

Повертаючись до питання про роль НТШ у перебігу університетської справи у час сецесії, варто підкреслити, що попри кризу, товариство показало себе зрілою науковою установою, середня ланка керівництва якої (голови секцій) цілком усві-

домлювала специфічні функції даної установи. У *Меморандумі*, повний текст якого був надрукований з деяким запізненням, що дало полякам привід трактувати його як таємний документ, зазначалося, що турбота про розвиток науки є високим обов'язком не лише держави, а й кожної нації. Цією тезою обґрунтовувалася правомірність і доречність звернення НТШ до міністерства освіти у справі заснування українського університету. Воно було єдиним організаційно оформленим репрезентантом українських наукових сил і тому брало на себе відповідальність за перспективи української освіти та науки. Апелюючи від імені НТШ до міністра культів й освіти В.Гартля, делегація у складі І.Пулюя, І.Горбачевського, С.Смаль-Стоцького, Ю.Романчука і О.Барвінського – за усієї різниці у їх особистих поглядах на можливі терміни й варіанти полагодження університетської справи (приміром, О.Барвінський мав досить стриману позицію, а публікації пресового органу його партії *Руслана* у 1901–1902 рр. з даного питання створювали враження, що вона виступає проти постановки на урядовому рівні питання про український університет) – змушена була прийти до спільного знаменника й детально обґрунтувати необхідність заснування українського університету. Від цієї позиції українські політики вже не відступали. Той же О.Барвінський у березні 1902 р. у парламенті під час бюджетних слухань порушив питання про заснування українського університету. Він підкреслив, що потреба у відкритті українського університету не є чимось абсолютно новим – за останні десятиліття XIX ст. аналогічні вимоги чехів і поляків були задоволені урядом. У своїй промові він спростовував сумніви міністра освіти В.Гартля, висловлені ним під час вручення *Меморандуму* від НТШ щодо можливостей кадрового забезпечення українського університету, відстоював правомірність запрошення до українського університету професорів з російських університетів – аналогічно до того, як це робили поляки, заповнюючи у 70–80-х рр. вакантні кафедри Львівського та Краківського університетів [166].

Жодних практичних кроків до розв'язання проблеми ні з боку уряду, ні з боку адміністрації Львівського університету не було зроблено. Сецесія не дала очікуваних результатів. Невдача сприяла появі аналітичної публіцистики, у якій намагалися визначити ініціаторів сецесії та винуватців поразки. В.Гнатюк окреслив си-

туацію стислою формулою: результат сецесії рівний зеру [355, с. 58]. Проте, сецесія мала і позитивні для українського національного зростання результати. Вона виявила небайдужість до університетської справи ширшого кола українства, ніж власне наукова українська громадськість, сприяла виробленню пропозицій організаційно-пошукового характеру. Йдеться про ідею створення українського приватного університету та будівництво у Львові Академічного дому – гуртожитку для українських студентів. Ці дві справи, з яких одна (Академічний дім) була реалізована, з'явилися в процесі збирання коштів на підтримку сецесійників.

Коштами, які склали Академічний (студентський) фонд, опікувався спеціально утворений комітет. Ті, що надходили зі Східної України на ім'я М.Грушевського, зокрема від одеських громадівців, він передавав до нього [28]. 25 січня 1902 р. він писав до М.Комарова в Одесу: "...щодо грошей на академіків, то ними Товариство не займається... Є народовецький комітет старших, який збирає кошти для допомоги студентам... Зібрано понад 20 тис. *гульд*. Сецесія довго не потриває – семестр, найбільше – два. Для університетської справи вона не тільки не шкідлива, а навпаки – тільки на справу українського університету, помноження кафедр і взагалі змусило уряд оглянути всю справу[...]" [144, арк. 64].

По завершенні сецесії невикористані кошти Академічного фонду мали відійти у розпорядження міжпартійного комітету. Їх планувалося використати на підтримку страйкарів: саме влітку 1902 р. розпочалися масові аграрні страйки у Галичині, які сталися більше ніж у половині панських маєтків Тернопільщини. Одночасно з'явилася інша ідея – розпочати на ці кошти будівництво у Львові студентського гуртожитку для української молоді. У пресі її обстоювали отець Волянський, адвокат Є.Олесницький, свою думку висловив і М.Грушевський. Оскільки кошти збиралися на потреби вищої освіти, а "до цієї справи суспільність наша, мабуть, не так скоро вернеться з таким запалом, то ж і зібраний гріш належить, не обертаючи на що інше, ужити відповідно до первісного його призначення", – писав він, обгрунтовуючи ідею будівництва Академічного дому [368, с. 242].

З ініціативи М.Грушевського справа почала набирати практичних обертів. Чималу фінансову підтримку справі зведення Академічного дому надали меценати

Східної України – Є.Чикаленко, В.Симиренко, М.Аркас. Найбільшу суму (25 тис. руб.) дав Є.Чикаленко. На завершальному етапі будівництва переважну підтримку знову надавала галицька громада, особливо інтелігенція – зокрема лікарі М.Окуневська, Ф.-Щ.Сельський, професори гімназії І.Коссак, Т.Дембицький, професори вищих навчальних закладів І.Горбачевський, М.Грушевський, Ю.Медведський та ін. Певна сума була отримана від місцевої адміністрації.

Під будівлю була куплена ділянка землі, а згодом докуплена суміжна, що вигідно розміщалися між університетом і політехнічною школою. Будівництво почалося у 1905 р. й завершилося у 1907 р. Контроль за будівництвом та за функціонуванням гуртожитку покладался на кураторію у складі І.Франка, М.Грушевського і Є.Чикаленка під загальною егідою НТШ [271. – 1905. – Ч. 21. – С. 6 ; 356, с. 277]. У 1913 р. під час опозиційної бучі в НТШ проти М.Грушевського постало питання про відповідальність за фінансовий стан Академічного дому. На той час І.Франко був хворий, а М.Грушевський свої повноваження передав у письмовій формі Є.Чикаленку. Листами обох кореспондентів зацікавилася російське жандармське управління воєнного генерал-губернатора Галичині на час російської окупації Львова і воно зняло з них копії [3, арк. 294-зв]. Академічний дім став центром громадського життя студентської молоді, і таким він фігурує у спогадах кількох поколінь української інтелігенції.

Під кінець студентської сецесії викристалізувалася ідея створення приватного українського університету. Вона широко обговорювалася у пресі, її популяризації сприяла також анонімна брошура, текст якої відразу передрукували у своєму додатку *Санкт-Петербургские ведомости*. Автор "засвітив" себе як людину старшого покоління, показав добру обізнаність з ідеями західноєвропейського народного самоврядування, яка, однак, як може спасти на думку при ознайомленні з брошурою, не була для нього суто кабінетно-абстрактною. Автор брошури – ним виявився Андрій Камінський, – подорожуючи Європою, відвідав Швейцарію – країну, що вважалася класичним зразком демократичного устрою [376].

А.Камінський зазначав, що в університетській справі не слід покладатися на Відень ("обіцянки австрійського уряду деморалізують народ"), а діяти самостійно й

на всенаціональному рівні. Він навів бюджет Львівського університету й стверджував, що за умови залучення коштів зі Східної України можна забезпечити утримання українського вищого навчального закладу на приватних засадах. Автор послідовно мислив у категоріях народного самоврядування, критично оцінював можливості парламентського способу вирішення питання, зазначав, що не варто думати, ніби у руках депутатів є "магічна скрипочка, на якій заграти, то усякі скарби сплинуть на націю." [377, с. 5]. Він фактично пропонував вивести проблему університету за межі вкрай загостреного польсько-українського протистояння, що склалося на всіх рівнях адміністративно-політичного, науково-освітнього й культурно-інтелектуального життя краю. За усієї привабливості критичних зауважень А.Камінського, закликів у романтичному дусі окреслений варіант мав слабкі місця, зокрема непевність фінансування такого університету.

У межах НТШ ідею приватного університету обстоювали М.Павлик і С.Дністрянський. Вони розробили проект статуту університету та документацію для представлення міністерству освіти. Зародками факультетів українського університету мали стати секції НТШ, а для забезпечення стабільного фінансування М.Павлик пропонував здійснити своєрідний реверс – продати будинок на Чарнецького, 26, який НТШ придбало в 1898 р. на кошти П.П.Пелехина (хірурга Петербурзької військово-медичної академії) для заснування медичного факультету майбутнього українського університету, й відновити таким чином університетський фонд. На його думку, товариство для своїх потреб мало би купити інший будинок за власні кошти, відвести у ньому більші площі під книжковий магазин, інтенсивніше вести книготоргівлю й т. ін. Ці пропозиції варто швидше оцінювати у контексті продовження опозиційних дій проти Грушевського з боку Шухевича, Дністрянського, Колесси, коли ревізії піддавалася уся його попередня діяльність в НТШ.

У травні 1902 р. питання про приватний університет обговорювалося представницькою нарадою інтелігенції за участю М.Грушевського, К.Левицького, Д.Танячкєвича, В.Щурата, Т.Гулі та ін. Промовці зійшлися на тому, що коштів для університету на приватних засадах в українській громаді не вистачить. Сумнівів додавали також безуспішні спроби (за наявності значних пожертвувань) створення

приватного Католицького університету у Зальцбурзі. Тому вирішено було зосередитися на інших справах – підтримати наявними коштами українські приватні гімназії, збільшити фонди для підготовки доцентів. Проект приватного університету нехтував тим фактом, що українці, сплачуючи податки у цісарську казну, могли розраховувати на державний національний університет. Утримувати приватний означало б починати справу з нуля й до того ж платити за університет подвійну ціну. Як бачимо, громадськість готова була йти і на це з надією, що український приватний університет через певний час стане державним, однак нездоланною перешкодою на шляху заснування приватного університету виявилася обставина формально-юридичного характеру. В Австро-Угорщині процедура відкриття приватного університету була ідентичною до відкриття державного. НТШ, хоча й було за своїми функціями та професійним складом найпридатнішою установою для ролі ініціатора приватного вищого закладу, статусу юридичної особи в університетському питанні не мало, і тому справа була зупинена.

Апробацією ідеї приватного університету можна вважати літні (1904 р.) українські наукові курси, що мали засвідчити не лише потребу в українській освіті, а й наявність науково-педагогічних кадрів для її впровадження. Ці курси цілком вкладаються у контекст програмних вимог сецесійників. До того ж українська інтелігенція Австро-Угорщини була ангажована модною тоді ідеєю народних (людових) університетів (у деяких випадках – курсів), які практикувалися у багатьох містах Європи, а також і у Львові [227; 243]. У Чернівцях такі курси організував С.Смаль-Стоцький. З публічними лекціями з історії новітньої української літератури виступив у Перемишлі у 1902 р. І.Франко. Філологічна секція НТШ планувала організувати повний цикл його лекцій у Львові. М.Павлик у зв'язку з цим говорив, що І.Франку всміхається не цісарсько-королівська професура історії української літератури, а суспільно-національна [161, с. 24]. За цими словами треба бачити не лише міжпартійні і міжособистісні кпини, а й те, що деякі члени НТШ все ще мали схильність культивувати в ньому просвітницькі функції, чому активно противився М.Грушевський. У даному разі він вважав, що, змінивши формат, лекторський склад та аудиторію публічних лекцій, можна буде результативніше вегетувати ідею

українського університету на Східну Україну й отже надати їй загальнонаціонального звучання.

НТШ не брало на себе функцію організації курсів, оскільки новий, розроблений у 1903 р. і введений у дію з 29 червня 1904 р. статут застерігав, що воно не є педагогічним, а виключно науковим і плекає науку без прямого дидактичного призначення. Пропозиції організувати влітку 1904 р. курси з українознавства були переадресовані *Товариству прихильників української літератури, науки й штуки*, а щодо контингенту курсистів зроблена ставка на східноукраїнську студентську молодь, яка була позбавлена можливості слухати лекції українською мовою з даного предметно-дисциплінарного циклу.

Від оголошень у російській пресі організаційний комітет курсів (М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк, М.Грушевська) утримався, остерігаючись можливих паспортних проблем, ймовірність яких зростала в умовах російсько-японської війни, тому інформація про курси передавалася приватними каналами. Так, Є.Чикаленко, на кошти якого були організовані курси, 7 травня 1904 р. писав до І.Липи в Одесу, що "лекції у Львові почнуться першого червня і триватимуть місяць. Франко й Студинський читатимуть історію літератури, Грушевський і Томашівський – історію України, Ф.Вовк – етнографію, Ганкевич – історію соціальних рухів у Європі. Очікується приїзд Кримського, Лучицького й може Лесевича (на той час він та Ф.Вовк викладали у Паризькій школі суспільних наук. – *Авт.*) Для прибулої до Львова молоді буде дешеве житло". [99, арк. 71]. Слухачами курсів були Левко, Ганна та Вікторія Чикаленки, Іван і Марія Липи, О.Андрієвська. Усього було зареєстровано 153 слухачі, більшість з яких прибула з Росії, тому згодом інформація про українознавчі курси широко циркулювала серед гімназійної та студентської молоді. Про них повідомляла також преса. Гімназист із Сімферополя М.Залізник писав у квітні 1905 р. М.Грушевському, що через рік він закінчить гімназію й має намір вступити до Львівського університету, а влітку хотів би потрапити на курси. Про минулорічні лекції з українознавства він читав у *Вестнике воспитания* та *Кіевской старине*. [22, арк. 1]. Аналогічні листи надходили до НТШ від молоді з інших міст, зокрема зі Санкт-Петербурга [78, арк. 4].

У наступні роки українознавчі курси у Львові не організовувалися. Однак у місті за рахунок виключених з російських університетів у час революції 1905 р. збільшилася кількість студентів – вихідців зі Східної України. Частина з них мала намір продовжувати освіту у Львові [Дет. див: 543]. М.Комаров цікавився у М.Грушевського шансами навчання свого сина у Львові, виключеного з Новоросійського (Одеського) університету за участь у студентських заворушеннях [27, арк. 14].

Щодо курсів вищої народної освіти, то вони організовувалися під егідою *Просвіти* і Товариства імені Петра Могили у 1912 та 1913 рр. і мали дещо інше тематичне спрямування та, відповідно, контингент слухачів [255; 256]. О.Колесса, який керував ними, за приклад брав народні університети Данії [13, арк. 20, 21]. Організація цих курсів не випадково припала на час, коли обговорення університетського питання в парламенті набрало практичного характеру. Демонструючи зрості українські професорсько-викладацькі сили (лекції читалися з 24 предметів), вони відігравали роль соціокультурного фону, який мав підтвердити потребу української спільноти у вищій школі та наявність фахівців для її задоволення.

Певне значення для підмурку ідеї українського університету мало збільшення кількості українських гімназій, заохочення здібних студентів до наукових досліджень, забезпечення стипендіями здібних студентів та науковців-початківців за рахунок фондів НТШ. Навчання в австрійських університетах (окрім теологічних факультетів) було платним. Державні стипендії студентам призначалися на один семестр і за системою національних квот. Українцям припадало по 1-3 державні стипендії на семестр у Чернівецькому та Львівському університетах. Кандидатури проходили суворий відбір, але мала значення і протекція впливових осіб [110, арк. 14, 15; 111, арк. 15, 17–18; 113, арк. 2, 39, 45.] Призначалися також стипендії з фондів приватного походження, фундатори яких також зазначали, для студентів яких національностей та факультетів вони призначалися. З фонду П.Целевича для студентів-українців, які навчалися на правничому та медичному відділах Львівського університету, призначалася одна стипендія (40 зл.) Студенти-юристи могли розраховувати на одну стипендію у сумі 115 зл. з фонду К.Кміцикевича, який перевагу віддавав рідним мецената. Існував також фонд для студентів-українців, який виплачував 10

стипендій по 105 зл. для слухачів права та філософії і 4 стипендії по 210 зл. для слухачів медицини. За клопотанням сенату Львівського університету до галицького намісництва успішніші студенти відзначалися семестровими стипендіями [205]. Відсоток студентів-стипендіатів загалом був невеликим, ще меншу частку серед них становили українські студенти.

Українські студенти мали можливість користуватися стипендіальними фондами НТШ. Під них були відкриті банківські рахунки й оформлені ощадні книжки [59]. З фонду ім. А.Бончевського, утвореного в НТШ із заповіджених (10 тис. кор.) греко-католицьким священиком американської діаспори, НТШ призначало стипендії на конкурсній основі. Першочергове право на отримання коштів мали родичі фундатора фонду. Умови конкурсу публікувалися у *Хроніці НТШ* та *ЛНВ*. Кошти надавалися за принципом безпроцентного кредиту. Одержувач зобов'язувався їх повернути "коли дійде до самостійного становища" [269, с. 140]. Сума допомоги була невеликою оскільки виплачувалася з банківських відсотків фонду. Першим отримав допомогу (150 кор.) з цього фонду студент філософського факультету О.Бойцун восени 1903 р. У 1904 р. Ф.Голійчук отримав 440 кор. У 1905 р. за згодою куратора фонду почали видаватися дві стипендії. Того року по 220 кор. отримали Т.Залеський і Ю.Чайковський. Сума не покривала річного утримання студента у Львові, мінімум якого становив 500 кор. Однак такий крок зумовлювався зростанням заяв, що подавалися на конкурс. До того ж однопорядкові суми виплачувалися студентам і органами місцевої влади [205]. У 1903 р. з фонду А.Бончевського по 200 кор. отримали М.Бойчук, І.Джиджора, Т.Приймак, І.Кревецький, по 50 кор. – С.Стадник, І.Греголінський, Т.Гриневич, О.Мавберг. Існував також фонд ім. О.Огоновського для ригоризантів. У червні 1903 р. він перейшов у розпорядження НТШ. У товаристві був утворений спеціальний доцентський фонд. Упродовж 1897 і наступних років М.Грушевський поповнював його своїми гонорарами за редакцію *Записок НТШ*. У 1902 р. редакторський гонорар дав В.Левицький [271. – 1902. – Ч. 10. – С. 9]. Серед тих, хто першим отримав стипендії з цього фонду були С.Томашівський і М. Кордуба. О.Колесса у час підготовки до габілітації у 1898 р. узяв авансом 200 кор. на наукову роботу [26, арк. 5]. У 1903 р. І.Раковський одер-

жав 100 *кор.* на поїздку за кордон для вивчення карцінологічних колекцій, В.Герасимчук – 75 *кор.* на поїздку до Кракова в архіви. У 1904 р. НТШ оплатило поїздку до Познані і Фрайбурга О.Сушка, який досліджував діяльність П.Скарги. М.Павлик пропонував І.Пулієві, котрий листувався з родичами П.Куліша, обміркувати можливість заснування стипендії його імені з коштів спадку письменника для підготовки спеціаліста з українського фольклору, що викладав би у Львівському університеті [135, арк. 2].

У 1905 р. з фондів НТШ отримували від 100 до 300 *кор.* студенти Віденського університету З.Кузеля, Львівського – В.Герасимчук, І.Шпитківський, І.Джиджора, студент Львівської політехніки Ю.Гірняк, В.Стефанік – для продовження медичних студій [9, арк. 1, 12]. Впродовж січня-квітня 1910 р. І.Раковський одержав – 400, В.Брігідер – 100 *кор.* на природничі студії у Трієсті. Того ж року НТШ дало зворотну допомогу в розмірі 200 *кор.* студенту Харківського університету Т.Згоранському [271. – 1910. – Ч. 42. – С. 2]. Кошти виділялися також на підтримку студентів семінару української філології Львівського університету.

НТШ не могло встановлювати суми допомоги, достатні для підготовки для доцентури. Спроба Грушевського призначити у 1901 р. стипендію С.Томашівському у розмірі 1000 *кор.* закінчилася невдачею – запротестували деякі члени НТШ. Томашівський змушений був виїхати у провінцію і надовго відкласти наукові плани. Державні стипендії для підготовки до доцентури були вищими, але у перше десятиліття ХХ ст. їх отримували лише два українці – С.Томашівський і С.Рудницький. Останньому було сплачено у 1908 р. 800, а в 1913 р. – 1200 *кор.* для ведення морфологічних досліджень у Східних Карпатах. Ці дві доцентури були єдиним кадровим здобутком українців у Львівському університеті за 1907–1914 рр., і їх посіли вихованці та члени НТШ.

Проект утворення українського університету у Львові варто розглядати у ширшому контексті університетського життя багатонаціональної Австро-Угорщини. У 1907 р., після сутички між польськими та українськими студентами, міністр освіти обіцяв делегації від НТШ виокремити у межах Львівського університету український юридичний факультет. Це могло, на думку урядовців, послабити

опір адміністрації університету заснуванню нових українських кафедр та бодай частково розмежувати по різні боки конфлікуючі студентські громади. Атмосфера на початку 1907 р. була настільки агресивною, що, йдучи на лекцію, М.Грушевський брав з собою револьвер [318, с. 27].

На початку ХХ ст. створення паралельних факультетів вже мало місце в університетській практиці Дунайської імперії. З метою нейтралізації протистояння між студентами-італійцями та студентами-німцями, яке часто виливалося, як і в українсько-польському випадку, у сутички із застосуванням зброї, в Інсбруці, де з 1677 р. діяв університет, для підавстрійських італійців було відкрито окремий юридичний факультет. У 1905 р. його приміщення було розгромлено німецькими студентами, до яких приєдналася позауніверситетська молодь. Італійці домагалися утворення свого університету у Трієсті, але з політичних міркувань уряд був проти такого варіанта. У січні 1909 р. він вніс на розгляд Державної ради питання про створення у Відні правничого факультету з італійською мовою викладання.

Коли у 1912 р. загострилися дискусії навколо визначення міста для українського університету, польська преса прогнозувала можливість з боку поляків у разі відкриття його у Львові акції, аналогічної інсбруцькій [384, с. 29]. Хоча варіант створення юридичного факультету з українською мовою викладання як імовірний шлях до окремого університету навряд чи був оптимальним, жодних кроків у напрямі його здійснення уряд не зробив. Того ж 1907 р. його змінила обіцянка відкрити дві українські кафедри – римського права, яку мав би зайняти проф. Загребського університету М.Зобків та кафедру загальної хімії для професора Празького університету І.Горбачевського, але й це не було здійснено.

Зважаючи, що питання про український університет обговорювалося у всеавстрійському масштабі й остаточне рішення було за парламентом, українські депутати мали бути готові до несподіваних пропозицій і комбінацій, на зразок наступної. Під час студентської сецесії у кулуарах Віденського парламенту циркулювала ідея перенесення німецькомовного Чернівецького університету до Брно, на базі якого можна було б створити другий (після діючого у Празі) чеський університет, а Чернівці мали стати місцем заснування українського університету для молоді з Га-

личини, Буковини та Угорської Русі. Даний епізод, беручи до уваги порівняно невелику кількість українських депутатів у парламенті, свідчить, наскільки непевну для українців перспективу створювала урядова пропозиція 1913 р. про те, що місце заснування університету у 1916 р. буде вирішуватися парламентом. Бажаючи передусім здолати опір Польського кола, українські депутати задовго до цих подій вдалися до пошуків союзників, консультувалися із словенськими, хорватськими, румунськими та італійськими депутатами, щоб узгодити з ними спільну резолюцію в актуальному для них також університетському питанні.

Наприкінці травня 1910 р., після чергового загострення польсько-українського протистояння в університеті, у міністерстві освіти відбулася нарада за участю репрезентантів українського депутатського корпусу К.Левицького і О.Колесси. Вони запропонували виокремити українські кафедри в автономну університетську структуру, яка за статусом мала б повноваження проводити іспити та габілітацію, тобто присвоювати науково-педагогічні звання, а згодом була б перетворена на окремий український університет. Варто зауважити, що цей формат вирішення конфліктного питання не був новим. Він висувався у березні 1907 р. Тим часом у сутичці в університеті загинув український студент А.Коцко. З метою привернення уваги до наболілого питання українські депутати вдалися до обструкції, заблокувавши обговорення у комісіях парламенту брюссельської цукрової конвенції. Польські національно-культурні товариства, преса і навіть міська рада Львова рішуче протестували проти заснування українського університету у Львові. Під тиском політичних чинників польська професура відкрито заявила, що не сприятиме підготовці в університеті українських наукових кадрів. Численні польські петиції переконували уряд у несвоєчасності та історичній недоречності українського університету у Львові, і що нібито "русини взагалі не можуть бути солідним державним матеріалом", й т. ін. У 1910 р. польська сторона висунула свої умови, найголовнішими з яких були наступні: питання українського університету має вирішуватися за участю польських депутатів; непорушність польського характеру Львівського університету. У зв'язку з наближенням 250-літнього ювілею університету у Львові ці вимоги польської спільноти звучали у екзальтованому тоні. Українська публіцистика,

ведучи відлік історії університету від фундації австрійського імператора Йосифа II, а не польського короля Яна Казимира, називала ювілей фальшивим [352, с. 33].

Сенат Львівського університету запропонував міністерству освіти виділити українські кафедри в "окреме університетське тіло" й у такий спосіб вирішити питання сутичок у стінах університету. В умовах крайньої політизації цей план міг виявитися пасткою для українських кафедр. Для функціонування окремого університету їх було замало, збільшення їх кількості могло відбуватися лише в межах існуючого університету. У разі рескриптного закріплення польського характеру університету вони формально підпадали під ліквідацію, а українським професорам загрожувала доля професорів італійського факультету у Інсбруці, які з 1905 р., не маючи де і кому викладати, діставали пенсійне утримання. М.Грушевський листовно і в пресі остерігав українських депутатів від підтримки проекту "автономного тіла", якщо у ньому не будуть визначені всі обставини заснування українського університету у тому числі й питання про його приміщення.

Університетська справа, ставши на порядок дня реальної політики, вимагала спільних дій української інтелектуальної і політичної еліти, позиції яких різнилися сприйняттям ситуації і вибором першочергових завдань. До того ж у *Ділі* загострилася полеміка між М.Грушевським і К.Левицьким. Нетактовні пасажі у пресі змусили професора ухилитися надалі від будь-яких контактів з депутатським корпусом. Не на висоті було і корпоративне скріплення української професури, що проявилось у небажанні декого підписуватися під студентською петицією до міністерства. Зменшувалося коло беззастережних прихильників М.Грушевського. Внутрішньо намітився відхід від нього С.Томашівського. Рудницький, посилаючись на брак часу, не вникав у потреби студентського руху [340, с. 92; 433, с. 66]. Професори-правники С.Дністрянський та П.Стебельський не бажаючи "експонуватися" в університетській справі, оскільки це завадило б, на їхню думку, отримати найближчим часом додаткові українські кафедри і тому зволікали з підписанням меморандуму проти тотальної полонізації Львівського університету.

На початку червня 1912 р. у рейхсраті було представлено проект цісарського указу стосовно українського університету, в якому на противагу оптимістичним

очікуванню українців, ішлося лише про українські вищі курси й наголошувалося польський характер Львівського університету. Практичний розгляд справи відкладався на 1922 р., тобто на 10 років. Місце його заснування не визначалося. Повідомлення аналогічного змісту було вручено українській парламентській фракції, яка на знак протесту влаштувала кілька ефективних обструкцій у парламенті та його комісіях. Гальмування прийняття військово-оборонного законопроекту змусило втрутитися в університетське питання імператора Франца-Йосифа й згодом зустрітися з К.Левицьким – керівником українських депутатів у галицькому сеймі та віденському парламенті.

Справа вдруге вимагала консолідації українських сил у парламенті та університеті. 18 липня 1912 р. представники *Української соціал-демократичної* та *Радикальної українсько-руської* партій М.Ганкевич, М.Павлик і В.Бачинський звернулися до М.Грушевського з офіційним листом, у якому поряд з іншими пропозиціями просили його консолідувати український професорсько-викладацький склад університету, "з'єднати усі наші професорські сили в тривку організацію для спільної праці у фазі творення університету" [12, арк. 26]. Фактично на нього покладалася функція інтегратора, які колись виконував І.Пулуй, заохочуючи до співпраці в університетському питанні депутатів Ю.Романчука й О.Барвінського заохочуючи їх до співпраці в університетському питанні у "постновоєрівський" період.

Відсутність злагодженості серед української професури була негативним моментом, але на цьому етапі боротьби за університет вирішальну роль відіграв український депутатський корпус, який діяв надзвичайно активно. Останній (п'ятий) варіант цісарського рескрипту, вироблений на основі тривалих польсько-українських нарад у міністерстві освіти, зводився до наступного. У 1914 р. уряд мав запропонувати парламенту законопроект про заснування українського університету. У разі якщо парламент його заблокує і питання не вдасться вирішити до 1 липня 1916 р., то з жовтня 1916 р. українські кафедри Львівського університету адміністративним шляхом будуть виокремлені у вищий державний навчальний заклад (Hochschulanstaat), місце розташування якого мав визначати парламент. Подальші урядові дебати з університетського питання на вищому рівні були припинені. Увага

галицьких політиків переключилася на реформу процедури виборів до місцевого сейму, що також мало важливе значення. Щоправда у серпні 1915 р. О.Колесса від імені *Загальноукраїнської культурної ради* збирав у Відні нараду українських професорів і доцентів у справі українського університету, у березні 1916 р. НТШ надіслало міністерству освіти Меморіал з даного питання, однак справа була не на часі [83, арк. 9].

Отже, українська професура і студентство, не в змозі знешкодити гальмівний і егоїстичний стиль домінуючої польської професорської колегії, ініціювали процес заснування свого національного університету. Під тиском української професури, більшість з якої була депутатами парламенту, урядові кола перейшли від непевних обіцянок до більш-менш окресленого варіанта процедури заснування українського університету. Розглянуті мотиви української сторони щодо права на університет саме у Львові доповнювалися і тим, що у місті діяло НТШ і всі кандидатури науковців, намічені для заповнення штату українського університету, були членами НТШ.

6.3. Українознавчі курси і наукові дослідження в університетах підросійської України

У добу соціальної трансформації східноєвропейських суспільств, яка, хоча й почалася з певним відставанням від Західної Європи, університети стають особливо привабливими закладами освіти і професійної діяльності для покоління української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Університетські міста трактуються українством як більш сприятливі для розгортання національно-культурної роботи. "Тарасівець" у свої студентські роки, а згодом державний діяч Української Народної республіки Іван Липа, працюючи земським лікарем на Херсонщині та Полтавщині й одночасно виношуючи плани літературно-видавничої й громадської діяльності, ладен був після чотирьох років лікарської практики у провінції перебраться до свого рідного міста Керчі. З цього приводу Євген Чикаленко, який надавав моральну й матеріальну підтримку діячам української культури, зауважував йому: "Щодо Вашого бажання тікати з села в город, то я цілком з Вами згоден, але забувайте Ви свою Керч, і домагайтеся місця в університетському городі. Пождіть терпеливо –

може знайдеться місце в Одесі, а може в Харкові, або в Києві" [99, арк. 29]. Іншим разом, торкаючись проблеми працевлаштування свого підопічного, Євген Чикаленко пише: "Не забувайте, що тут (в Одесі. – 3.3.) буде медичний факультет, студенти, а се для Вас безмірно цікавіше." [99, арк. 1].

Маючи приблизно однаковий у Російській та Австро-Угорській імперіях статус, університети, хоча й були замкненими, налаштованими здебільшого на свої внутрішні проблеми, установами, й мало впливали на хід громадського життя міст свого розташування, безперечно, робили їх відмінними від неуніверситетських міст і чимось невлучно схожими між собою. М.Грушевський міг легко перебратися з Києва до Львова, а згодом – навпаки. Ділячись листовно з професором Новоросійського університету І.Линниченка першими враженнями від перебування у Львові Грушевський зазначає, що Львів виявився дуже зручним містом. [96, арк. 1]. І.Линниченко добре знав архівні скарбниці і "зручність" Львова, бо за десять років перед цим працював там над докторською дисертацією. Стереотипна теза про начебто нижчий порівняно з західноєвропейським рівень викладання у російських університетах піддається останнім часом критиці і спростовується, проте за кількістю університетів та питомою часткою студентів Росія справді відставала від країн Заходу. У 1908 р. в Європі було 125 університетів. Австрія мала 11 університетів, у яких навчалось 30 тис студентів, у Росії було 9 університетів з 23-ма тис. студентів [258]. Лібералізм університетської професури та хронічний студентський рух лякали царський уряд, і між ним та освітянською бюрократією було досягнуто мовчазної згоди про табу на обговорення питання про заснування нових університетів. Ставка робилася на розширення спеціальної технічної освіти. Лише напередодні війни міністерство освіти розпочало розробку проекту університетського будівництва, який передбачав відкриття дев'яти нових університетів. Один з них планувалося заснувати на території України. Йшлося про Катеринослав, де з 1899 р. діяло Вище гірниче училище. Як можливі альтернативні варіанти називалися міста Сімферополь та Керч. Війна, з одного боку, перешкодила реалізації підготовлених законопроектів, а з іншого – переорієнтувала увагу на Львівський та Чернівецький університети, які мали бути перетворені на російські. Для службового користування

була випущена брошура, яка висвітлювала історію заснування, структуру та управлінсько-правові аспекти функціонування цих двох університетів [681].

У трьох університетах підросійської України на рубежі XIX–XX ст. були зосереджені значні наукові сили, у тому числі у галузях гуманітарного знання, проте до 1917 р. не було жодної українознавчої кафедри. Державницький проект "великої російської нації" виключав можливість їх утворення й тим більше запровадження української мови у процес викладання. Наукові дослідження професури гуманітарного профілю – істориків, філологів, економістів – рідко пов'язувалися з українською, тематикою. На відміну від інших держав, де тематика місцевого характеру розроблялася унормованим "шляхом університетської праці", у російських університетах не склалося широкої "традиції розробки наукових тем і приготування молоді на місцевих темах з історії, етнографії, літератури..." [485, с. 126, 128]. Свобода наукових досліджень в університетах стримувалася надмірною централізацією наукового життя, контролем тематики гуманітарних досліджень, офіційним духом вищої освіти. Розширення українознавчих пошуків, мало характер "геологічний", ніж "стратегічний". Розроблялися певні "тематичні ключі" до українознавства: козацтво – в історії України, діалектологія – у мові, давньоруські пам'ятки писемності – у літературі. Систематичні українські дослідження здійснювалися за межами університетів. В університетах вони більшою мірою були результатом особистих ініціатив дослідників, які ризикували і розплачувалися, або мали "незалежний статус". Найяскравішим випадком у цьому плані є діяльність професора російської історії В.Антоновича, який повною мірою використав академічні можливості кафедри імператорського університету для розгортання наукових студій з української історії [454; 473; 510; 547; 549; 554; 669]. За методами аналізу історичних джерел В.Антонович відіграв в українській історичній науці роль, подібну до ролі Л. фон Ранке у німецькій історіографії [437, с. 187]. З його школи вийшли талановиті дослідники, перші друквані праці яких збагатили монографічний жанр української історіографії. Діяльність В.Антоновича в історичних товариствах й організаційний внесок у становлення НТШ й УНТ сприяли формуванню українського наукового

дискурсу, проте в університеті він лише спорадично читав курси з історії України, а його учні і наступники по кафедрі зовсім не читали курсів з історії України.

Схожа роль за використання можливостей університетської кафедри для започаткування українознавчих досліджень належить професору В.Перетцу. Він читав студентам історично-філологічного факультету курс літератури Південно-західної Русі, опрацьовував українські діалекти [589, с. 236]. Крім університет викладав також у театральній школі ім. М.Лисенка, на Вищих жіночих курсах. Його студентський семінар, за перші п'ять років у якому було прочитано 176 рефератів, з яких 105 – опубліковані у російських й українських виданнях [271. – 1912.– Ч. 51. – С. 19], переріс у наукову школу і був своєрідною магістратурою, що готувала фахових філологів для Київського університету. Від'їжджаючи у 1914 р. до Петербурга, академік звернувся до ради факультету з проханням перевести туди ж кілька філологів з метою отримання ними наукових кваліфікацій для подальшого викладання у Київському університеті [154]. У 1906 р. В.Перетц опублікував статті про необхідність заснування в Університеті св. Володимира кафедр української мови, літератури й історії, висловив ідею про можливість професорства І.Франка на одній з них. У 1908 р. він знову підняв проблему українських кафедр [607]. Без його різнобічної діяльності українознавство було б значно збідненим.

Певні можливості для інституціоналізації українознавчих курсів відкривала приват-доцентура. Через неї свого часу пройшли представники різних поколінь українського національного руху, а для деякого ця посада так і залишилася верхнім щаблем у науково-педагогічній кар'єрі. Звання доцента у штатному розкладі університетів Росії було запроваджене університетським статутом 1863 р. замість звання ад'юнкта професора. Особа, яка перебувала на посаді ад'юнкта, з помічника професора перетворюється на самостійну фігуру навчального процесу. Варто зазначити, що в Київському університеті інститут доцентства був запроваджений раніше – у 1842 р., коли навчальний заклад отримав новий статут. Зроблено це було з метою обмеження практики відрядження великої кількості науковців-початківців за кордон для наукового стажування. Відносно молодий університет відчував брак професури, особливо на історично-філологічному факультеті [Дет. див: 586].

Терміни *приват-доцент* та *доцент* запозичені організаторами вищої школи у Росії з практики німецьких університетів. Університетський статут 1883 р. ліквідував посаду доцента і запровадив позаштатну посаду приват-доцента. Головний сенс приват-доцентури вбачався у забезпеченні цією категорією викладачів атмосфери "вільного викладання", характерної для німецьких університетів. Ідея мала здійснюватися через оголошення приват-доцентами лекційних курсів, паралельних до професорських. Як зазначав І.Линниченко, коментуючи статут 1883 р., приват-доценти "це ті ж професори, тільки вільні, майже незалежні, незаражені рутиною, конкуренти штатної професури. Приват-доцент може відкрити курс, паралельний курсу професора, якого він перестав слухати мало не вчора. Він може, завдяки таланту, знанням і лекторським здібностям перетворити професора на казенний манекен, чиновника у мундирі, єдиним обов'язком якого буде отримування платні свого 20-го числа; професор може залишитися без студентів і без гонорару. Професор повинен завжди тренуватися, підтягуватися, бути напоготові, напружувати всі сили, щоб подолати приват-доцента на фініші і отримати гранд ргіх – гонорар" [93, арк. 15– 16]. Перерепади сум піврічних викладацьких гонорарів коливалися у 1897 р. в Харківському університеті від 421 до 15 руб. [695, с. 26]. Ставка на інститут приват-доцентства з метою пожвавлення науково-публікаційної діяльності професорів (не оплачувалася державою) у пост дисертаційний період не виправдалася, однак вона позитивно позначилася на підготовці молоді змін. Після скасування статутом 1884 р. штатної доцентури частина доцентів була переведена на професорські посади, а частина – на приват-доцентські. Проте зростання кількості приват-доцентів відбувалося здебільшого за рахунок припливу нових сил в університетське середовище. У 1881–1894 рр. кількість приват-доцентів у Харківському університеті зростає з 5 до 50, у Київському – з 11 до 39 осіб [537, с. 253]. Кар'єра будь-якого викладача вищої школи починалася з приват-доцентства. Загальноприйнятою є думка, що запровадження приват-доцентури вводило підготовку наукових кадрів в унормовані стандарти.

Вимоги до них були майже однакові в усіх університетах, організованих за німецьким типом. У Росії шлях до приват-доцентури за новим статутом дещо поле-

гшувався, оскільки він давав право претендувати на цю посаду й тим особам, які склали тільки магістерські іспити, але не захистили магістерської дисертації. Для них 509 пункт університетського статуту (основний приват-доцентський) висував вимогу мати не менше трирічної перерви з часу закінчення університету. Фіксувалася також вимога читання двох пробних лекцій. Закон жодним чином не градував середовище приват-доцентів і вони склали неоднорідну масу. Серед них були недавні випускники, які витримали магістерські іспити і прочитали дві пробні лекції, молоді люди, які не мали жодних наукових праць і лекторського досвіду, магістри і навіть доктори [93, арк. 15]. Більшість приват-доцентів склали молоді, початкуючі учені і педагоги. Часто цю роботу вони змушені були поєднувати з працею у середніх або приватних вищих навчальних закладах. Д.Овсянико-Куликовський, який мав різнобічні наукові й громадські інтереси, входив у коло Одеської громади, про свої роки приват-доцентства згадував, що, розпочинаючи читання лекцій в Новоросійському університеті з порівняльної граматики, мусів подумати про заробіток: "1200 крб. були недостатні для сімейної людини. І я почав шукати уроків у середніх навчальних закладах [...] знайшлася й літературна робота в *Одесских новостях*, де мені був призначений вищий гонорар – 4 коп. за рядок." [307, с. 424]. Достатніх коштів для сімейної людини приват-доцентура не давала і в австрійських університетах. "Ягіч радить габілітуватися у Львові на доцентуру слов'янських літератур та я боюся, що часу потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, та й доцентура також хліба не дасть, – ділився з М.Драгомановим своїми проблемами І.Франко навесні 1893 р. У жовтні 1894 р. він сповіщав М.Драгоманова про намір "габілітуватися на доцентуру руської літератури при університеті та проте все-таки треба буде десь заробляти на хліб, бо приватна доцентура його не дасть." [332, с. 421, 479].

Приват-доцентура у російських, так само як у німецьких університетах, стала інституційною запорукою розвитку нових напрямів наукових досліджень. Формально змагаючись між собою, а в Росії (до відміни міністерством освіти професорського гонорару і повернення до старого порядку оплати праці за фіксованою ставкою) ще й з професурою, приват-доценти змушені були шукати нової постановки

наукових проблем, приваблювати студентську аудиторію, поглиблювати спеціалізацію, створювати нові напрями наукових досліджень. Боротьба за "виживання" й професіоналізацію стала гарантією наукових нововведень до навчальних дисциплін, запровадження нових курсів та дисциплін [575, с. 216]. Потенційно несучи у собі частку академічних свобод, приват-доцента сприяла ширшому запровадженню до навчального процесу територіально українських університетів та Московського і Петербурзького університетів українознавчих курсів історичного, мовознавчого та етнографічного характеру. Однак у навчальних планах цих університетів годі шукати спецкурсів, що мали б автентичні назви. У системі загальноімперської науки й освіти Україна трактувалася як *Південно-Західна Русь, Малоросія*. Цензурне вето на використання назви *Україна* зберігалось до осені 1905 р., щодо сфери університетської освіти, то воно ніколи не знімалося царським урядом.

На кафедрі російської історії Новоросійського університету першим, хто прочитав спецкурс з історії України, був О.Маркевич. На час введення у дію нового статуту, який надавав право факультетам остаточно затверджувати тематику спецкурсів, він як приват-доцент історико-філологічного факультету запропонував читання спецкурсу "Історія Південно-Західної Росії.", який по суті був курсом історії України. Факультет і вчена рада університету підтримали його заяву. З підозрою до назви і програми курсу Маркевича поставився попечитель учбового округу. Він вважав, що спецкурс "здатний викликати запитання та пояснення на них, несприятливі при викладенні предмету у студентській аудиторії" [230, с. 55, 62]. Не бажаючи брати на себе відповідальність за впровадження "сумнівного" курсу, попечитель радив декану історико-філологічного факультету запропонувати О.Маркевичу інший розділ з історії Росії. Спроби адміністративним шляхом регулювати тематику спецкурсів у початковий період уведення у дію нового статуту і застосування його положень стосовно діяльності приват-доцентів не мали підтримки з боку міністерства освіти. Остаточне рішення в цих питаннях залишалось за університетом, однак так тривало не довго і не в усіх університетах.

Впродовж 15 років викладання в університеті О.Маркевичу вдалося прочитати близько 25 спецкурсів, тематично пов'язаних з історією України. Він рекомен-

дував студентам праці М.Костомарова, В.Антоновича, М.Максимовича, деяких польських авторів [Дет. див.: 230; 517]. Окремі розділи з історії України викладали І.Линниченко та П.Іванов. Коли восени 1906 р. у Новоросійський університет прибув молодий приват-доцент, випускник Київського університету О.Грушевський, тут вже була певна традиція вивчення середньовічної історії України. Він спробував збагатити її практикою викладання українською мовою.

Зусиллями приват-доцентів в університетах започатковувалися дослідження у галузі природничих наук, статистики та економіки з акцентуацією українських аспектів. Велике значення мало формування кола дослідників географії України, виокремлення її як самостійного предмета викладання і вивчення із загальних географічних курсів. Ідеї, які плекав у цьому плані В.Антонович почало здійснювати вже наступне покоління вчених, серед яких були, зокрема, М.Русов – син О.Русова (через хворобу й передчасну смерть він не зробив наукової кар'єри, яку починав у семінарі німецького географа Ратцеля) та А. Синявський. Останній кілька разів розпочинав науково-педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах, але кожного разу вона переривалася усуненням від викладання з причини неблагонадійності. У стабільніший період життя, коли крім посади директора Катеринославського комерційного училища він здобув посаду приват-доцента статистики у Гірничому інституті, йому вдалося багато зробити для вивчення економічного й природного потенціалу України. У 1945–1947 рр. А.Синявський завідував кафедрою фізичної географії Чернівецького університету.

Отже, інкорпоруючи академічні свободи й зокрема ідею вільного викладання, інститут приват-доцентства в російських університетах відкривав можливості для запровадження української проблематики у навчальний процес переважно у вигляді спецкурсів, однак в умовах обмежених академічних свобод позитивний результат не гарантувався навіть статутом, особливо після згортання демократичних реформ 60-70-х років. Несприятливо починалася у 1880-х роках кар'єра Д.Яворницького. За невільну інтерпретацію теми козаччини на Археологічному з'їзді в Одесі він був позбавлений стипендії кафедри російської історії Харківського університету. Змінити тему наукового дослідження на більш "зручну" він

відмовився. Наслідком став вердикт учбового округу про небажаність його перебування в університеті. За тенденційність та "антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии" міністерство освіти заборонило йому вчителювати навіть у гімназіях [493, с. 507, 508]. Його друзі зондували питання, чи не міг би він одержати місце викладача в українських гімназіях Чернівців або Львова [21, арк.1].

Склавши магістерські іспити у Варшавському університеті, Д.Яворницький розраховував на захист дисертації в тому університеті, де козацька тематика була б доречною. Київського університет фактично відмовив йому в організації захисту. Професори П.М.Голубовський і В.Б.Антонович, пославшись на зайнятість, ухилилися від рецензування його праці [323, с. 136]. Не склалося також у Новоросійському університеті. Всі кафедри російської історії в *українських* університетах були закриті для нього як місця захисту магістерської роботи. Захистив дисертацію Д.Яворницький у Казанському університеті у квітні 1901 р. й отримав ступінь магістра російської історії. До 1905 р. він у якості приват-доцента Московського університету викладав курс історії малоросійського козацтва. Безперспективність подальшої наукової кар'єри у Москві обумовила його згоду очолити музей ім. Поля у Катеринославі. Отже, *curriculum vitae* Д.Яворницького та інших "незручних" для влади науковців, які робили спроби і не змогли цілком реалізуватися в університетському середовищі Росії, нагадує ламану траєкторію руху українських вчених в Австро-угорській Галичині, більшість яких обставини відсували за межі вищої школи. Правила гри, які визначали долю того чи іншого приват-доцента, були мінливими і виходили за межі пунктів університетського статуту, визначалися політичним кліматом у країні та окремих навчальних закладах.

Після оголошення у 1905 р. Жовтневого маніфесту почався рух за відкриття українознавчих кафедр і впровадження української мови у навчальний процес. Новий суспільний стиль життя дозволив відкрито говорити про українізацію вищої школи в Україні, формулювати у Думі національні інтереси та потреби в галузі освіти, у пресі проводити аналогії з галицькою ситуацією. Завдяки публікаціям *ЛНВ* та посталої української преси громадськість була ширше обізнана з боротьбою

за український університет у Львові. Восени 1906 р. на одній з українських імпрез у Петербурзі, учасниками якої були М.Грушевський і Д.Дорошенко, "один промовець, – як пізніше згадував останній, – висловив побажання, щоб М.Грушевський скоріше став ректором українського університету у Львові. На це М.Грушевський відповів, що ми, мабуть, скоріше діждемося українського університету в Києві, ніж у Львові". Згодом Д.Дорошенко визнав ці слова пророчими [297, с. 115–115].

Українська "оптика" університетської проблеми у час революції 1905–1907 рр. дозволяє виокремити деякі не розроблені історіографією сюжети. Йдеться про програму кафедрального будівництва, співвідношення у студентському русі вимог академічних свобод і національного спрямування – утворення кафедр українознавства, запровадження української мови у навчальний процес.

Вимоги студентів увести українознавчі предмети та викладання українською мовою зазвучали в університетах підросійської України до виходу у 1907 р. серії статей М.Грушевського у *ЛНВ*. Того ж року для потреб ширшого політичного характеру вони були перевидані у Петербурзі окремою брошурою російською мовою. Вперше вимога відкриття українських кафедр зазвучала у Новоросійському університеті, що не було випадковим. Одеса – місто, де формувалася своєрідна міська культура зі значними осередками українського мистецького та інтелектуального життя. Тут діяла українська громада, жили М.Комаров, О.Маркевич, І.Липа, М.Вороний та ін. Їхня наукова, видавнича та громадська діяльність робила місто південним центром українського життя. Одеса на початку ХХ ст. приваблювала багатьох діячів української культури. У місті часто бували В.Антонович, М.Лисенко, майже щороку приїздила Л.Українка. Певні плани щодо Одеси мав І.Франко, який відвідав місто, листувався з М.Комаровим, прояснюючи шанси дістати підтримку у справі свого приват-доцентства в університетах Східної України [348, с. 149–151].

У період революційного збурення 1905–1907 рр. в Одесі відкрито заявив про себе український рух. Міська дума прийняла рішення про права української мови, у місті активно працювала *Просвіта*, що була зареєстрована як українське товариство восени 1905 р. Тому навряд чи беззастережно можна погодитися з твердженням деяких авторів, що О.Грушевський починав читати лекції, мовляв, у такому зруси-

фікованому місті, як Одеса. Швидше, можна говорити про потенціал демократизму національно-культурного колориту Одеси, що притаманний поліетнічним регіонам.

Українська студентська громада виявила тактичну жвавість і восени 1905 р. включила свої національні інтереси до резолюції *Коаліційної ради* студентів. Декларована в резолюції ідея національної автономії конкретизувалася окресленням українських інтересів в університетській освіті, а саме – запровадження у Новоросійському університеті курсів з історії України, української мови, історії української літератури для студентів історично-філологічного та з українського права для юридичного факультетів. Також висловлювалося побажання замінити назви *Малоросія, малороси* як неадекватні урядові терміни на *Україна, українці* [171].

У грудні 1905 р. рада Новоросійського університету розглядала студентську петицію і, не приймаючи спеціального рішення, загалом не заперечувала можливість заснування у перспективі українських кафедр та запровадження викладання українською мовою за обставини, якщо більша частина студентів у групах буде українцями. Питання про українознавчі дисципліни та кафедри обговорювалося в одеській *Просвіті*, членами якої були професори К.Сапєжко, В.Лазурський, І.Радецький, приват-доцент історико-філологічного факультету В.М.Мочульський.

28 серпня 1906 р. рада університету знову обговорювала дане питання, однак варто зазначити, що у протоколах сліди цих обговорень не збереглися. Ймовірно, коли за вимогою попечителя учбового округу почалося службове розслідування справи про ведення "без відповідного дозволу занять українською мовою", протоколи ради були відкориговані. Події в університеті оперативно висвітлювалися місцевою пресою та київськими часописами. Заміткою у *Громадській думці* на них відгукнувся М.Грушевський. Посилаючись на пресу, він зазначав, що "рада Одеського університету, прихилившись до жадання студентів-українців, підтриманого загалом студентів Одеського університету, постановила старатися про заснування кількох кафедр з українознавства, з тим щоб виклади тих предметів відбувалися на українській мові, коли більшість слухачів будуть українці. Честь одеській професорській корпорації, що йде назустріч вимогам українського громадянства!" [370, с. 279].

О.Грушевський, який восени 1906 р. був зарахований приват-доцентом історично-філологічного факультету Новоросійського університету (детальніше про обставини його педагогічної діяльності див: [517; 557]) у пояснювальній записці декану зазначав, що, приїхавши восени 1906 р. до Одеси, він дізнався про розгляд професорською радою університету пропозиції розпочати викладання деяких предметів українською мовою й прийняття ухвали: у разі, якщо складеться група студентів-українців, то за взаємною згодою можна вести заняття українською мовою. Саме на цих підставах він і почав з березня 1907 р. вести спецкурс, присвячений внутрішньому устрою Київського князівства, українською мовою [90, арк. 82].

Початок викладання О.Грушевським українською мовою широко висвітлювався місцевою пресою. Він привернув також увагу часописів Києва, Харкова, Львова, Чернівців. Приміром, газета *Буковина* регулярно подавала інформацію про хід справи, передруковуючи публікації одеських і київських, як російськомовних (здебільшого *Кіевских откликов*), так й україномовних видань. У березні 1907 р. вона сповіщала, що приват-доцент О.С.Грушевський розпочав у Новоросійському університеті читання лекцій з історії України українською мовою і попри те, що курс офіційно об'явлено необов'язковим, в аудиторії зібралось багато студентів. Наступного тижня газета знову констатувала, що спецкурс О.Грушевського має великий успіх. Згодом *Буковина* вмістила передрук з *Рідного краю* з описом перших лекцій О.Грушевського. У матеріалі йшлося про те, що "лекція відбулася бучно, в присутності інших багатьох професорів і повнісінької аудиторії студентів". Після лекції студенти привітали О.Грушевського "як представника певної наукової школи". З присутніх професорів виступив проф. І.Линниченко, який сказав, що професорська рада [...] нічого не має проти таких лекцій, справа залежатиме від студентської згоди з професором" [196; 244].

Викладацька діяльність О.Грушевського в Одесі мислилась як пролог до створення в університеті кафедри української історії, однак невдовзі вчений опинився у складній ситуації. Учбовий округ ініціював адміністративне розслідування і розцінив читання ним лекцій українською мовою як службовий злочин. "Тут почався похід проти української мови, цікаво, що вийде", – писав він братові у Львів.

Сподівання О. Грушевського, що "питання стане на ґрунт принципіальний, резолюція Совіта піде в основу", не виправдалися. У протоколах ради такої резолюції взагалі не виявилось. Використання української мови у навчальному процесі було потрактоване як його власна ініціатива, й уся справа вирішувалася не на його користь, – з розчаруванням писав він 26 лютого 1908 р. з Одеси до Львова [16, арк. 78, 79]. Матеріали свідчать, що в. о. ректора університету (проти ректора І.М.Занчевського на той час була порушена судова справа, й у 1909 р. він за недостатньо активну боротьбу із студентськими заворушеннями був "звільнений зі служби") та водночас декан А.П.Доброклонський у ході адміністративного розслідування зайняли виважену й загалом прихильну до О.Грушевського позицію. Проте за поданням усього округу міністерство освіти винесло О.Грушевському догану з попередженням, що у разі повторення таких спроб він буде позбавлений приват-доцентства [89, арк. 20]. Не бачачи перспектив в Одесі, О.Грушевський виїхав до Москви для наукової роботи в архівах й у лютому 1909 р. був прийнятий приват-доцентом на історично-філологічний факультет Московського університету, про що було офіційно повідомлено ректору Новоросійського університету [89, арк. 26, 28]. У 1910–1917 рр. О.Грушевський працював на посаді приват-доцента кафедри російської історії Петербурзького університету, де крім читання спецкурсу з адміністративного устрою Росії за наступників Петра I, вів просемінарії "Становий устрій Великого князівства Литовського у XV–XVI ст.", семінари "Шляхта Великого князівства Литовського", "Накази українського населення до Катериненської комісії 1767 р." (1916 р.) Підсумком його наукових студій у петербурзький період був вихід у 1918 р. дослідження *Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв.* [429, с. 144, 167].

Навесні 1906 р. ректори Київського і Харківського університетів одержали петиції від громадськості Чернігова, Полтави та Харкова з вимогами утворити кафедри української мови, літератури, історії, етнографії і звичаєвого права з викладанням українською мовою. В основу цих петицій був покладений текст, укладений адвокатом І.Шрагом – керівником української громади у Державній Думі. У кафедральному питанні його консультував М.Грушевський.

У Харківському університеті професори М.Сумцов і М.Халанський заявили навесні 1906 р. про наміри прочитати курси історії української мови та літератури. Рада університету звернулася до міністерства освіти з клопотанням про утворення кафедр української історії й літератури, однак одержала відповідь, що питання такого характеру належать до компетенції Державної Думи. Цікаво, що Київський генерал-губернатор дав вказівку не посилати жодних запитів у міністерство освіти без погодження з ним. Щодо польських і українських кафедр у Київському університеті, то він не вважав їх утворення справою політично небезпечною, однак категорично висловився проти запровадження викладання в університетах українською мовою [155, с. 470]. Загалом офіціоз у першій половині 1907 р. цілком покладався на Думу, у якій дебатовалося питання про права національних мов.

Базуючись на зсуві у настроях та рішенні факультетської ради М.Сумцов почав читати у Харківському університеті свій курс українською мовою, що було сприйнято як національне свято. Восени 1907 р. він отримав вітальні телеграми від групи студентів Московського комерційного інституту та Дерптського університету 41, арк. 2]. 120 підписів стояло під привітанням від студентів й викладачів Київського політехнічного інституту [42, арк.1, 2.]. Особисті привітання надіслали Б.Грінченко, Х.Алчевська й інші громадські діячі Харкова [45, арк. 2]. З Сумцовим розпочав листування М.Слабченко – на той час студент Новоросійського університету. Він мав намір друкувати свої розвідки українською мовою, “допомогти здійсненню нашого наукового увільнення, а не гальмувати його” [49, арк. 1–2; 50, арк. 2]. На адресу університетського історико-філологічного товариства надійшли листи і статті для збірника на пошану М.Сумцова від М.Євшана,(Станіслав) М.Грушевського, Ї.Полівки (Брно), М.Петрова (Київ) та ін.[39, арк. 1–2; 40, арк.1].

Студенти Університету св. Володимира у жовтні 1906 р. подали ректору петицію з вимогами заснувати українські кафедри і дати дозвіл на читання лекцій з українознавчих дисциплін українською мовою. У березні 1907 р., після закриття університету, рада студентських представників подала нову петицію ректору. Поряд з іншими вимогами (скасувати дисциплінарні суди, врегулювати на демократичній основі відносини студентів з професорами) була й вимога повернутися до

питання про заснування українських і польських кафедр. У справі заснування національних кафедр у Київському університеті українські і польські студенти виступали разом. Кількість студентів-поляків у Києві у роки реакції помітно зросла.

Проблема модернізації російських університетів не була новою для уряду. У 1902 р. він відважився на перегляд чинного статуту і утворив комісію з реформування вищих навчальних закладів. Підготовленому нею проекту нового університетського статуту міністерство освіти не дало ходу, вважаючи цей статут надто ліберальним. У січні 1906 р. робота над новим статутом поновилася. Питанням зайнялася нарада ректорів і професорів російських університетів. Від Харківського університету у ній брали участь Д.І.Багалій (ректор), В.А.Стеклов, Л.П.Чубинський, В.Я.Данилевський, Є.В.Васьковський; від Київського – М.М.Цитович (ректор), А.І.Морозов, Г.Г.Де-Метц, М.М.Бубнов; від Новоросійського – І.М.Занчевський (ректор), В.М.Істріч, В.А. Ротерт.

Новий статут (примітка до його 58 статті) передбачав заснування в російських університетах кафедр національного спрямування. У Санкт-Петербурзькому і Казанському університетах рекомендувалося утворити кафедру угро-фінської філології, Казанському – окремі кафедри турецько-татарської філології, монголо-калмицької та єврейсько-арабської. У Варшавському університеті мали бути утворені дві нові кафедри: історії польського права і польської мови та історії польської словесності. У Юр'ївському (Дерптському) – латисько-литовської філології й окремо – естонської [6. арк. 147, 149–150]. Жодної української кафедри в українських (територіальних) університетах не передбачалося. Виявити сліди *українського питання* у матеріалах спеціальної підкомісії наради "Про викладання та склад кафедр університетів", яка займалася цими питаннями, не вдалося. Це ще раз підтвердило, що українське питання, у низці інших національних питань Російської імперії було "особливим випадком" і так воно трактувалося професорсько-університетським істеблїшментом. Відставка чергового міністра освіти і розпуск Другої Державної Думи перешкодили прийняттю нового статуту. У 1916 – 1917 рр., коли наради ректорів і професорів знову розробляли нові варіанти статуту, українські кафедри не проектувалися для жодного університету [118, арк. 24–25].

У травні 1907 р., за кілька тижнів до розпуску Другої Думи, депутати від Одеси запропонували М.Комарову разом з місцевими юристами розробити пропозиції до проекту закону про утворення українських кафедр в університетах Києва, Одеси та Харкова, з тим щоб українська думська фракція самостійно внесла його на розгляд Думи та її бюджетної комісії [146, арк. 110–111]. Вироблений законопроект передбачав асигнування на відкриття українських кафедр у розмірі 90 тис. карб. Окремо розроблявся законопроект про мову у школі, суді в Україні.

Через розпуск Думи у червні справу не було завершено. Незадоволений крамольними дискусіями у парламенті навколо аграрного та національного питань уряд достроково припинив її повноваження. За задумом уряду, новий виборчий закон мав забезпечити "русский дух" Державної Думи – органу, призначеного для зміцнення російської держави, а не розмов про автономію і федерацію. Кількість українських депутатів у Третій Думі скоротилася з 63 до 20, до того ж вони не склали окремої фракції. Більшість із них належала до духовного сану. Їх обережні спроби (вкрай помірковану позицію займав голова шкільної комісії Думи професор-медієвіст І.Луцицький) вирішити питання про українську мову в школах і судочинстві були відхилені.

На перехресті двох контекстів – політичного й академічного – виник ефект набігаючої хвилі, подібно до контуру якої в університетах України розвивався рух за утворення українських кафедр. У нових умовах, коли легітимізувати національні потреби через парламент стало неможливо, ставка почала робитися на пошук суто внутрішньоуніверситетських можливостей і активізацію студентства. Були оновлені статuti студентських українських громад з внесенням пунктів про здобуття українських кафедр (Петербурзький політехнічний інститут, Новоросійський університет) [140, арк. 2; 142, арк. 29]. Прихильники українських кафедр, зокрема В.Перетц зазначав, що за новим статутом факультети отримають право самостійно здійснювати поділ наявних та утворювати нові кафедри, а збільшення штатних одиниць історико-філологічного факультету з 16 до 33 дасть можливість виділити кілька професорських посад для організації українських кафедр. Він послідовно, на відміну, наприклад, від М.Сумцова, який вважав, що у Харківському університеті

можна обмежитися факультативними курсами з української історії, мови, етнографії та історії права, обстоював необхідність відкриття українських кафедр [660, с. 43; 606, с. 43–49]. Не буде перебільшенням твердження, що з усієї професури В.Перетц був найпопулярнішим прибічником програми кафедрального будівництва і в цьому плані його судження збігалися з поглядами М.Грушевського. Проте бар'єри на шляху до утворення українських кафедр були надто високими на тлі незначних сил, що обстоювали ідею.

Аналізуючи причини поразки руху за відкриття українських кафедр, варто враховувати, що університети підросійської України як основні інституції науки й освіти та пов'язані з ними кола інтелігенції не були продуктом внутрішнього органічного розвитку української суспільності, а засобом задоволення адміністративних, соціально-економічних та ідеологічних потреб Російської імперії. Як епіфеномен західної культури у Росії вони завжди перебували під суворим наглядом уряду. У період революції посилювалося акцентування державно-російського характеру університетів і їх завдань щодо плекання російської культури [382]. Ще більше виявилися "некомунікабельність" і взаємна недовіра між проімперською професурою та українським студентством, між окремими професорами, прихильними до національних потреб українців, та більшістю професорсько-викладацького складу й адміністративно-офіційних структур. Так, керівництво Київського університету залишило без відповіді звернення до ради університету чернігівської громади від 20 квітня 1906 р. про створення українських кафедр. Без уваги ректорату залишилися конкретні пропозиції В.Перетца, викладені у *Записці про утворення українських кафедр в Університеті св. Володимира* і підтримані професором Г.Павлуцьким. Не поставив ректор на розгляд професорської ради університету аналогічну за вимогами петицію студентів, а обмежився обговоренням її у вузькому колі професорів. Їхня приватна думка стала підставою для негативної відповіді студентам. Великодержавні настрої у професорському середовищі брали гору. "В університеті – чорна реакція, – писав І.Франкові В.Перетц у 1906 р., – навіть ті, хто належав півроку тому до нового крила у раді – зараз відхрещуються від захоплення ліберальними ідеями. Нас залишилося на 80 осіб – усього 7, тобто менше, ніж 10 відсотків" [582, с. 236].

Гостра антиукраїнська кампанія у Києві розгорнулася, коли наприкінці 1907 р. у пресу просочилася інформація, що М.Грушевський претендує на вакантну кафедру російської історії, і факультет для вирішення питання призначив комісію. На історично-філологічному факультеті Київського університету тоді працювало 11 ординарних, 2 екстраординарні, 5 позаштатних (почесних) професорів й 11 приват-доцентів. Кілька професорських посад були вакантними. Кафедра російської історії мала двох ординарних професорів – М.Довнар-Запольського та П.Голубовського [159, с. 7, 10]. після смерті останнього й виникла вакансія. У паперах фонду декана факультету, професора медієвістики М.М.Бубнова вдалося виявити кілька коротких листів М.Грушевського. В одному він писав, що має намір подати офіційну заяву, і радився, кому її адресувати: ректору чи на факультет; в іншому – повідомляв, що відправив поштою на факультет примірники своїх наукових праць [5, арк.59–60].

Крім М.Грушевського у конкурсі брав участь В.І.Савва – випускник Ніжинського інституту імені князя Безбородька. У 1895–1905 рр. він був приват-доцентом Харківського університету, в 1905–1909 займав посаду ординарного професора у своїй альма-матер. Конкурсну комісію у складі В.М.Перетца і М.Довнар-Запольського, очолював В.С.Іконников. Останній активно підтримував кандидатуру В.І.Савви, з яким мав давні дружні контакти. Негативно ставлячись до української ідеї не лише у політиці, а й у духовному та інтелектуальному житті, В.С.Іконников вважав за необхідне зміцнювати корпорацію університету російськими кадрами. Він сприяв переведенню до Києва Т.Д.Флоринського і О.І.Соболевського, тому зрозуміло, що він протегував В.І.Савві, який досліджував суто російську історичну проблематику. У зв'язку з даною ситуацією доречно навести думку В.Антоновича, що у таких нечисленних факультетах якими були історично-філологічні, результати голосування з кадрових питань залежали від кількох однодумців, які впродовж усього свого життя можуть впливати на поповнення професорської колегії, підбираючи собі подібних [283, с. 101]. Судячи з обміну думками київської професури М.Грушевський не міг мати підтримки і з боку М.Довнар-Запольського [344, с. 127 – 129]. Підтримки В.Перетца було замало, і зрештою, як зазначає В.Ульяновський, ані він, ані В.Савва не пройшли [667, с. 52].

З весни 1907 р. М.Грушевський та його наукова діяльність стали предметом брутального цькування російських націоналістичних кіл Києва. Їх переважно анонімні публікації у пресі були перевидані окремою брошурою, а відбитки статті Т.Флоринського з газети *Кіевлянин* циркулювали навіть у Галичині та Буковині [375]. Головним завданням було зашкодити репутації М.Грушевського як історика і вченого взагалі. Випади були настільки некоректними, що М.Грушевський подав на редактора кийівської газети Б.М.Юзефовича скаргу до Київського окружного суду й виграв справу. Однак невдовзі Київська судова палата в апеляційному порядку виправдала Б.М.Юзефовича.

Потенціал українського руху був замалим для організації національного науково-освітнього закладу на громадських засадах. Конкретизуючи цю ідею М.Грушевський зазначав, що це може бути Інститут українознавства, або Український інститут суспільних наук. Зразком, на його думку, могли служити французькі наукові заклади, які діяли на громадських засадах, як приміром Російська школа соціальних наук у Парижі, аби Археологічний інститут у Петербурзі, у якому наукова діяльність органічно перепліталася з підготовкою фахівців для роботи у архівах. Йшлося про поєднання переваг цих апробованих інституцій, в одній з яких переважав принцип вільного викладання, а в іншому – принцип ведення спеціалізованих наукових досліджень. Український науковий заклад мав бути заснований в університетському місті й таким чином доповнював би освіту студентів у галузі українознавства. Він, маючи щонайменше чотири кафедри, міг би утримуватися, на думку М.Грушевського, за рахунок банківських процентів із суми 800-900 *крб.* [367, с. 422]. Отже, ідея була опрацьована у властивому М.Грушевському реалістично-прагматичному дусі й мала популярність у колах українських науковців, членів УНТ, частина з яких розпочала програмну лекційну роботу в Українському клубі Києва. Ф.Вовк пропонував присвоїти проектуваному закладу ім'я В.Антоновича. Для надання ідеї практичних обертів вирішено було розпочати збирання коштів серед українських громад. За російським законодавством на це потрібно було дістати дозвіл від офіційної влади. У Києві, де суспільну атмосферу визначали вкрай шовіністичні настрої, справа видавалася безперспективною. До того ж УНТ, яке мало її па-

тронувати, ще не було сконсолідоване єдиним баченням форм та напрямів своєї діяльності, і в ньому відчувалися міжособистісні тертя. Зацікавлені петербурзькі та московські кола української інтелігенції вирішили діяти через інших осіб і зробили ставку на харківських українознавців, зокрема на професора М.Сумцова. На початку жовтня 1908 р. приват-доцент історично-філологічного факультету Київського університету В.Данилевич, член УНТ, який певний час працював у Харківському університеті, ознайомив на їхнє прохання М.Сумцова з планом утворення у Києві інституту ім. В.Антоновича й просив його, щоб він виступив у пресі від імені харківського центру українознавців і полагодив усі формальності, пов'язані з одержанням дозволу на збір коштів [46, арк. 1–2]. З невідомих нам причин лист В.Данилевича залишився без конкретних наслідків. Спрогнозувати реакцію влади було неважко – навряд чи в умовах пореволюційної реакції вона була б позитивною. Певні сумніви виникають також щодо безпроблемного утримання освітнього і наукового закладу, оскільки українське суспільство було майже позбавлене середньої верстви у містах – соціально і ментально найбільш підготовленої до таких справ. Щодо вищого класу – "українських капіталістів", то за спостереженнями галичанина І.Джиджори, який у 1907–1910 рр. бував у Києві й Харкові, вони не були схильні давати кошти на українську освіту, науку та книговидання.

Рух української інтелігенції за утворення національних кафедр і запровадження української мови у навчальний процес був менш інтенсивним порівняно з рухом інших народів і, зокрема польським рухом за національну школу. Польська громадськість із перших місяців революції почала створювати широку мережу приватних національних шкіл. Польські студенти Варшавського російськомовного університету продовжували бойкотувати заняття і після таких поступок на користь національної освіти, як дозвіл вести заняття польською мовою. Вони вимагали відкриття відділення польської філології, скасування обмежень щодо національності претендентів на професорські вакансії [527, с. 26]. Якщо польський рух був звичним і певною мірою зрозумілим для російського суспільства, то рух за права української мови й української науки в університетах був новим, несподіваним і трактувався як зрада. Російські інтелектуальні кола не сприймали ідеї української автоно-

мії. Негативним моментом українського руху була слабкість національного партійно-політичного компоненту саме у піковій фазі революції. Обтяженість негативним історичним досвідом стосунків з офіційними структурами, коливання щодо національно-культурної ідентичності, а то й звичне перестрашування – "аби не було гірше" – моделювало українську тактику. Навіть відданий українській справі Є.Чикаленко висловлював побоювання, що вимога українських гімназій та університетів може зашкодити остаточній відміні тодішніх обмежень українського друкованого слова. "Напевне до нового року скасують закон 76 р., – писав він у квітні 1905 р. М.Комарову у Одесу, – якщо наші самі не налякають уряд вимогами про українські гімназії й університети." [148, арк. 66].

Отже, порушення питання утворення українських кафедр, будучи вершиною усіх попередніх рухів, які тривали ціле ХІХ ст. залишилося без позитивного результату. Українська наука не мала можливості використовувати науково-організаційний потенціал такої важливої структури класичних університетів, як кафедри. Промоторам української тематики та наукових досліджень залишалось працювати у периферійних нішах, якими були наукові товариства та студентські гуртки, які створювалися за дозволом урядових інстанцій. Міністерство освіти, шукаючи засобів відвернення студентів від політичної активності та стабілізації університетського життя, рекомендувало академізувати життя студентів. Професура популяризувала формулу, згідно з якою "у науці свої перевороти і повороти, а у житті свої". У цьому контексті були прийняті два рішення: про заміну курсової системи організації навчального процесу на предметну, яка давала більшу свободу вибору предметів, та повсюдну активізацію студентських наукових гуртків.

Семінари як форма аудиторної наукової роботи студентів під керівництвом професора практикувалася в російських університетах від самого початку їх заснування, проте в умовах жорсткого адміністративно-політичного контролю та слабкої матеріальної бази навчального процесу вони не набули ваги сильної інституційної конструкції. Багато залежало від особи професора і його наукових інтересів. У Росії серед професури склалася традиція регулярно збирати студентів, недавніх випускників та молодших колег, які працювали над дисертаціями, у своїх квартирах. Тут

йшлося про нові публікації, обговорювалися попередні повідомлення про результати досліджень, велися методологічні дискусії. Такі зібрання отримували назву семінарів за іменем професора й часто закладали основи наукових шкіл. Так у Києві працювали зі студентами В.Антонович і згодом В.Перетц.

Аудиторні семінари, внесені до розкладу для студентів старших курсів за рідкісними винятками, не набували того високого наукового рівня, який вони мали у німецьких та австрійських університетах. Б.Крупницький згадував, що семінар М.Довнар-Запольського справляв враження формальних занять, які відвідувалися студентами задля отримання "зачьота". Натомість "науковий живчик бився у Історично-етнографічному гуртку" під керівництвом того ж професора [303, с. 276]. До тематики роботи цього гуртка ми ще повернемося, а наразі зазначимо, що у вищих навчальних закладах почали створюватися гуртки українознавства. Проте влада охочіше дозволяла їх в університетах, які знаходилися за межами України, – у Петербурзі, Дерпті, Томську.

У Петербурзькому університеті впродовж п'яти років гуртком українознавства керував приват-доцент етнограф-литвознавець, лінгвіст Е.Вольтер. Вищу освіту він здобув у Лейпцизькому, Дерптському та Харківському університетах. Академік О.Шахматов, виступаючи перед гуртківцями-філологами, зазначив, що українське мовознавство потребує молоді зміни, оскільки старше покоління – П.Житецький, К.Михальчук, В.Науменко – відійшло від наукових досліджень [450, с. 538]. Вони їх вели за межами університетів, без контактів із студентами, тому не мали своїх учнів. З переїздом О.Грушевського до Петербурга керівництво гуртком перейшло до нього. У березні 1910 р. гурток був зареєстрований як *Украинский научный кружок имени Т.Шевченко*. За статутом, його членами могли бути професори, доценти і студенти. Основним завданням гуртківців було вивчення української мови, літератури, історії українського народу, збирання й дослідження відповідних матеріалів. Гурток мав право формувати свою бібліотеку та влаштовувати наукові зібрання з обговоренням рефератів, проводити дискусії. З дозволу університетської адміністрації гурток міг запросити на засідання осіб з-поза меж університету [38, арк. 61].

Метою гурткової роботи було підведення зацікавлених наукою гуртківців, перш за все гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом давали раду таким завданням, породжуючи у студентів зацікавленість українською тематикою. Так, М.Стасюк, який на той час був студентом Гірничого інституту у Петербурзі, погоджував з М.Грушевським тематику досліджень з економічної історії України. 5 серпня 1909 р. він писав ученому, що у Петербурзі подано на легалізацію статут Українського наукового товариства вищих навчальних закладів, але, на жаль, тут немає керманіча цієї роботи [36, арк. 2] О.Грушевського на той час ще не було у Петербурзі, там він почав працювати з 1910 р. Згодом у місті почав видаватися збірник *Украинский Студент* [14, арк. 27–28; 219].

Аналогічними гуртками О.Грушевський керував і в інших навчальних закладах, де викладав низку спецкурсів. Київський цензор С.Щоголев, просіюючи – з пильністю, притаманною його посаді – друковану інформацію про український рух, зазначав, що з 1911 р. О.Грушевський керував студентськими гуртками українознавства у трьох вищих навчальних закладах Петербурга, а в тих закладах, куди його агітація ще не дійшла, робота гуртків українознавства позначена в'ялістю, реферати читаються зрідка, їх робота обмежується влаштуванням українських відділів при студентських бібліотеках [409, с. 224]. О.Грушевський керував гуртками українознавства у Петербурзькому університеті, Психоневрологічному інституті, на Бестужівських курсах, що засвідчують й інші джерела [353, с. 135].

Наукові гуртки формували свої бібліотеки або українські відділи у бібліотеках вищих навчальних закладів. Найбільші українські бібліотеки були створені в університеті, Технологічному інституті, на Вищих жіночих курсах Бестужева. Фонди деяких з них нараховували до 450 примірників книг. З української періодики вони одержували *ЛНВ*, *Украинскую жизнь*, *Українську хату*, *Дзвін*, *Світло*, *Сяйво* та ін. У 1913 р. вийшло кілька випусків збірника *Український студент*, автори статей якого, а серед них були авторитетні діячі української культури, зокрема М.Грушевський, намагалися запобігти розпорошенню сил національної інтеліген-

ції, спрямувати їх енергію на підготовку до діяльності у рамках очікуваної культурно-національної автономії.

У 1906 – 1913 рр. гуртки українознавства діяли і в інших вищих навчальних закладах Росії, наприклад, у Дерпті, Санкт-Петербурзі, Томську, проте у Києві їх не було. Згадуваний вже Історично-етнографічний гурток Університету св. Володимира за десять років свого існування провів 64 засідання, на яких було заслухано 92 наукові доповіді. 1913 року вийшов збірник статей членів гуртка [160, с. 383, 390]. Українознавчою тематикою гурток практично не цікавився. Під керівництвом рідначальника київської економічної школи у історіографії М.Довнар-Запольського члени гуртка вивчали соціально-економічні процеси у Росії XVI–XVII ст. Б.Крупницький згадував, як він, маючи намір вести наукову роботу, звернувся за порадою до професора й одержав для дослідження зв'язку писцевих книг В'ятки, про яку не мав реального уявлення [303, с. 276]. І такий випадок щодо визначення тематики досліджень був непоодиноким. Як свідчить тематика публікацій викладачів і магістрів історії в *Університетских известиях* – періодичному виданні Київського університету, дослідження ними соціально-економічних процесів у суто російських землях (Новгородщині, Тульчині XIV – XVII ст.) було правилом.

В.Дорошенко стверджував, що 1906 року у згадуваному гуртку була утворена українська секція. Насправді пропозицію студентів утворити її було відхилено деканом [296, с. 355; 223, с. 490]. Водночас, діяв *Кружок отествоведения*, метою якого статут декларував "всебічне ознайомлення з історією, економікою, етнографією і взагалі з життям російської держави, а також попутне вивчення життя і літератури інших слов'янських народів". Не здійснилося бажання утворити в університеті земляцтво студентів – уродженців Київської губернії. Губернська адміністрація, посилаючись на статут Київського університету, у якому не застерігалось право студентів на утворення земляцтв, відхилила їхнє прохання [178, с. 584]. Отже, відкидалися найменші спроби студентів гуртуватися на основі національного спілкування, інтересів до вивчення місцевої історії, етнографії, мови, літератури.

Із 1906 р. у практику російської вищої школи почала запроваджуватися замість курсової предметна система, в основі якої лежав принцип вільного обрання

студентами послідовності вивчення дисциплін у межах восьми семестрів. Однак нова система не вивела з кризи російську вищу школу, причини якої мали комплексний характер. Їх аналіз виходить за межі розглядуваної нами проблеми, тож обмежимося лише кількома зауваженнями. По-перше, предметна система підвищувала вимоги як до викладацького складу (вимагала зокрема більшого педагогічного такту), так і до студентів, частина з яких важко адаптувалася до більш вільного режиму навчання. По-друге, що є важливішим для нас аспектом, нова система дозволяла вводити нові курси та дисципліни і запрошувати для їх викладання спеціалістів з-поза системи вищої освіти. Проте для запровадження українознавчих дисциплін в університетах підросійської України ці можливості не були використані, хоча із заснуванням у Києві УНТ утворився національний науковий центр, що маніфестував себе періодичними науковими виданнями. Єдиною формою існування українознавчих курсів в університетах до національно-демократичної революції залишалися приват-доцентські спецкурси.

З'ясовуючи статус українських наукових досліджень в університетах України та можливості перетворення їх на навчальні дисципліни, варто спростувати стереотипну тезу, особливо властиву діаспорним публікаціям, що начебто між університетами Східної та південно-західної України не було жодних інтелектуальних та інформаційних контактів. Вони обмінювалися науковими та інформаційними виданнями, які й зараз зберігаються в університетських бібліотеках. Учених українського заходу і сходу поєднували тісні наукові зв'язки та взаємовизнання наукових здобутків. Так, І.Франко за рекомендацією М.Сумцова у 1906 р. отримав ступінь почесного доктора історії літератури Харківського університету, що було даниною поваги галицькому вченому і поетові, якого високо цінувала інтелектуальна Україна [415 с. 41]. За підтримки Д.Багалія, М.Грушевський став почесним доктором того ж університету. В.Перетц популяризував кандидатуру І.Франка на потенційну кафедру української мови та літератури в Університеті св. Володимира.

Труднощі інституціоналізації українознавчого комплексу в науково-освітньому форматі пов'язані з тим, що українське питання було "особливим випадком" у низці інших національних проблем, які постали у Російській імперії з початком

революції. Особливість проблеми в тому, що уряд, вважаючи українців "місцевим" відгалуженням російської нації, не визнавав їхніх потреб і прав на розвиток інституцій модерної культури. Звуженість функціонування національної мови до сфери побуту, заборона використовувати її навіть для перекладів белетристики та наукових праць створило культурну прірву, яку не легко було здолати на ментальному рівні навіть у середовищі ліберальної російської інтелігенції і, зокрема університетської професури. Водночас слід зазначити, що розкутий революцією та посилений свіжими інтелігентськими силами український рух вийшов у досліджуваний період за межі тісної гуртківщини, став помітним соціальним явищем. Його динамізація сприяла консолідації культурно-освітньої й науково-організаційної діяльності національної інтелігенції на основі політичної парадигми лібералізму та прогресизму. У 1908 р. українські політичні сили реорганізувалися у позапартійне *Товариство українських поступовців (ТУП)*. Частиною української інтелігенції, особливо її гілкою, зайнятою у сфері науки, успішно засвоювалася ліберально-демократична, культуро-центристська доктрина політичної практики. Нагадаємо, що тактична лінія схожого характеру у Галичині, визначним репрезентантом якої для 90-х рр. ХІХ ст. вважається О.Барвінський, виявилася, хоча й не відразу, найпродуктивнішою. Нова інституція національних сил (*ТУП*) увійшла до складу *Союзу автономістів-федералістів Росії* і під час виборів до Четвертої Державної Думи у 1912 р. й при складанні загальної платформи задекларувала найперші потреби нації. Поряд з вимогами українізації початкової школи, формулювалося право на викладання української мови, літератури, історії у середній та вищій школі у якості обов'язкових предметів [182, с. 83]. До реалізації цієї програми справа не дійшла. Політичне гоніння на українство у постреволуційний столипінський період посилилося, проте в університетах – не без впливу дебатів навколо реформи статуту й пом'якшення університетської політики міністерства освіти – були певні зрушення. На історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в передвоєнні роки відбулося розширення практики читання історичних та філологічних спецкурсів українознавчого змісту. Після деякої перерви приват-доцент В.Данилевич за дорученням факультету читав семестровий "курс з історії Малоросії". З такою ж офіційною назвою

курс з історії України 1916 року читав професор Є.Д.Станішевський. Як потребу у фахівцях з "історії Малоросії" можна розглядати той факт, що приват-доцентом кафедри російської історії був зарахований дослідник історії України М.Василенко. У жовтні 1912 р. навчальний округ затвердив його на цій посаді, однак до читання лекцій він не був допущений. Причиною стало навіть не те, що він відбув покарання позбавленням волі за друк статей у час революційного збурення із закликом до встановлення республіканського ладу у Росії, а позитивна оцінка творів М.Грушевського, рекомендація їх слухачам учительських літніх курсів, на яких він читав лекції з історії *Південної Русі*. Зібравши по своїх каналах ці свідчення, ректор університету виніс рішення про небажаність у стінах університету сепаратиста М.Василенка. Попечитель начального округу вимагав, щоб М.Василенко у письмовій формі відмовився від звання приват-доцента, проте він як юрист за фахом і добре обізнаний із законодавством про вищу школу відмовився від цього кроку.

Певні зрушення можна зафіксувати стосовно сприйняття української філології в університетських стінах. У 1906 р. на кафедру російської мови і словесності Університету св. Володимира був зарахований учень В.Перетца В.О.Розов (1876–1940). Він досліджував мову південно-руських грамот XIV–XV ст. Маючи потребу у працях галицьких діалектологів просив В.Гнатюка надіслати йому свої праці [153, с. 193]. Він спецкурс з історії української мови та її говірок, який мав офіційну назву *История малорусского наречия и его говоров*. Результати досліджень В.Розов публікував у *Записках НТШ* (Львів, 1907 р.) та *Университетских известиях* (1913 р.). Професор В.Перетц й доцент А.Лобода шанували свого молодшого колегу, а історик В.Данилевич рекомендував його М.Сумцову як ерудованого та обізнаного з іноземними мовознавчими дослідженнями фахівця [47, арк.2–3].

Отже, українознавчі за змістом спецкурси викладалися в усіх трьох українських університетах Росії. Окремі фрагменти національної політичної, культурної, економічної історії входили до основних професорських курсів (Д.Багалій, В.Іконников, І.Линниченко, М.Сумцов, М.Халанський та ін). Однак предметно-дисциплінарна самостійність українознавчих галузей знань не визнавалася й не опрацьовувалася. Серед інших чинників найперше цьому заважали політичні упере-

дження. Саме тому в університетах хід давався старанному зображенню місцевої, провінційної історії, мови і культури загалом як такої, що не змінюється й позбавлена самостійних перспектив. За цим стояли реакційні політичні стратегії, а не реальність. Поза межами університетів знаходився ширший, ніж в університетах, масив наукових знань національно-гуманітарного спрямування. Хоча з 1905 р. в університетах помітною стала тенденція збільшення й урізноманітнення українознавчих курсів, без кафедр вони залишалися на непрестижній периферії інституційного поля університетської практики, навчального й академічного життя. Без кафедр порушувалася генераційна спадковість у відтворенні наукових кадрів, не викристалізовувалися наукові школи, тобто відбувалися зриви інституційних процесів, субстанція яких знову набирала згорнутої форми.

Університетська проблема була серйозним випробовуванням для інституціоналізації національно навантажених галузей науки. Університети тісно пов'язані з національними елітами своїх держав. Вони підтримували негласну угоду з урядами. В університетах обох держав існували різні національні дискурси, де наукові аргументи вже або ще не спрацьовували, тому важливого значення набували політичні регулятори. На користь української справи вони запрацювали з 1917 р. [Дет. див.: 633–635].

Історія відкриття українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, читання українознавчих спецкурсів українською мовою в університетах Одеси, Києва, Харкова засвідчують вагу політичної компоненти, яка може сприяти або гальмувати процеси концептуальної та організаційної кристалізації наукових і навчальних дисциплін. Інституціоналізація української науки в університетському секторі двох держав більшою мірою залежала від позанаукових, політичних, ніж наукових чинників. Відсутність у Росії законодавчої бази для розвитку української науки серйозно обмежувала репрезентацію українознавства в університетах, хоча загальна кількість українознавців у 90-х рр. XIX ст. тут була значно більшою, ніж у Західній Україні. У подальшому їх чисельність, як і кількість українських студентів на світських факультетах австрійських університетів, збільшилася, і уряду довелося конкретно відгукнутися на потребу українського національного університету.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми інституціоналізації української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Дослідження процесу інституціоналізації української науки в історичній динаміці рубежу століть дозволяє сформулювати ряд висновків методологічного, науково-історичного та науково-практичного спрямування.

Інституціоналізація української науки є багаторівневим історичним процесом з кількома складовими соціокультурного, політичного, інтелектуально-пізнавального характеру. Особливості контексту становлення і розвитку української науки кінця XIX – початку XX ст. дозволяють трактувати її як науково-організаційний рух з метою інституціоналізації формально позаакадемічної науки. Успіхи і труднощі, як і результати цих зусиль, свідчать, що показне панування ідеалу чистої науки, сповідування кредо автономії вчених та наукових інституцій в попередню епоху не заслонює того факту, що інтелектуальний світ утворював зі світом політичним суцільний змістовно-смысловий простір.

Становлення науки як соціального інституту – тривалий процес, завершенню якого сприяла політична лібералізація Європи. Вона торкнулася й тих держав, у межах яких формувалася українська модерна нація. Австрійські законодавчі акти, особливо закони про створення і діяльність громадських організацій, про загальні права громадян королівств і країв, заступлених представниками у Державній раді (1867 р.) нормували суспільне і національне життя імперії. На їх основі визрівали елементи громадянського суспільства з розвинутою національно-культурною інфраструктурою. Забезпечені австрійською легітимністю інституційні форми національного руху українців диференціювалися у системі освіти й науки. У Львівському (1849) та Чернівецькому (1875) університетах були утворені перші кафедри української мови та літератури. Спільними зусиллями галицького й східноукраїнського політикуму у 1873 р. у Львові засновано Товариство ім. Шевченка – інституцію з чітко окресленими національними параметрами діяльності.

У Росії реформи 60-х рр. XIX ст. також сприяли утворенню наукових товариств, проте історично-ідеологічний формат імперської політики щодо українців гальмував і руйнував становлення українського культурного дискурсу. Так, українські *Громади*, не маючи змоги реалізувати науково-видавничі проекти, перетворилися на напівлегальні, вузько-клубного характеру групи без організаційного оформлення й широкої публічної діяльності. Спроби Південно-західного (київського) відділу *Російського географічного товариства* вийти за межі збирання інформації для потреб імперії виявилися безповоротно зірваними урядом шляхом закриття цього товариства в Україні як небезпечного для територіально-державної цілісності. На відміну від австрійської конформістсько-адаптаційної моделі політики щодо українців, Росія сповідувала жорсткий асиміляційний проект, який передбачав використання механізму репресій, цензури та політично-ідеологічного контролю. Тому до революції 1905–1907 рр. українські науковці не мали жодних шансів сформувати у Росії власне дискурсивне середовище. Лише з проголошенням у жовтні 1905 р. демократичних свобод у Києві було засновано *Українське наукове товариство* (УНТ).

Отже, локалізації українського наукового простору історично притаманна двоцентровість. Київ і Львів були основними центрами українського національно-культурного розвитку. Їх належність до різних імперських утворень посилювала зовнішньополітичну складову українського питання. Хронологічно лінія реального розгортання культурних здобутків галицьких українців (заснування кафедри історії України у Львівському університеті, перетворення Товариства ім. Шевченка у наукове з перспективою надання йому офіційного статусу української академії наук, обговорення на парламентському рівні проекту українського університету) симетрично співвідносилася з точками (піками) загострення політичних відносин між Віднем і Санкт-Петербургом. Український науковий простір імперської доби у двох державах, безумовно, мав регіональний характер, однак, беручи до уваги функції національно-культурної самоврядності, що їх виконували наукові інституції, він може бути означений як відповідник цілісної конфігурації національно-державних потенцій.

Перебіг процесів інституціоналізації української науки спирався на притаманну їй асоціаціям потребу в унікальності. Віднайдена та обґрунтована об'єктно-пред-

метна спеціалізованість українських досліджень зумовила їх поступове визнання академічним світом. Науково-дослідна програма українських наукових товариств відрізнялася від інших як інонаціональних, так і конкретно-галузевих російських та австрійських товариств загальноімперського характеру. Основні напрями діяльності і цілі фіксувалися статутними положеннями НТШ та УНТ, конкретизувалися головами їх секцій і комісій. Враховувалися також особисті схильності та творчі інтереси окремих науковців. Загалом спостерігався науково-дисциплінарний та тематичний "зсув" наукових досліджень у гуманітарну сферу, особливо історію, філологію та етнографію, що загалом характерно для національно орієнтованих культурних проєктів.

Унікальність (у сенсі функціональної незаступності) українського наукового руху обумовлювалася засвоєнням практично вільної ніші наукового простору. Крім НТШ, УНТ та кількох кафедр у підавстрійських університетах завдання розвивати українські дослідження саме як національні за змістом та мовною формою не брала на себе жодна інституція. Предметом дослідження російських, австрійських, польських учених час від часу ставали українська історія, література, народна творчість. Проте інтерес до даної тематики супроводжувався нівеляційними тенденціями. Імперсональний (безособовий) характер української (чи будь-якої іншої) народної творчості, яка найчастіше ставала предметом досліджень і публікацій, зумовлював неадекватність її оцінок. Польські дослідники сприймали й трактували українську культуру та історію як "кресову", належну історичній Речі Посполитій. Науково-аналітичне тлумачення української тематики було подібним до того, що склалося з трактуванням українських селян: для царського уряду вони були росіянами (малоросами), а для польської ментальності – "нашим людом".

Важливою настановою українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. було культивування національної мови, що також формувало традиційний для інтелігенції тогочасних "недержавних народів" комплекс завдань. Транслокація наукового простору у мовно-культурне середовище з нерозвинутою науково-термінологічною лексикою і невпорядкованою абеткою, у якому до того ж незгода між прихильниками різних версій орфографії маркувала політичні диференціації, була досить

складною річчю. Відмова народовців від давньої кирилиці у друці пов'язується з виходом перших томів *Записок НТШ* у 1892 р. та *Німецько-руського словара висловів правничих і адміністраційних* К.Левицького у 1893 р. Видавнича діяльність НТШ розширила поліфункціональність української мови у південно-західній Україні. Практика національного наукового друку сприяла уніфікації українського правопису, вирівнювала особисті та регіональні уподобання, підносила соціальний статус мови. Розробці наукової національної лексики сприяло збільшення кількості українських науковців, приват-доцентів, професорів та кафедр, оскільки габілітаційні праці за австрійським законодавством дозволялося писати "мовою предмета", тобто праці, присвячені українській мові, літературі, історії, географії й т.п. мали писатися відповідною мовою.

Українська наука не була "обтяжена" фактором реальної державності й у своїх засадах формувалася як демократична за організаційними формами, вільна від офіційних урядових замовлень. Її дисциплінарну основу складали галузі гуманітарного знання, що у творчому аспекті проектувало значний сегмент критики, зокрема реконцептуалізацію імперської історії, географії, статистики, економіки та інших галузей науки й наукової інформації.

Важливішим за всі інші завданням функціонування НТШ й УНТ вважалося набуття й збереження ними структурних властивостей науки як соціальної системи зі сталими інституціональними характеристиками, незалежними від культурно-національних цінностей та обставин персонального характеру.

Проведений аналіз свідчить, що навіть офіційно перетвореному *Товариству ім. Шевченка* на наукове загрожували дезінтеграційні процеси, які зумовлювалися зовнішніми чинниками і, зокрема, відсутністю на галицькому ґрунті стійкої традиції організованої наукової праці, браком наукових кадрів, обмеженими та нестабільними фінансовими ресурсами, користування якими входило у плани позанаукових інституцій. Чималу загрозу становили неодноразові спроби українських радикалів переакцентувати діяльність НТШ на ширші, ніж їх має наука, завдання, намагання Української національно-демократичної партії використовувати видавничі фонди для випуску партійної преси, спрямувати наукові комісії НТШ на прискорену підго-

товку матеріалів для депутатського корпусу. Нейтралізація "утилітарних" груп тиску, які, складаючись з членів товариства, мали змогу просувати свої вимоги безпосередньо у ньому, мотивувалася з-поміж іншого тим, що їх вимоги суперечать загальноновизнаному у науковому світі ідеалу "чистого знання".

Оскільки НТШ було науковою організацією громадського типу й мало у своєму складі автодидактів від науки – любителів природознавства, краєзнавців, антикварів, не включених до сфери продукування нового наукового знання, звичні для наукових інституцій конфлікти між інституціональним і персонально-особистим компонентами науки ускладнювалися конфліктами другорядного характеру. Наслідуючи академічну організаційну модель функціонування, НТШ дистанціювалося від завдань, не властивих сфері науки. Вибудова противаг дезінтеграції здійснювалася передусім через доопрацювання в академічному напрямі статутів НТШ. Їх коригування може слугувати адекватним критерієм періодизації українського наукового руху. Такий підхід дозволяє найбільш варіативним (контroversійним) періодом історії НТШ вважати час з 1892 по 1898 р. Завершення доакадемічної фази історії товариства пов'язано з обранням М.Грушевського на початку 1897 р. його головою.

Отже, якщо у Східній Галичині, де структурованість суспільного життя узвичаїла постановку короткотривалих завдань й академічному проекту шкодили утилітарно-політичні очікування від його реалізації, то УНТ у Києві, що діяло на фоні, безумовно, меншої порівняно зі Львовом профільованості та інтенсивності національно-культурного руху, утворювало іншу конфігурацію напруги з суспільністю. Тут більшу вагу мав принцип публічності у діяльності національного наукового товариства й утвердження українськості загалом. Цим, а не іншими мотивами, пояснюється влаштування щомісячних відкритих зборів товариства, відкритих дискусій і читань, невідступний ригоризм голови УНТ супроти варіативності мови видань товариства. Практика організації наукових досліджень в УНТ на засадах, апробованих у НТШ, означала подолання українофільства з його "обласницькою" онтологією тлумачення українського питання. М.Грушевський, будучи у Києві носієм НТШ-івського типу наукової інституції, "авторизував" його на київському ґрунті, і конкуруючий видавничий проект В.Науменка було згорнуто.

На відміну від НТШ, офіційне перетворення якого на українську академію наук гальмувалося позанауковими інстанціями і зрештою залежало від волі царя, який враховував зовнішньополітичну компоненту цього питання, усе ж було визначено у часі (1916 р.), доля УНТ прогнозувалася за принципом неозначеної у часі "зустрічі з майбутнім", згідно з яким у певний момент (наперед розрахувати його настання неможливо), мають перетнутися траєкторії "природного" руху суспільства і громадської організації, створеної реформаторськими силами. Лише новий суспільно-політичний порядок міг перемоделювати перспективи УНТ.

Українські наукові товариства у Львові та Києві орієнтувалися на академічні параметри організації дослідної діяльності. Першорядна вага надавалася створенню й стабільному функціонуванню таких традиційних для наукових установ структурних підрозділів, як секції, комісії, редакції наукових видань. Велике значення мало неухильне дотримання науково-професійного етосу та нормативної системи науки. Практикою корпоративних правил і внутрішньої експертизи позначена підготовка до друку авторських рукописів, науково-інформаційних, рецензійних та бібліографічних матеріалів.

Імперативне дотримання НТШ й УНТ академічних параметрів діяльності сформувало у них функціональні еквівалентності з академіями наук, що сприяло інкорпорації цих товариств у світовий науковий простір. У 1913 р. НТШ мало стабільні книгообмінні та іншого організаційно-наукового характеру зв'язки з 26 академіями наук, 236 науковими товариствами, університетами, бібліотеками та редакціями наукових часописів чотирьох частин світу – Європи, Азії, Австралії, Америки. До НТШ надходили праці, друквані 23 мовами з найрізноманітніших галузей знань.

Видання УНТ надсилалися до 45 наукових установ, зокрема до Сербської (Белград), Румунської (Бухарест), Російської (Петербург) академій наук, наукових товариств Відня, Праги, Базеля, Варшави, Вільно, Нью-Йорка та інших міст. Представництво від УНТ брало участь у нарадах комітету з організації чергового Міжнародного з'їзду істориків, який мав відбутися у 1918 р. у Петербурзі. Слідом за пропозицією російських істориків надати російській мові статусу робочої мови з'їзду УНТ виробляло аналогічний проект щодо української.

Наукова репутація українських товариств підтверджується членством у них закордонних учених. Членами НТШ були історики, славісти і мовознавці, зокрема, швед, член Нобелівського Інституту Альфред Єнсен, норвежець, академік Норвезької академії наук Олаф Брок, знаменитий французький історик Шарль Сеньобос, австрійці – професори Чернівецького університету історик й етнолог Раймунд Кайндль та філолог Теодор Гартнер, росіяни – професор Київської Духовної академії Микола Петров і академіки Російської академії наук Олексій Шахматов, професор слов'янської філології Лейпцігського університету Матвій Мурко, чех – професор славістики у Празькому університеті Їржі Полівка, серб – президент Сербської академії наук Стоян Новакович, хорват – професор Віденського університету Ватрослав Ягич, поляк – професор Петербурзького університету Ян Бодуен-де-Куртене та ін. З березня 1914 р. дійсними членами товариства були паризькі професори-антропологи Рауль Антоні та Луї Манувріє, російський професор медицини Володимир Бехтерев та чеський професор фармакології Карл Ходунський. У 20–30 рр. зріс приплив представників природничих наук і математики. Тоді членами НТШ стали професори математики Гьотінгенського університету Ф.Кляйн та Д.Гільберт, основоположник квантової механіки Макс Планк, автор теорії відносності Альберт Ейнштейн, ряд видатних російських фізиків та математиків, зокрема А.Йоффе, М.Боголюбов та ін. Отже членами НТШ були видатні вчені не лише національного, а європейського та світового масштабу.

Членами УНТ станом на 1914 р. були історики І.В.Лучицький, О.С.Лаппо-Данилевський, О.Є.Пресняков, академіки Ф.Є.Корш, В.І.Вернадський, О.О.Шахматов, В.М.Перетц, зарубіжні історики, юристи і славісти Ш.Сеньобос, А.Єнсен, К.Гец (Бонн), К.Кадлец (Прага) та ін.

Фундатори і рушії українського наукового руху В.Антонович, В.Гнатюк, І.Франко були членами-кореспондентами Петербурзької академії наук, а І.Франко і М.Грушевський – почесними докторами Харківського університету. М.Грушевський та деякі інші члени НТШ були членами-кореспондентами Краківської академії наук. Праці членів українських наукових товариств нагороджувалися академічними преміями. Беручи участь у численних міжнародних конгресах істориків, славістів, соці-

ологів, юристів, медиків, природознавців, українські вчені представлялися як члени НТШ, налагоджували контакти з іншими науковими інституціями, публікувалися у різноманітних міжнародних виданнях. Біохімік І.Горбачевський, 150-річний ювілей якого за рішенням ЮНЕСКО відзначався у 2004 р. на світовому рівні, фізик та електротехнік І.Пулюй вплинули на розвиток науки в університетах Праги і Відня. Їхні наукові досягнення мали широке визнання й практичне застосування. Особисті досягнення І.Пулюя та І.Франка зіставні з досягненнями діячів, які одержали Нобелівські премії у галузі фізики та літератури. Про високий рівень українських досліджень свідчить і той факт, що з дванадцяти перших номінованих академіків Української академії наук – десять були членами УНТ. Низка членів НТШ була обрана академіками ВУАН у 1920-х роках.

Розвиток українських наукових товариств зміцнював їх інституціональну незворотність, посилював тенденцію організаційного завершення системи української науки у форматі національної академії наук. Складні, різнорівневого характеру обставини, зокрема відсутність національного університету, завадили реалізації наукового проекту, витоки якого сягали 90-х рр. XIX ст. НТШ та УНТ, зв'язки між якими після геополітичних змін у Європі моделювалися чинниками іншого, ніж до світової війни характеру, стали ланками різних відтворювальних циклів розвитку національної науки у 20–30-ті рр. XX ст. Ситуація національно-культурної двоцентровості збереглася, проте не залишилася внутрішньо незмінною. У Львові українська наука зазнала утисків і серйозних втрат. З українських кафедр залишилася лише одна, НТШ було позбавлене субсидій. Складні й неоднозначні процеси відбувалися у наукових структурах радянської України. До того ж потужні світоперетворюючі чинники почали по-іншому моделювати структуруючі обертони світової науки, позначившись на онтології, методах та напрямках наукового пізнання у 20–30-ті рр. XX ст.

Інституціоналізація окремих галузей і напрямів науки включала фазу запровадження їх як навчальних дисциплін до системи вищої освіти, де здійснювалася фахова спеціалізація та професіоналізація науковців, карбувалася людина науки. Функціонування українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, процедура відбору кандидатур і послідовність їх кар'єрного сходження згідно з устале-

ними нормами сприяли професіоналізації національно спрямованих досліджень гуманітарного циклу. У Росії після ректорської наради 1906 р. найодіозніші норми університетського розпорядку були пом'якшені. Факультети отримали більшу свободу в організації навчального процесу. Проте відкриття українознавчих кафедр і запровадження української мови до навчального процесу було категорично заборонено. Впровадження українознавчих спецкурсів брала на себе категорія приват-доцентів. В українському сегменті професорсько-викладацького складу як австрійських, так і російських університетів виокремилася покоління приват-доцентів початку 1910-х рр., до якого належали О.Грушевський А.Лобода, В.Данилевич, М.Василенко, С.Рудницький, С.Томашівський та ін.

Організаційно-автономний режим українських досліджень започатковували В.Антонович, О.Кониський, О.Барвінський, М.Драгоманов І.Франко. Їхні політичні вподобання, життєвий досвід, конфігурація суспільного визнання були різними, проте у дусі свого часу саме у науково-видавничому русі, його інституціях, вони бачили шанс здолати ситуацію національної безіменності та імперсональності.

Визначна роль у розгортанні потенцій наукового руху випала М.Грушевському. Вибір, зроблений на користь праці на національному полі науки, дався йому вільно, без примусу, за покликанням. Сам виїзд з Києва до Галичини був відважним кроком, виходив за межі приписів і стереотипів. Життям у науці М.Грушевський підтвердив передчуття В.Антоновича, що він зможе перебороти всі труднощі *ad maiorem patriae gloriam*. Високопродуктивний, методичний і послідовний у галузі історичних досліджень М.Грушевський кинув виклик загальноприйнятим канонам викладу центрально- та східноєвропейської історії. Основоположник національної історіографії, він володів надпредметною рефлексією у галузі гуманітарних наук, мав видатні організаційні здібності, які яскраво виявилися у головній справі, якій він був вірний усе життя – фундації української науки. У діяльність української інтелігенції і передусім учених М.Грушевський вносив дефіцитні для цих категорій елементи організаційності та організованості. Користуючись однією з періодизацій історії європейської науки, згідно з якою в ній виокремлюють *героїчний* (XV–XVI ст.), *академічний* (XVII–XIX) і *масово-бюрократичний* (XX ст.) періоди, не

буде перебільшенням твердити, що український науковий рух межі ХІХ–ХХ ст. мав завдяки діяльності М.Грушевського ознаки усіх зазначених періодів. Він, безумовно, прискорив української науковий рух і одночасно "спресував" окремі періоди.

Вихованець історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, професор кафедри Львівського університету, голова НТШ у Львові та УНТ у Києві М.Грушевський був добре обізнаний з українським заходом і сходом, що робило його оптику сприйняття проблем наукового та національного руху загалом особливо чутливою. Керовані ним наукові інституції, науково-видавничі та інші проекти "стягували" геокультурні локуси та утворювані коштом опозиційних щодо панівних структур нові комплекси наукового дискурсу.

Український науковий рух відтворювався у ситуації напруги і долання низки опозицій, які можна звести до стосунків центру і периферії, співмірності традиції та новизни, консервативності університетських корпорацій і демократичності наукових асоціацій. У короткий історичний період ідея української науки зі спорадичної циркуляції, переважно на особисто-харизматичному інтелектуальному рівні втілювалася у модель науково-галузових досліджень. Українська наука набувала концептуально скріпленого, інституціонального формату включно з такими далеко не другорядними ознаками соціально-публічного характеру як будівлі, адреси, бюджети, видавництва, книгарні тощо. Наукова діяльність була одним із способів вияву модерної соціальності українства. Оцінки, що випливали з тодішнього тлумачення українського наукового руху виключно як (1) лінгвістичного (мовного), вбачаючи у ньому лише лексико-термінологічну практику, а відтак ігнорували змістовно-предметний та концептуальний бік українських студій, або (2) як політично-ситуативного проекту тимчасового характеру, що приречений на невдачу, і тому є даремною, ("неекономною") витратою сил, уже найближчим часом виявилися спростованими. Трансформація інституційних форм українського наукового руху визначалася і нормувалася не лише конкретно-історичною ситуацією, що здатна змінюватися дуже швидко, а й типом ситуації у науці, її корпоративно-організаційним та інтелектуальним потенціалом.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка (на початок 1914 р.)

І. Історично-філософічна секція

1. Антонович Катерина – обрана дійсним членом НТШ 12 травня 1909 р.
2. Біляшівський Микола – директор музею та член Українського Наукового Товариства у м. Київ. Обраний дійсним членом НТШ 12 травня 1909 р.
3. Василенко Микола – доцент російської історії Київського університету, кандидат адвокатури, голова історичної секції та член редакційного комітету "Записок Українського наукового товариства в Києві". Обраний дійсним членом НТШ 15 листопада 1911 р.
4. Вовк Федір – доцент Петербурзького університету, член Антропологічного, Історичного товариств у Парижі, Російського географічного у Петербурзі, його філії у Троїцькославську, член-кореспондент товариства "Narodopisna Spolecnost Ceskoslovenska" у Празі. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
5. Грушевський Михайло – магістр російської історії, професор історії у Львівському університеті з українською мовою викладання, доктор Honoris causa Харківського університету, голова Наукового Товариства ім. Шевченка, директор його історичної секції та голова археографічної комісії, голова Українського Наукового Товариства у м. Київ, Товариства прихильників української літератури та науки, Української Видавничої Спілки у Львові, член-кореспондент Краківської Академії Наук, редактор "Записок". Обраний дійсним членом 1 червня 1899 р.
6. Грушевський Олександр – приват-доцент російської історії Петербурзького університету, дійсний член Українського Наукового та історичного Товариств у Києві. Обраний дійсним членом НТШ 18 грудня 1907 р.
7. Джиджора Іван – доктор філософії, заступник бібліотекаря Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, член археографічної, бібліографічної та статистичної комісій. Обраний дійсним членом НТШ 27 лютого 1913 р.
8. Дністрянський Станіслав – доктор права, професор приватного австрійського права у Львівському університеті, заступник голови історичної секції та статистичної комісії, посол до парламенту. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
9. Енсен Альфред – почесний доктор Упсальського університету, член інституту Нобеля при Шведській Академії, член Південнослов'янської Академії наук у Загребі, член Товариства любителів російської словесності у Москві та Товариства друзів наук у Познані. Обраний дійсним членом НТШ 15 листопада 1911 р.
10. Жукович Платон – професор Духовної академії у Петербурзі. Обраний дійсним членом НТШ 1 грудня 1910 р.

11. Зобків Михайло – доктор прав, судовий радник Верховного суду у Сараєво, доцент австрійського цивільного права в університеті Загреба. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1999 р.
12. Зубрицький Михайло – священик у с. Береги Долішні та Устріка Долішня. Обраний дійсним членом НТШ 29 липня 1904 р.
13. Кордуба Мирон – доктор філософії, професор 2-ї гімназії у Чернівцях. Обраний дійсним членом НТШ 1 липня 1903 р.
14. Кривецький Іван – бібліотекар Наукового Товариства ім. Шевченка, член археографічної, бібліографічної, статистичної та мовної комісій. Обраний дійсним членом НТШ 15 листопада 1911 р.
15. Крип'якевич Іван – доктор філософії, вчитель академічної гімназії у Львові, член археографічної комісії. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
16. Левицький Кость – доктор права, адвокат у Львові, член археографічної та мовної комісій, посол до сейму і парламенту. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
17. Левицький Орест – вчитель гімназії, державний радник, заступник Голови Українського Наукового Товариства у Києві, член Київської Археографічної комісії, Історичного товариства Нестора літописця та Московського Археологічного товариства. Обраний дійсним членом НТШ 1 грудня 1910 р.
18. Лотоцький Олександр – кандидат богослов'я, титулований радник, заступник ревізора у Державній Контрольній комісії в Петербурзі. Обраний дійсним членом НТШ 1 квітня 1900 р.
19. Олесницький Євген – доктор права, адвокат у Львові, голова товариства "Сільський господар", директор товариства "Дністер", посол до парламенту. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
20. Охримович Володимир – доктор права, адвокат у Львові, директор товариства "Дністер", голова статистичної, член археографічної та мовної комісій. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
21. Русов Олександр – вчитель гімназії, професор Київського торговельного інституту, колезький асесор, член Російського географічного товариства та Вільного Економічного Товариства, редактор "Известий Киевского Коммерческого института". Обраний дійсним членом НТШ 1 лютого 1910 р.
22. Сіциньський Юхим – ключар Каменецького Кафедрального Собору, редактор Подольських Єпархіальних Відомостей, директор Сховища старожитностей Подольської єпархії, історик статистичного комітету в Кам'янці-Подільському. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
23. Стебельський Петро – доктор права, професор карного права і процедури Львівського університету (відділення з українською мовою викладання). Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
24. Томашівський Степан – доктор філософії, професор філії української гімназії у Львові, доцент австрійської історії Львівського університету, член археографічної, статистичної, етнографічної та мовної комісій, дійсний член Українського Наукового Товариства у Києві. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

25. Шахматов Олексій – голова II відділу Російської Академії наук. Обраний дійсним членом НТШ 12 травня 1909 р.

II. Філологічна секція

1. Барвінський Олександр – професор чоловічої вчительської семінарії у Львові, член Краєвої шкільної ради. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
2. Гнатюк Володимир – секретар Наукового Товариства ім. Шевченка, член редакції Етнографічного Збірника, член-кореспондент Академії наук у Петербурзі, член-кореспондент товариства "Narodopisna Spolecnost Ceskoslovenska" у Празі, член-кореспондент товариства "Verein fur osterreichische Volkskunde" у Відні, голова етнографічної комісії. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
3. Кокорудз Ілля – директор української гімназії у Львові, викладач української мови у Львівському університеті, член мовної комісії, заступник директора філологічної секції. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
4. Колесса Олександр – доктор філософії, професор української мови і літератури у Львівському університеті, член археографічної та мовної комісій, посол до парламенту. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
5. Колесса Філарет – професор філії української гімназії у Львові, член етнографічної, бібліографічної та мовної комісій. Обраний дійсним членом НТШ 22 грудня 1909 р.
6. Корш Федір – професор Московського університету та Лазаревського інституту східних мов, почесний член 5 російських університетів, ординарний член Академії Наук у Петербурзі. Обраний дійсним членом НТШ 22 грудня 1909 р.
7. Коцовський Володимир – доктор філософії, директор учительської семінарії у Сокалю, член археографічної комісії. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
8. Кримський Агатангел – надзвичайний професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу в Лазаревському Інституті східних мов у Москві, секретар Східної секції Московського Імператорського Археологічного Товариства та редактор її "Трудов", дійсний член Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. Обраний дійсним членом НТШ 18 лютого 1903 р.
9. Кузеля Зенон – доктор філософії, урядник університетської бібліотеки та викладач української мови в університеті в Чернівцях, член етнографічної комісії. Обраний дійсним членом НТШ 22 грудня 1909 р.
10. Маковей Осип – доктор філософії, професор учительської семінарії у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 18 лютого 1903 р.
11. Михальчук Кость – приватний урядник, член Російського Географічного Товариства в Петербурзі, Історичного товариства Нестора Літописця, Товариства прихильників мистецтв та Українського наукового товариства у Києві. Обраний дійсним членом НТШ 5 червня 1911 р.

12. Павлик Михайло – письменник у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 квітня 1900 р.
13. Перетц Володимир – професор Київського університету, голова філологічної секції Українського Наукового Товариства у Києві. Обраний дійсним членом НТШ 3 червня 1908 р.
14. Петров Микола – професор Духовної Академії у Києві, секретар Церковно-історичного та Археологічного Товариства, почесний доктор Харківського університету, дійсний статський радник, кавалер ордена С.Анни I ступеню. Обраний дійсним членом НТШ 5 червня 1911 р.
15. Романчук Юліан – професор української гімназії у Львові, посол до парламенту та його віце-президент. Обраний дійсним членом НТШ 22 грудня 1909 р.
16. Смаль-Стоцький Стефан – доктор філософії, професор української мови та літератури Чернівецького університету, посол до парламенту. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
17. Студинський Кирило – доктор філософії, професор української та церковної мови і літератури у Львівському університеті, член археографічної та мовної комісії, член краювої шкільної Ради. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
18. Сумцов Микола – професор університету у Харкові, член-кореспондент Академії Наук у Петербурзі, почесний член Історичного Товариства Нестора літописця у Києві, член Губернської Архівної Комісії у Чернігові та Воронежі, Археологічного Інституту у Москві. Обраний на посаду дійсного члена НТШ 3 червня 1908 р.
19. Франко Іван – доктор філософії, почесний доктор харківського університету, письменник у Львові, член-кореспондент "Narodopisna Spolecnost Ceskoslovenska" у Празі, член-кореспондент товариства "Verein fur osterreichische Volkskunde" у Відні, директор філологічної секції, член редакції Етнографічного збірника, член археографічної, етнографічної та мовної комісії. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
20. Ягіч Ватрослав – доктор філософії, професор університету у Відні, член Академії Наук у Відні, Берліні, Петербурзі, Кракові, Празі, Загребі. Обраний дійсним членом НТШ 8 березня 1903 р.

III. Математично-природописно-лікарська секція

1. Величко Григорій – доктор філософії, професор гімназії. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
2. Верхратський Іван – професор української гімназії у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.
3. Гірняк Юліан – доктор технічних наук, учитель української гімназії у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 28 січня 1908 р.
4. Горбачевський Іван – доктор медицини, професор чеського університету у Празі, член Санітарної ради чеського королівства, член ради панів. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

5. Дакура Осип – доктор медицини, міський лікар у Відні. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

6. Каліцун Василь – доктор технічних наук, професор реальної школи у Снятині. Обраний дійсним членом НТШ 28 червня 1912 р.

7. Левицький Володимир – доктор філософії, професор 5-ї гімназії у Львові, співредактор Збірника секції, член товариства "Circolo matematico" у Палермо та товариства "Deutsche Mathematiker-Vereinigung" у Лейпцігу. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

8. Огоновський Петро – професор української гімназії у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

9. Озаркевич Євген – доктор медицини, лікар і директор "Народної Лічниці" у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

10. Пулюй Іван – доктор філософії, професор експериментальної фізики та електротехніки в Німецькій політехніці у Празі, радник двора. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

11. Раковський Іван – доктор філософії, професор української гімназії у Львові, співредактор Збірника секції. Обраний дійсним членом НТШ 8 квітня 1903 р.

12. Рудницький Стефан – доктор філософії, доцент університету, професор реальної школи у Львові, співредактор Збірника секції та її секретар. Обраний дійсним членом НТШ 25 березня 1901 р.

13. Сельський Щасний – доктор медицини, лікар у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

14. Сидоряк Семен – професор української гімназії у Тернополі. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

15. Чайковський Микола – доктор філософії, учитель української гімназії у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 22 жовтня 1913 р.

16. Черняхівський Олександр – доктор медицини, професор Київського університету, співредактор Збірника медичної секції Київського Українського Наукового Товариства. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

17. Шухевич Володимир – професор реальної школи у Львові. Обраний дійсним членом НТШ 1 червня 1899 р.

Джерело: [271. – 1914. – Ч. 57. – С. 14–21].

Додаток Б
Кількісна характеристика діяльності наукових секцій НТШ

Роки	Наукові секції НТШ								
	Історико-філософична			Філологічна			Математично-природописно-лікарська		
	Кількість								
	членів	засідань	рефератів	членів	засідань	рефератів	членів	засідань	рефератів
1899	12	17	26	10	12	16	10	3	0
1900	13	12	18	10	9	12	10	1	5
1901	15	7	9	10	8	9	13	3	8
1902	14	16	27	10	12	9	13	6	10
1903	14	17	26	15	10	7	14	3	7
1904	15	15	24	14	4	4	14	5	7
1905	15	14	25	14	8	17	14	3	3
1906	15	20	42	14	6	8	14	2	4
1907	17	16	24	13	7	15	14	1	0
1908	16	23	35	16	6	11	15	4	5
1909	19	33	36	20	7	8	15	7	4
1910	22	21	34	19	5	6	15	2	5
1911	24	20	35	21	6	10	15	8	8
1912	24	20	35	21	4	6	16	3	2
1913	25	20	34	20	5	4	17	4	6

Джерело: [271. – 1900. – Ч. 1. – 1914. – Ч. 57].

Додаток В
Склад комісії Наукового товариства імені Шевченка

А. Наукові комісії

І. Археографічна комісія

Президія:

1. Голова - Проф. Грушевський М. (Львів)
2. Заступник голови - д-р Франко І. (Львів)
3. Секретар - д-р Джиджора І. (Львів)

Члени:

1. Василенко М. (Київ) 2. Возняк М. (Львів) 3. Герасимчук В. (Львів) 4. Гнатюк В. (Львів) 5. Грушевський). (Петербург) 6. д-р Єнсен А. (Стокгольм) 7. д-р Колесса О. (Львів) 8. д-р Кордуба М. (Чернівці) 9. д-р Коцовський В. (Сокаль) 10. д-р Крип'якевич І. (Львів) 11. д-р Левицький К. (Львів) 12. д-р Свенціцький Г. (Львів) 13. д-р Смаль-Стоцький С. (Чернівці)	14. д-р Стрипський (Будапешт) 15. д-р Студинський К. (Львів) 16. д-р Томашівський С. (Львів) 17. Каманін І. (Київ) 18. Коренець Д. (Перемишль) 19. Кривецький І. (Львів) 20. Липинський В. (Затурці) 21. Модзалевський В. (Чернігів) 22. проф. Багалій Дм. (Харків) 23. проф. Перетц В. (Київ) 24. Целевач О. (Копичинці) 25. Шпитковський І. (Перемишль)

ІІ. Бібліографічна комісія

Президія

1. Голова - Дорошенко В. (Львів)
2. Заст. голови - д-р Левицький В. (Львів)
3. Секретар - Назарієв О. (Львів)

Члени:

<ol style="list-style-type: none"> 1. Возняк М. (Львів) 2. Гнатюк В. (Львів) 3. Дорошенко Д. (Київ) 4. д-р Барвінський Б. (Львів) 5. д-р Джиджора І. (Львів) 6. д-р Крип'якевич І. (Львів) 7. д-р Кузеля З. (Чернівці) 8. д-р Раковський І. (Львів) 9. д-р Рудницький С. (Львів) 10. д-р Свенціцький І. (Львів) 11. д-р Франко І. (Львів) 12. д-р Щурат В. (Львів) 13. Залізник М. (Львів) 	<ol style="list-style-type: none"> 14. Кокорудз І. (Львів) 15. Колесса Ф. (Львів) 16. Кривецький І. (Львів) 17. проф. Грушевський М. (Львів) 18. проф. Перетц В. (Київ) 19. проф. Сумцов М. (Харків)
---	--

III. Статистична комісія

Президія

1. Голова - д-р Охримович В. (Львів)
2. Заступник голови - д-р Дністрянський С. (Відень)
3. I секретар - Панейко В. (Львів)
4. II секретар - Залізник М. (Львів)

Члени:

1. Гехтер М. (Київ)	12. д-р Томашівський С. (Львів)
2. Дорошенко В. (Львів)	13. д-р Франко І. (Львів)
3. д-р Баран С. - (Львів)	14. Жук А. (Львів)
4. д-р Джиджора І. (Львів)	15. Кошовий В. (Київ)
5. д-р Загайкевич В. (Перемишль)	16. Кривецький І. (Львів)
6. д-р Здерковський М. (Мостиська)	17. Лозинський М. (Львів)
7. д-р Левицький К. (Львів)	18. проф. Грушевський М. (Львів)
8. д-р Назарук О. (Сколе)	19. Рожанський Б. (Львів)
9. д-р Олесницький Е. (Львів)	20. Русов О. (Київ)
10. д-р Рудницький С. (Львів)	21. Саєвич О. (Львів)
11. д-р Старосольський В. (Львів)	

IV. Етнографічна комісія

Президія:

1. Голова - Гнатюк В. (Львів)
2. Заступник голови - Колесса Ф. (Львів)
3. Секретар - Форостина Є. (Львів)

Члени:

1. Біляшівський М. (Київ)	11. Жаткович Ю. (Стройна, п. Свалява, Угорщина)
2. Вахнянин Б. (Львів)	12. Заклинський Б. (Жаб'є)
3. Гарматій Л. (Стара Могильниця)	13. Зубрицький М. (Мшанець)
4. д-р Кузеля З. (Чернівці)	14. Онищук А. (Карлів)
5. д-р Людкевич Ст. (Львів)	15. проф. Вовк Ф. (Петербург)
6. д-р Охримович В. (Львів)	16. проф. Грушевський М. (Львів)
7. д-р Свенціцький І. (Львів)	17. Роздольський О. (Львів)
8. д-р Томашівський С. (Львів)	18. Шухевич В. (Львів)
9. д-р Франко І. (Львів)	19. Щербаківський В. (Полтава)
10. д-р Щурат В. (Львів)	

V. Мовна комісія

Президія:

1. Голова - д-р Щурат В. (Львів)
2. Заступник голови - Колесса Ф. (Львів)
3. Секретар - Кривецький І. (Львів)

Члени:

1. Білецький В. (Львів)
2. Гнатюк В. (Львів)
3. Дорошенко В. (Львів)
4. д-р Джиджора І. (Львів)
5. д-р Євин Ф. (Львів)
6. д-р Копач І. (Львів)
7. д-р Колесса О. (Львів)
8. д-р Кузеля З (Чернівці)
9. д-р Охримович В. (Львів)
10. д-р Пачовський М. (Долина)
11. д-р Раковський І. (Львів)
12. д-р Смаль-Стоцький С. (Чернівці)
13. д-р Студинський К. (Львів)
14. д-р Томашівський С. (Львів)
15. д-р Франко І. (Львів)
16. Залізник М. (Львів)
17. Кокорудз І. (Львів)
18. Кримський А. (Москва)
19. проф. Грушевський М. (Львів)
20. Роздольський О. (Львів)
21. Тимченко Є. (Варшава)

Б. Адміністративні комісії та комітети:

I. Комісія для заряду каменіцями: вул. Чарнецького, 24 та 26. – Д-р Євин Ф., Охримович В., Пежанський Г.

II. Комісія для заряду "Академічним домом": вул. Супінського, 21.–Д-р Євин Ф., Охримович В., Пежанський Г.

III. Друкарняна комісія : Козловський В., Охримович В., Томашівський С.

IV. Книгарняна комісія: Гнатюк В., Козловський В., Мочульський М.

V. Бібліотечна комісія: Гнатюк В., Роздольський О., Томашівський С.

VI. Комітет для призначення допомоги із фонду літераторів: Гнатюк В., Грушевський М., Кокорудз І., Франко І.

Джерело: [271. – 1914.– Ч. 57. – С. 28 – 31].

Додаток Д
Рецензійна діяльність М. Грушевського у 1894 – 1914 рр.

Роки	Видання					Усього
	Записки НТШ	ЛНВ	Україна	Зоря	Известия ОРЯС ИАН	
1894	12	-	-	-	-	12
1895	50	-	-	-	-	50
1896	52	-	-	1	-	53
1897	39	-	-	-	-	39
1898	28	4	-	-	-	32
1899	20	-	-	-	-	20
1900	27	-	-	-	-	27
1901	31	-	-	-	-	31
1902	37	1	-	-	-	38
1903	36	-	-	-	-	36
1904	32	-	-	-	1	33
1905	34	-	-	-	-	34
1906	23	3	-	-	-	26
1907	22	2	-	-	-	24
1908	15	6	-	-	-	21
1909	13	1	-	-	-	14
1910	18	1	-	-	-	19
1911	14	-	1	-	-	15
1912	24	1	-	-	-	25
1913	8	-	-	-	-	8
1914	-	-	4	-	-	4
ВСЬ ОГО	534	19	5	1	1	560

Джерело: [664, с. 158]

Додаток Е
Діяльність секцій УНТ

Кількісна характеристика діяльності наукових секцій УНТ
(1908 – 1910 рр.)

Роки	Спільні Засідання	Доповіді	Наукові секції УНТ								
			Історична			Філологічна			Природничо-лікарська*		
			Кількість								
			членів	засід.	доп.	членів	засід.	доп.	членів	засід.	доп.
1907	8	11	13	2	1	10	2	1	-	-	-
1908	8	20	13	4	7	10	5	12	6	1	2
1909	7	11	13	5	7	10	7	14	7	3	2
1910	5	11	17	4	5	10	2	2	11	3	8

* Організована у 1908 р.

Джерело: [262;264–266].

Додаток Ж
Кількісна характеристика діяльності наукових секцій УНТ
(1911 – 1914 рр.)

Рік	Спільні засідання	Доповіді	Наукові секції УНТ											
			Історична			Філологічна			Медична			Природничо-технічна		
			Кількість											
			чл.	засід.	доп.	чл.	засід.	доп.	чл.	засід.	доп.	чл.	засід.	доп.
1911	10	18	17	3	3	11	3	5	9	27	4	10	-	7
1912	9	17	17	4	7	12	3	3	10	3	3	9	6	7
1913	16	16	27	2	4	15	2	4	10	4	5	10	5	5
1814*	5	9	-	4	8	-	3	8	-	8	5	10	14	2

Примітки: 1. "-" Відомості відсутні.

2. * Відомості за січень – квітень 1914 р.

Джерело: [263; 267; 272].

Додаток 3

Динаміка кількості студентів-українців в університетах Австро-Угорщини

Місто	Навчальні роки			
	1891/1892	1892/1893	1894/1895	1895/1896
	Кількість студентів-українців, (%)			
Відень	56 (0,9)	52 (0,9)	17 (0,3)	18 (0,3)
Грац	2 (0,1)	3 (0,2)	5(0,3)	7 (0,4)
Інсбрук	3 (0,3)	2 (0,2)	-	-
Прага	-*	-	-	-
Львів	412 (32,1)	421 (33,0)	420 (28,9)	437 (29,0)
Краків	71 (5,5)	74 (5,6)	42 (3,2)	32(2,5)
Чернівці	43 (13,9)	37 (12,1)	40 (10,8)	33(8,8)
Разом	587 (3,8)	589(3,8)	524 (3,3)	528 (3,3)
Місто	Навчальні роки			
	1896/1897	1897/1898	1899/1900	1900/1901
	Кількість студентів-українців, (%)			
Відень	24 (0,4)	27 (0,4)	31 (0,5)	37 (0,6)
Грац	8(0,5)	8 (0,5)	3 (0,2)	5 (0,3)
Інсбрук	-	-	2 (0,2)	2 (0,2)
Прага	-	1 (0,1)	-	-
Львів	443 (28,6)	510 (29,6)	572 (28,5)	605 (29,4)
Краків	46 (3,5)	30 (2,1)	15 (1,1)	17 (1,2)
Чернівці	38 (9,8)	43 (8,9)	35 (9,2)	59 (12,2)
Разом	559 (3,4)	610 (3,7)	658 (3,8)	725 (4,1)
Місто	Навчальні роки			
	1901/1902	1902/1903	1904/1905	1905/1906
	Кількість студентів-українців, (%)			
Відень	294 (4,2)	68 (0,9)	81 (1,1)	52 (0,7)
Грац	3 (0,2)	5 (0,3)	6 (0,3)	3 (0,1)
Інсбрук	5 (0,5)	5(0,5)	7 (0,7)	14 (1,3)
Прага	-	10 (0,3)	5 (0,1)	1
Львів	68 (4,2)	637 (26,4)	792 (27,0)	856 (26,3)
Краків	252 (14,7)	62 (3,6)	30 (1,5)	46 (1,9)
Чернівці	45 (8,3)	60 (10,0)	73(10,9)	90 (12,9)
Разом	667 (3,6)	847 (4,3)	998 (4,6)	1063 (4,7)

Місто	Навчальні роки			
	1906/1907	1907/1908	1908/1909	1910/1911
	Кількість студентів-українців, (%)			
Відень	59 (0,7)	58 (0,7)	72 (0,8)	99 (1,0)
Грац	4 (0,2)	7 (0,3)	9 (0,4)	2 (0,1)
Інсбрук	6 (0,5)	14 (1,2)	17 (1,5)	10 (0,8)
Прага	1	4 (0,1)	1	2
Львів	956 (26,7)	956 (25,5)	1012 (24,0)	1035 (21,1)
Краків	36 (1,3)	34 (1,2)	24 (0,8)	34 (1,2)
Чернівці	165 (20,6)	118 (14,1)	137 (14,6)	207 (17,6)
Разом	1227 (5,1)	1191 (4,8)	1272 (4,9)	1390 (4,9)

* Примітка: "-" – студенти-українці не навчалися

Джерело: [714, S.327 – 328].

Додаток К

Число матрикульованих українських студентів у Віденському університеті

Навчальні роки	Факультети			
	Теологічний	Правничий	Філософічний	Медичний
1890/91	2	3	1	2
1891/92	5	1	1	1
1892/93	-	3	5	2
1893/94	2	4	1	-
1894/95	-	-	-	-
1895/96	-	3	-	-
1896/97	-	9	-	1
1897/98	-	4	1	-
1898/99	-	4	1	-
1899/00	-	3	-	-
1900/01	1	7	4	3
1901/02	109	39	41	3
1902/03	3	9	5	1
1903/04	1	8	8	1
1904/05	3	3	14	-
1905/06	-	3	5	2
1906/07	1	10	8	3
1907/08	5	10	11	2
1908/09	2	14	12	3
1909/10	1	12	5	6
1910/11	4	16	9	12
1911/12	2	18	13	5
1912/13	1	15	9	5
1913/14	2	17	10	2
Усього:	144 (23,76 %)	233 (38,45%)	166 (27,39)	63 (10,40%)

Джерело: [714, S. 193]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Фонд 266. Падалка Л.В. (1895 – 1906 рр.)

Опис 1.

1. Спр. 1. – Листи до Л.В.Падалки від офіційних установ і товариств. – 1895 – 1903 рр. – Арк. 2 – 12.

Фонд 275. Київське охоронне відділення.

Опис 1.

2. Спр. 2193 – Списки зареєстрованих освітніх товариств у Києві та їх статuti. Розпорядження надати Статут УНТ. – 1906 – 1912 рр. – Арк. 3 – 4.

Фонд 365. Тимчасове жандармське управління військового генерал-губернатора Галичини (1914 – 1916 рр.)

Опис 2.

3. Спр. 17. – Огляд листів. – 1914 р. – Арк. 294-зв.

Фонд 832. Антонович В.Б. (1860 – 1942 рр.)

Опис 1.

4. Спр. 184. – Спогади та замітки К.Мельник-Антонович. – Лютий – березень 1928 р. – 50 арк.

Фонд 837. Бубнов М.М. (1856 – 1943 рр.)

Опис 1.

5. Спр. 75. – Листи М.Грушевського М.Бубнову. – 1903 – 1915 рр. – Арк. 58 – 60.
6. Спр. 92. – Матеріали наради з реформи університетського статуту. Доповідь підкомісії IV "Про склад кафедр". – 21 січня 1906 р. – Арк. 147 – 150.

Фонд 1235. Грушевські – історики, лінгвісти (1830 – 1958 рр.)

Опис. 1.

7. Спр. 75. – Звернення комітету НТШ до громадськості в справі коштів для утворення Української Академії наук. – 1897 р. – Арк. 1 – 2-зв.
8. Спр. 77. – Звернення Археографічної комісії НТШ до крайового сейму та науковців Галичини щодо розподілу наукових посад між поляками та українцями (русинами) в Архіві крайовому (Львівським). – 24 січня 1897 р. – Арк. 1 – 2.
9. Спр. 78. – Заяви до Виділу НТШ на безпроцентні позички. – 3.06.1900 р. – 25.11.1904 р. – Арк. 1 – 12.
10. Спр. 80. – Статути українських товариств (Чернетки, редакційні правки). – 1906 – 1913 рр. – Арк. 1 – 6.
11. Спр. 85-а – Каталоги студентів, вписаних на пролекції ц. к. звичайного професора університету М.Грушевського. Вправи історичні. – 1897 – 1902 рр. – Арк. 194 – 197, 210 – 211.
12. Спр. 85. – Лист Міжпартійного комітету (М.Ганкевич, В.Бачинський, М.Павлик) до М.Грушевського. – 12 липня 1912 р. – Арк. 26 – 27.
13. Спр. 86. – Листи "Просвіти", Товариства слов'янської культури (Москва) та інших товариств до М.Грушевського. – 1892 – 1911 рр. – 36 арк.
14. Спр. 87. – Листи редакції "Украинский студент" до М.Грушевського. – 1.04.1913 р. – 12.11.1913 р. – Арк. 27 – 28.
15. Спр. 275. – Чернетки листів М.Грушевського до Ю.Романчука, О.Піпіна, Д.Багалія. – 17 січня 1905 р. – 30 жовтня 1904 р. – Арк. 158 – 184.
16. Спр. 281. – Ч.1. – Листи О.Грушевського до М.Грушевського. 29.01.1907 р. – 13.02.1908 р. – Арк. 71 – 79.
17. Спр. 305. – Листи до М.Грушевського про пересилку видань НТШ, відкриття книгарні у Чернівцях, читання лекцій. – 24 січня 1896 р. – 5 грудня 1912 р. – Арк. 49 – 59.
18. Спр. 375. – Листи М.Василенка до М.Грушевського. – 8.03.1910 р. – 21.05.1913 р. – Арк. 1 – 74, 102.

19. Спр. 425. – Листи І.Горбачевського до М.Грушевського. – 2.01.1904 р. – 18.08.1911 р. – Арк. 27 – 50.
20. Спр. 447. – Листи І.Джиджори до М.Грушевського. – 22.02.1907 р. – 6.03.1914 р. – 349 арк.
21. Спр. 484. – Листи Р.Заклинського до М.Грушевського. – 18.03.1895 р. – 11.03.1914 р. – Арк. 1 – 16.
22. Спр. 485. – Листи М.Залізняка до М.Грушевського. – 2.04.1905 р. – 10.02.1914 р. – Арк. 1 – 173.
23. Спр. 492. – Лист М.Зобківа до М.Грушевського. – 3.06.1895 р. – Арк. 2 – 8.
24. Спр. 498. – Листи П.Іванова до М.Грушевського. – 22 .11.1892 р. – 5.03.1899 р. – 80 арк.
25. Спр. 518. – Листи М.Карєєва до М.Грушевського. – 24.01.1904 р. – 8.11.1904 р. – Арк. 20 – 27.
26. Спр. 542. – Лист О.Колесси до Виділу НТШ. – 22.02.1899 р. – Арк. 5.
27. Спр. 544. – Листи М.Комарова до М.Грушевського. – 1896 – 1897 рр. – Арк. 1 – 14.
28. Спр. 545. – Лист М.Комарова до М.Грушевського. – Б/д. – Арк. 6.
29. Спр. 551. – Листи М.Кордуби до М.Грушевського. Част.1. – 1.04.1895 р. – 20.11.1910 р. – Арк. 2 – 116.
30. Спр. 556. – Листи Ф.Корша до М.Грушевського. – 29.11.1910 р. – 14.04.1914. –Арк. 6 – 13.
31. Спр. 575. – Листи З.Кузелі до М.Грушевського. – 12.02.1903 р. – 11.02.1914 р. – Арк. 1–55, 58 –107, 110–116.
32. Спр. 738. – Листи Р.Сембратовича до М.Грушевського. – 14.04.1903 р. – 31.05.1905 р. – Арк. 1 – 19.
33. Спр. 752. – Листи М.Слабченка до М.Грушевського. – 6.09.1909 р. – 26.04.1910 р. – Арк. 2 – 13.
34. Спр. 754. – Листи С.Смаль-Стоцького до М.Грушевського. – 12.11.1894 р. – 6.10.1927 р. – Арк. 1 – 18.

35. Спр. 755. – Листи С.Смольки до М.Грушевського. – 1895 – 1901 рр. – Арк. 3 – 6.
36. Спр. 768. – Листи М.Стасюка до М.Грушевського. – 5.08.1909 р. – 8.08.1912 р. – Арк. 2 – 10.
37. Спр. 779. – Листи М.Сумцова до М.Грушевського. – 1896 – 1912 рр. – Арк. 1 – 18.
38. Спр. 1059. – Устав Українського научного кружка имени Т.Шевченко в Санкт-Петербурге (Копия). – 8.03.1910 р. – Арк. 61 – 62.

Фонд 2017. Харківське історико-філологічне товариство (1711 – 1921 рр.)

Опис 1.

39. Спр. 686. – Лист М.Федюшки (Євшана) до М.Сумцова. – 10.04. 1907 р. – Арк. 1 – 2.
40. Спр. 701. – Лист М.Грушевського до М.Сумцова. – 24.03.1907 р. – Арк. 1.

Фонд 2052. Сумцов М.Ф. (1854 –1922)

Опис 1.

41. Спр. 27. – Вітання М.Сумцову від українського студентського земляцтва Московського комерційного інституту з приводу читання лекцій українською мовою. – 13 жовтня 1907 р. – Арк. 1 – 2.
42. Спр. 28. – Лист-вітання від студентів Київського політехнічного інституту. – 3.11.1907 р. – Арк. 1–2.
43. Спр. 32. – Лист В.Гнатюка до М.Сумцова. – 18.06.1908 р. – Арк. 1.
44. Спр. 44. – Лист М.Сумцову від НТШ про можливість передачі голосу на загальних зборах І.Франку. – 11.07.1913 р. – Арк. 1
45. Спр. 341. Лист Б.Грінченка до М.Сумцова. – 2.01.1907. – 2 арк.
46. Спр. 370. – Лист В.Данилевича до М.Сумцова. – 3.10.1908 р. – Арк. 1–2.
47. Спр. 371. – Лист В.Данилевича до Сумцова. – Б/д. – Арк. 3.
48. Спр. 615. – Лист М.Кудрицького з привітанням від українських студентів у зв'язку з читанням лекцій українською мовою. – 19.09.1907 р. – Арк. 2.
49. Спр. 1079. – Лист М.Слабченка до М.Сумцова. – 19.07.1907 р. – Арк. 1–2.
50. Спр. 1081. Листи М.Слабченка до М.Сумцова. – Б/д. – Арк. 1–2.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові
Фонд 309. Наукове товариство ім. Шевченка (1757– 1946 рр.)

Опис 1.

51. Спр. 37. – Звіт делегації Наукового товариства ім. Шевченка про поїздку до Відня. – Січень 1902 р. – 9 арк.
52. Спр. 51. – Меморіал послам Крайового сейму у справі матеріального забезпечення Товариства імені Шевченка у Львові. – 1907 р. – 8 арк.
53. Спр. 114. – Листи наукових установ, товариств, музеїв. – 1899 – 1913 рр. – 10 арк.
54. Спр. 115. – Листи дирекцій закордонних музеїв про співробітництво. – 1898 – 1913 рр. – 16 арк.
55. Спр. 155. – Листи ректорів університетів і товариств у Росії про співпрацю. – 1896 – 1911 рр. – 28 арк.
56. Спр. 156. – Листи архівів, учених архівних комісій Росії про обмін виданнями. – 1900 – 1914 рр. – 16 арк.
57. Спр. 213. – Листування з членами товариства про видання наукових праць, зміну статуту, пересилку літератури. – 1913 р. – 88 арк.
58. Спр. 273. – Листи членів НТШ І.Горбачевського, С.Смаль-Стоцького та ін. – 1901 – 1902 рр. – 50 арк.
59. Спр. 543. – Ощадні книжки стипендіальних фондів. – Б/д. – 98 арк.
60. Спр. 594. – Редакція “Записок НТШ”. Алфавітний покажчик авторів наукових праць, брошур та інших видань. – 1908 – 1914 рр. – 155 арк.
61. Спр. 658. – Протоколи засідань Бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. – 1914 р. – 24 арк.
62. Спр. 829. – Бібліотека НТШ. Алфавітний покажчик книжних і антикварних каталогів. – 1900 – 1914 рр. – 54 арк.
63. Спр. 870. – Листи вчених архівних комісій і товариств у Росії про обмін літературою. 1900 – 1914 рр. – Арк. 1–75.
64. Спр. 871. – Листи наукових бібліотек Росії про обмін літературою. – 1900 – 1914 рр. – 32 арк.

65. Спр. 872. – Листи видавців і редакцій в Росії про обмін літературою. – 1900 – 1914 рр. – 14 арк.
66. Спр. 873. – Листи книгарень про висилку літератури. – 1900 – 1913 рр. – 104 арк.
67. Спр. 875. – Листи українських книгарень про пересилку літератури. – 1911–1914 рр. – 49 арк.
68. Спр. 909. – Листи наукових установ, музеїв і видавництв США про обмін і придбання літератури. – 1902 – 1925 рр. – 48 арк.
69. Спр. 922. – Листи Академії наук у Кракові. – 1899 – 1913 рр. – 21 арк.
70. Спр. 935. – Листи наукових установ і видавництв Фінляндії і Франції. – 1910 – 1933 рр. – 30 арк.
71. Спр. 945. – Листи польських організацій (Літературне товариство ім. А.Міцкевича, Польське народознавче товариство) про обмін і придбання літератури. – 1908 – 1913 рр. – 82 арк.
72. Спр. 946. – Листи архівів Варшави, Любліна, Львова та інших міст про обмін літературою. – 1910 – 1939 рр. – 32 арк.
73. Спр. 1683. – Рукопис праці Є.Олесницького “Сторінки з мого життя.” – 1916. – Т.1. – 183 арк.
74. Спр. 1684. – Рукопис праці Є.Олесницького “Сторінки з мого життя.” – 1916. – Т. 2. – 88 арк.
75. Спр. 1815. – Приват-доцент Львівського університету Рудницький С. “Очерк географии Украины”. Правки М.Грушевського. – Б/д. – 10 арк.
76. Спр. 1817. – Конспект лекцій С.Рудницького з метеорології і кліматології. – 1913 р. – Арк. 2–49.
77. Спр. 1818. – Конспект лекцій доктора Рудницького з географії та картографії. – 1909 – 1910 рр. – 188 арк.
78. Спр. 2274. – Листи до В.Гнатюка від кореспондентів на букву "К" (Я.Калетовича, О.Колесси, М.Кордуби) – 18.04.1905р.; 5.10.1904 р.; 7.05.1905 р.; 20.05.1907 р.; 29.05.1911р. р. – Арк. 4 – 100.

Опис 2.

79. Спр. 1. – Протоколи загальних зборів членів Товариства ім. Шевченка. – 4 квітня 1904 р., 29 червня 1904 р. – 53 арк.
80. Спр. 3. – Протоколи загальних зборів членів Товариства ім. Шевченка. Робочий екземпляр і автографи присутніх. – 5 червня 1911 р. – 6 арк.
81. Спр. 4. – Протоколи загальних зборів членів Товариства. – 19 квітня 1905 р. – 16 арк.
82. Спр. 107. – "У справі зміни Статуту Товариства імені Шевченка у Львові". На правах рукопису. – 5/18 грудня 1913 р. – 4 арк.

Фонд 368. Томашівський С. (1875 – 1930 рр.)

Опис 1.

83. Спр. 170. – Листи до С.Томашівського від М.Кордуби, О.Колесси та ін. – 1907 – 1927 рр. – 17 арк.

Фонд 401. Редакція журналу “Літературно-науковий вістник” у Львові. (1896 – 1910 рр.)

Опис 1.

84. Спр. 68. – Рецензії, статті й огляди науковців М.Кордуби, М.Коса, М.Коцовського. – 1896 – 1910 рр. – 116 арк.
85. Спр. 110. – Рецензії та огляди історика С.Томашівського. – 1900 – 1909 рр. – 158 арк.

Фонд 834. Українське студентське товариство “Січ” у Відні.

Опис 1.

86. Спр. 119. – Стаття М.Кордуби "З життя українських студентів у Москві". Рукопис. – Грудень 1906 р. – Арк. 1–6.

Державний архів Одеської області

Фонд 9. Отдельный цензор по внутренней цензуре в г. Одессе

Опис 1.

87. Спр. 369. Сообщения цензурных учреждений о запрещении произведений Маркса, Гоголя, Франко, Гюго, Кониского, Крымского и других авторов. – 12.01.1902 р. – 24.12.1902 р. – 44 арк.

Фонд 11. Одесский комитет иностранной цензуры

Опис 1.

88. Спр. 99. – Переписка Одесского Комитета цензуры с Центральным комитетом иностранной цензуры о разрешенных и запрещенных произведениях. – 17.01.1904 р. – 8.12.1904 р. – 40 арк.

Фонд 45. Правление Императорского Новороссийского университета

Опис 4.

89. Спр. 1227. – Служба А.С.Грушевского в Новороссийском университете. – 1906–1908 рр. – 36 арк.

Опис 9.

90. Спр. 10. – Дело с приват-доцентом и лекциями. О чтении лекций на украинском языке приват-доцентом по кафедре русской истории А.С.Грушевским. – 1908 г. – Арк. 72–287.

Фонд 150. Маркевич О.І. (1890–1906 рр.)

Опис 1.

91. Спр. 3. – Листи М.С.Грушевського до О.І.Маркевича. – 1890 – 1902 рр. – 25 арк.

92. Спр.133. – Письмо А.И. Маркевича в Министерство народного просвещения о снятии запрета на чтение лекций в университете. – Б/д. – 2 арк.

Фонд 153. Линниченко І.А. (1857–1926 рр.)

Опис 1.

93. Спр. 21. – Проект нового университетского Устава. Гранки брошюры И.А.Линниченко "Наше учебное дело. Мысли и факты." – Б/г. – 20 арк.

94. Спр. 29. – Корректурa брошюры И.А.Линниченко "Шах культуре". – Одесса: Техник. – 1910. – 14 арк. .
95. Спр. 41. Малорусский вопрос и автономия Украины. Открытое письмо проф. М.Грушевскому (рукопись). – Б/д. – 149 арк.
96. Спр. 285. – Переписка И.А.Линниченко с М.С.Грушевским. 31.12.1894 р. – 28.02.1917. – 4 арк.

Фонд 162. Зелений П.О. (1843 – 1917 рр.)

Опис 1.

97. Спр. 2. – Листи до редакції "Одесского Вестника". – 1859 – 1917 рр.: Від студентського товариства "Союз" Чернівецького університету. – Грудень 1880 р; від редактора "Діла" В.Барвінського. Львів. – 26.12.1881. – 173 арк.
98. Спр. 3. – Листи до редакції "Одесского Вестника". – 16.01.1884 р. – 25.06.1905 р. – 109 арк.

Фонд 164. Липа І.Л. (1891 – 1918 рр.)

Опис 1.

99. Спр. 11. – Листи Є.Чикаленка до І.Липи. – 23.02.1898 – 26.10.1905 рр. – 73 арк.
100. Спр. 55. – Листи НТШ у Львові до І.Липи. – 1890 – 1912. – 15 арк.

Державний архів Чернівецької області

Фонд 3. Крайове управління Буковини (1854 – 1918 рр.)

Опис 1.

101. Спр. – 7856. – Лист проф. В.Мільковича до Міністерства культів і освіти та супровідні документи у справі кафедри історії Східної Європи. – 15.12.1899 р. – Арк. 1 – 6.
102. Спр. 8061. – Повідомлення про нагляд за українським студентським товариством "Молода Україна" – 6.12.1900 р. – 12.04 1901 р. – Арк. 1–3.
103. Спр. 8193. – Листи міністерства культів і освіти до ректорату цісарсько-королівського університету Франца-Йосифа. – 21.12.1901 р. – 24.12.1901. – 2 арк.

104. Спр. 8232. – Лист Центральної комісії по збереженню пам'ятників мистецтва й історії (Відень). – 6.05.1901 р. – 9.05.1901 р. – 2 арк.
105. Спр. 9169. – Заява професора у м. Парижі Волкова Теодора; Повідомлення повітовим правлінням Буковини про видачу дозволу Т.Волкову на проведення антропологічних досліджень на Буковині. Протокол № 5258. – 7.10.1904 р. – 10.10 1904 р. – 4 арк.

Опис 2.

106. Спр. 15071. – Статут семінару з української мови та літератури на філософському факультеті. – 31 липня 1897 р. – Арк. 141–141-зв.
107. Спр. 21466. – Листування Крайового правління Буковини з міністерством культів і освіти. – 27.10.1905 р. – 28.03.1914 р. – 102 арк.
108. Спр. 21477. – Звіт керівника "Українського семінару" професора С.Смаль-Стоцького про стан підручної бібліотеки семінару. – 5 .01.1905 р. – Арк. 5–8.
109. Спр. 21487. – Листування з міністерством культів і освіти та дирекцією Православного релігійного фонду про призначення стипендій студентам. – 1.01. 1904 р. – 14.10.1905 р. – 122 арк.
110. Спр. 21489. – Листування з ректоратом цісарсько-королівського університету Франца-Йосифа про призначення і виплату державних стипендій студентам. – 3.11.1904 р. – 4.01.1906 р. – 21 арк.
111. Спр. 21492. – Листування з Міністерством освіти і культів та Православною консисторією про надання стипендій з Православного релігійного фонду студентам вищих навчальних закладів Австрії. – 1904 – 1905 рр. – 114 арк.
112. Спр. 21496. – Листи до редакцій газет "Wiener Zeitung", "Czernowitzer Zeitung" та ректорату Чернівецького університету про об'яви конкурсу на отримання державних стипендій, призначених для студентів української національності (Чернетки і копії). – 20.06.1904 р. – 110.08.1904 р. – 3 арк.

113. Спр. 22498. – Листування ректорату цісарсько-королівського університету Франца-Йосифа про призначення державних стипендій студентам-українцям. – 3.04.1905 р. – 26.10 1905 р. – 51 арк.

Фонд 10. – Дирекція поліції м. Чернівці (1905 – 1923 рр.)

Опис 1.

114. Спр. 403. – Розпорядження про встановлення нагляду за проведенням зборів студентів-українців університету. – 1908 р. – 1 арк.

115. Спр. 555. – Протокол (№ 9011) прокуратури м. Чернівці про конфіскацію брошури "Хай живе український університет". – 13.06.1910 р. – 1 арк.

116. Спр. 556. – Повідомлення кримінального відділу крайового суду Буковини про конфіскацію брошури "Хай живе український університет". – 1910 р. – 2 арк.

117. Спр. 558. – Ордер на конфіскацію брошури "Хай живе український університет". – 1910 р. – 1 арк.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського.

Інститут рукопису

Фонд VIII. – Київський університет св. Володимира.

118. Од. зб. 2836. – Проект університетського Статуту. – 1917 р. – 27 с.

Фонд 44. – Чикаленко Є.Х. (1908 – 1918 рр.)

119. Од. зб. 337. – Лист М.Грушевського до Є.Чикаленка. – 10.09.1912 р. – 3 арк.

Фонд 246. – Редакція "Літературно-наукового вістника"

120. Од. зб. 22. – Лист В.Дорошенка зі Львова. – 3.08.1913 р. – 1 арк.

121. Од. зб. 38. – Лист В.Дорошенка зі Львова. – 6.11. 1913 р. – 1 арк.

Фонд X. – Всеукраїнська Академія Наук.

122. Од. зб. 32130. – Доповідна записка О.Янати про стан музею УНТ. – 29.11.1913 р. – 9 арк.

123. Од. зб. 32184. – Лист УНТ Товариству шанувальників соціальних знань. – 6.01.1911. (Копія). – Арк. 1.

124. Од. зб. 32235. – Лист цісарської Академії наук у Відні до УНТ. – 28.05.1911 р. – 1 арк.
125. Од. зб. 32239. – Лист директора Київського комерційного інституту М.Довнара-Запольського до УНТ. – 11.04.1912 р. – 1 арк.
126. Од. зб. 32240. – Лист завідувача бібліотекою Київського комерційного інституту М.Тарасевич до УНТ. – 15.06.1912 р. – 1 арк.
127. Од. зб. 32241. – Лист завідувача бібліотекою Київського комерційного інституту М.Тарасевич до УНТ. – 21.11.1912 р. – 1 арк.
128. Од. зб. 32294. – Лист Виділу НТШ до УНТ. – 2.01.1913 р. – 1 арк.
129. Од. зб. 32919. – Протоколи засідань Ради Наукового товариства у Києві. – 1907 – 1921 рр. – 154 арк.
130. Од. зб. 33131. – Звернення Ради УНТ про збір коштів на розвиток науково-видавничої справи (Проекти). – 1913 р. – 4 арк.

Фонд XXXVI. Кримський А.Ю. (1871 - 1942 рр.)

131. Од. зб. 581. – Лист УНТ до А.Кримського. – 28.02.1914 р. – 1 арк.

Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Відділ рукописних фондів і текстології

Фонд 3. Франко І.Я.

132. Од. зб. 1620. – Листи В.Перетца до І.Франка. – 10.01.1903 р. – 702 арк.
133. Од. зб. 1634. – Листи В.Перетца до І.Франка. – 12.06. 1905 р. – Арк. 834.
134. Од. зб. 1725. – Лист М.Сумцова до І.Франка. – 1906 р. – 1 арк.

Фонд 60. Пулюй І.

135. Од. зб. 226. – Лист М.Павлика до І.Пулюя. – 12.06.1902 р. – 2 арк.
136. Од. зб. 253. – Лист М.Павлика до І.Пулюя. – 2.01.1906 р. – 6 арк.
137. Од. зб. 254. – Лист М.Павлика до І.Пулюя. – 4.04.1902 р. – 2 арк.
138. Од. зб. 261. – Лист М.Павлика до І.Пулюя. – 16.07.1913 р. – 2 арк.

Фонд 135. Барвінський О.Г. (1847 – 1926 рр.)

139. Од. зб. 3. – Спомини з мого життя. Частина III (Рукопис). – 1888 – 1890 рр. – 80 арк.

Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаника НАН України.

Відділ рукописів

Фонд 1. Наукове товариство ім. Т.Шевченка

140. Спр. 23. – Статути студентських українських громад у Москві, Санкт-Петербурзі, Харкові (Гектографічні відбитки). – 1908 – 1912 рр. – 25 арк.
141. Спр. 42-а. – Протоколи засідань Секції Філологічної від року 1893. – 1893 – 1900 рр. – 65 арк.
142. Спр. 101. – Інвентар рукописної колекції бібліотеки НТШ. – 1892 – 1939 рр. – 78 арк.

Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького.

Відділ рукописів і рідкісних видань

Фонд 28. М. Комаров

143. Од. зб. 480. – Листи О.Барвінського, О Борковського, К.Білиловського до М.Комарова. – 1890 – 22.10.1905 р. – Арк. 20 – 72.
144. Од. зб. 481. – Листи К.Антонович, В.І.Василенка, Ф.Вовка, В.Гнатюка, М.Грушевського, В.М.Дмитрієва та ін. – 1897 – 1912 рр. – 149 арк.
145. Од. зб. 482. – Листи С.Єфремова до М.Комарова. – 1898 – 1912 рр. – Арк.5–54.
146. Од. зб. 484. – Листи І.Нечуя-Левицького, К.Михальчука, О.Маркевича, А.Ніковського, Ф.Матушевського до М.Комарова. – 1904–1912 рр. – 149 арк.
147. Од. зб. 487. – Лист С.Томашівського. – 14.05. 1900 р. – Арк.31.
148. Од. зб. 488. – Листи Є.Чикаленка до М.Комарова. – 1892 р. – 19.01.1912 р. – 81 арк.
149. Од. зб. 489. – Листи В.Яворського до М.Комарова. – 22.07.1904 р. – 6.12.1905 р. – Арк. 49 – 60.

II. Опубліковані документи і матеріали

150. В справі зміни статуту Товариства імени Шевченка у Львові. На правах рукопису. – К.: Друк-ня В.П.Бондаренка та П.Ф.Гніздовського, 1913. – 7 с.
151. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український. історик. – 1986. – Ч. 3-4. – С. 76 – 89.
152. Від комісії. Май 1913 р. // Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна комісія НТШ. – Київ-Львів: Друк-ня Л.Кринського, 1913. – Т. 22.– С. 5 – 6 (рим. паг.).
153. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871 – 1989) / Упор. Я.Дашкевич та ін.; Відп. ред. О.Купчинський. – Л.: НТШ, 1998. – 465 с.
154. Доповідна записка академіка В.Перетца. 1914 р. // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції: Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 442 – 444.
155. Доповідна записка генерал-губернатора В.Сухомлинова міністру внутрішніх справ П.Столипіну про рух на захист української та польської мови у школі й Університеті св. Володимира. Січень 1907 р. // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 470.
156. Записка академіка М.Грушевського з приводу висновків Комісії чистки апарату ВУАН. 30 серпня 1930 р.// Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 6.
157. Купчинський О. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи і матеріали) // Олександр Барвінський. 1847 – 1827: Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997. – Л: НТШ у Львові, 2001. – С. 142 – 178.

158. Мотиви до проєктованої зміни Статута (І.Франко). – Львів: НТШ, 1904.– 8 с.
159. Отчет Императорского университета св. Владимира за 1907 г. – Киев: Тип. ун-та, 1907. – 33 с.
160. Отчет о десятилетней деятельности студенческого Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира //Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 383 – 390.
161. Павлик М. З Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Промова на загальних зборах 4 цвітня 1904 р. – Л.: Уділова друкарня, 1905. – 24 с.
162. Про виданє джерел до історії українсько-руської. Записка М.Грушевського до хв. Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка // Справозданє з діяльности Виділу і секцій Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 грудня 1894 р. – Л.: НТШ, 1895. – С. 12 – 15.
163. Проєкт зміни статута Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, предложений надзвичайним загальними зборам 26 грудня 1913 р. – Львів: НТШ. – 14 с.
164. Проєкт Статута Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Внескодавець др. І.Франко. – Львів: НТШ, 1904. – 8 с.
165. Проєкт Статута Наукового товариства ім. Шевченка, злагоджений для загальних зборів // Хроніка НТШ. – 1903. – Ч.13. – С. 7 – 19.
166. Промова посла Олександра Барвінського виголошена в Державній раді в загальній розправі бюджетовій при бюджеті міністерства просвіти 17 марця 1902 р. // Буковина. – 1902. – Ч. 32. –15(28) марця; Ч. 33. – 17(30) марця.
167. Протоколы заседаний архивной комиссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 1 – 9 (рим. паг.).
168. Регулямін для видавництв Наукового товариства імені Шевченка. Ухвалений Виділом на засіданю дня 6 вересня 1911 р. – Львів: НТШ, 1911. – 4 с.

169. Регулярін для видавництв Наукового товариства імені Шевченка. Ухвалений Виділом на засіданню дня 20 падолиста 1912 р. – Львів: НТШ, 1912. – 4 с.
170. Регулярін секцій і наукових комісій Наукового товариства ім. Шевченка (ухвалений на спільному засіданні секцій 19 (31) січня і потверджений Виділом 7 лютого 1900 р.) // Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. 1. – С. 46 – 48.
171. Резолюция студентов-украинцев [Документы, известия и заметки] // Кіевская старина. – 1905. – Т. 91. – Кн. 11-12. – С. 102 – 110.
172. Реферат Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова / Пер. В.Гнатюк // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн.5. – С. 164 – 174; Кн. 6. – С. 218 – 230; Т.31. – Кн. 7. – С. 1 – 16.
173. Семь документов из бывшего архива Новосибирского обкома КПСС. Директива ЦК ВКП(б) ЦК союзных республик, крайкомам и обкомам партии о негласном вмешательстве в кампанию по выборам в АН СССР // Вестник Российской Академии Наук. – 1994. – Т. 64. – № 11. – С. 1033 –1041.
174. Sprawozdane z діяльности Виділу "Наукового товариства ім. Шевченка" за час від 1 січня до 31 грудня 1896 р. // Буковина. – 1897. – Ч. 18. – 23 січня (4 лютого).
175. Sprawozdane z діяльности виділу і секцій Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 грудня 1894 р. – Л.: НТШ, 1895. – 16 с.
176. Sprawozdane z перших загальних зборів Товариства имени Шевченка. – Львів: Тов-во імени Шевченка, 1874. – 14 с.
177. Sprawozdanne pro діяльність і розвиток наукового товариства імени Шевченка // Записки НТШ. Упор. Ол. Барвінський. – Львів, 1893. – Т. 2. – С. 173 – 189.
178. Спроба заснувати кийське студентське земляцтво. 10 грудня 1918 р. // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади. К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 586 – 587.

179. Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Прийнятий до відомости ц. к. Намісництва 16 цвітня 1898 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 23-24. – Кн. 3-4 – С. 5 – 2 (окр. паг.).
180. Статут Наукового товариства імени Шевченка у Львові, ухвалений Загальними зборами 29 червня 1904 р. Затверджений ц. к. Намісництвом 25 серпня 1904 р. – Львів: Друк-ня НТШ, 1904. – 8 с.
181. Статут Українського наукового товариства у Києві. – Київ.: Друк-ня другої артілі, 1906. – 10 с.
182. Украинская платформа [Предвыборная программа ТУП] // Украинская жизнь. – 1912. – № 4. – С. 82 – 83.
183. Устав Украинского научного общества в г. Киеве. Утвержден Киевским губернатором 9 декабря 1906 г. – Київ: Тип. П.Барского, 1907. – 11 с.
184. Учебные правила и программы историко-филологического факультета Императорского университета Св. Владимира / Составил декан Н.Бубнов. – Киев.: Тип. ун-та, 1911. – 134 с.
185. An die ruthenische Intelligenz! 14 Mdrz 1904. Aufruf // Ruthenische Revue. – 1904. – N.6. – S. 124 – 130.
186. An unsere Leser! // Ruthenische Revue. – 1903. – N. 1. – S.1 – 2.
187. Bericht der von der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften nach Wien entsendeten Deputation. 9 Februar 1902 // Ruthenische Revue. – 1904. – N. 7. – S.149 – 151.
188. Deutschsprachige Quellen zur Geschichte des Bildungswesens der Bukowina um 1900 / Hrsg. Halyna Czeban und Elmar Lechner. – Klagenfurt, 1994. – 41 S.
189. Personalstand der K.K. Franz Josephs-Universitdt zu Czernowitz im Studienjahre 1912/1913. – Czernowitz:Verlag des akademischen Senates.– 1912. – 24 S.

III. Рецензії, бібліографічні огляди, науково-освітня хроніка

190. Академік Станіслав Дністрянський (1870 – 1935): Бібліографія / Упор. та автор вступу М.Мушинка. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького АН України, 1992. – 93 с.

191. Василенко М. *З історії устрою Гетьманщини*. Критичні замітки // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С. 103 – 116.
192. Василенко М. З приводу заміток д. М.Є.Слабченка // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – Кн. 4. – С. 79 – 86.
193. Виклади з руської мови і літератури [Новинки] // Буковина. – 1895. – Ч. 114. – 23 верес. (6 жовтня).
194. Від редакції // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 189 – 191.
195. Відозва Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Виклад змісту [Наука] // Зоря. – 1894. – Ч. 2. – 15 (27) січня.
196. Вісті з російської України // Буковина. – 1907. – 28 березня (10 цвітня).
197. Віче української академічної молодіжи // Буковина. – 1908. – 18 червня (1 липня).
198. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) [Хроніка] // Україна. – 1925. – Кн.1-2 (11). – С. 221 – 226.
199. Грушевський М. *Zygmunt Gloger. Geografia Bibliografia historyi polskiej. Kraków. 1895 – 190**historyczna dawnej Polski. Kraków, 1903. str. 387* // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 54. – Кн. 4. – С. 55 – 56.
200. Грушевський М. *Курс русской истории проф. В.Ключевского. Ч. 1. – М., 1904. – 456 с.; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч.1. – Киевская Русь. – СПб. – 1903. – 173 с.; Город и деревня в русской истории. – СПб. – 1902. – 84 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. М.В.Довнар-Запольского. – Т.1. – М. – 1904. – 639 с.* // Записки НТШ. – Львів, 1905. – Т. 67. – Кн. 5. – С. 4 – 8 (окр. паг.)
201. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 10 – 17 (окр. паг.).
202. Грушевський М. У справі доступу на Львівський університет // ЛНВ. – 1900. – Т. 9. – С. 80 (окр. паг.).

203. Грушевський М., *Bibliografia historyi polskiej. Kraków. 1895–190, 529–1144* ст. // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 55. – Кн. 5. – С. 33 – 37.
204. Д.К.[Д.Коренець]. Наукова хроніка. Огляд часописей за 1902 р. Часописи, видавані на російській Україні // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т.55. – Кн. 5. – С. 1 – 12.
205. Державні стипендії для студентів руської народності [Новинки] // Буковина. – 1902. – Ч. 30. – 10 (23) марця.
206. Джиджора І. *Записки Українського Наукового Товариства в Київі. – Кн. III, під ред. М.Грушевського, В.Перетца, К.Михальчука. Київ, 1909, ст. 158* // ЛНВ. – 1909. – Т. 47. – С. 179 – 181.
207. Доманицкий В. *Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського. Львів, 1898 – 1900 рр. Томи I, II,III* // Кієвская старина. – 1902. – Т. 79. – Кн. 12. – С. 186 – 193.
208. Доманицкий В. *Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т.IV. Львів, 1903* // Кієвская старина. – 1903. – Т. 83. – Кн. 12. – С. 163 – 171.
209. Ефремов С. *Рубакин Н.А. Среди книг. Опыт обзора русских книжных богатств. изд. 2, доп. и перераб. М., 1911* // Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С. 133 – 132.
210. Жаданє румунських катедр на універзидеті у Чернівцях [Новинки] // Буковина. – 1908. – 10 (23) червня.
211. З Наукового товариства ім. Шевченка. Збір діалектів [Хроніка] //Зоря. – 1894. – 15 (27)
212. З Наукового товариства ім. Шевченка. Обрання президії Археографічної комісії [Хроніка] // Зоря. – 1896. – Ч.2. – 16 (28) січня.
213. З Товариства. Загальні збори товариства 2 н. с. лютого 1898 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 22.– Кн. 2.– С. 1 – 3 (окр. паг.).
214. З Товариства. Надзвичайні загальні збори 8 грудня 1896 р. // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 14. – С. 2 – 4.
215. Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка з 2 лютого с. р. // Буковина. – 1897. – Ч. 20. – 25 січня (6 лютого).

216. Зализняк Н. Фатальный компас. *Historya Rusi Poiudniowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. Краков, 1912. стр. 366. Издание Краковской Академии Наук // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 94 – 101.
217. Зализняк М. Історія України Олександра Яблоновського. *Aleksander Jbionowski – Historya Rusi Poiudniowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. Краків, 1912. Видання Краківської Академії наук. Ст. 366 // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – Кн. 4. – С. 190 – 213.
218. Збори Наукового товариства ім. Шевченка [Новинки] // Буковина. – 1897. – Ч. 18. – 23 січня (4 лютого).
219. И.Л.[Могилянський М.] Библиография: "Украинский Студент". *Збірник 2. Санкт-Петербург. 1913* // Украинская жизнь. – 1913. – № 12. – С. 105 – 106.
220. Из Львовского университета // Кевская старина. – 1902. – Т. 77. – Кн. 5. – С. 111 – 117.
221. І.К. [Крип'якевич І.] Наукова хроніка. Огляд часописей за 1904 р. *Києвские университетские известия* // Записки НТШ. – Львів, 1905. – Т. 68. – Кн. 6. – С. 7 – 8.
222. Из Чернівецького університету [Новинки] // Буковина. – 1905. – Ч. 216. – 6 (19) лютого.
223. Інформація про звернення до декана історико-філологічного факультету студентів-українців про створення української секції для вивчення історії й етнографії України // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський*. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 490.
224. Корш Ф. Националистическая наука. Русские и украинцы. *Проф. И.А.Сикорский. Глава из этнологического катехизиса. К. 1913*. // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 14 – 34.
225. Кревецкий І. Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Рецензія) // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – С. 364–366.
226. Кріль М. *Курляк І.Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864-1918)*. Львів, 1997. 222 с. ; *Її ж. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX*

- перша половина ХХ ст.): *Історико-педагогічний аспект*. – Тернопіль, 2000. – 328 с. // *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. – 2000. – Вип. 35-56. – С. 659 – 663.
227. Кузеля З. Людовий університет у Празі // *ЛНВ*. – 1904. – Т. 28. – С. 139 – 140 (окр. паг.).
228. Л.Ч. [Шульгин Я.] Г.Сковорода. Проба бібліографії // *Записки НТШ*. – Львів, 1899. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 1 – 14 (окр. паг.).
229. М.П. [Порш М.] *Студії з поля суспільних наук й статистики*. Видає Статистична комісія НТШ у Львові // *ЛНВ*. – 1912. – Т. 50. – С. 587 С. 585 – 587.
230. Маркевич Алексей Иванович (1847–1903): Библиографический указатель / Сост. В.В.Самодурова, И.В.Максименко. Науч. ред., автор вступ. ст. Т.Н.Попова. – Одесса: Астропринт, 1997. – 150 с.
231. Міністр просвіти затвердив д-ра Стефана Рудницького на приват-доцента Львівського університету [Новинки] // *Буковина*. – 1908. – Ч. 109. – 14 (27) вересня.
232. На зборах Наукового товариства ім. Шевченка [Новинки] // *Буковина*. – 1897. – Ч. 8. – 11 (23) січня.
233. Наріжний С. Усгаїніса в чеському історичному часописі // *Записки НТШ*. – Т. 150: Ювілейний збірник НТШ у Львові / Праці ФС та ІФС. – Львів, 1929. – С. 445 – 458.
234. Наріжний С. З поля нашої науки (*Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. 151. Праці історично-філологічної секції*. – Львів, 1931. – 240 с.) // *ЛНВ*. – 1932. – Т. 109. – Кн. 6. – С. 562 – 566.
235. Никирса М. Мількович Володимир // *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник* / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С. Шандра: У 3-х вип. – Вип. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К.: ГАУ, 1999. – С. 225 – 226.
236. Нова праця приват-доцента, д-ра К.Студинського [Новинки] // *Буковина*. – 1897. – Ч. 10. – 14 (26) січня.

237. Новый украинский научный журнал "Україна" // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 114 – 115.
238. Оголошення на розпродаж праць проф. Михайла Грушевського // ЛНВ. – 1907. – Т. 39. – С. 168.
239. Од редакції // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 10. – С. 1 – 3 (рим. паг.)
240. Од редакції // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 12. – С. 3 – 4 (рим. паг.).
241. Отчет о десятилетней деятельности студенческого Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 383 – 390.
242. Павлик М. З Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Промова на загальних зборах 4 цвітня 1904 р. – Львів: Уділова друкарня, 1905. – 24 с.
243. Панейко В. Вільні університетські курси в Берліні // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – С. 92 – 93 (окр. паг.).
244. Перша лекція О.Грушевського в Одеському університеті [Новинки] // Буковина. – 1907. – 8 (21) цвітня).
245. Пиріг Р.Я. *Ю.І. Шаповал, І.В. Верба Михайло Грушевський*. – К.: *Альтернативи*, 2005. – 352 с. // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 223 – 227.
246. Подорож академічної молодіжи на чужину [Сецесія українських студентів із Львівського університету] // Буковина. – Ч. 3. – 1902. – 6 (19) січня.
247. Покажчик до Записок Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. I – XX. Роки I-IV. – Л.: НТШ, 1898. – 66 с.
248. Порш М. *Статистический справочник. Вып. II. Финансы*. – Спб // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 184 – 188.
249. Прощанє молодіжи [Студентська сецесія з Львівського університету] // Буковина. – 1902. – Ч. 2. – 4 (17) січня.

250. Садовский В. *Студії з поля суспільних наук й статистики*. Видає Статистична комісія НТШ у Львові // *Украинская жизнь*. – 1912. – № 7-8. – С. 143 – 144.
251. Садовський В. *Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі. Записки Українського наукового товариства у Києві*. – 1911. Кн. 8-9 // *Записки НТШ*. – Львів, 1912. – Т. 108. – Кн. 2. – С. 209 – 216.
252. Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка // *Записки НТШ*. – Львів, 1913. – Т. 116. – Кн. 4. – С. 69 – 79.
253. Томашівський С. *Prof. Dr. Wladimir Milkowicz. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt*. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 S. // *Записки НТШ*. – Львів, 1907. – Т. 80. – Кн. 6. – С. 195 – 201.
254. Томашівський С. Нова книжка – нові часи // *ЛНВ*. – 1905. – Т. 29. – С. 43 – 53 (окр. паг.).
255. Украинские высшие курсы // *Украинская жизнь*. – 1913. – № 3. – С. 91.
256. Украинские высшие народные курсы // *Украинская жизнь*. – 1912. – № 12. – С. 98.
257. Украинский книжный магазин в Петербурге // *Украинская жизнь*. – 1912. – № 9. – С. 90 – 91.
258. Університети у Європі // *Буковина*. – 1908. – Ч. 129. – 21 жовтня (13 листопада)
259. Університетська справа // *Буковина*. – 1908. – 8 (21) червня.
260. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. – Зібрання творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 24 – 73.
261. Франко І. *Україна, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. Рік перший, том I. У Києві. 1907 р.* // *ЛНВ*. – 1907. – Т. 38. – С. 506 – 512.
262. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" // *Записки УНТ*. – 1908. – Кн. 1. – С. 150 – 159.

263. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" // Записки УНТ. – 1912. – Кн. 10 – С. 158 – 164.
264. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" за 1908 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. 4. – С. 153 – 159.
265. Хроніка "Українського Наукового товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1910. – Кн. 7. – С. 107 – 114.
266. Хроніка "Українського Наукового Товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1911. – Кн. 9. – С. 121 – 127
267. Хроніка "Українського Наукового Товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1913. – Кн. 12. – С. 158 – 163.
268. Хроніка і бібліографія [Катедра австрійського права на Львівським університеті] // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 133 – 142.
269. Хроніка і бібліографія [Конкурс] // ЛНВ. – 1904. – Т. 28. – Кн. 4. – С. 130 – 140 (окр. паг. 2).
270. Хроніка і бібліографія [Посади лекторів українсько-руської мови] // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 200 – 210.
271. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів: НТШ, 1900 – Ч. 1 – 1918. – Ч. 60/62.
272. Хроніка Українського Наукового Товариства за 1913 рік // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 147 – 151.
273. Чорновол І. *Czesław Partacz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukrainski w Galicji w latach 1888 – 1908.* – Torun: Wyd-wo „Adam Marszałek”. – 1996. – 280 s. // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції / ред. О.Купчинський. – Л.: ВЦ НТШ, 1997.– Т. 233. – С. 617– 622.
274. Ясінський Б. Літературно-науковий вісник: Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932).– К.: Смолоскип, 2000. – 544 с.

IV. Автобіографії, щоденники, спогади

275. Багалій Д. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. – Х.: ХГІ “НУА” Золоті сторінки, 1999. – С. 57 – 214.
276. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Ч. Ш / Публ. І.Чорновола // Україна в минулому. – К.; Л.: НАН України, Ін-т української археографії. Львів. відділ. – 1993. – Вип. 4. – С. 153 – 161.
277. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упор. А.Шацька, О.Федорук; Ред. Л.Винар, І.Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
278. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – Березень-квітень (33). – С. 92 – 101.
279. Білокінь С. На зламах епохи. Спогади історика. – Біла Церква: Вид-во Пшонковський О.В., 2005. – 336 с.
280. Варнеке Б.В. Памяти Ф.Е.Корша // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135-летию Одесского университета. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 172.
281. Вахнянин А. Спомини з життя (посмертне виданє) / Зладив Кирило Студинський. – Львів: Печатня В.А.Шийковського, 1908. – 138 с.
282. Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик.– 1991. – Ч. 1-2. – С. 150 – 167.
283. Верзилов А.В. Воспоминания о В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов. – 1908. – Вып. 7. – С. 86 – 103.
284. Верзилов А.В. Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича: Речь, произнесенная в заседании Черниговской архивной комиссии, посвященной памяти В.Б.Антоновича. 6 апр. 1908 г. // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов. – 1908. – Вып. 7. – С. 145 – 153.
285. Вернадський В. Щоденники (1917 – 1921) Уривки // Вісник НАН України. – 2003. – №. 2. – С. 6 – 10.
286. Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 45 – 60.

287. Гехтер М. Спогади. Листи до М.Грушевського / Упор. І.Ткаченко. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2005. – 62 с.
288. Грушевський М. Автобіографія. (Друковано як рукопис). – Львів: НТШ, 1906 – 16 с.
289. Грушевський М. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918 – 1923 // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 180 – 191.
290. Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. 55. – Кн. 5. – С. 1 – 14.
291. Грушевський М. Спомини / Публ. С.Білоконя; Передм. Ф.Шевченка. – Ч.1 // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115 – 149; Ч.2. – 1989. – № 8. – С. 103 – 154.
292. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197 – 213.
293. Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 220 – 240.
294. Грушевський М.С. Щоденник (1888 – 1894) / Переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л.Зашкільняка. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1997. – 261 с.
295. Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров) [Некролог]. – ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – С. 120 – 131.
296. Дорошенко Д. Доповнення до споминів В.В.Садовського // З іменем святого Володимира. У 2 кн. – К.: Заповіт. – 1994. – Кн. – 2. – С. 354 – 356.
297. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
298. Драгоманов М. Австро-руські спомини: У п'яти частинах. – Львів: Друкарня НТШ, 1892.– Ч. 5. – 456 с.

299. Житецький І. Заходи коло організації історичного Товариства в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 23 – 30.
300. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. Подготовка текста В.П.Золотарев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 384 с.
301. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (Особисті спомини) // Вісник Союзу визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795 – 796.
302. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич; Упор. Ф.Стеблій. – Л.: НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2001. – С. 78 – 140.
303. Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 274 – 277.
304. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.І. – Варшава: Б.в., 1932. – 286 с.
305. Міяковський В. З молодих років К.Михальчука. З нагоди десятиліття його смерті. – Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С. 121 – 134.
306. Моргуліс З. Федір Євгенович Корш. Кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті // Україна. – 1929. – Липень – серпень (35). – С. 106 – 114.
307. Овсяннико-Куликовский Д. Воспоминания // Литературно-критические работы: В 2-х т. –Т. 2. – М.: Худ. лит., 1989. – С. 306 – 487.
308. Олесницький Є. Сторінки з мого життя (1860 – 1890). – Ч. 1. – Львів: Видавнича спілка "Діло", 1935. – 252 с.
309. Паньківський К. Спогади про НТШ // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 94 – 99.
310. Раковський І. Спомини про Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові // Український історик. – 1979. – Ч. 1-4. – С. 91 – 101.
311. Русова С. Мої спомини. – Львів: Хортиця, 1937. – 284 с.
312. Спогади Кесаря Білиловського / Публ. І.Заславського // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 118 – 144.

313. Спогади про Івана Франка / Упор., вступ. стаття і прим. М.І.Гнатюка. – Л.: Каменяр, 1997. – 635 с.
314. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / За ред. В.Верстюка та М.Антоновича. – К.; Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.
315. Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т.: Т. 1 (1907 – 1917). – К.: Темпора, 2004. – 428 с.; Т. 2 (1918 – 1919). – К.: Темпора, 2004. – 463 с.
316. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861 – 1907) / Передм. В.Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
317. Щоденник М.Грушевського за 1910 р. / Публ. І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – Ч.1-4. – С. 96 – 127.
318. Щоденники М.С.Грушевського (1904 – 1910) / Публ. І.Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10 – 30.

V. Опубліковане листування

319. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок". (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – Т. 150: Ювілейний збірник НТШ у Львові / Праці ФС та ІФС. – Львів, 1929. – С. 338 – 390.
320. Д.І Яворницький – М.С.Грушевському / Підготовка до друку Ю.А.Мицик // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 38 – 42.
321. Лист М.Грушевського до М.Возняка. 12 листопада 1930 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Либідь, 1992. – С. 311.
322. Лист Миколи Чубатого до Любомира Винара. 3 жовтня 1967 р. // Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1995. – С. 215 – 219.
323. Лист П.М.Голубовського до Д.І.Яворницького. 20 лист. 1896 р. // Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького / Упор. С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І.Перкова. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. – С. 136 – 137.

324. Листи В.Антоновича до М.Грушевського / Публ. О.Ситника // Український історик. – 1993. – Ч. 1-4. – С. 157 – 170.
325. Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського. Підг. до друку Л.Винар, С. Панькова // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 507 – 517.
326. Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. / Упор. В.Мазний. – Ніжин.: Аспект. – Т. 2. – 343 с.
327. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / Публ. В.Наулка // Університет. Історико-філософський журнал. – 2005. – № 2. – С. 42 – 49.
328. Листи Михайла Грушевського до Ватрослава Ягича / Публ. Й.Дзендзелівського // Записки НТШ: Праці філологічної секції – Л.: НТШ, 1992. – Т. 224. – С. 283 – 288.
329. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932) / Упор., передм. Г.Сварник; вступ ст. Я.Дашкевич. – Л.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 268 с., 20 (рим. паг.)
330. Листи Михайла Грушевського до Миколи Сумцова // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 7.
331. Листування В.Ястребова з М.Грушевським / Публ. Н.Руденко // Університет. Історико-філософський журнал. – 2005. – № 1. – С. 52 – 60.
332. Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західньої України. – Т. 1. – Київ: ВУАН, 1928. – 508 с.
333. Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар; упор. Г.Бурлака. – К., Л; Нью-Йорк, Париж, Торонто: УІТ; НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка, 1997. – Т. 1. – 398 с.
334. Листування Михайла Грушевського / Упор.: Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. Л.Винар. – К., Нью-Йорк: УІТ; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, 2001. – Т. 2. – 412 с.

335. Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К., Нью-Йорк: УІТ; НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка, 2006. – Т. 3. – 718 с.
336. Листування Степана Рудницького / Упор., вступна ст., примітки П.Штойко. – Л.: НТШ у Львові, 2006. – 433 с.
337. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упор. В.Наулко, Н.Руденко, О.Франко. Передмова В.Наулка. – Л.; К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського; ЛНБ ім. В.Стефаніка, 2001. – 216 с.
338. Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 89–106; № 6. – С. 25–38.
339. Марочко В.І. "Борітеся – поборете!" Листи Михайла Грушевського на еміграції (1919 – 1922) // Україна Соборна: Зб. наукових статей. – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – С. 152 – 160.
340. Наулко В. Листи Степана Рудницького до Михайла Грушевського (початок ХХ ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 85 – 97.
341. Наулко В. Листи Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Р.Ф. Кайндль: Вікно в європейську науку: Матеріали II Міжнар. семінару "Кайндлівські читання", 28–29 трав. 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 340 – 347.
342. Невідомі листи М.Міхновського до М.Грушевського / Публ. О.Ф.Овсієнко, О.П.Сарнацького // Архіви України. – 2003. – № 1/3. – С. 257 – 261.
343. Одеські матеріали Михайла Грушевського / Публ. В.Заруби // Дзвін. – 1995. – № 5. – С. 113 – 117.
344. Перапіска М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893 – 1908) / Склад.: В.М.Лебедзева [і інш.]. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2005. – 170 с.
345. Столыпін П.А.Письмо губернаторам. 20 января 1910 г. // Переписка. – М.: РОССПЭН, 2004. – 704 с.

346. Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка. Листування Ф.Вовка з Ол. Барвінським (в рр. 1891 і 1900–1903 // Записки НТШ. – Т. 150: Ювілейний збірник НТШ у Львові / Праці ФС та ІФС. – Львів, 1929. – С. 405–427.
347. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941) / Упор. О.В.Гайова, У.Є.Єдлинська, Г.І.Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.
348. Уривок з листа Івана Белея до Олександра Барвінського з приводу запрошення В.Антоновича і М.Грушевського до Львова / Підг. до друку М.Ф.Нечиталюк // Вісник Львівського університету. Серія: Українська журналістика. – 1992. – № 17. – С. 91 – 93.
349. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 50: Листи (1895 – 1915). – К.: Наукова думка, 1986. – 703 с.
350. Хмарський В. Листування І.А. Линниченка та М.С. Грушевського // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 538 – 547.

VI. Публіцистика

351. Буда С. За український університет. – Київ: Вік, 1912. – 50 с.
352. Вінковський Т. Йосиф II чи Ян Казимир? – Львів: Руслан, 1912. – 50 с.
353. Гехтер М. Українське життя в Росії // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – С. 123 – 148.
354. Гнатюк В. Справа уваги на сучасні теми українсько-руського університету у Львові // ЛНВ. – 1901. – Т. 16. – С. 159 – 175 (окр. паг.).
355. Гнатюк В. Справа українсько-руського університету у Львові // ЛНВ. – 1902. – Т. 17. – Кн. 1-3. – С. 49 – 72 (окр. паг.).
356. Грушевський М. Академічний дім // Твори: У 50 т. / Ред.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Гол. ред. П.Сохань / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 277 – 278.
357. Грушевський М. З біжучої хвилі. Новий кордон // ЛНВ. – 1906. – Т. 34. – С. 380 – 383.

358. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист перший // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 129 – 141.
359. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист третій // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т.1. – С. 160 – 187.
360. Грушевський М. На українські теми: Видавнича криза // ЛНВ. – 1909. – Т. 48. – С. 108 – 117.
361. Грушевський М. На українські теми: Нова хвиля // ЛНВ. – 1914. – Т. 65. – С. 22 – 30.
362. Грушевський М. Наша політика // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2005. – Т. 2. – С 253 –324.
363. Грушевський М. Призабута справа // ЛНВ. – 1911. – Т. 56. – С. 285 – 289.
364. Грушевський М. Українство й питання дня в Росії // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – С. 1 – 10 (окр. паг.).
365. Грушевський М. Український П'ємонт // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 444 – 447.
366. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродженє в історичнім розвою українсько-руського народу // ЛНВ. – 1898. – Т. 4. – С. 75 – 81.
367. Грушевський М. Чи не спроможемось? Справа українських катедр // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 418 – 425.
368. Грушевський М. Що зробити з "Академічним фондом"? // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т.1. – С. 241 – 243.
369. Грушевський М.С. Про українську мову й українську справу. Статті й замітки // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 18 – 40.
370. Грушевський М.С. Українські кафедри // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т.1. – С. 279 – 280.

371. Донцов Д. Націоналізм // Твори: У 3 т. –Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці / Упор. О.Баган. – Л.: Кальварія, 2001. – С. 243– 425.
372. За український університет. – Львів.: Молода Україна, 1910. – 81 с.
373. Заклинський К. Університетська молодіж Австрійської України за останні 40 літ // Українська хата. – 1913. – № 10. – С. 633 – 641.
374. Зубрицький М. Становище руської журналістики супротив наукової роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка // ЛНВ. – 1905. – Т. 31. – С. 71 – 75 (окр. паг.).
375. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – Киев: Русская печатня, 1908. – 68 с.
376. Камінський А. З подорожі по Європі. Швейцарія. – ЛНВ. – 1901. – Т. 13. – С. 114 – 120 (окр. паг.).
377. Камінський А. Університет через підписку. – Чернівці: Руська Рада, 1902. – 21 с.
378. Кобилянська О. Через кладку // Твори: У 5 т. – Київ: Держлітвидав України, 1963. – Т. 4. – С. 7 – 341.
379. Линниченко И. Малорусская культура. – Одесса: Тип-я Южно-русского просветительского об-ва, 1919. – 17 с.
380. Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Історичні есе: У 2. т. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицак. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 381– 407.
381. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Л.; Нью Йорк: ВЦ НТШ, 1999. – 192 с.
382. О преобразовании императорского Московского университета на началах русской государственности и русской народности. – М.: Об-во распротр. полезн. книг, 1907. – 28 с.
383. О русский універзитет у Львові. – Львів.: Ред. "Діло", 1904. – 47 с.
384. Олесницький Е. Борьба за украинский университет // Украинская жизнь. – 1912. – № 7-8. – С. 20 – 37.

385. Перед Загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка. Комітет народного добра. – Львів: Друк-ня І.Єгера, 1913. – 15 с.
386. Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Кн. 2. – С.20 – 36.
387. Петлюра С. К вопросу о культурном творчестве // Украинская жизнь. – 1912. – № 7-8. – С. 7 – 19.
388. Петлюра С. К практическим задачам украинства // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 94 – 99.
389. Петлюра С. Українські кафедри і український пролетаріат // Слово. – 1907. – 22 вересня.
390. Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембрідж; Нью-Йорк: ФКУ, 1973. – 188 с.
391. Спектатор [І.Джиджора] Процес 101 // ЛНВ. – 1911. – Т. 54.– Кн. 5. – С. 362 – 377.
392. Стефаник В. Поети і інтелігенція // Твори. – Київ: Дніпро, 1964. – С. 323 – 324.
393. Томашівський С. Під колесами історії. – Берлін: Українське слово, 1922. – 86 с.
394. Українсько-руський університет. Пам'яткова книжка першого віча студентів українців-русинів всіх висших шкіл Австрії в справі оснований українсько-руського університету. Зібрав і видав Михайло Крушельницький. – Львів: Друк-ня С.Манецького, 1899. – 52 с.
395. Флоринский Т. Нужны ли “украинские кафедры”. – Л.: Ставропигийный ин-т, 1907. – 22 с.
396. Франко І. Дещо про себе самого. Передмова до збірки "Образки галиційські" // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 24 – 27.
397. Франко І. З новим роком // Житє і слово. – 1896. – Вип. VI. – Кн.1. – С. 1–12.
398. Франко І. З поля нашої науки // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891– 1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 166 – 178.

399. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 24 – 40.
400. Франко І. Непорозуміння в справі зміни статута Наук. тов. ім. Шевченка у Львові // Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892–1934 / Серія: Грушевськіяна. – Т. 8.– Нью-Йорк; Дрогобич; Л.: УІТ, 2006.– С. 358 – 360.
401. Франко І. Як я став "казенним радикалом" // Житє і слово. – 1896. – Кн. 6. – С. 473 – 500.
402. Цегельський Л. За український університет у Львові // ЛНВ. – 1912. – Т. 60. – Кн. 10. – С. 156 – 165.
403. Черкасенко С. З українського життя // ЛНВ. – 1913. – Т. 63. – С. 234 – 248.
404. Чи даліше оставатися на чужині, чи вертати? Лист з Відня // Буковина. – 1902. – Ч. 28. – 6 (19) марця.
405. Шлемкевича М. [М.Іванейко] Вартість науки. – ЛНВ. – 1926. – Т. 91. – С. 357 – 367
406. Шлемкевич М. Галичанство. – Л: "За вільну Україну", 1997. – 104 с.
407. Шлемкевич М. Загублена українська людина: Життя і мислі. Книга друга. – Нью-Йорк: Друк-ня "Р.Крупка-М.Пирський.", 1954. – 160 с.
408. Щеголев С.Н. Современное украинство. Его происхождение и задачи. – Киев: Б/и. – 1913. – 158 с.
409. Щеголев С.Н. История "украинского сепаратизма". – М.: Имперская традиция, 2004. – 472 с.
410. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – Киев: Тип. Тов-ва И.Н.Кушнарєв, 1912. – 588 с.

VII. Монографії і статті

411. Алексієвець М.М., Савенко В.В. Роль Наукового товариства ім. Т.Шевченка в українському відродженні. – Тернопіль: Літопис, 1999. – 188 с.
412. Антонович Д. Українська артистична вистава у Києві // ЛНВ. – 1912. – Т. 57. – Кн. 1. – С. 110 – 115.

413. Антонович М. В.Липинський і Д.Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. – 1982 – 1983. – Ч. 3-4. – С. 5 – 18
414. Арсенич П. Народознавство Володимира Шухевича (Передмова) // Шухевич В.О. Гуцульщина. Ч. 1, 2.– Верховина: “Гуцульщина”. – 1997. – С. 7– 24.
415. Багалій Д. Іван Франко яко науковий діяч (Загальний нарис) // Україна. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 21– 42.
416. Барвінський О. Про заснуванє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. Впорядкував д. Ю.Целевич. – Львів, 1892. – Ч. 1. – С. 208 – 212.
417. Барвінський Ол. Заснуванне катедри історії України в Львівському університеті. Окремий відбиток. – Львів: НТШ, 1925. – 18 с.
418. Бардаш О. Протистояння російського царизму розвиткові української мови // Зб. мат. УІ Всеукраїнської науково-практичної конференції "Молодь, освіта, наука, культурна самосвідомість". – К.: Європ. ун-т. – 2004. – Т. 3. – С. 10 – 14.
419. Березовський О. Журнал "Україна" – спадкоємець "Киевской Старини" // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 52 – 57.
420. Бернал Дж. Наука в истории общества / Пер. с англ. А.Л.Вязьминой, Н.М.Макаровой, Е. Г.Панфілова. – М.: Изд-во иностр. литер., 1956. – 735 с.
421. Білокінь С. І. До питання про новий статут НТШ 1913 р. // Матеріали наук. симпозіуму: До 175-річчя від дня народження Т.Шевченка та 115 - річчя заснування Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Львів 8 – 9 червня 1989 р.). – Львів: Світ, 1990. – С.72–73.
422. Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934) / Наук. ред. R.Nowacki; опрацювали R.Nowacki та ін. – Opole: Politechnika Opolska, 2007. – 375 s.
423. Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку ХХ ст. (1900 – 1914 рр.) // Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць. – Л.: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 409 – 420.

424. Благий В. Структура та викладацький склад вищих навчальних шкіл Львова на початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету ім. І.Франка: Серія історична. – Л., 2000. – Вип. 35-36. – С. 207 – 220.
425. Бойко Г.Ю. Перші українські вчені галицького гірництва // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упор. і передм. О.К. Романчука. – Л.: Каменяр, 1991. – С. 236 – 245.
426. Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К: Рідний край, 2004. – 219 с.
427. Бонь О.І. Олекса Новицький та Михайло Грушевський: до історії взаємин // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Зб. статей. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 20-21. – С. 471 – 485.
428. Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Український історик. – 1996. – Ч. 1- 4. – С. 292. – С. 291 – 296.
429. Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. – 2004. – 384 с.
430. Валіон О. Михайло Грушевський і Наддніпрянина (кін ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові записки Тернопільського націон. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історична. – 2005. – Вип. 3. – С. 101 – 106.
431. Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали до його біографії // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 18 – 82.
432. Василенко П. Академік Павло Аполонович Тутківський як фундатор школи геологів України. – Україна. – 1930. – Вересень (43). – С.25– 26.
433. Вебер М. Предварительные замечания по совершенствованию социологии газетного дела // Макс Вебер прочитанный сегодня. – СПб.: С.-Петербур. ун-т, 1997. – С. 8 – 15.
434. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
435. Винар Л. Вступ до грушевськознавства: думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Історик і

- будівничий нації (Статті і матеріали). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1995. – С. 152 – 165.
436. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К; Л.; Париж; Нью-Йорк; Торонто: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 216 с.
437. Винар Л. До 150-ліття з року народження Володимира Антоновича // Український історик. – 1984. – Ч.1-4. – С. 187 – 190.
438. Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Мат. конф. Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Л.: НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М.Грушевського, 1995. – С. 8 – 17.
439. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, 1892 – 1930. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 111 с.
440. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892 – 1934. – Нью-Йорк; Дрогобич; Л.: УІТ, 2006. – 384 с.
441. *Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Передмова Ю. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.*
442. Водотика С. Г. Життя й творча діяльність академіка Михайла Слабченка у сучасній українській історіографії // Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса: Гермес, 1995. – С. 9 – 15.
443. Возняк М. До історії місії М.Драгоманова // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 48–72.
444. Возняк М. Доповнення М.П.Драгоманова до його "Австро-руських споминів" у відповідь рецензентові "Діла" // Україна. – 1926. – Кн. 2-3 (17). – С. 76 – 89.
445. Возняк М. Із зносин М.П.Драгоманова з Галичиною // Україна. – 1926. – Кн. 5(19). – С.137 – 155.
446. Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К.: НАН України. Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 1999. – 360 с.

447. Вол Я. Петербургская Академия наук и украинская литература // Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 5. – С. 52–60.
448. Володимир Іконников. Історичні портрети / Упор. В.Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – 428 с.
449. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 267 с.
450. Вступна лекція академіка Олексія Шахматова перед членами українського студентського гуртка в Петербурзі (1908 р.) // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 537 – 541.
451. Ганіткевич Я. Українські лікарі – вчені першої половини ХХ ст. та їх наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія. – Львів: НТШ, 2002. – 544 с.
452. Герасимова Г.П. Українське наукове товариство і меценатство (1907 – 1921 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2001. – Вип. 5. – С. 45 – 57.
453. Герич Ю. До біографії М.Грушевського // Український історик. – 1972. – Ч.1-2. – С. 66 – 84.
454. Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 17 – 32.
455. Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 31 – 37.
456. Гирич І.Б. М.Грушевський і Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2007. – № 6 – С. 35 – 67.
457. Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894 – 1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72 – 86.
458. Гнатюк В. Десятилітє Українсько-руської видавничої спілки у Львові // ЛНВ. – 1910. – Т. 49. – Кн. 2. – С. 335 – 344.

459. Гнатюк В. *Наукове товариство імени Шевченка у Львові. Історичний нарис першого 50-річчя: 1853-1923.* – Мюнхен; Париж: Б.в, 1984. – 175 с.
460. Гнатюк В. Видавнича спілка // ЛНВ. – 1906. – Т. 33. – Кн. 1-3. – С. 312 – 324.
461. Головач Ю., Грицак Я. Іноземні вчені – члени НТШ // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Зб. наук. праць і мат. Першої наук. сесії НТШ (Березень, 1990 р.) / Ред. О.Купчинський. – Л.: ВЦ НТШ, 1992. – С. 109 – 115.
462. Гохберг Л.М. Статистика науки. – М.: ТЕИС, 2003. – 487 с.
463. Грабинський І. Економічні студії на сторінках "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка" (1892 – 1939) // Джерела економічної україністики. – Л.: НВМ, 1993. – 70 с.
464. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90 – 94.
465. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). – К.: Критика, 2006. – 631 с.
466. Грушевський М. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб.: Гранат, 1914. – Т. 1. – С. 1 – 37.
467. Грушевський М. "Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 1 – 13.
468. Грушевський М. Апостолові праці (В десятиліття смерті Франка) // Україна. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 3 – 20.
469. Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 3 – 17.
470. Грушевський М. Велике діло. До двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 3 – 9.

471. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р. // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т.1. – С. 65 – 74.
472. Грушевський М. З нагоди 150-ої книги "Записок" // Записки НТШ. – Т. 150: Ювілейний збірник НТШ у Львові / Праці ФС та ІФС. – Львів, 1929. – С. 3 – 7 (рим. паг.)
473. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 3 – 16.
474. Грушевський М. Львівське наукове товариство і його внески у вивчення Південної Русі // Твори: У 50 т. Серія "Історичні студії та розвідки (1900 – 1906)". – Л.: Світ, 2006. – Т. 7. – С. 505 – 532
475. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Твори: У 50 т. / Серія "Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)". – Л.: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 188 – 201.
476. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 27. – Кн. 1. – С. 3 – 11 (окр. паг.).
477. Грушевський М. Переднє слово // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX початків XX століття / Під ред. М.Грушевського. – 1927. – Кн.1. – С. 3 – 6 (рим. паг.)
478. Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укр. Науки) // Україна. – 1926. – Кн.1(16). – С. 3 – 15.
479. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Ч. 4 (101). – С. 60 – 68.
480. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства. Продовження // Український історик. – 1990. – Ч. 1-4 (104 -107). – С. 28 – 44.
481. Грушевський М. Три академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ: ВУАН, 1930. – С. 2 – 14.

482. Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві і його видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 3 – 15.
483. Грушевський М. Ювілей Львівських "Записок" і постуляту Української Академії Наук // Україна. – 1930. – Березень-квітень (40). – С. 3 – 8.
484. Грушевський О. З життя українського гуртка в Петербурзі 1858 – 1861 рр. // ЛНВ. – 1913. – Т. 63. – С. 20 – 25.
485. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – С. 126 – 133.
486. Грушевський О. Українське наукове товариство у Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180 – 188.
487. Гуцаленко Т. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України у 1940 – 1949 рр.: постаті та події // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. – Л.: НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника, 2005. – Вип. 13. – С. 175 – 237.
488. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859-1938. – Київ; Чернівці: НАН України. Ін-т історії України, 1996. – 232 с.
489. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство ім. Шевченка і українське національне відродження: Зб. наук. праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. – Л.: ВЦ НТШ, 1990. – С. 65 – 71.
490. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість (Передмова) // Грушевський Михайло. Листи до Кирила Студинського (1894–1932). – Л.: Вид-во М.П.Коць, 1998. – С. 3 – 10 (рим. паг.)
491. Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнародний Конгрес україністів. Львів. 22 – 28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Л: МАУ, АН України, 1994. – С. 3 – 8.

492. Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 9. – С. 52 – 60.
493. Дмитро Іванович Яворницький. До 30-літнього ювілею його наукової діяльності // ЛНВ. – 1913. – Т. 64. – С. 506 – 513.
494. Дністрянський С. Австрійське право приватне. Виклади проф. С.Дністрянського. – Львів: Вид. кружка правників, 1906. – 308 с.
495. Дністрянський С. Права руської мови у Львівським університеті // Часопись правнича і економічна. – Львів: НТШ, 1901. – Т. 3. – С. 1 – 38.
496. Добржанський О., Макар Ю. Співробітництво австрійських та українських учених Чернівецького університету у другій половині XIX – на початку XX ст. // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.; Чернівці: Триумф, 1999. – С. 275 – 281.
497. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк; Філадельфія: Б.в., 1951. – 116 с.
498. Дорошенко В. Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового "Кобзаря" // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – Т. 2: На службі Клію. – К.: Заповіт, 1997. – С. 436 – 442.
499. Дорошенко В. Проф. д-р Зенон Кузеля як бібліограф // Записки НТШ: Зб. на пошану Зенона Кузелі / Праці Філологічної та Історично-філософичної секції. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней: НТШ, 1962. – Т. 169. – С. 89 – 93.
500. Дорошенко В. Украинская Академия наук // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. — С. 21 – 38.
501. Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3 – С. 45 – 53.
502. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упор. І.Гирич. – К.: НАН України. Ін-т

- української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; ЦДІАУ у м. Києві, 1996. – 107 с.
503. Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 23 – 30.
504. Житецький І. Південно-Західний Відділ географічного товариства у Києві. З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році / Україна. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 31 – 36.
505. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основа, 1993. – 126 с.
506. Зайцева З. Економічна україністика кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 96-97. – С. 145 – 153.
507. Зайцева З. Інтеграція Наукового товариства ім. Шевченка у науково-інформаційний простір (1894 – 1914 рр.) // Пам'ять століть. – 2005. – № 3/4. – С. 235 – 250.
508. Зайцева З. Науково-видавнича діяльність Українського наукового товариства (1907 – 1921) // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 34 – 45.
509. Зайцева З.І. “Записки Наукового товариства ім. Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 122 – 134.
510. Зайцева З.І. Володимир Антонович і інституціоналізація української науки // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 – 27 березня 1989 р., м. Київ: Доп. та повід. – К.: Київ. ун-т імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 62 – 71.
511. Зайцева З.І. Історична секція Українського наукового товариства до Першої світової війни: методологічний та інституційний контексти діяльності // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип.123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 301 – 311.

512. Зайцева З.І. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві до Першої світової війни 1907 – 1914) // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВЦ “Київський університет”, 2002. – Вип. 63 – 64. – С. 24 – 25.
513. Зайцева З.І. Мирон Кордуба і українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108 – 122.
514. Зайцева З.І. Наука та науковці на сторінках "Ruthenische Revue" (1903 – 1905 рр.) // Україна ХХ ст.: культура ідеологія, політика. Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 33 – 45.
515. Зайцева З.І. Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896 – 1914 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – 270 – 279.
516. Зайцева З.І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці: 1997. – С. 66 – 78.
517. Зайцева З.І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – Вип. 58. – С. 46 – 50.
518. Зайцева З.І. Роль Михайла Грушевського в академізації Наукового товариства ім. Шевченка // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 109 – 117.
519. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
520. Зайцева З.І. Феномен інтелігенції на сторінках "Літературно-наукового вістника" (1898 – 1914 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Четвертої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 19 – 20 грудня 1997 р. – Львів, 1997. – С. 211 – 213.

521. *Запис засідань конференції "Михайло Грушевський і Львівська історична школа" // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – С. 306 – 358.*
522. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882–1952): Монографія. –Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2004. – 456 с.
523. *Зашкільняк Л. Історична концепція М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 1997. – Вип. 32. – 1997. – 110 – 118.*
524. Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Український історик. – 1996. – Ч.1-4. – С. 204 – 219.
525. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Л.: Націон. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
526. Злупко С. М. Іван Франко – економіст. – Л.: МП "Слово", 1992. – 208 с.
527. Иванов А.Е. Русский университет в Царстве Польском. Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект // Отечественная история. – М., 1997. – № 6. – С. 23 – 33.
528. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – 960 с.
529. Ільїнський Г. Олексій Іванович Соболевський jako українознавець // Україна. – 1930. – Січень-лютий (39). – С. 105 – 114.
530. Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006, – 818 с.
531. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. Г.Д.Казьмирчука. – К.: Прайм, 2004. – 356 с.

532. Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000): Ювілейна книга. – Л.: ВЦ Львів. націон. ун-ту імені Івана Франка, 2000. – 293 с.
533. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування (1875–1948). – Нью-Йорк; Мюнхен: Б.в, 1949. – 51 с.
534. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Пер. з нім. З.Ф.Пенюк. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 203 с.
535. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у Львівський період життя (1894–1914) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – С. 172 – 176.
536. Капраль М.М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. – Вип. 3/ 4. – С. 56 – 76.
537. Кареевъ Н.И. Факультеты // Энциклопедический словарь: Ф.А. Брокгаузъ, И.А.Ефронъ. – СПб.: Тип. акц. общ. Брокгаузъ-Ефронъ. – 1902. – Т. 35. – Кн. 69. – С. 253.
538. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
539. Катренко А.М., Петрук Б.В. Олександр Олександрович Русов. – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.
540. Кафедра археології та історії стародавнього світу Львівського університету. 100 років (1905 – 2005). – Л.: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2005. – 44 с.
541. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах.: У 2 ч. – К.: Либідь. – 1994. – Ч.1. – 336 с.

542. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). – Л.: ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – 118 с.
543. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Л.: Астролябія, 2002. – 155 с.
544. Кизима В.В. Этнос украинской науки как проблема // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 2006. – С. 230–244.
545. Кізіма В. Переднє слово. Феномен української науки як проблема // Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX–XX століть: Навч. посіб. – К. : Либідь, 1998. – С. 4 – 14.
546. Кіржаєв С.М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності в УНТ (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.: Наукова думка, 1999. – Вип. 3/4. – С. 77 – 86.
547. Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С 159 – 174.
548. Клименко І.В. В.П.Науменко і його роль у розвитку українського просвітництва кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 36 – 40.
549. Колесник В. Наукова спадщина В.Б.Антоновича в оцінці М.С.Грушевського // Київська старовина. – 1995. – Ч. 3. – С. 78 – 83.
550. Колесник В. Розробка М.С.Грушевським питань української державності (1905–1918 рр.) // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. – К.: Доп. та повід. – К.: Київський ун-т імені Тараса Шевченка, 1996. ч. 1. – С. 209 – 216.
551. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178 – 192.

552. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
553. Коновець О. Українська наука як феномен української культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. – К.: МІЛП, 2000. – 277 с.
554. Кордуба М. Зв'язки Володимира Антоновича з Галичиною // Україна . – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33 –78.
555. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
556. Кострова М. Українські бібліотеки і музеї Львова в часі Першої світової війни: доля фондів // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. – Л.: НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника, 2005. – Вип. 13. – С. 320 – 335.
557. Костюк І. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 349 – 363.
558. Коцюбинский Д.А.Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М.: РОССПЕН. – 2001. – 528 с.
559. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історично-археографічного інституту. – Київ: Вид-во ВУАН. – 1934. – № 1. – С. 11–54.
560. Кребер А.Л. Избранное: Природа культуры / Пер. с англ. Т.В. Вдовиной. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1008 с.
561. Кревецький І. Пятнацять літ існування "Записок Наукового товариства ім. Шевченка" (1892–1906) // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 64 – 79.
562. Кревецький І. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння / 2 -е доп. вид. – Львів: НТШ, 1923. – 48 с.
563. Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. – Кам'янець-Подільський: "Стрілець" Гал. армії. – 1919. – 40 с.

564. Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894 – 1913 рр. // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції. – Л., 1991. – Т. 222. – С. 392 – 411.
565. Крип'якевич І. Михайло Грушевський: Життя і діяльність. – Львів: Проміс, 1935. – 63 с.
566. Кубійович В. З приводу статті О.Пріцака про ролі НТШ в історії України // Сучасність. – 1984. – Ч. 5. – С. 99–104.
567. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873 – 1948) // Наукові праці: У 2 т. – Л.: Фенікс, 1996. – Т. 1. – С. 604 – 643.
568. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. 1892 – 1940 рр. (міжнародний аспект) // З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Зб. доповідей і повід. наук. сесій і конференцій НТШ у Львові. – Л.: ВЦ НТШ. – 1998. – Т. 10. – С. 16 – 23.
569. Курас І.Ф., Водотика С. Г. Академік ВУАН Михайло Єлисеєвич // Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. – Одеса: Гермес, 1995. – С. 4 – 9.
570. Кучер Р.В. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
571. Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням) // Архіви України. – 2004. – № 4-6. – С. 157 – 175.
572. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Київ, 2006. – 662 с.
573. Лампрехт К. Історія германського народу / Пер. с нем. П.Николаева. – М.: Типолитография В.Рихтера, 1894. – Т. 1. – Часть первая и вторая. – 608 с.
574. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк: НТШ в ЗДА, 1973 – 45 с.
575. Лепеніз В. Ідея німецького університету – погляд ззовні // Ідея університету. – Л.: Літопис, 2002. – С. 213 – 233.

576. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Історичні есе: У 2 т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 361–380.
577. Люзняк М. Діяльність учених НТШ: шляхи до "вільної наукової праці рідною мовою" // Студії з поля історії української науки та техніки. – Л.: ВЦ НТШ, 2000. – С. 149 – 163.
578. Магочий П. Р. Університетські кафедри україністики в Європі та Північній Америці // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 6-7. Історія: Зб. наук. праць. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 266 – 274.
579. Магочий П.Р. Національні культури і університетські катедри. Інавгураційна лекція, 22-го жовтня 1980 року. – Торонто: Торонтський ун-т, кафедра українознавчих студій, 1980. – 23 с.
580. Марушкіна І.І. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і українсько-польські наукові зв'язки (1892 – 1939) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Респ. міжвідомч. зб. наук. праць Інституту історії України АН України. – К.: Наукова думка, 1991. – Вип. 1. – С. 44 – 48.
581. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси: Віддуння-Плюс, 2001. – 440 с.
582. Матвеева Л.В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. – К: ВД "Стилос", 2003. – 296 с.
583. Матеріяли до українсько-руської етнольогії. – Львів: НТШ, 1899. – Т. 1. – 228 с.
584. Методологические вопросы науковедения / Под ред. В.И.Оноприенко. – К.: УкрИНТЭИ, 2001. – 332 с.
585. Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упор., вступ. ст. В.Ульяновського. – К.: Либідь, 2003. – 336 с.
586. Мордвінцев В. "Київський університетський розбрат" // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури / Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-роіччю університету. Гуманітарні науки. – К.: ВЦ "Київський університет", 1999. – Ч. 1. – С. 47–50.

587. Мороз М. З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Зб. доповідей і повідомлень наук. сесій і конференцій НТШ у Львові – Л.: НТШ, 1997. – С. 260 – 319.
588. Москович Л.Г. Творчий шлях О.І.Левицького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Київ: Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С. 63 – 77.
589. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В.Різун, М.С.Тимошик, А.Є.Конверський та ін. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
590. Ніковський А. Українська література в 1912 р. // ЛНВ. – 1913. – Т. 61. – С. 170 – 183.
591. Новицький В. Історична праця проф. О.Є.Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна. – 1930. – Березень-квітень (40). – С. 55 – 65.
592. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. – 1966. – Ч. 3-4 (11-12). – С. 5 – 25.
593. Омелянчук И.В. Украинский и польский вопросы в контексте этнополитической составляющей идеологии консервативно-монархических партий России начала XX века // Словяноведение. – 2006. – № 5. – С. 9 – 24.
594. Оноприенко В.И. Геология в Украинском научном обществе // Очерки истории естествознания и техники. – 1988. – Вып. 35. – С. 78 – 82.
595. Оноприенко В.І., Щербань Т.О. Українське наукове товариство: вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 11. – С. 62 – 75.
596. Оноприенко В. Академія наук України и Наукове товариство імені Шевченка як центри українознавства // Вісник АН України. – 1993. – № 12. – С. 51–59.
597. Оноприенко В. Перша університетська кафедра української історії // Студії з поля української науки і техніки. – Л.: ВЦ НТШ, 2000. – С. 112 – 120.
598. Оноприенко В., Реснт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907– 1921 роки. – К.: НАН України. Інститут історії України, 1998. – 243 с.

599. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ – ХХ століть. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998 – 302 с.
600. Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 3 – 14.
601. Павлик О. Ізидор Шараневич і його історичне діло (3 нагоди століття народження) // Україна. – 1929. – Липень-серпень (35). – С. 114 – 120.
602. Падох Я. Незнищеме Товариство: До 110- річчя наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк: НТШ у ЗДА, 1983. – 20 с.
603. Падох Я. Правнична наука в Науковому товаристві ім. Шевченка впродовж сторіччя у 120-ту річницю НТШ // Другий міжнародний Конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Л.: МАУ, АН України, 1994. – С. 81 – 87.
604. Падох Я. Правнична наука в НТШ упродовж його першого сторіччя // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повід. наук. сесій і конференцій НТШ у Львові / Ред. О.Купчинський. – Л.: ВЦ НТШ, 1998. – Т. 10. – С. 34 – 43.
605. Перетц В. До історії вертепної драми. Замітки і матеріали // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 85.– Кн. 5. – С. 5 – 20.
606. Перетц В. Къ вопросу об учрежденіи украинскихъ кафедръ в университетѣ // Кіевская старина. – 1906. – Т. 93. – Кн.5-6. – С. 43 – 49.
607. Перетц В. Найблизчі завдання вивчення історії української літератури // Записки Українського Наукового Товариства в Київі. – Київ, 1908. – Кн. 1. – С. 16 – 24.
608. Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 71 – 83.
609. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). – К.: Ін-т української археографії АН України, 1993. – 199 с.

610. Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4–19.
611. Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 178 – 189.
612. Погребенник Ф. Архів Івана Франка – одне з джерел вивчення українсько-австрійських культурних взаємин // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.; Чернівці: Триумф, 1999. – С. 248 – 265.
613. Поляков М.В., Савчук В.С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.
614. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: Арттек, 2001. – 728 с.
615. Приймак Т. Михайло Грушевський: Політика національної культури / Пер. з англ. Є. Камінський // Всесвіт. – 1991. – № 3. – С. 183 – 189; № 4. – С. 179 – 190; № 5. – С. 207 – 225.
616. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж. – 1991. – 78 с.
617. Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка і його сторіччя // Сучасність. – 1973. – С. 52 – 60.
618. Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С. 147 – 152.
619. Прицак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка в історії України // Сучасність. – 1984. – Ч. 3. – С. 57 – 74.
620. Про Антуан. Дванадцять уроков по истории / Пер. с франц. Ю.В.Ткаченко. – М.: РГГУ, 2000. – 336 с.
621. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник. Вид. др., доп. / Відп. ред. В.А.Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 1. Ректори. – 128 с.

622. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник. Вид. др., доп. / Відп. ред. В.Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 2. – 512 с.
623. Раковський І. З нагоди тридцятиліття Математично-природописно-лікарської секції // Збірник МПЛС НТШ. – Львів, 1927. – Т. 26. – С. 5 – 10 (рим. паг.).
624. *Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – С. 157 – 161.*
625. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
626. Реєнт О. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. – К: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 131 с.
627. Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.
628. Ректори Київського університету (1834 – 2006) / В.В.Скопенко, В.А.Короткий, Т.В.Табенська та ін. – К.: Либідь. – 2006. – 336 с.
629. Рибчинська Н. Видавнича діяльність Бібліографічної комісії НТШ у галузі ретроспективної українознавчої бібліографії (1909 – 1939) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. – Л.: НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника, 2004. – Вип. 12. – С. 141 – 164.
630. Різниченко В. Природнича течія в Українському науковому товаристві в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 38 – 41.
631. Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX – XX століття. Зб. наук. праць та мат. Серія "Українська філологія: школи, статі, проблеми". – Л.: Львів. націон. ун-т ім. Івана Франка. – 2005. – Вип. 5. – 476 с.

632. Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. – К.: Вид. Київського держ. ун-ту. – 1935. – 294 с.
633. Розовик Д.Ф. Дослідження українознавства науковими товариствами України в роки національно-демократичної революції (1917–1920) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – Випуск 71-72. – С. 52 – 54.
634. Розовик Д.Ф. Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Випуск 8. – С. 55 – 59.
635. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917– 1920). – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002. – 311 с.
636. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 40 – 71.
637. Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Мат. Конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997. – Л.: НТШ, 2001. – С. 91 – 100.
638. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – 648 с.
639. Рубльов О. Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич; Упор. Ф.Стеблій. – Л.: НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2001. – С.748 – 764.
640. Руденко В.П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії. – К.: КМ Akademia, 1996. – 404 с.
641. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. 5. – С. 97 – 110.
642. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898 – 1939 рр.). – Л.: НАН України. Ін-т народознавства, 2000. – 208 с.

643. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський: У 3 т. – К. : Заповіт. 1997. – Т. 1. – 447 с.; Т.2. – 448 с.
644. Сисин Ф. *"Історія України-Руси" Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Л.: Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – С. 22 – 27.*
645. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Таращука. – К.: Основи, 1991. – 223 с.
646. Смолій В. Вступаючи у ХХІ століття: деякі теоретично-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Кам'янець Подільський. – 2005. – С. 27 – 34.
647. Смолій В.А. М.С. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб.: Студії на пошану Р.Пирога. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 95 – 107.
648. Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К. Наукова думка, 1994. – Т.1. – С. 8 – 39 (рим. паг.).
649. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: АН України. Ін-т укр. археографії, 1993. – 319 с.
650. Сохань П., Гирич І. У всьому спектрі знань. До 100 – річчя НТШ // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 67– 69.
651. Сріблянський М. Літературна хвиля (Погляд на літературу українську за р. 1912 // Українська хата. – 1913. – Т. 6. – С. 27 – 35.

652. Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки УНТ. – 1911. – Кн. 9. – С. 86 – 120.
653. Стебельський Б. 100 років НТШ // Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 100 р. НТШ і 25 р. НТШ у Канаді. – Торонто: Б.в., 1977. – С. 7–15.
654. Стебельський П. Австрійське карне право. Загальна і спеціальна частина. Після викладів і за дозволом професора. Вид. 2-е. – Львів: Б.в., 1914. – 276 с.
655. Стебельський П. Карне право. Спец. частина. – Львів: Б.в., 1914. – 148 с.
656. Стеблій Ф. Збірник *Західна Україна* – нездійснений проект М.Грушевського й І. Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич; Упор. Ф.Стеблій. – Л.: НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2001. – С. 764 – 778.
657. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття): Монографія. – К.: ВПЦ Київськ. ун-т, 2005. – 378 с.
658. 125 років Наукового товариства ім. Шевченка. Зб. наук. праць. – Львів: ВЦ НТШ. – 2001. – 387 с.
659. Студинський К. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873 – 1928) // Записки НТШ. – Т. 150: Ювілейний збірник НТШ у Львові / Праці ФС та ІФС. – Львів, 1929. – С. 9 – 17 (рим. паг.).
660. Сумцов М. Історія и етнографія Малороссії как предмети преподаванія въ Харьковском университетѣ // Кіевская старина. – 1906. – Т. 93. – Кн. 5-6. – С. 37 – 43.
661. Тейлор А.Дж. Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Пер. з англ. – Л.: ВНТЛ-класика, 2002. – 268 с.
662. Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип. 9. – С. 48 – 60.
663. Тельвак В. Польська грушевскіяна кінця XIX – початку XX ст. // Український історик. – 2004 -2005. – Ч. 3-4. – С.47 – 59.

664. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М.С. Грушевського-рецензента (1894 – 1914 рр.) // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 157 – 165.
665. Тельвак В. Теоретично-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк; Дрогобич: КП Дрогобицька міська друкарня, 2002. – 236 с.
666. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 92 – 103.
667. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Володимир Іконников. Історичні портрети. – К.: Либідь, 2004. – С. 6 – 82.
668. Ульяновський В. Чому не було створено "Празьку історичну школу" Грушевського // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 209 – 214.
669. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К.: Міжнар. фінанс. агенція, 1997. – 218 с.
670. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. – К.: Наукова думка, 2003. – 231 с.
671. Усенко П. Призабута "Україна" (До історії часопису) // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 105 – 110.
672. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). – Тернопіль: Тернопіль-Онлайн, 2001. – 127 с.
673. Франко А. Співпраця М.Грушевського та І.Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідом. наукової конференції (м. Львів, 26 – 28 жовтня 1994 р.): До 100-річчя від початку діяльності М.Грушевського у Львівському університеті. – Л., 1995. – С. 35 – 38
674. Франко А.Д. Науково-видавнича діяльність І.Франка у Науковому товаристві ім. Т.Шевченка // Вісник Львівського університету. Серія історична. Дослідження з історії України. – Л., 1993. – Вип. 29. – С. 44 – 53.

675. Франко З. М. Грушевський і І. Франко // Український історик. – 1991/1992. – Ч. 3-4/ 1-4. – С. 278 – 291.
676. Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка // З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Зб. доповідей і повідом. наук. сесій і конференцій НТШ у Львові / Ред. О. Купчинський. – Л., 1998. – Т. 10. – С. 84 – 100.
677. Франко О. О. Наукова діяльність Федора Вовка // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 42 – 56.
678. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
679. Хмарський В. М., Белоусова Л. Г. М. Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 65 – 67.
680. Чайковський М. Діяльність математично-природописно-лікарської секції та її директора й редактора перших 25 томів "Збірника" д-ра Володимира Левицького (1897 – 1927 // Збірник МПЛС НТШ. – Львів, 1927. – Т. 26. – С. 1 – 18.
681. Чекини А. И. Университеты Галиции и Буковины. – Пг: Сенатская типография, 1915. – 22 с.
682. Чернівецький університет. 1875–1995: Сторінки історії / Відп. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
683. Черняхівський О. Природничо-лікарська і медична секція Українського наукового товариства в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий (32). – С. 42 – 45.
684. Члени-засновники Національної академії наук України. Зб. нарисів / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998. – 375 с.
685. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890 – 1894 рр. – Л.: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.
686. Чорновол І. П. О. Барвінський та І. Франко в контексті політики "нової ери" // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 6. – С. 180 – 192.

687. Шаблій О. Передмова // Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? – Л: Світ, 1994. – С. 5 – 34.
688. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Л.; Мюнхен: РВВ Львівського держуніверситету, 1993. – 223 с.
689. Шандра В.С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археографический ежегодник за 1985 год. – М.: Наука, 1986. – С. 221 – 229.
690. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2005. – 352 с.
691. Шаповал Ю.Г. "Літературно-науковий вістник" (1898 – 1932 рр.): Творення державницької ідеології українства. – Л.: НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника, 2000. – 352 с.
692. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С.13 – 30.
693. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К. : РВВ УАЗТ, 2004. – 99 с.
694. Шип Н.А.Українці в Москві і Петербурзі (XIX ст.) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Нива знань. – 1997. – № 4. – С. 10–15.
695. Шип. Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социол. очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
696. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. з англ. П.Таращук. – К.: Факт, 2004. – 496 с.
697. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 74 – 89.
698. Штільфрід Б. Буковинці у австрійському рейхсраті / Укладач Н.Панчук. – Чернівці: Рута, 2005. – 31 с.

699. Шуманська Н. Діяльність математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка (1892 – 1939 рр.) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2004. – № 17. – С. 329 – 233.
700. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В.Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.
701. Щербань Т. Технічна та природнича секції в Українському науковому товаристві // Студії з поля історії української науки та техніки. Праці НТШ. – Л., 2000. – Т. 4. – С. 198 – 209.
702. Щербань Т.О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907 – 1921) // Архіви України. – 1991. – № 5. – С. 34 – 38.
703. Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907–1921) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 23–33.
704. Щербань Т.О. Фундатори Українського наукового товариства. – К.: Знання, 1992. – 48 с.
705. Щурат В. До історії останнього побуту П.Куліша у Львові. – Львів: НТШ, 1897. – 37 с.
706. Якимович Б.З. Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка // Т.Шевченко і українська національна культура. Мат. наук. симпозіуму: До 175-річчя від дня народження Т.Шевченка та 115-річчя заснування Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові. – Л.: НТШ; Ін-т сусп. наук АН УРСР, 1990 – С. 138 – 139.
707. Ястребов Ф. Західна Україна в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Західна Україна / Ред. С.М. Белоусов і О.П.Оглоблин. – К.: Наукова думка, 1940. – С. 65 – 82.
708. Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalität der Universität in Czernowitz / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München: Verlag Hans Meschendorf, 1975. – 428 S.
709. Die K.-K. Franz-Josephs Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes Festschrift / Hrsg. vom Akademischen Senat. – Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei, 1900. – 245 S.

710. Friskel S., Gross N. A general theory of scientific/intellectual movements // Amer. social. rev. – Wash., 2005. – Vol. 70, N 2. – P. 204 – 232.
711. Hruschewskyj M. Aus der Geschichte des ukrainischen Volkes // Ruthenische Revue. – 1905. – N 9. – S. 219 – 235
712. Hruschewskyj M. Ein interessanter Jahrestag // Ruthenische Revue. – 1904. – N 1. – S. 11– 16.
713. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien. 1907 – 1948. – Wien; Köln; Graz: Böhlaus, 1983. – 304 S.
714. Pacholkiv S. Emanzipation durch Bildung Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890 – 1914). – Wien: Verl. Für Geschichte und Politik, 2002. – 351 S.
715. Plochy S. Unmaking Imperial Russia: Mikhailo Hrushevsky and the writing of Ukrainian History. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Incorporated, 2005. – 614 p.
716. Russow M. Die Statistik und Heimat des ruthenischen Volkes // Ruthenische Revue. – 1905. – N.1. – S. 9 – 13.
717. Seeba Hinrich C. New Historicism und Kulturanthropologie: Ansätze eines deutsch-amerikanischen Dialogs // Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. – Berlin: Akad. Verl., 1997. – S. 40 – 54.